

UDK 93/99 (058)

YU ISSN 0350—1159

ИНСТИТУТ
ЗА
ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

Сарајево, 1986.

Прилози, XXI, 22, стр. 1—383

CONTRIBUTIONS

UDC 93/99 (058)

YU ISSN 0350—1159

HISTORICAL INSTITUTE

CONTRIBUTIONS

CONTRIBUTIONS, Yr. XXI/1986, No. 22, p. 1—383, Sarajevo, 1986.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

Редакциони одбор
ТОМИСЛАВ ИШЕК
ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ
АВДО СУЋЕСКА
НЕДИМ ШАРАЦ
МАРКО ШУЊИЋ

Главни и одговорни уредник
ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ

Секретар Редакционог одбора
ТИХОМИР КЛАРИЋ

Технички уредник
ИБРАХИМ КЕМУРА

С А Д Р Ж А Ј

	Стр.
Нусрет Шехић, Новине у програмирању и организовању научног рада у историографији у Босни и Херцеговини	13

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Цевад Јузбашкић, Радничко питање у програмима грађанске политике и дјелатности Босанскохерцеговачког сабора	25
Karl Kaser, <i>Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Hercegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909—1911)</i>	63
Andrej Mitrović, <i>Banka Discontogesellschaft i Balkan 1914—1918. godine</i>	91
Нусрет Шехић, Превирања на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај првог свјетског рата и у првој години новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца	131
Вера Кац, Основна обиљежја социјалне структуре чланства КПЈ/СКЈ у Босни и Херцеговини 1945—1953.	177

ПРИЛОЗИ

Дубравко Ловреновић, Цетински кнез Иваниш Нелипчић у политичким превирањима у Далмацији крајем 14. и током првих деценија 15. стољећа	199
Борис Нилевић, Питање етничко-конфесионалних промјена у Босни и Херцеговини насталих доласком османске власти (превасходно код српског народа)	221
Avdo Sućeska, <i>O Mu'afiyet-u и bosanskom ejaletu</i>	235
Ибрахим Тепић, Школовање ђака и студената из Босне и Херцеговине у Русији од 50-их до 70-их година 19. вијека	245

ДИСКУСИЈА

Историографски текстови у сепарату »Босна и Херцеговина« — II издање Енциклопедије Југославије	
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Примједбе на текст »Средњовјековна босанска држава</i>	261
Авдо Сућеска, <i>Осврт на приказ историје Босне у османско-турском периоду</i>	263
Џевад Јузбашаић, <i>Критичке напомене на текстове који се односе на историју периода аустроугарске управе и националне односе у Босни и Херцеговини</i>	271
Нусрет Шехић, <i>О организацији рада и методологији израде јединице Босна и Херцеговина</i>	282
Драго Боровчанин, <i>НОР и револуција у Босни и Херцеговини</i> .	286
Расим Хурем, <i>Историја периода 1941—1945 у Босни и Херцеговини</i>	290
Мухарем Кресо, <i>НОР и социјалистичка револуција 1941—1945. у Босни и Херцеговини</i>	294
Мухамед Филиповић, <i>Област историје и историографије у Енциклопедији Југославије — Босна и Херцеговина</i> . . .	300
Савјетовање поводом 40-годишњице Фочанских прописа	
Расим Хурем, <i>О уопштавању неких искустава народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе вршеном у току фочанског периода НОВ-а</i>	313

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

Сафет Банцковић: <i>Е. Мушовић, Тутин и околина, Етнографски институт САНУ, Београд, 1985.</i>	321
Пејо Ђошковић: <i>Фра Бано Бенић, Летопис сугјешког самостана, Сарајево, 1979, стр. 342</i>	324
Мустафа Имамовић: <i>Лука Ђаковић, Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата, Глобус, Загреб, 1985, стр. 396</i>	327
Ахмед Хаџировић: <i>Ибрахим Кемура, Улога »Гајрета« у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (1903—1941), Библиотека »Културно наслеђе«, Веселин Маслеша, Сарајево, 1986, стр. 415</i>	334

Томислав Ишек: <i>Иван Цвитковић, Ко је био Алојзије Степинац? Ослобођење, Сарајево, 1986, стр. 335 . . . . .</i>	340
Сафет Банцовић: <i>Д. Шепић, Влада Ивана Шубашића, ЧГП Дело, Љубљана, 1983. . . . .</i>	348
Вранко Петрановић: <i>Прво обласно савјетовање комуниста источне Босне 1944. године (Власеница — Бијељина, 22—23. II — 29. II — 3. III), приређивачи: др Здравко Антонић, Веселин Митрашевић, Есад Тихић, Тузла, 1986, стр. 419 . . . . .</i>	350

ИЗ ИНСТИТУТА

Ибрахим Карабеговић, <i>Кратак преглед рада Института за историју у Сарајеву у 1985. години . . . . .</i>	357
---	-----

БИБЛИОГРАФИЈА

<i>Библиографија радова Недима Шарца . . . . .</i>	365
--	-----

IN MEMORIAM

<i>Др Лука Ђаковић . . . . .</i>	381
----------------------------------	-----

TABLE OF CONTENTS

	<i>Page</i>
Nusret Šehić, <i>Innovations in Programming and Organisation of professional Research Work in Historiography in Bosnia and Herzegovina</i>	13

STUDIES, ARTICLES AND TREATISES

Dževad Juzbašić, <i>The Labour Question in the Programmes of Bourgeois Politics and Activities of Bosnia and Herzegovina's Sabor (Provincial Parliament)</i>	25
Karl Kaser, <i>Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Hercegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909—1911)</i>	63
Andrej Mitrović, <i>The Bank Discontogesellschaft and the Balkans 1914—1918</i>	91
Nusret Šehić, <i>Turmoils in Rural Regions and in the Labour Movement in Bosnia and Herzegovina at the End of World War I and in the First Year of the Newly Established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes</i>	131
Vera Kac, <i>Basic Features of the Social Structure in the Membership of CPY/LCY in Bosnia and Herzegovina 1945—1953</i>	177

CONTRIBUTIONS

Dubravko Lovrenović, <i>The Cetina Prince Ivaniš Nelipčić in the Political Turmoils in Dalmatia at the End of 14th and during the First Decades of 15th Century</i>	199
Boris Nilević, <i>The Matter of Ethnic and Confessional Changes in Bosnia and Herzegovina as the Result of Coming of Ottoman Rule (Primarily in the Serbian Nation)</i>	221
Avdo Sućeska, <i>Mu'afiyet in Bosnian Eyalet</i>	235

	Page
Ibrahim Tepić, <i>Sending Pupils and Students from Bosnia and Herzegovina to Schools in Russia from the Fifties to the Seventies in 19th Century</i>	245

DISCUSSION

The Historiographical Texts in the Offprint of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina — Second Edition of Enciklopedija Jugoslavije	
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Some Remarks on the Text »The Medieval Bosnian State«</i>	261
Avdo Sućeska, <i>An Observation on the Rewiew of the History of Bosnia in the Osmanli Turkish Period</i>	263
Dževad Juzbašić, <i>The Critical Remarks on the Texts Related to the History of the Period Austro-Hungarian Rule and National Relations in Bosnia and Herzegovina</i>	271
Nusret Šehić, <i>On the Organisation of Work and the Methodology of Writing of the Item Bosnia and Herzegovina</i>	282
Drago Borovčanin, <i>Popular Liberation War and Revolution in Bosnia and Herzegovina</i>	286
Rasim Hurem, <i>The History of the 1941—1945 Period in Bosnia and Herzegovina</i>	290
Muharem Kreso, <i>Popular Liberation War and the Socialist Revolution 1941—1945 in Bosnia and Herzegovina</i>	294
Muhamed Filipović, <i>History and Historiography in the Offprint of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina — Second Edition of Enciklopedija Jugoslavije</i>	300
The Conference on the 40-th Anniversary of the Foča Regulations	
Rasim Hurem, <i>On the Generalisation of Some Experiences of the Popular Liberation Movement and the Popular Liberation Struggle (PLS) During the Foča Period of the PLS</i>	313

REVIEWS

Safet Bandžović: <i>E. Mušović, Tutin i okolina, Etnografski institut SANU, Beograd, 1985.</i>	321
Pejo Čošković: <i>Fra Bono Benić, Ljetopis sutješkog samostana, Sarajevo, 1979, str. 342</i>	324

	Page
Mustafa Imamović: <i>Luka Đaković, Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata, Globus, Zagreb, 1985, str. 396</i>	327
Ahmed Hadžirović: <i>Ibrahim Kemura, Uloga »Gajreta« u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903—1941), Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, str. 415</i>	334
Tomislav Išek: <i>Ivan Cvitković, Ko je bio Alojzije Stepinac? Oslobođenje, Sarajevo, 1986, str. 335</i>	340
Safet Bandžović: <i>D. Šepić, Vlada Ivana Šubašića, ČGP Delo, Ljubljana 1983.</i>	348
Branko Petranović: <i>Prvo oblasno savjetovanje komunista istočne Bosne 1944. godine (Vlasenica — Bijeljina, 22—23. II — 29. II — 3. III), priređivači: dr Zdravko Antonić, Veselin Mišrašević, Esad Tihčić, Tuzla, 1986, str. 419</i>	350

FROM THE INSTITUTE

Ibrahim Karabegović, <i>A Short Survey of the Historical Institute in Sarajevo in 1985.</i>	357
---	-----

BIBLIOGRAPHY

<i>The Bibliography of Works by Nedim Sarac</i>	365
---	-----

IN MEMORIAM

Dr Luka Đaković	381
-----------------	-----

Нусрет Шехић

НОВИНЕ У ПРОГРАМИРАЊУ И ОРГАНИЗОВАЊУ НАУЧНОГ РАДА У ИСТОРИОГРАФИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Историјска наука у Босни и Херцеговини почела је да постиже запаженије резултате након другог свјетског рата, у социјалистичкој Југославији, јер су се тек тада створиле материјалне и кадровске претпоставке за организованији рад на образовању научног кадра, за темељитији и континуиран рад на прикупљању архивске и друге грађе и за истраживања и обраду појединих питања из области даље и ближе прошлости. У ствари, у социјалистичкој Југославији дошло је до оснивања Архива Босне и Херцеговине (1947), Одсјека за историју Филозофског факултета у Сарајеву (1949), Оријенталног института у Сарајеву (1950), Научног друштва Босне и Херцеговине (1952), које је чинило језгро за оснивање Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине (1966) и Института за изучавање историје радничког покрета у Сарајеву (1959), који је касније прерастао у Институт за историју. Мрежа научно-истраживачких институција се ширила, па је прије неколико година основан Институт за историју у Бањој Луци (1979). Уз научно-истраживачке институције растао је и број научно-истраживачких радника, као и број научно-стручних публикација, часописа, годишњака и др. Уз све то, развој научног кадра заостајао је за потребама научно-истраживачког рада, посебно за нека историјска раздобља (нарочито османски период и за период социјалистичке изградње).

Досадашњи рад на истраживању наше прошлости носи нека карактеристична обиљежја. У првом реду то је неуједначен степен обраде појединих историјских раздобља. Тако је историја Босне и Херцеговине у средњем вијеку и аустроугарском

периоду обрађена до тог степена да су створени услови за израду синтетских дјела о тим раздобљима, док је опет историја османске управе, затим међуратног периода (1918—1941) и ратног периода (1941—1945) слабије истражена, иако су у низу монографских радњи, студија и др. више — мање освјетљена бројна питања. Најслабије стоји са истраживањима и обрадом социјалистичког периода, гдје се у правом смислу ријечи чине први кораци историографске обраде појединих питања. Досадашњи рад у области историографије, такође, карактерише уситњеност тема и питања која су уже или шире елаборирана. Мало је обрађених тема опћејугословенског значаја, а да и не говоримо о онима које проблематизирају теме европских размјера. Разлози томе су бројни, а дијелом се крију и у досадашњој програмској оријентацији, оскудности архивске грађе, библиотечког фонда у нашој републици, у незавидном образовном нивоу истраживача, али и у одређеним друштвено-политичким околностима које су изискивале да се приоритети у истраживачком раду дају оним периодима из новије и најновије историје, који су се чинили примарним или политички опортуним.

Такође се може оцијенити као слабост досадашњег научно-истраживачког рада у области историје и то да није испољено довољно настојања да се путем плански усмјерене сарадње одговорних научних институција, стручних удружења и појединаца формулишу главни, магистрални задаци и главни правци историјске науке у Босни и Херцеговини. Због свега тога доста кључних питања из наше, како старије, тако и новије историје још није освјетљено, или су она још увијек на маргини пажње и интереса наших историчара. Изостајање смишљенијег и организованог рада у области историографије имало је, поред осталог, за посљедицу нерационално ангажовање научно-стручних потенцијала, неједнак третман и неуједначеност критеријума у погледу истраживања појединих историјских раздобља и историјских феномена и појаву непотребног и несврсисходног дуплирања у раду на појединим научним задацима.

О наведеним проблемима и о потреби организованог рада у области историографије расправљало се међу историчарима Босне и Херцеговине у више наврата, како у оквиру Друштва историчара Босне и Херцеговине и његове Научне секције, тако и у неким другим приликама. Овдје бисмо посебно акцентуирали Савјетовање историчара БиХ, одржано 1982. године,* посвећено проблемима историографије. Све те иницијативе биле су корисне утолико јер су том приликом назначени важнији проблеми историјске науке и указивано на потребу утврђивања

*) Види: Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982) Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине. Посебна издања, књига LXV, Одјелење Друштвених наука, Књига 12, Сарајево 1983.

главних смјерница у њеном даљем развоју. У пракси оне нису или су веома мало налазила своју примјену. Проблеми су се гомилали, а њихово рјешавање се одуговлачило. Задачи пред историјском науком у БиХ постајали су сложенији, а њихово извршавање падало је редовно на доста узак круг истраживача. Посебно су те слабости долазиле до изражаја у припремама и раду на већим научним подухватима, као што су рад на пројекту Историја Босне и Херцеговине у организацији Академије наука и умјетности, који није успјешно приведен до краја, а такође и код израда монографске јединице Босна и Херцеговина у другом издању Енциклопедије Југославије. У овом другом послу изостала је сарадња извјесног броја истакнутијих историчара Босне и Херцеговине.

Израда изведбених пројеката мултидисциплинарних истраживања у области природних и друштвених наука, која је иницирана од стране Самоуправне интересне заједнице за науку Босне и Херцеговине (даље СИЗ-а науке) у току 1985. године као да је најављивала боље дане и за историјску науку, јер је у изведбеним пројектима требало формулисати магистралне задатке у оквиру дугорочног програма (до краја 2.000. године) и средњорочног (петогодишњег), за вријеме од 1986. до закључно 1990. Историјској науци тиме је пружена шанса да формулише своје најважније задатке и да у њиховој реализацији оствари координирану сарадњу не само историчара Босне и Херцеговине, већ на ширем југословенском простору. Прихватајући овај изазов, Институт за историју у Сарајеву у својој пријави на поменути конкурс СИЗ-а науке БиХ понудио је доста амбициозан програм истраживања прошлости Босне и Херцеговине, који обухвата раздобља историје од средњег вијека до најновијих дана. Према условима конкурса, Институт за историју у Сарајеву био је дужан да обезбједи за израду Изведбеног пројекта сарадњу више научних институција и то: Одсјека за историју Филозофског факултета у Сарајеву, Оријенталног института у Сарајеву, Економског факултета у Сарајеву и Института за историју у Вањој Луци. Такође, према смјерницама наручиоца овог Пројекта, требало је у овом документу дефинисати друштвени циљ истраживања у области историје, утврдити и разрадити тематске области, приказати стање и квалификованост научног кадра, израдити пројекцију нових кадровских потреба, приказати стање и потребе архивских и библиотечких фондова. Изведбени пројект требало је, такође, да садржи прогнозистичку оцјену вриједности резултата научних програма, финални израз истраживања и организационо-институционалну поставку истраживања у оквиру датог друштвеног циља. Израда Изведбеног пројекта повјерена је научном тиму од 14 истакнутих историчара из наше републике, а координација свих послова Институту за

историју у Сарајеву. У номенклатури СИЗ-а науке БиХ Изведбени пројект за истраживања из области историје означен је као ДЦ XIII.

У одређењу друштвеног циља истраживања из области историје полазило се од тога да планирани рад треба да омогући израду аналитичко-синтетских дјела, монографија, студија, расправа и др. и да упоредо с тим треба да тече рад на прикупљању, систематизацији и објављивању изворне грађе, изради библиографија штампе, периодике и других сличних публикација. Циљ рада у назначеном правцу треба да омогући методично истраживање цјелокупне прошлости Босне и Херцеговине, које мора бити ослобођено митологизације, предубјеђења и површних оцјена. То би отворило могућности за израду синтеза комплекснијих тема и у ширим хронолошким распонима и прокрчило пут изради вишетомне историје Босне и Херцеговине као цјеловитог синтетског дјела. Полазило се, такође, од тога да реализација дефинисаног дугорочног и средњорочног програма треба да да нова знања из ове области, а самим тим и нове историјске спознаје које ће вршити позитиван утицај на стање историјске свијести, а тиме и на укупну друштвену климу не само у нашој ужој околини.

Анализа стања историографије у Босни и Херцеговини и оцјена њених досадашњих резултата представљале су битну одредницу и полазну основу у утврђивању будућих задатака историјске науке у нашој републици. Аутори Пројекта за поједине тематске области извршили су стога темељит увид у оно што је историографија досад остварила, с навођењем најважније библиографије. За тематске области у цјелини и у сваком појединачном пројектном задатку назначени су могући резултати истраживања, који највећим дијелом треба да буду уобличени у монографске радње.

Истраживања из области историје разрађена су у изведбеном пројекту у седам тематских области и то: 1. Средњи вијек; 2. Османско раздобље; 3. Деветнаесто стољеће; 4. Аустро-угарски период (1878—1918); 5. Међуратни период (1918—1941); 6. Ратни период (1941—1945); 7. Период социјалистичке изградње. За сваку тематску област појединачно формулисани су задаци у оквиру дугорочног програма, из којег је изведен средњорочни (петогодишњи) програм, који треба да буде реализован у року од 1986—1991. године. Дугорочни програм истраживања постављен је доста амбициозно, јер утврђује кључне теме и задатке за једно дуже раздобље, које прелази и у XXI стољеће. У средњорочном програму планирана је израда 68 пројектних задатака, које треба да реализује 79 научних радника. За израду појединих тема из тог програма предвиђен је тимски рад. У средњорочни програм дијелом су ушли и они задаци који су већ били у научном програму појединих институција, као и они који су

затечени у одређеној фази своје реализације. Задаци у овом програму нису, с обзиром на њихову сложеност, обим и проблематику коју третирају, подједнако специфичне тежине. Има међу њима оних у којима се изражава тежња истраживача за ширим научним захватима. То се посебно односи на оне теме у којима је предвиђено истраживање демографске историје, историје села и аграрних односа, проблематика урбанизације и сл. Има међу задацима из средњорочног програма и уситњених тема и то на свој начин говори о могућностима историјске науке у нас. У сваком случају, одлика овог програма је у томе да је доста реално постављен, првенствено са становишта научног кадра који треба да га реализује, али и стога што је акценат стављен на оне историјске феномене и уопште на она питања која у досадашњем истраживачком раду нису ни довољно третирана, нити су добила онај значај који треба да имају. У програму су заузела достојно мјеста питања из социјалне, економске и културне историје Босне и Херцеговине. Слаба страна средњорочног програма рада огледа се у томе што су у његову реализацију недовољно укључени историчари са ширег подручја земље, и поред одређених настојања у том правцу, и она треба да буде отклоњена у току рада на дугорочном програму, који неће бити могуће реализовати без ширег ангажовања историчара с подручја цијеле земље. Слабост је и то што су у средњорочни програм рада укључени како научни радници с већим искуством, тако и они који праве почетне кораке у истраживачком послу и при томе није се увијек довољно реално одвагало да ли су могућности ових посљедњих примјерене задацима које имају у овом научном подухвату. У формулисању задатака о средњорочном програму водило се донекле рачуна и о научним афинитетима истраживача. Њима је остављена могућност да сами формулишу свој пројектни задатак. У утврђивању задатака у средњорочном програму није изостало одређено усмјеравање сарадника на Пројекту од стране одговорних истраживача (координатора) за поједине тематске области.

Квалификациона структура научног кадра који је ангажован да реализује задатке из средњорочног програма је таква да од укупно 79 истраживача има 41 доктор историјских наука, који су тренутно на дужностима професора факултета, научних савјетника, виших научних сарадника и научних сарадника у институтима за историју; 19 магистара историјских наука који већином раде као асистенти-истраживачи у институтима за историју, затим 15 асистената, 2 стручна савјетника и 2 стручна сарадника. У цјелини је овакав састав научног кадра задовољавајући, али се та слика нешто мијења када се она анализира по појединим тематским областима. Тако је структура научног кадра за историју средњег вијека више него задовољавајућа, јер од 13 истраживача који су укључени у Изведбени пројект 2 су

академици, 3 редовна професора факултета, 1 доцент факултета (сви наведени су уједно доктори историјских наука), 6 магистара историјских наука и 1 асистент. За историју османског раздобља састав научног кадра је слабији, јер од укупно 19 ангажованих истраживача, 6 су доктори историјских наука, 8 асистенти-истраживачи са положеним магистарским испитом, 6 асистената и 1 историчар-документариста, а знатно слабији за период социјалистичке изградње, пошто на укупно 10 пројектних задатака треба да ради 2 доктора историјских наука, 2 магистра историјских наука, 5 асистената и 1 стручни сарадник. Побољшавање структуре научног кадра и образовање научног подмлатка, посебно за истраживање оних историјских раздобља гдје је дефицитарност историчара-истраживача очигледна, поставља се стога као акутан задатак. И с обзиром на дефинисане задатке у дугорочном програму, проблем научног кадра избија у први план посебно стога што се знатан број ангажованих истраживача у петогодишњем програму налази у поодмаклој животној доби. Ријеч је о генерацији која се приближила мировини. У Изведбеном пројекту исказане су стога потребе за новим научним кадром, како за дугорочни, тако и краткорочни (петогодишњи) програм.

Развој историјске науке у најужој вези је са стањем архивских фондова и збирки и стањем библиотечког фонда. Ово питање било је посебно актуелизирано на поменутом Савјетовању историчара одржаном 1982. године, када је иницирана акција да се у оквиру Архива Босне и Херцеговине изврши комплексно истраживање, прикупљање и публиковање архивске и библиотечке грађе према утврђеном научном пројекту који финансира СИЗ науке Босне и Херцеговине. Та идеја је прихваћена и она је у фази реализације. Зато проблематика везана за стање у нашим архивским и библиотечким установама у нашој републици у Изведбеном пројекту није посебно разматрана. Сачињена је само анализа стања архивских фондова и збирки за поједину тематску област, а у појединачним пројектним задацима планирана су истраживања у одређеним архивским установама и библиотекама. Архивске установе у нашој републици не располажу значајнијим архивским фондovima и збиркама. Истраживачи су стога упућени да највише истражују у архивским и библиотечким установама ван наше републике и у иностранству, за што су планирана у Пројекту значајна финансијска средства. У нашим архивским и библиотечким установама ни потребна штампа а ни часописи нису комплетирани. Исто тако, рад на изради библиографија такве литературе је спорадичан и недовољно организован. Разумљиво да све то негативно утиче на изучавање и истраживања, посебно новије историје наших народа.

У Изведбеном пројекту прогнозаистичко вредновање резултата за сваку поједину тематску област исказано је само у општим констатацијама, док су носиоци појединачних научних задатака у разради своје теме понудили могућа рјешења и научни допринос који треба да буде изражен у форми монографија, студија, а мање у облику синтетичких дјела. С обзиром на карактер истраживачког рада, који је најчешће пут у непознато, природно је да оно што се планира и прогнозира као могући резултат садржи у себи одређен проценат ризика, неизвјесности и апроксимативности. У сваком случају, задаци дефинисани у Изведбеном пројекту истраживања из области историје доста су комплексни, јер обухватају развој привреде у одређеним историјским периодима, историју политичких, културних, и вјерских институција, културни живот у најширем смислу те ријечи, регионалну географију и демографију. Сва та питања имају додирне везе са историјом права, историјом књижевности, историјом умјетности, етнологијом, етнографијом и др. Стога ће успјешна реализација циљева и задатака Изведбеног пројекта имати вишеструк научни и друштвени значај и своју примјену у области образовања, културе, у сфери науке и њених појединих дисциплина. У сваком случају, систематско и широко организовано истраживање наше прошлости, иницирано овом акцијом, остављаће мање простора за све оне контраверзе и конфронтације у историјској литератури и публицистици које нису доприносиле и не доприносе развоју и унапређењу историјске науке, а које се неизбјежно јављају увијек онда када историографија заостаје у свом развоју и оставља бројна питања недовољно испитана и проучена.

У Изведбеном пројекту понуђено је више институционалних и организацијских форми за регулисање односа међу научно-истраживачким организацијама и појединцима који ће радити на реализацији задатака Изведбеног пројекта. Предвиђено је образовање научног вијећа од представника научноистраживачких организација које су укључене у пројект. Оно треба да прати рад на реализацији задатака Пројекта, организује повремене разговоре о појединим питањима и проблемима која искрсну у процесу рада и припрема годишње извјештаје о оствареним резултатима. Реализацију задатака Изведбеног пројекта оцјењиваче и експерти које је ангажовао СИЗ науке БиХ. Вредновање и праћење резултата рада вршиће се и унутар самоуправних и научних тијела оних институција чији су научни програми саставни дио научних задатака у Изведбеном пројекту ДЦ XIII. Коначна оцјена завршених резултата истраживања, која треба да буду уобличена у монографије, студије, расправе и др., извршиће се путем рецензирања, како је то иначе предвиђено процедуром код објављивања књига. Праћење и вредновање остварених научних резултата треба, једном ријечју, да буде тако орга-

низовано и спроведено да се при томе онемогући административно-бирокуратски приступ и третман којим би научно оцјењивање било потиснуто у други план.

Према већ раније утврђеном поступку СИЗ-а науке Босне и Херцеговине, за оцјењивање Изведбеног пројекта истраживања било је предвиђено да прво стручна служба СИЗ-а изврши провјеру »испуњености услова Конкурса за израду изведбених пројеката истраживања«, затим да експерти у оквиру експертског система Савеза Р/П заједница за науку дају своју оцјену предложених истраживања и, најзад, да се у оквиру Одбора за историју Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине у истом циљу одржи научно-стручни колоквијум. Цио овај поступак у потпуности је спроведен. На основу примједби Стручне службе СИЗ-а науке БиХ на Изведбени пројект истраживања направљен је Анекс пројекта. Експерти су са своје стране дали позитивну оцјену Изведбеног пројекта. Они су, поред осталог, истакли да је у Изведбеном пројекту тежиште стављено на оне проблеме који нису до сада били предмет озбиљнијег научног интересовања, да ће извршењем предложеног научног програма порастати ниво сазнања о историји Босне и Херцеговине и да ће бити створене солидне претпоставке за истраживачки рад са ширим синтетским карактером. Примједбе експерата биле су усмјерене на потребу да се побољша састав истраживача за тематску област »социјалистичка изградња« и сугерирано је (од стране једног експерта) да се рзмотри могућност укључивања неких нових тема у средњорочни програм рада. Било је још неких примједби и сугестија, али оне нису имале суштински карактер.

На научно-стручном колоквијуму, који је одржан 3. 7. 1986. у Академији наука и умјетности, констатовано је, поред осталог, да Изведбени пројект истраживања представља »нај-боље израђени план истраживања историје БиХ до сада« и да је једна од бољих страна Пројекта »стављање тежишта на оне проблеме који до сада нису истраживани«. Замјерке су ишле у том правцу да је у Пројекат требало више укључити стручњаке са ширег југословенског простора, с темама опћејугословенског значаја и да је у профилирању програма дошла до изражаја монодисциплинарност. Научно-стручни колоквијум који је окупио истакнуте историчаре из наше републике и наших већих научних центара отишао је шире и даље у расправи која је била повод и главна тема овог скупа. Проблематизирана су не само питања историјске науке у БиХ, већ нека стратешка питања историјске науке у нас уопште. Било је и упозорења са овог скупа на опасности пренаглашеног чиновничког односа, односно у инсистирању наручиоца Пројекта на формалистичкој страни ствари у току извршавања одређених фаза рада у овом подухвату (неоправданом и честом администрирању). Међутим, усвојена

и примјењена методологија рада од стране СИЗ-а науке БиХ у току рада на изради Изведбеног пројекта и сам начин његове валоризације, у чему су главну ријеч имали компетентни чиноци из научних кругова, одређена су гаранција да ће и у праћењу и вредновању остварених резултата утврђених у Изведбеном пројекту бити поштован исти принцип и да рад на извршавању задатака из Пројекта неће бити подвргнут »обрасцима и шемама« административног апарата.

Цио рад на изради Изведбеног пројекта истраживања из области историје трајао је више од годину дана. Он је пружио прилику да се изврши рекапитулација свега постигнутог, са свим његовим позитивним и негативним компонентама. Реалније су сада сагледане могућности научног потенцијала у области историографије у Босни и Херцеговини и потпуније су оцијењене могућности историјске науке у нашој републици у одређивању њених будућих задатака. Дошло је до сазнања да се мора посебна пажња посветити материјалном и кадровском јачању постојећих научно-истраживачких институција, њиховом већем обједињавању на кључним задацима, међу којима теме опћејугословенског и ширег значаја морају добити далеко значајније мјесто. За остварење таквих задатака потребан је виши образовни ниво историчара-истраживача, веће знање страних језика и чешћи одласци у крупније европске научне центре ради специјализације, истраживања и непосреднијег увида у најновија научна достигнућа.

Изведбени пројект истраживања из области историје (ДЦ XIII₂), који је Скупшина делегата СИЗ-а науке Босне и Херцеговине усвојила 22. октобра 1986. године, заједно са његовим финансијским дијелом, сигурно ће подстицајно дјеловати на унапређење историјске науке. У току рада на извршењу задатака утврђених овим пројектом доћи ће до изражаја већа сарадња широког круга истраживача-историчара и резултати који ће из тога произаћи представљаће сигурно значајан допринос не само за историјску науку у нашој републици, већ за југословенску историјску науку у цјелини. Веома је значајно да су финансијским планом пројекта осигурана средства за публикавање резултата истраживања која ће на тај начин бити приступачна научној и широј јавности. Финансијским планом обезбјеђена су и средства за редовно излажење часописа »Прилози« Института за историју који ће своју физиономију и уређивачку политику прилагодити новим околностима које су створене усвајањем Изведбеног пројекта истраживања из области историје. »Прилози« у првом реду треба да буду у функцији циљева и задатака научног програма формулисаног у Изведбеном пројекту.

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
STUDIES, ARTICLES AND TREATISES

Цевад Јузбашић

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ У ПРОГРАМИМА ГРАЂАНСКЕ ПОЛИТИКЕ И ДЈЕЛАТНОСТИ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОГ САБОРА

Ступање радничке класе на политичку сцену у Босни и Херцеговини у мајским штрајковима 1906. привукло је значајну пажњу грађанских политичара, који су настојали да остваре утицај на штрајкачки покрет, да га потчине својој контроли и искористе за циљеве грађанске политике. При томе је њихов негативан став према израстању и организовању једног интернационалистички оријентисаног радничког покрета био један од битних мотива њиховог ангажовања. Тако је активност мање групе српских интелектуалаца око листа »Дан«, на челу са др Лазаром Димитријевићем и његов покушај да се стави на чело штрајкача у Сарајево, био инспирисан схватањем да би приступање српских радника социјалдемократском покрету било крајње неповољно и опасно за српски национални покрет, јер би то могло изазвати индиферентност према свему што је српско. Полазило се од тога да народ и вјера неће више имати значај ако се заузме становиште да су сви радници браћа.¹⁾ Зато је Дими-

¹⁾ В. Богићевић, *Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878—1905*, Сарајево 1956, стр. 272. Уп. К. Касер, *Die Politik der Serben Bosniens und der Herzegowina von 1903, bis zum Atentat von Sarajevo, Graz* (рукопис) стр. 61—64. О дјелатности др Лазара Димитријевића и других грађанских политичара прије, за вријеме и након мајских штрајкова 1906. према радничком покрету види И. Хацибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. године*, Сарајево 1980, стр. 291—292, 317, 343 и даље.

тријевић још 1905. године покушао да омете стварање струковних организација у Сарајеву, настојећи да се српски радници организују на националној основи, у оквиру српског занатлијског удружења. Појава и дјелатност занатлијско-радничких удружења, формираних на принципу истоветне националноконфесионалне припадности својих чланова, била је одраз традиционалне ситно-занатске структуре босанскохерцеговачких градова, у којој класна подјела још није могла постати превалентна у односу на национално-конфесионалну подјелу. Оваква удружења била су под утицајем грађанских политичара. То посебно вриједи за »Организацију радника Хрвата« (»од 1907.« Матица радника Хрвата за Босну и Херцеговину«), основану непосредно после мајских штрајкова 1906. Један од њених приоритетних задатака био је да међу хрватским радницима у Босни и Херцеговини развија хрватску националну мисао. До оснивања аналогне организације српских радника, међутим, није дошло, јер у том смислу нису ни постојале интенције водећих српских политичара. Активност Л. Димитријевића у односу на радништво и раднички покрет, као и његово заузимање за рјешење аграрног питања, није добила подршку највећег дијела српске интелигенције и чаршије. Разлог томе није била само Димитријевићева изразито прорежимска политика, него и утицај околности да су се социјална питања и раднички покрет нашли на маргини њиховог интереса, док је национална, културна, политичка и привредна проблематика била у првом плану. У том погледу постојале су специфичности и знатне разлике између главних носилаца хрватске, српске и муслиманске политике, које су произлазиле из социјалне структуре појединих национално-конфесионалних групација, удјела радничке класе у њима као и других релевантних околности.

За политички развитак у Босни и Херцеговини била је карактеристична појава национално-политичких покрета који су претендовали да репрезентују цијели народ, без обзира на његову социјалну структуру. Стварање »народних« организација (Хрватске народне заједнице, Муслиманске народне организације и Српске народне организације), а затим саборских посланичких клубова и фракција, било је међуетапа од појаве националних покрета до стварања политичких странака.²⁾ Међутим, упоредо са стварањем народних организација код Срба и Муслимана, појавиле су се и њима супростављене, мало утицајне политичке групе, Српска самостална странка и Муслиманска напредна странка, које су посветиле одређену пажњу радничком питању.

²⁾Уп. К. Касег, н. д. стр. 70—71; М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914*, Сарајево 1976, стр. 128 и даље.

У програму Димитријевићеве Српске самосталне странке, формално основане у мају 1907, уз подршку власти, у првом плану били су социјални захтјеви који се односе на рјешење аграрног питања и заштиту домаћих радника. То је било први пут да је радничко питање унесено у програм једне грађанске политичке групе у Босни и Херцеговини. У програму је тражено да се олакша војна обавеза у интересу радника, да се запошљавање и плаћање домаћих радника законски регулише, као и да се државно и опћинско земљиште да на кориштење радницима. Ти захтјеви били су постављени с намјером да се српски радници одврате од социјалдемократата.³⁾

Ускоро се међутим, у програму Српске народне организације (СНО), усвојеном на њеној оснивачкој скупштини, одржаној у Сарајеву од 7. до 11. новембра 1907, нашло и радничко питање. У дијелу програма који је био посвећен захтјевима за реформама у друштвеном животу, тражило се у тринаестој тачки: »Заштита и осигурање радника. Законско регулисање односа између радника и послодаваца у смислу довољне награде и утврђеног примјерног радног времена.«⁴⁾ Међу циљевима дјелатности »Привреде«, српског економског удружења, основаног 1907. на иницијативу групе око »Народа«, било је и стварање радничких организација за заштиту против експлоатације од стране предузетника и фабриканата. Овај програмски циљ формулисан је паралелно са ставом »Привреде« о потреби помагања српских трговачких удружења и кредитних институција.⁵⁾ Како је међу домаћим грађанством веома мало било модерних индустријских предузетника и фабриканата, овај став је био уперен против страног капитала и земаљског ерара као највећег индустријског предузетника. Иначе, цјелокупна дјелатност »Привреде« била је незнатна, па њени програмски ставови у односу на раднике нису имали практични значај.

У програму 39-торице, који је поводом увођења устава и припрема за саборске изборе објављен 31. марта 1910, као резултат компромиса хетерогених политичких група унутар Српске народне организације, радници су поменути само узгредно, у једној реченици: »Радницима треба осигурати услове мирног рада и културног живота.«⁶⁾ Тада се, пак, у средишту социјалног програма Српске народне организације нашло први пут рјешење аграрног питања облигатним откупом, коме знатан дио српских грађанских политичара неће остати досљедан, али се у предизборном програму оно није могло избјећи. Претежан дио кметова

³⁾ К. Касер, н. д. стр. 88—89.

⁴⁾ Б. Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука — Загреб 1934, стр. 56.

⁵⁾ К. Касер, н. д. стр. 97—98, нап. 75 на стр. 278.

⁶⁾ Б. Чубриловић, н. д. стр. 94.

био је српске националности, и они су били доминантни као бирачи у православном изборном тијелу треће, сеоске курије. Рјешење аграрног питања директно је тангирало и знатан дио нарочито сезонских радника, особито оних који су били запослени у експлоатацији шума. То су били претежно радници српске националности, који су, уједно, били и сељаци, а често и кметови.

Хрватски грађански политичари, као и католички клерикални кругови, знатно више пажње посветили су радничком покрету него што је то био случај код српских и муслиманских политичких и вјерских фактора. То је захваљујући специфичности политичких, друштвених и културних прилика, код босанско-херцеговачких Хрвата довело до стварања »Организације радника Хрвата« односно »Матице радника Хрвата за Босну и Херцеговину«, која је требало да се развије у конкурентску организацију Главном радничком савезу за Босну и Херцеговину. При томе су, како клерикална, тако и грађанско-либерална струја у хрватском националном покрету у политици према радништву полазиле са својих идејних платформи, које су у много чему имале додирне тачке, али су се истовремено сукобљавале у неким значајним питањима односа националног и вјерског.⁷⁾

У вези с припремама за доношење земаљског устава, Хрватска народна заједница (ХНЗ) је подробније дефинисала свој програм према радничком питању. То је учињено у посебној декларацији објављеној 21. фебруара 1909, поводом уставне анкете. Хрватска народна заједница је истицала да се мора узети у заштиту интерес појединих потлачених сталежа у земљи, као што је, на примјер, раднички сталеж. Тај сталеж, с обзиром на његов веома тежак материјални положај, заслужује сваку пажњу, јер су његови интереси угрожени од стране много јачег противника. Указано је да је радничко питање једно од најважнијих савремених социјалних проблема и да је све актуелније питање регулисања статуса радника. Заузето је становиште да је слободно удруживање радника праведна ствар коју треба подржавати и помагати, јер она иде за тим да се поправи и унаприједи њихова потлачена класа, како би одољела капиталистичкој бујици која иде за тим да радну снагу изабљује. Позивајући се на човјечност, тражи се да се удовољи радничким захтјевима, што у пракси значи да »радна снага мора бити плаћена према својој вриједности« и да треба знатно поправити економско, друштвено и културно стање радништва. Непосредно је тражено да се при стварању државних темељних захтјева за Босну и Херцеговину радничко питање првенствено стави на дневни ред у будућем сабору. Заступано је гледиште »да је само радник као

⁷⁾ Види о томе И. Жаџибеговић, *Клерикализам у радничком покрету Босне и Херцеговине*, Годишњак ДИ БиХ XIX/1970—1971, стр. 139—162, И с т и, *Постанак радничке класе*, стр. 344 и даље.

такав у стању да се бори за чисто радничке интересе« и да раднички сталез »у сабору само по раднику може бити дотично заступљен«. Одатле и приједлог према коме у оквиру куријалног изборног система, који је био у припреми да се озакони, треба да се уведе и радничка курија, макар и са два мандата. Интересантно је напоменути да се према овом приједлогу сматрало да се приликом гласања радника може пренебрегнути општеважећи принцип религиозне подјеле бирача и кандидата, »јер су раднички интереси исти без обзира на конфесионалну неистовјетност«.⁸⁾

Ставови о положају радника и потреби његовог побољшања заузели су врло истакнуто мјесто и у изборном прогласу Хрватске народне заједнице. Том приликом је још речено да ће се будући посланици Заједнице бринути о проблемима радништва, али да то није довољно, па се поново предлаже оснивање радничке курије и избор два посланика као представника 58.000 запослених радника.⁹⁾ Захтјев да се оснује посебна радничка курија поставила је не само Хрватска народна заједница, него и Хрватска католичка удруга (ХКУ).

У правилима Хрватске католичке удруге, која је формално основана 18. јануара 1910, стоји да ће Удруга настојати »напосе да радништво у уставном тијелу добије своју властиту курију«. На радништво се односио и члан правила формулисан у духу кршћанско социјалне идеологије, који гласи: »Цијенећи велику вриједност национално и вјерски одгојеног радништва трсит ће се да радништво добије овакав одгој, и да му се осигурају увјети живота, рада и напретка а особито обскрба у старости и немоћи . . .«¹⁰⁾

Хрватска народна заједница и Хрватска католичка удруга међусобно су водиле супарничку борбу и за утицај у редовима хрватских радника и уопште радника католичке вјере, који су били релативно најбројнији, а обје су настојале парализати уплив социјалдемократије. При томе је Хрватска народна заједница водила рачуна о политичком расположењу радника које је окупљала Матица радника Хрвата. Карактеристично је да је на скупштини Матице, одржаној 1. маја 1910, била усвојена резолуција поводом предстојеће дјелатности Сабора, у којој је постављен низ захтјева сличних социјалдемократским. То су били захтјеви у погледу општег, једнаког и тајног изборног права, за-

⁸⁾ Л. Ђаковић, *Формирање политичких странака код босанско-херцеговачких Хрвата*, Сарајево 1969, стр. 149—151 (рукопис докторске дисертације).

⁹⁾ Л. Ђаковић, *Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата* (1 дио: До отварања Сабора 1910) Загреб 1985, стр. 346.

¹⁰⁾ Исто, стр. 328; Уп. Л. Ђаковић, *Оснивање »Хрватске католичке удруге« у Босни и Херцеговини*, Годишњак ДИ БиХ XXV, стр. 152.

конског осигурања радника у болести, у случају несреће, незапослености, старости и др., те у погледу општих политичких слобода и рјешењу аграрног питања. Даље је тражено да обје хрватске политичке фракције заједнички подрже интересе хрватских радника и помогну им да номинирају своје кандадате у будући Сабор. На скупштини је, међутим, дошла видно до изражаја и тенденција која је пледирала за радничку солидарност и јединство у рјешавању економских питања радничке класе и за пуну слободу у политичком опредјељивању сваког радника, што свједочи о јаком утицају синдикализма из Хрватске. Мада су ове идеје наилазиле на одобравање чланства, руководство Матице остало је досљедно и искључиво на национално-конфесионалном принципу.¹¹⁾

Муслиманске политичке организације поклањале су радничком питању мање пажње од хрватских и српских. У вођствима муслиманских политичких организација, како Муслиманске народне организације, тако и Муслиманске напредне странке (доцније назване Муслиманска самостална странка), доминантну улогу имали су феудални елементи и њихови економски и политички интереси. И број радника у муслиманској популацији био је релативно мањи него код Хрвата и Срба, јер се знатан дио пролетеризованих муслиманских сељака, занатлија и других исељавао у Турску, умјесто да попуњава редове радничке класе у Босни и Херцеговини. Грађански елементи, а посебно интелегенција, били су знатно присутнији у прорежимској и у редовима муслиманског становништва мало утицајној Муслиманској напредној странци, него у редовима Муслиманске народне организације. Зато је Муслиманска напредна странка прије Муслиманске народне организације посветила извјесну пажњу радничком питању.

У програм Муслиманске напредне странке, усвојеном на њеној оснивачкој скупштини, одржаној 24—26. августа 1908, унесен је и један члан о »радничком питању«. Тај члан се налази у дијелу програма посвећеном социјалној проблематици и у њему се каже да ће Муслиманска напредна странка »настојати да око себе окупи што више муслиманских радника, радити ће око унапређења и побољшања радничких животних и сталешких прилика, уређења радног времена, побољшања плаћа, те осигурању радника за случај незгоде, онемогућења, старости и смрти.« Уз то се наглашава да ће странка »побијати... све оне смјерове међу радништвом, које би муслиманске раднике заводили у интернационализам и безвјерство.«¹²⁾

¹¹⁾ И. Хацибеговић, *Постанак радничке класе*, стр. 347—349.

¹²⁾ М. Имамовић, н. д. стр. 179—180.

Радничко питање први пут је унесено и у програм Муслиманске народне организације (МНО) 1910. године. Тада је њен Егзекутивни одбор, поводом припрема за саборске изборе, добио налог од скупштине, одржане 26. марта 1910, да допуни, односно прошири програм Муслиманске народне организације. У новом програму, објављеном у »Мусавату« 30. априла исте године, изразито је доминирало аграрно питање. Потпуно у сјенци захтјева у интересу земљопосједника нашле су мјесто и тачке програма које се односе на унапређење занатства, подизање домаће трговине и индустрије, као и саобраћаја. Овај списак се завршава захтјевом »да се повољно регулише радничко питање, а нарочито да муслимански радници добију зараде«, што довољно говори о класном профилу програма, али и тежњи феудалног вођства Муслиманске народне организације да свој програм учини атрактивним за све муслиманске слојеве.¹³⁾

Стварањем хрватско-муслиманског блока у Сабору и про-режимско политиком Муслиманског посланичког клуба створени су услови да се коначно, у љето 1911, фузионишу Муслиманска народа организација и Муслиманска самостална странка у Уједињену муслиманску организацију. Програм Уједињене муслиманске организације значио је по свом конзервативном духу у извјесном смислу корак назад у односу на раније програме муслиманских странака које су се ујединиле. Тако се, нпр. за разлику од »напредњака«, који су 1908. у свој програм унијели посебне одредбе посвећене социјалној политици и радничком питању, у програму нове муслиманске организације само узгред спомиње да ће се приликом активности на оснивању новчаних завода, земљорадничких задруга, индустријских предузећа и занатлијских удружења имати »на уму подупирање посједника, тежака, трговаца, занатлија, радника«.^{13а)}

*
*
*

Октројисање земаљског устава 17. фебруара 1910, а затим отварање Босанскохерцеговачког сабора, који је дјеловао од средине 1910. до средине 1914, означава нову етапу у политичком развоју Босне и Херцеговине. Међутим, сам дотадашњи подређени државно-правни положај Босне и Херцеговине у Аустро-Угарској није се последице анексије и доношењем Устава битно измијенио. Уставом су гарантована дијелом већ раније озакоњена грађанска права, које је влада, у случају када оцијени да су наступиле ванредне околности, могла ограничити или суспендовати за цијелу земљу, односно за поједине њезине дијелове. Представничко тијело, Сабор, састојало се од укупно 92 члана.

¹³⁾ Џ. Јузбашаић, *Неке напомене о проблемима етничког развоја у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе*, Прилози Института за историју у Сарајеву, 11—12/1975—1976, стр. 307.

^{13а)} *Земан* бр. 1, Сарајево 2. 9. 1911.

Од тога су 20-торица, тј. више од петине чланова, улазили у Сабор по положају (вирилисти), док су 72 били изабрани посланици. Овако велико учешће вирилиста, црквених и лаичких великодостојника (односно вирилиста и посланика био је 1 : 3,6) требало је да осигура конзервативни карактер Сабора. Томе је требало да послужи и цјелокупни изборни систем заснован на гласању по куријама. То је било слично као и код избора за земаљске саборе у аустријским земљама, иако је у Аустрији за изборе у Царевинско вијеће још 1907. било уведено опште и једнако право гласа.

Прву изборну курију сачињавали су велепосједници, високо-опорезовани и факултетски образовани грађани, свештеници, активни и пензионисани државни чиновници, другу курију сви остали становници градова, а трећу сеоско становништво. Унутар појединих курија гласало се, опет, у одвојеним изборним тијелима по конфесијама, којим је, зависно од броја припадника, додијељен одређени број посланичких мјеста (према кључу католици 4; муслимани 6; православни 7,75). То је одговарало интенцијама израженим у упутству цара министру Буријану за увођење уставних институција у Босни и Херцеговини, у коме цар наређује »да се удовољи потребама народа у погледу извјесног учествовања у управи земље посредством земаљског заступања, али у таквом облику који ће одговарати вјерским приликама и чувати од старине наслијеђени друштвени ред«. Земаљски сабор требало је да се конституише на начелу заступања интереса и да »буде што је могуће вјернији одраз националних, конфесионалних и политичких прилика«. У ствари, радило се о томе да се учврсти класна и вјерска подвојеност на којој је требало даље изграђивати аустроугарску политику у Босни и Херцеговини.¹⁴ При томе је основна идеја о одвојеним национално-конфесионалним изборним тијелима, која су постојала паралелно с куријалном подјелом, у босанско херцеговачки устав преузета из устава за Моравску из 1905. године (моравска нагодба). Одредбе о увођењу националног катастра и подјела мандата за земаљски сабор, по одређеном националном кључу, унесене су и у устав национално мјешовите Буковине, који је ступио на снагу ускоро после босанског устава (закони од 26. маја 1910).¹⁵ То су били у деценији пред први свјетски рат покушаји да се у појединим земљама аустријске половине Монархије рјешава национално питање.

Мада је по босанском уставу активно бирачко право било опште (жене при томе нису имале право гласа уколико нису спадале међу велепосједнике који су плаћали најмање 140 кру-

¹⁴ X. Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом* (чланци и расправе), Сарајево 1968, стр. 52, 87.

¹⁵ R. Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*, Berlin 1923, стр. 423—427.

на земљарине годишње) и није постојао порески и образовни цензус, који би сиромашне слојеве лишавао изборног права као у угарској половини Монархије и неким дијеловима Цислајтаније (Тиролу, Далмацији, Чешкој, Шлезизи, и Галицији), куријални изборни систем изразито је фаворизовао економски и интелектуално издвојене, по броју незнатне групе становништва, као и страни елеменат који је био снажно заступљен у јавним службама и градској привреди. Изразито политички значај имало је формирање посебне изборне класе у првој курији за муслиманске велепосједнике. Испуњење њихове жеље да им се осигура традиционално повлаштен положај било је мотивисано надом да ће се овај друштвени слој »развити у конзервативан и држави вјеран елеменат«. ¹⁶⁾

Колико је био направедан овај изборни систем види се најбоље по томе ако се упореди број мандата за поједине курије с бројем уписаних бирача. ¹⁷⁾ У првој курији, 6.866 бирача бирало је 18 посланика, у другој курији, 47.725 бирача бирало је 20 посланика, а у трећој курији 347.573 бирача бирали су 34 посланика. У првој изборној класи прве курије уписано је било само 399 бирача на које је отпадало 5 мандата, па је један велепосједнички глас вриједио као 128 гласова сељака из треће курије, или 30 гласова радника, ситних занатлија и малих трговаца-становника градова који су гласали у другој курији. Или, један глас велетрговаца, индустријалаца, интелектуалаца и других који су бирали у другој изборној класи прве курије вриједио је готово као пет гласова бирача друге курије, или нешто више од 20 гласова бирача треће курије. Односи су били још драстичнији ако се посматрају само муслимански гласови. Један глас муслиманских земљопосједника вриједио је преко 147 гласова муслиманских сељака, или преко 41 глас муслиманског градског становништва. Муслимански велепосједници су тако, приликом подјеле мандата који су припадали Муслиманима, били посебно фаворизовани на штету других муслиманских бирача.

Овакав компликовани изборни систем, који се заснивао на социјалној и национално-конфесионалној подјели бирача, пружио је, како је запазио и тадашњи француски конзул у

¹⁶⁾ Као напомена 14.

¹⁷⁾ Укупан број уписаних бирача износио је 402.164. Од тога је било 173.127 српско-православних или 43,05%, 137.365 муслимана или 34,15%, 88.929 католика или 22,21%. Остатак од 2.744 бирача или 0,59% отпадао је на Јевреје и конфесије које не добијају мандате. Земаљска влада Заједничком министарству финансија 13. 4. 1910, тел. Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Заједничко министарство финансија PR ВН 474/1910 (даље цитирам само сигнатуре истог фонда), иста истом 14. 4. 1910, прилог Konzentrations — Tabele (Pr ВН 494/1910).

Сарајеву, могућност режиму да политички балансира и спречава стварање коалиција бирача који би према њему биле непријатељски расположене.¹⁸⁾

Изборни систем био је посебно неповољан за дјеловање Социјалдемократске странке (СДС) Босне и Херцеговине. Зато је она у току 1909. године у Сарајеву и другим мјестима организовала јавне радничке скупштине, на којим су, као и у »Гласу слободе«, истицани захтјеви за слободоуман и демократски устав и Сабор који би био биран на темељу општег, једнаког, трајног и непосредног права гласа. Захтијевано је да се компетенција Сабора протегне на сва питања која се тичу Босне и Херцеговине и да влада буде одговорна Сабору.¹⁹⁾ Руководство Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине покушавало је да придобије и грађанске странке за сарадњу, с циљем да се широке масе увуку у борбу за опште и једнако право гласа. То му није пошло за руком, поред осталог и стога што су се власти противиле таквој сарадњи, не допуштајући да скуповима које су организовали социјалдемократи присуствују и припадници грађанских партија.²⁰⁾ На сам дан проглашења Устава, 20. фебруара 1910. године, мостарски радници су приредили успјелу демонстрацију, док су у исто вријеме разне депутације аутономних корпорација и удружења свештенства и нотабла изражавале пред представницима власти у свим градовима земље своју лојалност и захвалност владару на дарованим уставним институцијама.^{20а)}

Мада ниједна политичка групација није била задовољна у погледу надлежности будућег Босанскохерцеговачког сабора, као ни с низом других одредаба уставног пројекта, грађански политичари нису организовали ниједну јавну протестну акцију ни демонстрацију. Они су се у току 1909, односно почетком 1910. године ограничили на изношење замјерки и подношење представки носиоцима власти. При томе се тежиште њихових захтјева све више преносило на то да се једној или другој конфесији у Сабору додијели који посланички мандат више, или који вирилист. На крају су све политичке странке, изузев СДС Босне и Херцеговине, прије проглашења Устава прихватиле конфесионалне курије као тренутну неминовност. То је учинила и СНО,

¹⁸⁾ Милан З. Живановић, *Извјештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка анексионе кризе (марта 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)*, Историјски часопис XXVIII/1971, стр. 466.

¹⁹⁾ *Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине*, том II, Сарајево 1951, стр. 107.

²⁰⁾ Х. Капиџић, н. д. стр. 72—78.

^{20а)} Земаљска влада Заједничком министарству финансија, телеграми од 21. и 23. 2 1910 (PR ВН 245, 247 и 266 из 1910); препис извјештаја окружне области у Мостару од 2. 3. 1910 (PR ВН 331/1910).

која се у свом програму и јавном политичком дјеловању залагала за парламентарну демократију и опште, директно, једнако и трајно право гласа. Опредјеливши се у већини за »реалну политику« послије завршетка анексионе кризе, СНО је на скупштини повјереника у Сарајево, 16. маја 1909, поред осталог закључила да се у представи министру Буријану поводом Нацрта устава нагласи да је она из принципијелних разлога против професионалних курија, али да томе у датим околностима не придаје актуелан значај. Препоруку да се такав став заузме дао је др Данилу Димовићу истакнути чешки политичар Томас Г. Масарик, па је и СНО тражила да се повећа број вирилиста из редова Срба.²¹⁾

СДС Босне и Херцеговине истакла је двојицу кандидата приликом саборских избора одржаних у мају 1910 (Ивана Саламуновића и Саву Капора), иако је била свјесна да јој изборни систем не даје шансе за успјех. Странка је, међутим, сматрала да јој ангажовање у изборној кампањи пружа погодну прилику да позове народ у борбу за ревизију Устава, популарише свој програм и критикује рад грађанских странака. На изборима социјалдемократима није пошло за руком да добију ниједан мандат. Узрок свог неуспјеха, посебно код Срба, они су видјели у томе што је у задњи моменат пред изборе дошло до споразума различитих фракција унутар СНО. Тако привремено уједињена СНО позвала је народ на »слогу«, прогласивши сваког Србина који није с њима издајником. Затим, све грађанске странке шириле су у народу неистине о социјалдемократима. То особито важи за село, гдје су у изборној агитацији одлучујућу улогу имали попови.²²⁾ Уз то треба имати у виду да индустријски развитак у Босни и Херцеговини није био довео до концентрације већих маса радника у босанскохерцеговачким градовима, који су и за вријеме аустроугарске владавине задржали у многим свој ситно-занатлијско-трговачки и аграрни карактер. Због тога што је развој дрвне индустрије, рударства, металургије и хемијске индустрије био везан за село и што су предузећа и погони били разбацани по цијелој земљи, босанскохерцеговачкој социјалдемократији, изолованој од сељаштва, било је знатно отежано дјеловање и утицај. Све је то имало за посљедицу да ниједан представник СДС БиХ није могао ући не само у Босанскохерцеговачки сабор, него ни у једно општинско представништво већих градова.²³⁾ Социјалдемократи су се и доције, приликом накнадних

²¹⁾ Fritz von Reinöhl, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch der ersten Weltkrieges, I Der Fall Jeftanović—Šola—Gavrila*, Wien 1944, Nr 58, стр. 49.

²²⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, стр. 108, 128—131.

²³⁾ Види И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе*, стр. 336.

избора за упражњена мјеста у Сабору, појављивали са својим кандидатима, али им ни тада није полазило за руком да добију мандат.

Једини радник који је ушао у Босанскохерцеговачки Сабор био је Петар Мрљић, рударски радник из Вареша, изабран на листи ХКУ. Он је, уједно, био и једини радник кога су кандидовале грађанске политичке странке. Политички резултат саборских избора, како редовних у мају, тако и накнадних у септембру 1910, био је да је све српско-православне мандате добила СНО (31), све муслиманске МНО (24), док је у погледу католичких мандата већина припала ХНЗ (12), а мањи дио ХКУ (4). У социјалном погледу, у саставу Сабора најбројнија је била свјетовна и духовна интелигенција. Иза ње, по бројности слиједе земљишни велепосједници и посједници, затим мањи број трговаца и само неколико предузетника.²⁴⁾ Ниједан сељак ни модер-

²⁴⁾ Од 72 посланика 45 су припадали свјетовној и духовној интелигенцији. Заједно с 19 вирилиста који су спадали у ову категорију, број чланова Сабора који су се бавили интелектуалним занимањима износио је 64, тј. 69,56% од укупног броја свих чланова. Ако се узме у обзир само 21 свештеник који је улазио у Сабор, било као вирилни члан (15) или као посланик (6 свештеника били су посланици, и то 4 православна и 2 католичка, припадници ХКУ), онда је учешће свештеника међу члановима Сабора износило 22,82%. При томе су свештена лица код православних заузимала 22,22% свих вирилних и посланичких мјеста у Сабору намијењених православним, а код католика 33,33% мјеста предвиђених за католике. Код муслимана, код којих међу посланицима није било свештеника, 17,24% мјеста у Сабору резервисаних за муслимане припало је муслиманским свештеним лицима као вирилистима. Међу свјетовном интелигенцијом значајну улогу играли су правници, посебно адвокати. Четрнаест посланика, не рачунајући вирилисте, били су адвокати, односно адвокатски приправници (7 Срба, 3 Хрвата, 1 Муслиман и 1 Јевреј), од којих су неки, нарочито страначки прваци, били уско пословно повезани с домаћим, а донекле и са страним привредницима и банкама. Неки појединци међу интелектуалцима били су уједно и крупни земљопосједници (на пр. др Диоген Петровић) и предузетници (др Јово Симић). Поједини велепосједници били су истовремено трговци или предузетници, односно и једно и друго. У Сабор су, иначе, 1910. ушла два предузетника и пет трговаца, не рачунајући оне чланове Сабора, који су, као нпр. вирилист Глигорије Јефтановић и посланик Војислав Шола, били исказани као велепосједници, а били су уједно истакнути трговци и капиталистички предузетници. Спадали су у оне малобројне појединце и међу припадницима релативно најразвијенијег српског грађанства којима је пошло за руком да заузму значајније мјесто у модерном пословном свијету у Босни и Херцеговини.

Међу члановима Сабора било је 19 крупних земљопосједника (14 Муслимана, 4 Србина, од тога 1 вирилист, и 1 Хrvat) и 5 земљопосједника (3 Муслимана, 1 Србин и један Хrvat), а њих 24 заједно заузимају су 26,08% свих посланичких и вирилних мјеста. Интелектуалци су бројно доминирали међу изабраним посланицима ХНЗ (од 12 посланика ХНЗ било је 10 интелектуалаца, 1 земљишни велепосједник и 1 посједник) и СНО (од 31 посланика СНО било је поред 4 свештеника још 20 интелектуалаца различитог профила, од којих је био 1 инжењер и грађевински предузетник, 3 трговца, 3 велепосједника и један газда). Половина од 4 изабрана посланика ХКУ били су клерици, а од друге двојице један је био инжењер, а

ни идустијалац није као посланик 1910. ушао у Сабор. То се десило тек наредних година, на наредним изборима.²⁵⁾

Иако су у дјелатности Босанскохерцеговачког сабора, нарочито међу дијелом интелигенције, долазиле до изражаја и радикалније социјалне и политичке тенденције, Сабор је као представничко тијело у многome имао конзервативно социјално-политичко обиљежје. При томе треба имати на уму да су се после избора за Сабор саборске фракције конституисале као вођства постојећих политичких организација. Профилирајући се постепено кроз рад Сабора, те распадањем или фузијом појединих саборских посланичких клубова, националне политичке организације, односно њихови поједини дијелови наставиће да еволуирају у правцу модерних политичких странака.

Судјеловање Сабора у законодавној дјелатности²⁶⁾ односило се искључиво на босанскохерцеговачке послове. Сва ова питања која се нису тичала само Босне и Херцеговине, него и једне или обију држава Монархије, била су изузета из његове компетенције. То су посебно били сви такозвани прагматички заједнички послови (тј. спољна политика, војни послови и финансирање ових заједничких послова), као и сви они послови од заједничког интереса, који су се у објема државама Монархије регулисали посебно, али на темељу истих начела утврђених у повременим споразумима између Аустрије и Угарске. Будући да је Босанскохерцеговачки сабор био само провинцијско представничко тијело, а не државни парламент, изван његовог дјелокруга била су сва питања у вези са одбраном.

други радник. Насупрот томе, међу изабраним муслиманским посланицима изразиту превагу имали су земљишни велепосједници и посједници (од 24 посланика 14 су били велепосједници, од којих су неколицина били уједно и трговци, а један и предузетник (Суљага Вајзовић), те 3 посједника и 7 интелектуалаца). Анализа социјалне структуре Сабора заснива се на подацима садржаним у списковима његових чланова Pr BH 953/1910, 347/1912, Kriegsarchiv Wien (даље KA) Nachlass Potioreks (NI Pot) A 3, Fasz. 2, бр. 601 и 610.

²⁵⁾ Као кандидат Кочићеве групе, након њеног иступања из Српског саборског клуба, изабрани су у Сабор сељаци Максим Ђурковић крајем 1911. и Стојан Стојчевић у мају 1914, док је сељак Вукан Куљанин ушао у Сабор крајем 1913, као припадник Димовићеве Српске народне странке. Истовремено је са Димовићеве листе изабран и индустријалац Васо Васиљевић.

²⁶⁾ О надлежности Босанскохерцеговачког сабора види: K. Lamp, *Die Verfassung von Bosnien und der Herzegovina von 17. Februar 1910*, у *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Tübingen 1911, Bd. V, стр. 142 и даље; F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, стр. 36—49; N. Wurmbrand, *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegovina*, Leipzig—Wien 1915, стр. 96—145.

Сабору је било, такође, ускраћено право да расправља и одлучује о буџетским издацима земље за војне установе и босанскохерцеговачке трупе, које су били органски дио заједничких оружаних снага Монархије. То је исто вриједило и за оне буџетске ставке за послове који су се у обје државе Монархије регулисали међусобним споразумом. Мада врло важне буџетске позиције нису могле бити предмет претресања ни усвајања у Сабору, овај није могао одбацивањем преосталог дијела буџета да ускрати повјерење њему неодговорној влади.²⁷⁾ У случају да Сабор привремено не усвоји буџет за наредну годину, остајао је на снази постојећи све дотле »док га не замјени нови законито усвојени прорачун«.

И поред низа ограничења, дјелокуг Босанскохерцеговачког сабора обухватао је широко подручје управних, привредних, социјалних, финансијских, културно-просвјетних, правосудних и других послова, који су били таксативно наведени у 27 тачака 42. члана земаљског устава. Законодавну власт у свим осталим питањима, која Уставом нису била изричито стављена у компетенцију Сабора, нити су спадала у надлежност аустријског и угарског парламента и даље је остала, као и у предуставно доба, искључиво у рукама монарха.

И у пословима који су спадали у његов дјелокруг Сабор је имао само ограничено право да саодлучује. Посебно угарска влада је настојала да што више ограничи компетенције Босанскохерцеговачког сабора и ојача сопствени утицај на послове Босне и Херцеговине. Она је настојала да тиме отклони опасности за дуализам које су могле настати анексијом и увођењем устава. У позадини тог настојања био је пораст привредног значаја Босне и Херцеговине за обје државе Монархије, посебно за Угарску и заопштравње њихове међусобне конкурентске борбе. Иако је још законом из 1880. објема владама признат широк утицај на босанскохерцеговачку управу, Уставом се овај утицај још више појачао. У босански устав унесена је не само одредба да за све законске основе усвојене у Сабору прије њиховог подношења на санкционисање монарху треба прибавити сагласност аустријске и угарске владе, него је још и статуирано да на све владине законске нацрте и прије него што они буду поднесени на претресање у Сабору треба да пристану владе обију држава Монархије.²⁸⁾ Осим што је тиме било озакоњено право вета аустријске и угарске владе над одлукама Сабора, овим одредбама била је знатно отежана и дјелатност босанскохерцеговачке управе.

²⁷⁾ Up K. Lamp, *Die Rechtsnatur der Verfassung Bosniens und der Herzegowina von 17. Februar 1910*, u Archiv des öffentlichen Rechts, Tübingen 1911, Bd. XXVII/2, str. 304.

²⁸⁾ Ц. Јузбашаћ, *Извјештај Германа фон Сautера о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу аустро-угарских економских супротности*, Годишњак ДИ БиХ ХVІІІ/1968—69, стр. 63—65.

Сабор је био политичка позорница која се нашла у центру пажње јавности, па су се збивања и односи у Сабору у знатној мјери рефлектовали на политичку ситуацију у земљи.²⁹⁾ Аустро-Угарска, и с обзиром на међународне односе и свој престиж, није била индиферентна према томе како ће бити политичко држање Сабора. Осим тога, и поред многих ограничења које су била наметнута Сабору, читав низ животни важних питања није се могао рјешавати без њега, уколико се хтјело остати на легалној основи. Сабор није могао да доноси пуноважне одлуке које би биле супротне интенцијама надлежних фактора у Монархији, али опет при рјешавању свих питања која су била у дјелокругу Сабора морала се постићи његова сагласност.

*
* * *

Међу пословима који су спадали у законодавну компетенцију Босанскохерцеговачког сабора у 13. тачки 42. члана земаљског устава наводе се: »Установе опћег добра, обезбјеђивање у болести и несрећи, осигурања у старости и старање за радништво, сиротињу итд. као и сви други социјални и политички послови«. Међутим, ова проблематика, а посебно питање положаја радништва које се, што није случајно, у Уставу спомиње упоредо са сиротињом, налазила се углавном на маргини интересовања Сабора. Тек повремено је радничко питање привлачило већу пажњу саборских политичара, а да при томе ниједна од саборских фракција није у практичној политичкој дјелатности ставила у први план побољшање социјалног положаја радника.

Радничко питање третирано је у Сабору готово искључиво у контексту борбе домаћих грађанских политичких снага против доминирајућег државног и страног приватног капитала, који је био послодавац највећем броју радника. Само релативно мањи број радника био је запослен у шумско-индустријским и другим мањим фирмама, чији су власници били домаћи људи, и у домаћим занатским и трговачким радњама, које су, иначе, далеко највећим дијелом радиле без употребе помоћне радне снаге (1907. године 84,7% поменутих радњи није употребљавало помоћну радну снагу). Изван оквира старог трговачко-занатлијског грађанства настао је само мали број модерних домаћих капиталистич-

²⁹⁾ О политичком развоју у Босни и Херцеговини у доба саборске дјелатности види: Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878—1918*, Сарајево 1960., стр. 363—377; Х. Капиџић, н. д. стр. 100—138; М. Грос, *Хрватска политика у Босни и Херцеговини 1878—1914*, Хисторијски зборник XIX—XX/1968. стр. 40—66; М. Имамовић, н. д. стр. 228—258; Џ. Јузбашкић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево 1973, стр. 36—84; и исти, *Босанскохерцеговачки сабор и оснивање поштанске штедионице*, Прилози института за историју у Сарајево 18/1981, стр. 257—271.

ких предузетника који су се ангажовали у идустирији. Израстање модерне грађанске класе у Босни и Херцеговини одвијало се изразито спорим темпом. Томе су доприносили конзервативни еснафски менталитет, особито изражен у редовима муслиманског грађанства, недостатак пословног искуства и оскудица у обртном капиталу.³⁰⁾ Међутим, и постојећи политички и државно-правни статус Босне и Херцеговине, из кога је у великој мјери резултирао њен неповољан привредни положај у Монархији, био је врло значајна препрека за остварење економских амбиција домаћих капиталистичких елемената, који се нису мирили са својим подређеним мјестом. Стога и настојања за политичком еманципацијом, која су у разним облицима долазила до изражаја, па и у све јачој тежњи ка аутономији Босне и Херцеговине, имала су своју основу у жељи домаћег грађанства за афирмацијом и економском еманципацијом. У том погледу је посебно значајна тенденција за стварање домаће »националне« индустрије, која се јавља у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат.

Незадовољство домаће буржоазије постојећим привредним приликама и економском политиком аустроугарске управе било је изражено и у иступању предсједника Српског саборског клуба Пере Стокановића на првом засједању Босанскохерцеговачког сабора у љето 1910. Он је као политички представник српске буржоазије, економски најразвијеније, пребацивао управи да је по окупацији протезирала странце на рачун домаћих трговаца, оптужујући је и за ометање домаћих људи у индустријским подухватима. Влада је, према Стокановићу, ишла наруку странцима тако што им је давала послове тамо гдје се могао остварити профит од 20 до 30%, а домаћим оне послове гдје се могло зарадити само 2%. Зато је овим посљедњим преостало да отварају дућане, трговачке радње и да једни другима конкуришу. Домаћи трговци и занатлије масовно су пропадали а затим су Срби и Хрвати отварали механе и биртије, а Муслимани кафане. Стокановић је предлагао да се донесе низ законских мјера у циљу заштите домаћих трговаца (Закон о трговини на селу и торбареву, о трговачким судовима и сл.) и чак поставио максимални захтјев »да се државна предузећа препусте нашим трговцима«.³¹⁾ Иначе, и у иступима других посланика и саборским резулцијима постављани су захтјеви, као, нпр., да Земалска влада активније ради на унапређењу домаће трговине, занатства и индустрије, да влада постепено укине експлоатацију шума у властитој режији, да до даљњег не издаје ником веће шумске ком-

³⁰⁾ F. Hauptman, *Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878—1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung, Graz, 1983, str. 1—5, 211250.*

³¹⁾ Стенографски извјештаји о сједницама босанскохерцеговачког сабора (даље ВХС) год. 1910, I засј. Св. I, XXI сједница, стр. 709—712.

плексе без одобрења Сабора, да убудуће приликом лицитација домаће фирме имају првенство, иако за који проценат њихова понуда буде нижа од понуда страних фирми и сл.³²⁾

Басанскохерцеговачки сабор повео је оштру кампању против страних шумскоиндустријских предузећа, у првом реду Штајнбајсове фирме у Дрвару и фирме Ајзлер и Ортлиб у Завидовићима и њиховог пословања око реализовања дугорочних уговора са земаљским ераром. Основни смисао и суштина те кампање била је да се покаже како страна предузећа у трци за богаћењем оштећују интересе земаљског ерара изигравањем уговорних одредаба у кориштењу добивних привилегија. Посебно је акцентирано да та предузећа при експлоатацији шума препуштају послове страним акордантима и субакордантима, да фаворизују стране раднике, док истовремено домаћим предузећима онемогућавају учешће у пословима у својим уговорним подручјима и запостављају домаћу радну снагу. Босанском сабору као и домаћим капиталистичким елементима био је при томе главни циљ да се омогући домаћим трговцима, газдама и велепосједницима да се више него дотад укључе у искориштавање шума и индустријску прераду дрвета.³³⁾

Посланици су у Сабору поднијели низ интерпелација влади које се односе на запошљавање и третман домаћих радника у државним предузећима и предузећима страних капиталиста. При томе су, као на примјер када је ријеч о шумској привреди, они више указивали на дискриминацију и неповољан третман домаћих радника у односу на стране раднике, него што су улазили у стварни економски положај радника. Иначе, оправданост притужби у погледу дискриминаторског односа према домаћим радницима, које су фирме у шумској индустрији требале да, према уговорима с владом и првенствено запошљавају, потврдила је у случају Ајзлера и Ортлиба владина комисија која је формирана по налогу министра Стефана Буријана. Међутим, без обзира на незадовољство радника и упозорења у Сабору, до краја аустроугарске владавине у шумској привреди је преовладавао систем издавања крупних послова страним акордантима и знатно мање плаћеним домаћим субакордантима, што је омогућавало да се између власника капитала и најамних радника увуку паразитски посредници и на тај начин раднике изложе вишеструкој експлоатацији. Саборски посланици су истицали да је неоправдано неповјерење према домаћим радницима, а не њи-

³²⁾ Исто, стр. 690, XXIII сједница, стр. 801—803.

³³⁾ Б. Беговић, *Развојни пут шумске привреде у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе (1878—1918) са посебним освртом на експлоатацију шума и индустријску прераду дрвета*, Сарајево 1978, АНУБиХ Дјела LIV/31, стр. 117, 170; подробније о положају шумских радника и акцијама Сабора у вези са приликама у шумарству види И. Хацибеговић, *Настањак радничке класе*, стр. 168—171.

хова неспособност и недостатак квалификација, главни разлог за дискриминацију према њима у погледу запошљавања и слабијег плаћања. Међутим, посланици су истовремено указивали на праксу великих страних фирми, у првом реду Штајнбаса и Ајзлера и Ортлиба да првенствено страним, а и домаћим радницима дио плате дају у природи. На тај начин фирме су остваривале допунски профит и раднике чвршће везивале за себе. Конзуми поменутих фирми продавали су робу, која дуго времена није била ни опорезована, не само својим радницима него и осталом грађанству. Тиме су били тешко погођени домаћи мали трговци, па су поједини посланици оптуживали стране индустријалце као кривце за то што је дио домаћег грађанства био економски уништен и претварао се постепено у »сјенку страног капитала«. Тај капитал је, према тврдњама неких посланика, имао у појединим мјестима и велики утјецај на локалне органе власти.³⁴⁾

Посланик Гавро Гашић објашњавао је да фирме доводе стране раднике зато јер им, иако им дају чак двоструко већу плату него домаћим радницима, укину половину од тога на магацину. Страни радници су били присиљени куповати у магацину фирме, док се од домаћег сиромаша то није могло узети, јер он ради да би намирио кућу. Владици представници су, опет, са своје стране истицали да домаћи радник није индустријски радник, већ је у првом реду пољопривредник, те кад започну пољопривредни радови он оставља своје радно мјесто и враћа се у село. Они су указивали на то да и домаће фирме запошљавају једним дијелом стране раднике, јер домаћи радници за неке послове нису били оспособљени.³⁵⁾

Влада је, ипак, прихватила захтјев Сабора и опоменула је већа шумска предузећа у земљи да морају према обавези садржаној у уговорима што више запошљавати домаће становништво. Међутим, Земаљска влада је сматрала да не може тражити од фирми да оне једнако плаћају домаће и стране раднике, »јер право на оваки захтјев не произилази ни из уговора а ни из привредно-правног одношаја ових контрахената према земаљском ерару«. Влада је, осим тога, полазила од либералистичког начела да је »при сваком пословном одношају мјеродавна воља обију странака... које се према постојећим приликама... међусобно за плату нагађају«. Полазећи са истог становишта неинтервенције у односу између послодаваца и радника, влада је одбила и захтјев Сабора да од фирми тражи да оспособе надзорнике из редова домаћих људи.³⁶⁾

³⁴⁾ И. Хаџибеговић, н. д. стр. 168—172, 247—249, 302.

³⁵⁾ БХС год. 1910, I засј. св. 1, XXI сједница, стр. 698, XXII сједница, стр. 742, XXIII сједница, стр. 851—852.

³⁶⁾ БХС год. 1910/11, I засј. св. II, Сарајево 1911, стр. 463.

Посланик Хрватске народне заједнице Ђуро Цамоња оптуживао је владу да је увијек ишла наруку капиталистима, означивше при томе »борбу коју наши радници воде против капиталистима туђинским« дивовском борбом »какву не воде нигдје радници у другим крајевима«. ³⁷⁾

Иступајући против страних капиталиста и државних власти, грађански политичари иступали су и против страних радника. Кроз њихове иступе често је провејавао изразити национализам и мржња према странцима уопште, што је било страно босанскохерцеговачким социјалдемократима. Тако је посланик др Саво Љубибратић изјављивао да су сви странци, »куфераши«, привилеговани сталеж и наглашавао како »туђи радници освајају нас на огњишту нашем«. Док »наша сиротиња гладује, ... Шваба и Мађар долази и отима кору хљеба нашим синовима«. ³⁸⁾ Понекад се ишло дотле да је потирана било каква разлика између страних радника и страних капиталиста. Тако је нпр. Коста Ђебић — Марушић, посланик ХНЗ, тврдио како у државним и приватним шумским предузећима »народ је наш израбљиван и гњечен те служи на једном и другом мјесту као просто средство за израбљивање страном раднику.« ³⁹⁾

Особито су српски посланици обраћали пажњу на положај домаћих радника у шумарству, који су иначе били претежно Срби, сиромашни сељаци и њихови бирачи у трећој сеоској курији. С друге стране, хрватски посланици нарочито су указивали на прилике у ерарним предузећима у којим су, иначе, хрватски и уопште радници католичке вјере били особито бројни. Тако се већ на првом засједању Сабора др Никола Мандић, тадашњи предсједник ХНЗ, заложиио како за повишење откупних цијена духана, тако и за повећање плата радницима у духанској индустрији, »јер су ове ниске и прениске«. Говорећи о »духанском питању«, Мандић је указао да је власт према тежаку, садиоцу духана дошла због монопола у положај послодавца према раднику. Сељак у Херцеговини, наглашавао је Мандић, био је приморан да сади духан јер је тло такве природе да на њему не може ништа друго да расте. Произвођач је, међутим, у првој деценији XX вијека добивао за килограм духана мање него у првим годинама послије окупације. Духан је 1882. године био откупљиван по просјечној цијени од 95 х по килограму, а 1908/09. просјечна откупна цијена износила је 94 х по килограму, мада су се цијене осталој роби повећавале. ⁴⁰⁾ Велики број хрватских сељака у западној Херцеговини бавио се

³⁷⁾ ВХС год. 1910, I засј. св. I, XXII сједница, стр. 774.

³⁸⁾ Исто, XXIII сједница, стр. 792.

³⁹⁾ И. Хаџибеговић, н. д. стр. 170—171.

⁴⁰⁾ ВХС год. 1910, I засј. св. I, XVIII сједница, стр. 532.

садњом духана, па су хрватски посланици имали прије свега у виду њихов положај, иако то у својим иступима нису спомињали.

Петар Мрљић, једини радник у Босанскохерцеговачком сабору, говорио је у буџетској дебати 1910. о радничком питању, особито апострофирајући неповољан положај радника у ерарним предузећима — радно вријеме од 12 — 14 сати дневно, ниске плате, проблем станова, несреће на послу последице којих радници остају с минималном накнадом па као инвалиди морају радити. При томе је напоменуо да поменуте несреће »тиште свеопће радништво«, а не само хрватско. Он се истовремено изјаснио да ће гласати против владиног приједлога буџета за 1910. годину.⁴¹⁾ Петар Мрљић је, међутим, могао одржати свој говор тек последице бурних протеста у Сабору против Хрватске католичке удруге, којој је Мрљић припадао. Хрватска католичка удруга, која је одраније била у политичком сукобу са Хрватском народном заједницом, нашла се у љетној сесији Сабора 1910. у потпуној политичкој изолацији последице провокативне изјаве титуларног бискупа др Ивана Шарића да Хрватска католичка удруга у Босни и Херцеговини осим Хрвата не познаје никакав други народ.

У донекле измијењеној политичкој клими, Мрљић је поново говорио о радничком питању и у буџетској дебати крајем марта 1911. Он се жалио на то да је радничко питање заборављено и говорио је о неправдама које радници трпе у приватним и ерарним предузећима. При томе је указао на разлике у третману домаћих и страних радника, који »уживају велику протекцију«. Највише се задржао на поступцима према радницима запосленим у ерарним погонима у Варешу, те указао како радници код шумских управа по 2 — 3 мјесеца чекају на исплату зарађеног новца. Мрљић је констатовао да је радништво у Босни и Херцеговини подијељено у двије групе, на »национално и интернационално« радништво. Међутим, он је истовремено изразио наду да ће се радништво изложено прогонима ипак »знати једанпут сјединити и тражиће ... да се уведе у ... људско друштво«. Мрљић је осудио постојећи изборни систем, означивши да он представља »атентат на радни народ«, те у складу са програмским опредјељењем Хрватске католичке удруге заложиио се да се уведе посебна радничка изборна курија. Обраћајући се другим политичким фракцијама, Мрљић их је позвао да и оне, као и Хрватска католичка удруга, изаберу у Сабор којег радника. На то му је Коста Божић, изражавајући становиште српске грађанске политике, добадио: »Ми сви заступамо раднике«. Већином гласова Сабор је одбио резолуцију о увођењу раднич-

⁴¹⁾ Исто, стр. 549—555.

ке курије коју је предложио Петар Мрљић.⁴²⁾ Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине, која се залагала за ревизију Устава и демократизацију изборног система, била је такође против стварања радничке курије, као и куријалног система уопште. Иначе, Мрљићева иступања у Сабору пролазила су без неког примјетнијег политичког одјека.

Нису само саборски посланици били ти који су у својим иступима скретали пажњу на радништво и његов положај, него је било случајева да су и социјалдемократи понекад позивали посланике да пруже подршку радничким захтјевима. Када је у јулу 1910. године избио штрајк грађевинских радника ради повећања плата, укидања рада на акорд и др.,⁴³⁾ »Глас слободе« је позвао »искрене народне заступнике« да интервенишу код власти у прилог штрајкача.⁴⁴⁾ Након тога је Петар Кочић на челу групе српских посланика, припадника свих политичких струја, поднио 19. јула 1910. интерпелацију у Сабору. Он је оптужио државни апарат да се »ставио директно у службу страног капитализма« удовољивши захтјеву предузимача да им се стави на расположење оружана сила против штрајкача. Кочић је тражио да влада одговори да ли зна за биједно стање грађевинских радника и шта мисли учинити да им се »загарантују услови рада«. Одговор владиног представника, у коме се, поред осталог, наводило да су радници који се нису придружиле штрајку сами замолили полицијску заштиту, Сабор је већином гласова одбио да прими на знање. Кочић је на то добао: »Сабор чини сам себи чест.«⁴⁵⁾ Социјалдемократски »Глас слободе« је оцијенио да је »овим гласањем први пут изражено неповјерење влади«. Ускоро потом др Милан Сршкић је у име групе српских, хрватских и муслиманских посланика поднио посебну интерпелацију у којој се тражила истрага и кажњавање одговорних у сарајевској полицији за злостављање радника за вријеме штрајка.⁴⁶⁾ Карактеристично је да су посланици из редова свих национално-конфесионалних група и политичких струја били солидарни када се радило о осуди репресивних поступака органа власти против штрајкача, који су грубо прелазили и законом дрописане границе. У томе нису били изузетак ни муслимански посланици, који су, због преваге конзервативних велепосједничких елеме-

⁴²⁾ ВХС, год. 1910/11, II засј. св. III, Сарајево 1911, LXXXII сједница, стр. 1843—1849, LXXXIV сједница, стр. 1918.

⁴³⁾ О штрајку грађевинских радника и његовом исходу види: И. Хаџибековић, н. д. стр. 241.

⁴⁴⁾ Т. Крушевац, *Петар Кочић*, Сарајево 1951, стр. 347.

⁴⁵⁾ ВХС, год. 1910, I засј. св. I, XV и XVI сједница, стр. 395, 400—401 и као претходна напомена.

⁴⁶⁾ ВХС, год. 1910, I засј. св. I, XVIII сједница, стр. 566—567.

ната у својим редовима, много мање од својих српских и хрватских колега обрађали пажњу питањима која су се односила на радништво.

Посебно се Петар Кочић, који је заступао интересе сељака, кметова, интересовао за проблеме који се тичу радника. У својим говорима у Сабору он је нарочито осуђивао шиканирања радника од стране послодавца и власти. У дебати о буџету за 1911. годину Кочић је свој говор претежно посветио прогонима радника и њихових организација. Он је указао да, и након што је послје дуге и мучне борбе радницима признато право удруживања, над радницима и њиховим организацијама политичке власти врше »разне шиканације, које се противе сваком правном схватању о слободи састајања, удруживања и штампе«. Кочић је изнио да је велики број социјалистичких скупштина био безразложно забрањен. Био је распуштен Савез жељезничарских радника, иако није имао никакве везе с пасивном резистенцијом на жељезницама. Непрестане заплијене социјалистичког »Гласа слободе« и глобе Кочић је означио »сувим зулумима над овим сиротињским органом«. Навео је неке случајеве »како политичке власти тиранишу чланове радничких организација« и безразложно кажњавају раднике, конституирајући да су »то страшне ствари које се не би смјеле догађати у једној модерној држави«. У споровима између радника и послодавца органи власти, по Кочићевој оцјени, узимају у пуну заштиту послодавце, а при томе нарочито иду на руку страним капиталистима. Као типичан примјер навео је прилике у Завидовићима гдје »пашују двије стране фирме и чини се да је тамошња котарска испостава дио фирминих канцеларија«. Котарска испостава одмах »шупира« оног радника кога нека од фирми као непоћудног отпусти. То се особито дешава радницима »који су свјесни и организовани«. ⁴⁷⁾

Кочић, који је још за вријеме генералног штрајка 1906, показивао интересовање за раднички покрет, одржавао је с њим одређене везе. Неколико пута је писао у »Гласу слободе« и за вријеме своје дјелатности у Сабору био је покрету на услузи. ⁴⁸⁾ Социјалдемократи су у већим градским центрима одржавали јавне скупове на којима су изражавали своја гледишта о многим актуелним питањима, као нпр. о аграрном питању, о скупоћи, о стамбеном питању, о комуналној политици, о социјалном осигурању радника и др. Усвојене резолуције са ових скупова Кочић је на тражење социјалдемократа подносио Сабору у форми интерпретација, захтијевајући од владе да се изјасни шта мисли

⁴⁷⁾ БХС, год. 1910/11, I засј. св. III, LXXIV сједница, стр. 1493—1494; Т. Крушевац, *Петар Кочић*, стр. 348—350.

⁴⁸⁾ Сретен Јакшић, *Успомене на Петра Кочића међу радницима*, Развитак 11/1936, цитирано према Т. Крушевцу, н. д. стр. 348—350.

предузети у циљу рјешавања постављених проблема. Тако је поводом протестних скупштина, које су у Сарајеву, Бањалуци и Тузли организовали социјалдемократи због скупоће животних намирница и станова, Кочић 7. децембра 1910. поставио питање шта је влада предузимала и шта мисли предузети, посебно у погледу зидања већег броја радничких кућа које би јефтино изнајмљивала.⁴⁹⁾ Потписници ове интерпелације, поред Кочића, били су српски посланици који су припадали како радикалном, тако и опортунистичком крилу српске грађанске политике. Они су подржавањем радничких захтјева изражавали своје незадовољство општом политиком аустроугарске власти и доминацијом страног капитала. То исто важи и за друге посланике када су се изјашњавали у прилог радништва и осуђивали поступке органа власти и страних капиталистичких фирми. Макар да је третман радничког питања у Сабору имао маргинални карактер и није дао очекиване резултате у законодавној дјелатности Сабора, чињеница да је Сабор, ипак, обраћао пажњу на радништво стварала је повољнију политичку атмосферу за дјеловање радничког покрета. Он је постајао објект ширег јавног интересовања, а поступци власти и послодаваца били су подложни критици и из посланичких клубова, о којој се бар у одређеној мјери морало водити рачуна.

Социјалдемократи су подржавали Кочићеву групу и поздравили су њено издвајање из Српског саборског клуба, након чега је доцније, средином 1912. године, услиједио и његов потпун распад. Они су у томе видјели појаву која води престанку конфесионалних страначких групација и организовању интерконфесионалних странака по класним интересима и политичким принципима. Социјалдемократи су се надали да ће се из Кочићеве групе развити једна демократска грађанска странка. Међутим, иако је Кочићева група остала и даље опозициона, она није по оцјени социјалдемократа »показала ни мало способности за један демократски рад и политику«. Она се ограничила само на писање у »Отаџбини« ... и на рад у сабору, који није могао бити обиман ни користан због саборског нерада. И сам политички програм с којим се почетком септембра 1911. јавила поново покренута »Отаџбина«, босанскохерцеговачки социјалдемократи су означили као врло рђав.⁵⁰⁾ Ријеч је, у ствари, била о програму српске грађанске политике, израђеном 1910. пред саборске изборе, који је »Отаџбина« настојала да реafirмише подвргавајући критици политику Српског клуба. Политичка дјелатност групе око »Отаџбине« дала је повода социјалдемократима да

⁴⁹⁾ Исто, ВХС, год. 1910/1911, I засј. св. II, XLII сједница, стр. 500.

⁵⁰⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, стр. 168.

закључе »да ће проћи доста времена док се организује једна модерна демократска интерконфесионална странка«. ⁵¹⁾ Међутим, показало се да су и такве наде биле нереалне.

*
*
*

Индустријски развој у Босни и Херцеговини последије аустроугарске окупације није био праћен одговарајућим радним и социјалним законодавством. Тек почетком XX вијека, заправо последије мајских штрајкова 1906, наступио је период активније социјалне политике, коју карактерише доношење неколико прописа на подручју заштите радника и радних односа у индустрији, занатству и трговини. Социјално осигурање било је, уз изузетак рудара и жељезничара, непотпуно и недоследно спровођено. Обавезно болесничко осигурање за све запослене у босанскохерцеговачкој привреди уведено је тек законом који је ступио на снагу 1. јануара 1910. године. Осигурање радника у случају незгоде на раду вршено је код бечких и пештанских осигуравајућих друштава и њиме је било обухваћено око двије пегине радника. Најчешће су га плаћали сами радници, а понегдје су у томе учествовали и послодавци. У случају несреће и трајне неспособности друштва су давала осигураним радницима отпремнине према степену инвалидности и висини наднице.⁵²⁾ Доношење закона о заштити рада и социјалном осигурању радника у Босни и Херцеговини заостајало је за законским регулисањем ове проблематике у Хабзбуршкој Монархији, нарочито у њеној аустријској државној половини. Тамо су још за Тафеове владе (1879—1893) донесени најважнији закони (као што је, нпр. Закон о обртној инспекцији и обртном реду из 1883, односно 1885, Закон о осигурању у случају незгоде 1887, Закон о осигурању у случају болести 1888. и Закон о братинским благајнама 1889), који представљају основ модерног социјалног законодавства у Аустрији.⁵³⁾ Ови закони, који су за непосредан узор имали Бизмарково законодавство у Њемачкој, служили су доцније као основа при конципирању одређених рјешења у Босни и Херцеговини.

Већ приликом прве буџетске дебате, у љето 1910, Босанскохерцеговачки сабор је усвојио резолуцију којом је позвао Земаљску владу »да у споразуму са трговачком и обртничком комором поднесе законске основе о обавезном осигурању радника за случај несреће и инвалидитета, за осигурање радника у старости, о минимуму радничке плаће итд«. У свом одговору на

⁵¹⁾ Исто.

⁵²⁾ И. Хаџибеговић, н. д. стр. 260—290.

⁵³⁾ Н. Hofmeister, *Die Anfänge des modernen Sozialstaates in Osterreich*, Rapports II, XVIe congrès international des sciences historiques, Stuttgart 1985, стр. 584—586.

резолуцију владин представник је саопштио Сабору да је законска основа о облигатном осигурању радника у незгодама израђена и да ће ускоро бити достављена Сабору. Речено је да ће након што се реализује осигурање радника у случају незгоде, влада »одлучивати о питању, да ли је могуће латити се рјешења проблема о осигурању радника у старости«. Доношење закона о минимуму радничке плаће влада је сматрала за сада преурањеним. Ово је образложено тиме да такав »закон не постоји ни у Монархији, ни у већини држава, па због тога нема довољно искуства, како би оваки закон дјеловао на индустрију и обрт, то би било врло опасно кроз такову ни на који начин прокушану наредбу тако оштро дирати у господарствене прилике ових земаља, које стоје на почетку свога развитака«. ⁵⁴⁾ Било је очито да у привредно заосталој Босни и Херцеговини, у којој је аустроугарска управа посебним привилегијама и погодностима, јефтиним сировинама и радном снагом, привлачила капитал, није долазило у обзир увођење таквих социјално-политичких мјера које нису још биле реализоване ни у много развијенијим земљама. И оне тековине модерног социјалног законодавства које су биле остварене у Аустрији и Угарској могле су само дјелимично и са знатним закашњењем да се реализују у Босни и Херцеговини. При томе треба имати у виду да ни социјалним законодавством Тафеове ере у Аустрији није било обухваћено осигурање радника у старости, док су из система осигурања, а дјелом и из заштите рада, била изузета помоћна лица у пољопривреди, шумарству и ситном занатству. Након што је 1906. у Цислајтанији остварено осигурање намјештеника у старости, аустријска влада је 1908. поднијела парламенту нацрт закона којим је требало да се социјалним осигурањем обухвате на само сви који су у најамном односу, него и већи дио оних који самостално обављају привредну дјелатност. У јуну 1914. парламентарна дебата о овом закону привођена је крају, али је избијање рата омело његово доношење. ⁵⁵⁾

У Босни и Херцеговини, међутим, није могао бити узет у претрес у Сабору нити донесен ни закон о осигурању радника у случају незгоде на раду, иако је такав закон постојао не само у аустријском, него и у угарском дијелу Монархије. У Босни и Херцеговини је нацрт закона о обавезном осигурању радника у случају незгоде био већ 1910. израђен, а у расправу о њему активно се укључила и Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину. Приликом анкете одржане 4. и 5. августа 1911. у Сарајеву, којом је руководио потпредседник Коморе Јешуа Салом, индустријалци су захтијевали да рента породици унес-

⁵⁴⁾ ВХС, год. 1910, I засј. I св, XXIII сједница, стр. 802 и ВХС, год. 1910/11, I засј. св. II, XLI сјед. стр. 471.

⁵⁵⁾ Као нап. 53.

ређеног радника може износити највише 50% од зараде радника, док су раднички представници тражили већу ренту за озљеђене раднике и већу потпору породици за вријеме болничког лијечења. О законском нацрту Комора је посебно расправљала на својој сједници од 6. октобра 1911. године. Насупрот приједлогу да свако предузеће изнад 10 запослених треба да уплаћује за осигурање радника у случају несреће, чланови Коморе су тражили да се тај број подигне на 20 запослених. Коначно је усвојено да се под појмом фабрике сматра радионица изнад 15 радника и да такве радионице плаћају допринос за осигурање у случају незгоде. Образлажући своје ставове да се мање радионице ослободе од поменутог доприноса, обртници су истицали да је радна снага поскупјела и да они не би могли плаћати своје обавезе.⁵⁶⁾

Контроверзе око поменутог законског нацрта могле су утицати на одлагање његовог претреса у Сабору, тим прије што се влади није журило да се закон донесе, иако га је унијела у програм своје активности. На томе уопште нису инсистирали ни грађански политичари у Сабору, премда су се декларативно изјаснили за увођење модерног социјалног законодавства у Босни и Херцеговини.

Сабор је, с обзиром на свој социјални састав и улогу интелигенције, показао више интересовања за материјални положај нижег чиновништва и помоћног особља у земаљској служби, које је по, ријечима посланика Косте Ђебића — Марушића, било »страшно израбљивано«.⁵⁷⁾ Већина домаћих људи у земаљској служби припадала је поменутиим категоријама запослених, па се и тиме могу објаснити симпатије посланика и подршка њиховим захтјевима за побољшање материјалног положаја. Тако је Сабор на својој XII сједници, у јулу 1910, препоручио петицију дневничара да се регулише њихов несигуран положај у служби, обезбиједи право на мировину и плата према послу који обављају.⁵⁸⁾ Девет мјесеци касније, Сабор је примио приједлог закона о намјештењу дневничара код земаљских уреда, власти и завода и о уређењу њихове плаће и опскрбе (санкционисан 5. 7. 1911). Усвојени приједлог био је уз извјесне измјене у бити превод истог закона који је важио у Аустрији. Непосредно затим примљен је законски приједлог о уређењу лугарских плаћа (санкционисан 7. 6. 1911). По ријечима извјеститеља Правног одбора Сабора др Живка Њежића, задатак ових закона је био да извуку дневничаре и лугаре из материјалне биједи. Њежић је указао

⁵⁶⁾ Б. Маџар, *Дјеловање Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину од оснивања 1909. до краја аустроугарске управе*, Гласник архива Друштва архивских радника БиХ XII—XIII/1972—1973, стр. 231, 232.

⁵⁷⁾ ВХС, год. 1910, I засј. св. I, стр. 480.

⁵⁸⁾ Исто, стр. 228—235.

да се дневничари и лугари углавном регрутују из наших вриједних али сиромашних домаћих суграђана, који су због сиромаштва морали напустити школовање. Истог дана Сабор је примио и закон о новелирању прописа о мировини чиновника и послужитеља, као и њихових удовица и сирочади, јер се једино у Босни и Херцеговини заборавило регулисати питање збрињавања удовица и сирочади поменутих категорија запослених у јавној служби (санкционисан 30. 3. 1914). Са сва три ова закона влада је израдила нацрте и они су 8. априла 1911, без дискусије и ичијег противљења, *en bloc* примљени⁵⁹⁾ у, иначе, политички дубоко подијељеном Сабору. Ово је учињено уочи закључења првог засједања Сабора и то непосредно након што је хрватско-муслимански блок изгласао буџет за 1911. годину и Закон о додјели зајмова за факултативни откуп кметовских селишта.

Политички супротстављене национално-конфесионалне саборске фракције показале су се особито солидарним у третману материјалног положаја учитеља. Сабор је једногласно прихватио молбу учитеља основних школа, који су тражили да се побољша њихов материјални положај доношењем закона којим би се учитељи изједначили с одговарајућим категоријама земаљских чиновника. Влада се, међутим, оглушила о овај захтјев. Будући да су посланици били за то да се помогне учитељима, Просвјетни одбор Сабора предложио је пленуму »Законску основу о активним и мировинским беривима учитеља и учитељица народних основних школа у Босни и Херцеговини, као и беривима њихових удовица и сирочади«, коју су представници учитеља заједно са својом петицијом били упутили Сабору. Предложеним законским одредбама било је предвиђено да се наставно особље народних основних школа изравна у свим правима и дужностима са земаљским чиновницима XII, XI, X и IX разреда и да се сва даља побољшања која добију земаљски чиновници претежу и на наставничко особље. Предложени закон био је, успркос изражених резерви цивилног адлатуса, барона Исидора Бенка, једногласно усвојен на седници одржаној 11. априла 1911. Посланици су у дебати указивали да је неправда да један обичан жандар има готово исту плату као и један привремени учитељ (др Јефто Дедијер), и да је срамота да су учитељи мање плаћени него подворници у становитим уредима (др Сафвет-бег Башагић). Такође је помињано да је учитељски позив готово једини гдје домаћи синови у државној служби могу добити кору хљеба (Шериф Арнаутовић). Сабор није узео у обзир упозорења цивилног адлатуса, који је декларативно изражавајући симпатије за учитељски сталеж, наглашавао да претходно проблем треба зрело проучити, да треба израчунати финансијски ефекат предло-

⁵⁹⁾ ВХС, год. 1910/11, I засј. св. III, LXXXIX сједница, стр. 2082—2085.

жених рјешења и наћи потребна финансијска средства за покриће.⁶⁰) Будући да изгласани закон није добио подршку управе, он није могао бити санкционисан, па није ни ступио на снагу. Ипак, влада је доцније донекле изашла у сусрет захтјевима учитеља и у новембру 1912. године Сабор је усвојио Закон о правним одношајима учитељства народних школа у Босни и Херцеговини (санкционисан 29. 3. 1913). Овим и неким другим законима, као нпр. оним »о градњи зграда за наставу«, којим је било, између осталог, предвиђено да се у Босни и Херцеговини кроз 16 година подигне 640 нових основних школа, тј. 40 школа годишње (санкционисан 30. 10. 1913), влада је настојала у јесен 1912. створити у Сабору погоднију климу за друге своје приједлоге, за усвајање буџета за 1912. годину, а нарочито закона о изградњи нових нормално-трачних жељезница. Нова жељезничка мрежа имала је, поред привредног и велики политички и војностратегијски значај за балканску политику Аустро-Угарске.

Сабор је за вријеме своје дјелатности судјеловао у доношењу још неких закона који се односе на социјалну заштиту и регулисање радних односа и то: Закона о урачунавању једног дијела доплате у мировину босанскохерцеговачких чиновника, као и дио плате у мировину послужитеља (санкционисан 29. 12. 1910), Закона о регулисању плата подворника (санкционисан 12. 2. 1912), којим су подворницима повећане плате, те законâ о регулисању радног стажа који се рачуна у пензије љекарима и ветеринарима запосленим у земаљској служби (оба санкционисана 1. 5. 1914).

Све у свему, били су веома скромни резултати законодавне активности Сабора на подручју социјалне заштите и радних односа, а та се оцјена може односити и на цијелокупну легислативну дјелатност Босанскохерцеговачког сабора. Многе иницијативе, изражене поред осталог и у саборским резолуцијама (као нпр. за доношење закона о ревизији овршног поступка и изузимању егзистенцијалног минимума од оврхе), нису могле бити реализоване. С друге стране, поједини закони усвојени у Сабору након дуге политичке борбе нису због избијања свјетског рата могли бити санкционисани, као нпр. Закон о званичном и наставном језику у Босни и Херцеговини, који је имао не само важан политички и културни, него и социјални значај.

На више пута поновљене притужбе саборских посланика због фаворизовања досељеника приликом запошљавања у ерарним предузећима, а посебно на земаљским жељезницама, владини представници су давали обећања да ће домаћи радници, уколико располажу потребним квалификацијама, имати првенство приликом запошљавања. Међутим, тек је 1912. влада издала

⁶⁰) Исто, ХСГ сједница, стр. 2129—2131; БХС, год. 1910, I засј. св. I, X сједница, стр. 208—217.

неколико наредби Дирекцији босанскохерцеговачких земаљских жељезница, којим се регулишу ова питања и домаћем становништву даје првенство приликом запошљавања и осигурања минималне егзистенције у земљи. При томе су у погледу права на запошљавање на земаљским жељезницама била са босанскохерцеговачким земаљским припадницима потпуно изједначена дјеца оних аустријских и угарских држављана који су били намјештени у земаљској служби.⁶¹⁾

Веома значајна препрека за запошљавање домаћих људи у јавним службама била је доминација њемачког језика као унутрашњег званичног језика. То је особито долазило до изражаја на жељезницама, гдје је српскохрватски језик и као вањски службени језик у саобраћају с публиком био запостављен. Захваљујући у првом реду околностима у вези с употребом званичног језика, на жељезници је било запослено мало домаћих људи, а они који су се налазили у служби заузимали су, изузев једног незнатног броја, најнижа мјеста. Међутим, чак ни међу најнижом категоријом жељезничких намјештеника домаћи нису имали већину.⁶²⁾ Претежна већина намјештеника на жељезници није уопште познавала српскохрватски језик. У којој је мјери био препрека за домаће људе говори податак да је, на примјер, влаковоћа, који је спадао у потчиновнике морао потпуно да влада њемачким језиком. Сви налози, формулари и извјештаји били су на њемачком. Познавање њемачког језика постављало се чак као услов и за пријем радника у жељезничку радионцу у Сарајеву, гдје су сви главни мајстори били Нијемци.⁶³⁾

Језичко питање је у Босни и Херцеговини постојало као озбиљан политички и социјални проблем. У условима убрзане социјалне диференцијације, као производ економског развика земље, почетком XX вијека рапидно је растао међу домаћим елементом, а нарочито међу танким слојем домаћих образованих људи, и број кандидата за државну службу. Они су у њој као у једном значајном и повлашћеном дјелу тржишта радне снаге тражили осигурање своје егзистенције, али је на том путу проблем језика био велика препрека. Политичке тежње грађанских странака изражене у Сабору да се ријеша језичко питање и

⁶¹⁾ И. Хаџибеговић, оп. цит. 151—153.

⁶²⁾ Према подацима које је у љето 1910. Земаљска влада ставила на располагање Буџетском одбору Сабора, на босанскохерцеговачким земаљским жељезницама били су од 399 техничких чиновника припадници Босне и Херцеговине 44, од 476 потчиновника 32, а од 1446 нижих жељезничких намјештеника 657, мада је у Сабору приговорено да су као земаљски припадници нарочито међу чиновницима и потчиновницима исказани многи досељеници и њихови синови. Ц. Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево 1973, стр. 30—31.

⁶³⁾ У жељезничким радионицама било је 1910. године од 790 занатлија и радника 310 домаћих, тј. 44%. Исто.

уведе народни језик као једини званични језик у Босни и Херцеговини имале су у великој мјери, поред политичког, и социјални садржај. Тако је и захтјев за озакоњење српскохрватског као службеног језика у свим гранама земаљске управе, укључујући и жељезнице, хрватски посланик др Јозо Сунарић образлагао тежњом »да би (се) домаћем елементу прибавио хљеб.«⁶⁴⁾

Језичко питање није се, међутим, јављало само као проблем у односима саборских странака и управе, него и у међупартијским и међунационалним односима. Вођена је дуго политичка борба око тога како треба да се народни језик званично назива, око првенства српске односно хрватске националне ознаке за језик и приоритета латинице и ћирилице, па и званичне употребе арапског писма. Када је због тога, а у вези с натписима на путевима, крајем 1911. избила криза у Сабору, Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине осудила је разбукталу шовинистичку борбу и позвала све грађанске странке на заједничку акцију за измјену изборног реда, Устава и проширење политичких права. Она је као и друге странке друге интернационале третирала национално питање као проблем буржоаског друштва и њему претпостављала борбу за побољшање економског положаја радничке класе и грађанске слободе. Међутим, једино је српска група око »Отаџбине« и група српски оријентисаних муслиманских либералних демократа око »Самоуправе« одговорила позитивно на овај позив, али су практично социјалдемократи у овој акцији остали потпуно осамљени. Они су сами крајем 1911. и почетком 1912. организовали у Сарајеву, Мостару, Тузли и Бањалуци скупштине на којима је расправљано о кризама у Сабору и захтјевана измјена изборног реда.⁶⁵⁾

Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине није дуже времена обрађала пажњу на захтјеве грађанских политичара у Сабору, који су били усмјерени на то да се њемачки језик потисне из званичне употребе и замијени српскохрватским језиком. С обзиром на цјелокупну идејну и политичку оријентацију Странке, њен мјешовити национални састав и улогу коју су страни радници имали у радничком покрету Босне и Херцеговине, социјалдемократима је било страни да полазе од националних критерија када је било у питању запошљавање домаћих и страних радника. Социјални значај језичког питања састојао се, по мишљењу социјалдемократа, у тежњи интелигенције да поправи свој материјални положај у државним службама. Међутим, за политичку акцију грађанских елемената у

⁶⁴⁾ Исто, стр. 32, 50.

⁶⁵⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, Сарајево 1951, стр. 169—170; Види: Н. Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине*, Сарајево 1974, стр. 144.

циљу рјешавања језичког питања социјалдемократи нису имали слуха све дотле док оно није израсло у најкрупнији политички проблем у односима између Сабора и владе крајем 1912. и почетком 1913. године. Тада су и они формулисали своје становиште »да у Босни и Херцеговини као званични језик има мјеста само српскохрватски језик са латиницом и ћирилицом и то у унутрашњем и спољашњем саобраћају у свим надлештвима, као и на жељезницама« и тако подржали тадашњи споразум грађанских странака у погледу језичког питања. Међутим, они су за разлику од грађанских странака, истицали да њихово становиште у погледу службеног језика не значи негирање права припадницима других нација да се служе својим језиком, што је било у складу са њиховим интернационалистичким погледима. У акцији грађанских политичких снага за рјешење језичког питања, Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине је учавала одређену »патриотску фразерску ноту . . . која има за сврху шовинизирање маса«, од чега се она с правом одлучно дистанцирала. Она је остала досљедна свом ставу и безуспјешно је и даље инсистирала да сукоб владе око језичког питања треба искористити за започињање опште народне борбе за ревизију Устава.⁶⁶⁾

*
*   *
*

Радничко питање и социјална проблематика задржавајући своју актуелност нашли су извјесно мјесто у неким програмским документима грађанских политичких снага који су настали у 1913. и првој половини 1914. године, када је цјелокупни политички систем у Босни и Херцеговини и уопште на словенском југу Монархије преживљавао најдубљу кризу.

У таквој су ситуацији представници Хрватског и Муслиманског саборског клуба и групе конзервативних српских политичара око »Српске ријечи« преговарали током цијелог љета 1913, с циљем да створе нову радну већину и омогуће рад Сабора. Од децембра 1912. Сабор није засједао, јер је тада као цјелина дошао због језичког питања поново у сукоб с владом. Уз то се политичка ситуација у земљи још више погоршала проглашењем изузетних мјера у мају 1913, за вријеме скадарске кризе. Резултат поменутих преговора био је програм који је изradio и почетком септембра 1913. саопштио јавности др Милан Сршкић. Овај програм је требало да буде основа заједничког рада саборске коалиције.⁶⁷⁾ Програм је, у ствари, био

⁶⁶⁾ Ц. Јузбашић, *Језичко питање*, стр. 45, 46.

⁶⁷⁾ *Persönliche Vormerkungen Potioreks* (dalje PVM Pot.) XXII/1913, str. 11—27, (KA N1 Pot. A3 Fasz. 5); M. Čupić-Amrein, *Der bosnisch-herzegovinisches Landtag im Rahmen des dualistischen Systems der Donaumonarchie (1910—1914)*; Lizentiatsarbeit, Univ. Zürich 1977, str. 177—182 (rukopis).

дуга и опсежна листа великим дијелом нереалних жеља. Осим политички захтјева који су тангирали основне принципе Устава, програм је садржавао и ставове о свестраном развоју просвјете и здравства. При томе је било предвиђено и увођење бесплатне лијечничке помоћи, нарочито у сеоским општинама. У дијелу програма који се односио на економску и социјалну политику предвиђале су се, поред осталог, издашне инвестиције у пољопривреду и помагање домаће индустрије, занатства, трговине и саобраћаја ослобођењем од пореза нових предузећа на одређено вријеме, као и бескаматним зајмовима из земаљских средстава. Међу социјалним захтјевима било је облигатно осигурање радника и заштита сељака од пауперизације, заштита радника, а нарочито радница и дјеце од прекомјерног и по здравље штетног рада, брига да се у цијелој земљи граде куће за сељаке и раднике, које би одговарале културним и здравственим захтјевима. Остварење цијелог овог програма требало је да се обави без повећања директних пореза у току десет година. Из обзира према муслиманским партнерима у будућој саборској коалицији, заобиђен је проблем кметских односа, док је донекле и као уступак Хрватима у уводу програма речено да су »Срби и Хрвати један народ са два равноправна имена«. То је значило одређену еволуцију у погледима политичара око »Српске ријечи« на националне односе у Босни и Херцеговини и било је добрим дијелом посљедица политичких кретања међу Јужним Словенима, нарочито под утицајем балканских ратова.

За остварење многих од наведених програмских циљева била су потребна велика средства, с којима је могла располагати само напредна држава с развијеним модерним социјалним функцијама, а не заостала и дубоко задужена Босна и Херцеговина под страном влашћу. Иако је конзервативним страначким правцима морало бити јасно да су њихови многи захтјеви, с обзиром на политичке прилике и финансијску ситуацију, били неоствариви, они су тражили више да би бар постигли нешто. Посебно су пред бирачима хтјели показати како њима не недостаје добре воље да раде на увођењу значајних политичких, економских, културних и социјалних тековина.⁶⁸⁾ То је било особито стало посланицима из групе око »Српске ријечи«, који су заступајући интересе српске чаршије настојали да се приближавањем влади не компромитују у очима српске јавности и српске опозиције, па су тактизирали између приступања и неприступања владиној коалицији. Како је највећи дио тачака програма био за аустроугарску управу неприхватљив, поменута група од 12 српских посланика одрекла се својих мандата, јер није била спремна прећи на страну опозиције.

⁶⁸⁾ Исто, стр. 182.

По отпадању српских посланика, Хрватски и Муслимански саборски клуб изјавили су да стоје и даље на становишту ранијег заједничког програма. Међутим, они су уједно нагласили да само његове одређене тачке за њих задржавају актуелност, док су остале тачке, већином оне које су имали далекосежнији политички значај, означене као споредне. Иначе, када је ријеч о радничком питању, актуелан значај задржали су за њих једино ставови о првенственом запошљавању домаћих радника у рударству и брига за изградњу одговарајућих сељачких и радничких кућа.⁶⁹⁾ Међутим, радничко питање није уопште нашло мјеста у споразуму о дјелатности радне већине у Сабору, који је склопљен 17. 12. 1913, између Хрватског и Муслиманског клуба, с једне и министра Билинског, с друге стране. Једино би се и на раднике могла односити обавеза владе да ће се што је могуће више узети у обзир домаћи елементи »код ерарних радова, лиферација и градњи«.⁷⁰⁾ Њен првенствени значај је био, пак, у томе да се домаћим капиталистичким елементима осигура учешће у реализацији великих инвестиционих пројеката, прије свега код градње жељезница у Босни и Херцеговини, за што су вршене припреме у годинама пред избијање првог свјетског рата.

Питања која би се односила на раднике или радно законодавство нису била уопште споменута ни у програму за оснивање нове Српске народне странке, лојалне према режиму, нити у споразуму који су њени лидери, др Данило Димовић и др Милан Јојкић, склопили 8. 11. 1913. са министром Билинским. Поменути споразумом било је осигурано учешће Димовићеве Српске народне странке у владиној већини, док се најзначајнији уступак управе састојао у обећању да ће се за половину смањити камате на зајмове узете за откуп кметова. То је била и најважнија тачка Димовићевог политичког програма.

Извјесни ставови који се односе на радничко питање били су садржани у »Нацрту програма« групе »Отаџбина«, који је изнесен на скупштини у Бањалуци 21. априла 1914. године. Ријеч је била о настојању да се након распада Српске народне организације, коју су чинили хетерогени елементи, конституише модерна српска политичка странка. Под вођством др Ђорђа Лазаревића она није претендовала да буде свеобухватна народна организација, него је првенствено хтјела да представља »малог човјека« и његове интересе. Зато су у »Нацрту програма«, уз захтјеве за широку демократизацију цјелокупног политичког система и тражење да »Босна и Херцеговина постану управна област са свим обиљежјима државе, равноправне објема државним

⁶⁹⁾ Владин комесар за град Сарајево Collas Potioreku 11. 11. 1913, (КА NI Pot. A3 Fasz. 2, бр. 518).

⁷⁰⁾ PVM Pot, XXX/1913, стр. 25—29. (КАNI Pot. A3 Fasz. 50).

полама Монархије», у центру пажње били рјешење аграрног питања и уопште интереси сељака и осталих ситних сопственика на селу и у граду. У погледу радника предвиђало се да Странка тражи да се проведе потпуно осигурање фабричких, занатлијских и земљорадничких радника и занатлија за случај несреће, болести, старости и смрти. Осим тога, Странка је сматрала да радницима треба дати потпуну слободу коалиције, како би могли помоћу својих стручних организација радити на поправљању свог положаја. Жене и дјеца требало је да буду заштићени нарочитим законским прописима о радном времену.⁷¹⁾ »Нацрт програма« групе »Отаџбина« имао је одређене сличности с програмом групе Лазара Димитријевића из 1907 (програм Српске самосталне странке). У оба програма Срби и Хрвати су третирани као један народ, а централни проблем било је рјешење аграрног питања и формулисани су одређени захтјеви у прилог радника. Такође у оба програма био је акценат на широком аутономији градских и сеоских општина и реформи пореза (смањење индиректних пореза и прогресивно опорезивање код директних пореза).⁷²⁾ Међутим, постојала је суштинска разлика између ових политичких група. Димитријевићева Српска самостална странка била је изразито прорежимска, док је група око »Отаџбине«, како под вођством Петра Кочића, тако и доцније, кад јој је на челу био др Ђорђе Лазаревић, налазила у опозицији према режиму. Ипак и она је поред вербалног радикализма којим се често одликовало писање »Отаџбине«, у одређеним приликама водила умјерену политику. На крају, определијелила се за »ситни политички рад у народу«, оставивши по страни у легалној својој дјелатности крупна политичка питања. Међутим, група није доспјела да се профилира у ситнобуржоаско-сељачку странку, нити је добила ширу подршку сељаштва. Она у пракси није успјела прећи ни уске националне оквири и остала је само једна демократска струја у српској грађанској политици.

Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине од самог почетка је осуђивала оне политичке снаге које су у љето и јесен 1913. радиле на стварању саборске већине. За босанско-херцеговачке социјалдемократе то није била радна него реакционарна владина већина. Овој проблематици они су посветили и посебну скупштину, која је 21. септембра 1913. одржана у Сарајеву, у присуству око 500 људи, међу којима је био и извјестан број сарајевских Муслимана. Социјалдемократи очито нису узимали озбиљно политичке, економске и социјалне одредбе Сршкијева програма, а његов захтјев за измјену изборног рада на интерконфесионалној основи означили су да представља само средство за осигурање радне већине и сузбијање сваке опо-

⁷¹⁾ Б. Чубриловић, н. д. стр. 199—206.

⁷²⁾ К. Касер, *Die Politik der Serben...*, стр. 176—178.

зиције. Они су се поново изјаснили против евентуалног оснивања радничке курије и у складу са својим програмом позвали су све странке да се заложу за увођење општег, једнаког, тајног, директног и пропорционалног права гласа, проширење уставних слобода и облигатни откуп кметова. При томе су наглашавали да социјалдемократија није против Муслимана, него само против феудализма. Такође су оштро критиковали проглашење изузетних мјера у мају 1913. године. Занимљиво је да су овој социјалдемократској скупштини присуствовала и тројица грађанских опозиционих посланика, и то двојица хрватских посланика, др Лука Чабрајић и Ђуро Џамоња, и један српски посланик, Васиљ Грђић, припадник групе око листа »Народ«. Он је на скупштини узео и ријеч. Васиљ Грђић се сагласио са социјалдемократским говорницима, Савом Капором и Сретеном Јакшићем и изјавио да »српски народ са социјалдемократијом има у Монархији заједнички фундаментални програм, а то је да сруши апсолутизам, клерикализам и мрачњаштво«. ⁷³⁾

Међутим, ни овај пут, као ни раније, није могло доћи до акционог јединства између социјалдемократа и грађанске опозиције. За разлику од прилика у неким европским, па и у нашим земљама, у Босни и Херцеговини нису постојали услови за сарадњу социјалдемократа са грађанским странкама на плану националне политике. Разлози за то леже у објективном положају босанскохерцеговачке социјалдемократије и националним и политичким оквирима у којима је она дјеловала. У својој политици босанскохерцеговачка социјалдемократија је у име социјалистичких принципа и чисте класне борбе нападала бржоазију и њене политичке странке. ⁷⁴⁾ С друге стране, посебна препрека за сарадњу с грађанским политичким снагама била је у томе што су оне испољавале националну ускогрудност, а често и искључивост у босанскохерцеговачкој вишенационалној средини. Уз то је био јак утицај конзервативних и клерикалних елемената у политичком животу уопште. Зато је умјесто политичке сарадње долазило само до одређених повремених контаката између социјалдемократа и појединих опозиционих грађанских посланика.

Конфронтација босанскохерцеговачке социјалдемократије с конзервативним грађанским снагама заоштрила се пред први свјетски рат. Стално су били на дневном реду сукоби са »Хрватским дневником« и »Српском ријечи«, посебно са овом посљедњом након почетка балканског рата. Социјалдемократска странка

⁷³⁾ Земаљска влада Заједничком министарству финансија 21. 9. 1913, прилог: извјештај полицијског пристава Тгоуера о скупштини социјалдемократа (Рг ВН 1351/1913).

⁷⁴⁾ Уп. Е. Реџић, *Аустромарксизам и југословенско питање*, Београд 1977, стр. 354—355.

Босне и Херцеговине је у духу ставова Базелског конгреса II интернационале и своје цјелокупне раније антиратне политике енергично осудила рат које су повеле балканске монархије против Турске.⁷⁵⁾ Протестујући против ратних крвопролића, она је истицала становиште да балкански народи треба да се ослободе не ратом већ револуцијом и да створе балканску федеративну републику. Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине је истовремено била и против интервенције Аустро-Угарске и њеног евентуалног напада на Србију и Црну Гору. Због тога је и дошла под удар изнимних мјера и била распуштена за вријеме скадарске кризе. У поменутој политичкој платформи босанско-херцеговачке социјалдемократије губило се из вида да је балкански рат значио ликвидацију турског феудализма и био у датим околностима реално могући корак ка националном ослобођењу југословенских народа, иако је он био праћен низом изразито негативних појава на које су нарочито босански и србијански социјалисти с правом указивали. Међутим, и поред одређених суштинских превида и једностраности у антиратној интернационалистичкој оријентацији босанских социјалиста, није се од њих у тадашњим приликама могло очекивати да заузму друкчије становиште, а да не ризикују своју класну позицију и постану привјесак буржоаске политике, као што су то и постали »звонаши«. Буржоазија је тада имала неприкосновену хегемонију у вођењу националне политике и још нису били сазрели историјски услови да се та хегемонија угрози и да радничка класа постане хегемон у револуционарном рјешавању националног питања. Домаћи малограђански и сељачки елементи у Босни и Херцеговини, национално и политички разједињени, нису исказивали тежње у којима би се нашао један заједнички револуционарни именитељ. У таквој ситуацији није се могла повезати ни борба радничке класе против капитала с национално-револуционарном борбом, тим прије што тада ни у међународном радничком покрету, изузев донекле код руских бољшевика, још није била схваћена њихова узајамна веза.⁷⁶⁾

У псеудоуставном периоду, у којем је дјеловао Босанско-херцеговачки сабор од 1910. до 1914, није учињен значајнији помак у правцу побољшања положаја радника и на рјешавању социјалне проблематике уопште, мада су грађански политичари ову проблематику повремено актуализирали. Неки од њих су се доцније у новоствореној југословенској држави 1918, кад више није била у питању страна власт, експонирали као изразити противници социјалних и политичких захтјева радника и радничког покрета уопште.

⁷⁵⁾ О антиратној политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине види Н. Бабић, н. д. стр. 122—129, 157 и даље.

⁷⁶⁾ Види Б. Ђурђев, *Акционо јединство «Младе Босне» против аустроугарске окупације*, Преглед 7-8/1974, стр. 804—805.

SUMMARY

THE LABOUR QUESTION IN THE PROGRAMMES OF BOURGEOIS POLITICS AND ACTIVITIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S SABOR (PROVINCIAL PARLIAMENT)

One of the characteristic features of a political development in Bosnia and Herzegovina is the emergence of national/political movements, which have pretended to represent the entire nation regardless to its social structure. At the same time the bourgeois politics had a negative attitude towards a growth and organisation of an internationally orientated labour movement, which could be seen in an endeavour to organize workers on a national basis. Starting from programme manifestos of particular political groups and organisations, the author points to specific features and notable differences in relation to the labour movement and social affairs and matters among promoters of Serbian, Croatian and Moslem politics in Bosnia and Herzegovina. They come out from the social structure of some national/confessional groups, a percentage of the working class in them, and other relevant historical circumstances. The author states that Croatian bourgeois politicians, together with the Roman Catholic clerical circles, paid a much more attention to labour than Serbian, or, especially, Moslem political and religious factors.

The author pays some attention to the social and political structure of Bosnia and Herzegovina's Sabor, which was opened as the provincial parliament in mid—1910. The labour question was usually on a periphery of Sabor's interests which was, to a large extent, a conservative social representation. Only from time to time was the labour question able to attract attention of the Sabor politicians, and none of the Sabor's fractions in its practical political activities had not as its priority an improvement of the social position of the workers. The labour question was treated almost exclusively within the context of bourgeois political forces struggle against domineering state and foreign private-owned capital, which was the employer for the majority of workers. Having opposed the foreign capitalists and government, the bourgeois politicians often took a nationalistic stand against the foreign workers. It was not the feature of Social-democrats of Bosnia and Herzegovina who had not a representation in the Sabor.

In the pseudoconstitutional period in which the Sabor conducted its activities (1910—1914), humble results were achieved in a legal activity wehnsocial protections and labour relations on the whole are concerned. However, the mere fact that the Sabor did pay its attention to labour, created the more favourable political Atmosphere for the activities of a class labour movement. It became an object of a wider public interest whereas the deeds of both the government and foreign employers were subject to criticism even from representative benches, which had to be taken into consideration, at least to some extent.

Karl Kaser

DIE SERBISCHE BÜRGERLICHE POLITIK IN BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA VOM ENDE DER ANNEXIONSKRISE BIS ZUM ENDE DER ERSTEN SABORSESSION (1909—1911)

Die serbische Politik war durch die Annexion Bosniens und der Hercegovina im Oktober 1908 in eine schwierige Situation gekommen. Die Maxime der Serbischen Volksorganisation/SVO (im November 1907 gegründete politische Dachorganisation, der alle serbischen politischen Gruppierungen mit Ausnahme der Serbischen Selbstständigen Partei/SSP des Dr. Lazar Dimitrijević angehörten) waren bis zur Annexion: 1) Opposition zur österreichisch-ungarischen Verwaltung in Zusammenarbeit mit den mohammedanischen Politikern und Verwirklichung einer autonomen Stellung Bosniens und der Hercegovina, 2) Verfolgung einer streng serbisch-nationalen Konzeption, die Bosnien-Hercegovina als serbische Länder und deren Bewohner (Mohammedaner und Kroaten eingeschlossen) als Serben reklamierte. Die einflußlose SSP verfolgte von vornherein einen anderen Weg. Sie wollte ihre Ziele nur in enger Zusammenarbeit mit der bosnischen Landesregierung verfolgen und vertrat nationalpolitisch die serbokroatische Konzeption, die das serbisch-nationale Hegemoniestreben zugunsten einer gleichberechtigten Anerkennung der Kroaten aufgab (Devise: Die Bewohner Bosniens und der Hercegovina bilden ein einziges Volk, das mit den zwei verschiedenen Termini »Serben« und »Kroaten« bezeichnet wird).

Durch die Annexion geriet die erste Maxime serbischer Politik ins Wanken, weil erstens eine Autonomie in weite Ferne gerückt war und weil zweitens die mohammedanischen Politiker in der veränderten Situation keine andere Möglichkeit sahen, als ihre oppositionelle Haltung aufzugeben. Für die Pragmatiker innerhalb der SVO stellte sich das Problem, daß sie erstens angesichts der bevorstehenden, erstmaligen Wahlen in den Landtag/Sabor koalitionsfähig bleiben wollten

und zweitens versuchen mußten, ein Bündnis zwischen Mohammedanern und Kroaten zu verhindern, um einer dadurch drohenden Isolierung entgegen zu können. Beides war aber in der gegebenen Situation nur möglich, wenn man die oppositionelle Haltung aufgab. Die Frage des einzuschlagenden Kurses trieb die SVO in den Monaten nach der Annexion mehrmals an den Rand der Spaltung. Innerhalb der SVO standen sich im großen und ganzen zwei Gruppierungen gegenüber. Die eine Gruppe, die sich um die Zeitung »Srpska Riječ« sammelnden Vertreter des serbischen Handelsbürgertums, trat offen für eine Zusammenarbeit mit der Landesregierung ein. Die zweite Gruppe, sich zum Großteil aus der noch jungen serbischen Intelligenz rekrutierend, trat für die Beibehaltung des oppositionellen Kurses ein.

War das Aufgeben der ersten Maxime schon nicht ohne schwere Belastung der SVO möglich, so sollte sich in den folgenden Monaten zeigen, daß auch die zweite Maxime, die serbische nationalpolitische Konzeption, nicht zu halten war.

I

Da die Gruppe um die »Srpska Riječ« keine Möglichkeit sah, die gesamte SVO dauerhaft auf dem regierungsfreundlichen Kurs zu halten, war sie bestrebt, Partner innerhalb und außerhalb der SVO zu finden, mit denen man eine eigene loyale politische Gruppierung bilden konnte.

Der erste Anlauf dazu war der Versuch einer Fusion mit der SSP. Die Fusion mit dieser Partei hätte eventuell eine Koalition mit dem Kroatischen Nationalverein/KNV des Nikola Mandić ermöglicht. Die erste Verhandlungsrunde fand am 7. April 1909 statt. Seitens der »Srpska Riječ« — Gruppe nahmen daran teil: Gligorije Jeftanović, Milan Srškić, Danilo Dimović, R.H. Damjanović, Milan Jojkić u.a. Seitens der SSP nahmen teil: Lazar Dimitrijević und der Pope Jokanović. Das Ziel der Verhandlungen war die Gründung einer loyalen serbischen Partei, die eine »realistische« Politik betreiben sollte. Die »Srpska Riječ« sollte das publizistische Organ der neuen Partei werden. Die Minorität der Anwesenden trat für die Form einer bloßen Koalition ein, die Mehrheit sprach sich für eine Fusion auf der Basis des SSP-Programmes aus.¹⁾

ABKÜRZUNGEN:

KKV — Kroatisch-katolische Vereinigung
KNV — Kroatischer Nationalverein
MVO — Mohammedanischen Volksorganisation
SSP — Serbische Selbstständige Partei
SVO — Serbische Volksorganisation

¹⁾ Fritz von Reinöl, *Großserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges*, I. Der Fall Jeftanović—Sola—Gavrila, Wien 1944 (= Veröffentlichungen des Reichsarchivs Wien, Reihe I), S. 22.

Eine weitere Verhandlungsrunde am 12. April verlief ergebnislos, weil sich Jeftanović gegen eine Fusion sperrte.²⁾ Nach einem letzten Versuch scheiterte das Projekt an prinzipiellen Auffassungsunterschieden über die Modalitäten einer Zusammenarbeit.³⁾

Nach diesem gescheiterten Versuch wollte man in einem zweiten Anlauf versuchen, die gemäßigten Vertreter aus der SVO herauszuziehen, um mit diesen eine neue politische Gruppierung zu gründen, die zu einer Zusammenarbeit mit der Verwaltung bereit war. Auf einer für den 11. Juli 1909 nach Sarajevo einberufenen Vertrauensmännerkonferenz der SVO sollte u.a. auch der erste Schritt zur Gründung einer solchen Partei unternommen werden. Die Partei sollte Serbische Volkspartei/Srpska Narodna Stranka heißen. Als eifrigste Befürworter einer Parteigründung taten sich Milan Jojkić und R.H. Damjanović hervor. Aber auch dieser Versuch scheiterte, weil außer der Händlerchaft von Sarajevo sich alle Vertrauensmänner gegen eine solche Vorgangsweise aussprachen.⁴⁾

Nachdem auch dieses Experiment gescheitert war, wurden am folgenden Tag gemeinsame Vorbereitungen für die bevorstehenden Wahlen in den Sabor beschlossen. Der erste organisatorische Schritt war die Konstituierung eines Generalwahlkomitees.⁵⁾ Dem Generalwahlkomitee wurden von der Vertrauensmännerversammlung folgende Direktiven für das zu erstellende Wahlprogramm und für die Taktik im Wahlkampf mitgegeben: 1) die Forderung nach einer Autonomie habe das grundsätzliche Ziel aller Bestrebungen zu sein, 2) das Wahlrecht habe auf breiter Grundlage zu stehen, 3) die Regierung müsse dem Sabor gegenüber verantwortlich sein, 4) die Serben hätten eine oppositionelle Haltung einzunehmen, 5) ein Einvernehmen mit den Mohammedanern unter gleichzeitiger Negation des Kroatentums sei herzustellen, und 6) sollte die »Srpska Riječ« wieder auf eine oppositionelle Schreibweise übergehen.⁶⁾ Die oppositionelle Strömung innerhalb der SVO scheint sich also durchgesetzt zu haben. Schließlich wurde noch beschlossen, daß bezirkweise gewählte Versammlungen das Wahlprogramm begutachten und genehmigen sollten.⁷⁾

2) Edba, Nr. 33.

3) Edba, Nr. 45.

4) Arhiv Bosne i Hercegovine/Sarajevo, Archiv des Gemeinsamen Finanzministeriums-Prasidialakten (= PrBH), 507/1910; Landesregierung (LR) an das Gemeinsame Finanzministerium (GFM) vom 16. 4. 1910.

5) In dieses wurden bestellt: Gligorije Jeftanović, R.H. Damjanović, Milan Jojkić, Vasilj Grdić, Vaso Crnogorčević, Kosta Kujundžić, Nikola Stojanović, Jovo Malić und Mihajlo Blagojević. Vertreter der regierungsfreundlichen und oppositionellen Strömung hielten sich in diesem Gremium ungefähr die Waage. »Српска Ријеч«, Лист за политику, просвјету и привреду, 206/24. 9. 1909.

6) Reinöhl, S. 66f.

7) Edba, S. 66.

Im Oktober und November 1909 fanden die konstituierenden Sitzungen der Kreiswahlausschüsse statt. Jeder Gemeindesprengel sollte je einen Vertreter, jede städtische Gemeinde je zwei Vertreter in die Kreishauptstadt entsenden. Diese Versammlung hatte den Kreiswahlausschuß, bestehend aus fünf Personen, zu wählen, insgesamt also dreißig Personen. Die Arbeit der Wahlausschüsse hatte bis zur Ausschreibung der Wahlen zu ruhen.

Im Rahmen dieser organisatorischen Maßnahmen wurde der dritte Versuch unternommen, eine gemäßigte politische Organisation auf die Beine zu stellen. Bei den Wahlen der Kreiswahlkomitees versuchte die Gruppe um die »Srpska Riječ« alles, um ihre Gesinnungsgenossen durchzubringen.⁸⁾ Würde zumindest eine Mehrheit der dreißig gewählten Vertreter der gemäßigten Richtung angehören — so die Berechnung der Protagonisten des gemäßigten Kurses, wäre die ursprünglich oppositionelle SVO in eine regierungnahe umgewandelt worden. Dieser Plan muß als gescheitert betrachtet werden, wie die Zusammensetzung der Kreiswahlkomitees und die Diskussion um das Wahlprogramm der SVO zeigen sollten.

Die Umwandlung des auf der Gründungsversammlung der SVO gewählten Haupt — oder Exekutivausschusses der SVO in einen sog. Verfassungsausschuß im Jahr 1908 war eine formale Angelegenheit gewesen. Die aktuelle Situation vor der Annexion hatte keine Veränderung der organisatorischen Strukturen der SVO erfordert. Die bevorstehenden Wahlen erzwangen jedoch eine Umstrukturierung der Organisation. Sie mußte in der zweiten Etappe ihrer organisatorischen Entwicklung in eine Wahlorganisation unfunktionierte werden. Das einzige Ziel der SVO in dieser Phase war die Erringung möglichst vieler Mandate bei den bevorstehenden Wahlen.

Die innere Organisationsstruktur wurde vollständig der neuen Aufgabe angepaßt. Der Verfassungsausschuß als oberstes Organ der SVO wurde vom Generalwahlkomitee abgelöst. Dieses bildete eine zentrale Koordinierungsstelle und hatte die Aufgabe, ein Wahlprogramm zu entwerfen. Mit der Konstituierung der fünfköpfigen Wahlkreiskomitees hatte sich die SVO erstmals auf mittlerer Organisationsebene eine Organisation gegeben. Die Hauptaufgabe der Wahlkreiskomitees bestand darin, für die Kandidaten der SVO in den Kreisen zu agitieren. Daneben waren sie beauftragt, Volksversammlungen durchzuführen, auf denen das Wahlprogramm der SVO diskutiert und verabschiedet werden sollte. Wenn das Programm aus breiter Basis diskutiert worden war, sollte auf einer Vollversammlung der SVO — Wahlkreiskomitees plus Generalwahlkomitee, insgesamt 39 Personen, daher auch Ausschuß der Neununddreißig genannt — das Wahlprogramm endgültig beschlossen werden. Die Vollversammlung hatte auch

⁸⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine/Sarajevo, Archiv der Landesregierung-Präsidialakten (= ZV), 5693/res./1909; Kreisbehörde Travnik an die LR vom 2. 11. 1909.

die Auswahl der Kandidaten für die Wahlen zu treffen. Die Vorschläge für die Erstellung der Kandidatenliste wurden von den Wahlkreiskomitees erstellt.⁹⁾

Zwar hatte die SVO eine neue Organisationsstruktur bekommen, die personelle Zusammensetzung blieb jedoch beinahe dieselbe. Von den dreißig Mitgliedern der Wahlkreiskomitees waren nur acht Personen nicht unter den Vertrauensmännern, die für die Gründungsversammlung der SVO gewählt worden waren.¹⁰⁾

Die Politik der SVO bis zu den Wahlen wurde von den Auseinandersetzungen zwischen Gemäßigten und Oppositionellen um den Inhalt des Wahlprogramms bestimmt. Die Auseinandersetzungen wurden noch auf zwei Nebenschauplätzen geführt: auf Kreisebene bei der Bestellung der Wahlkreisausschüsse und im Verwaltungsrat der »Srpska Riječ«. Die Konfrontation im Verwaltungsrat dieses Blattes gewann seine besondere Bedeutung dadurch, daß die »Srpska Riječ« zu jener Zeit die einzige politische Zeitung der Serben darstellte.

Die Ursache der Auseinandersetzungen um das Wahlprogramm lag in der personellen Zusammensetzung des neunköpfigen Generalwahlausschusses. Vier Gemäßigten standen fünf Oppositionelle gegenüber. Jeftanović war der Vorsitzende dieses Ausschusses. Jede der beiden Gruppierungen versuchte, ihr Wahlprogramm durchzubringen.

Es liegen zwei Versionen der sich in der Folge entspinrenden Kontroversen vor. Jeftanović und sein Kreis behauptete, er als Präsident des Ausschusses habe D. Dimović und M. Jojkić mit der Erstellung eines Programmes betraut. Er sei zu vertrauensselig gewesen und habe N. Stojanović und seinem Anhang bereits im Jänner Einblick in das Programm gewährt. Die Gegenseite habe dies geschickt ausgenützt und bis zum letzten Tag vor dem Zusammentritt des Ausschusses der Neununddreißig (2. 3. 1910) keine Bedenken hinsichtlich des staatsrechtlichen Passus angemeldet.

Stojanović hingegen behauptete, daß das Generalwahlkomitee beschlossen habe, ein Programm zu erarbeiten, das strittige Punkte vermeiden sollte. Er habe ein solches vorgelegt und alle seien sich über sein Programm einig gewesen. Er und seine Freunde hätte an der Loyalität Jeftanovićs, Damjanovićs und Jojkićs geglaubt. Inzwischen aber hätten sich diese ohne Wissen der übrigen Ausschußmitglieder zusammengesetzt und ein eigenes Programm erstellt. Ihm seien die Schwerpunkte dieses Programms niemals bekanntgegeben worden, er hätte aber gewußt, daß diese V. Šola, Pero Šantić und Lj. Peleš in Mostar mitgeteilt worden seien. Die übrigen Mitglieder des Ausschusses der Neunund-

⁹⁾ PrBH 382/1910; LR an das GFM vom 14. 3. 1910.

¹⁰⁾ Die neuen waren: R. Kondić, K. Jovanović, V. Šola, M. Đukić, R. Džurendić, Đ. Kavrlja, T. Stančić und Pero Stokanović.

dreißig hätten erst zwei Tage vor dem Zusammentritt des Ausschusses der Neununddreißig einen Entwurf dieses Programms in die Hand bekommen. Sie seien eindeutig umgangen worden.¹¹⁾

Aufgrund der vorausgegangenen Auseinandersetzungen verlief die Sitzung des Komitees der Neununddreißig, in welcher über das Wahlprogramm entschieden werden sollte, entsprechend stürmisch. Das von Jeftanović präsentierte Programm sah einen einleitenden Passus über die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Hercegovina vor. Es waren drei Varianten vorbereitet worden. Alle drei stellten explizit Loyalitätskundgebungen dar.¹²⁾ N. Stojanović trat in einer längeren Rede vehement gegen eine solche Formel auf. Der Ausschuß sei seiner Meinung nach nicht befugt, eine feierliche Erklärung über die veränderte staatsrechtliche Lage bzw. eine Stellungnahme im Namen des gesamten Volkes darüber abzugeben. Dies falle allein in die Kompetenz der vom Volk zu wählenden Abgeordneten. Eine solche Erklärung gehöre weder sachlich noch formell in das Wahlprogramm, weil dies in anderen Ländern auch nicht praktiziert werde. Deshalb hätten er und seine Freunde sich entschlossen, jede der drei Formeln abzulehnen und eine eigene Formel in Vorschlag zu bringen. Diese trage der geänderten staatsrechtlichen Stellung vollständig Rechnung, ohne Mängel oder Überflüssigkeiten zu enthalten.

Nach ausführlicher Diskussion wurde diese Formel angenommen. Dagegen stimmten R. H. Damjanović, M. Jojkić und Petar Kočić, der aus der Sicht der Regierung eine überraschend loyale Haltung einnahm. Jeftanović beteiligte sich nicht an der Abstimmung. Die Gegner der Formel erklärten unmittelbar danach, daß sie unter solchen Umständen an den weiteren Verhandlungen nicht teilnehmen könnten und erbaten sich zwanzig Tage Bedenkzeit, um diese wichtige Frage mit Freunden besprechen zu können. Beim Wiederezusammentritt des Ausschusses der Neununddreißig würden sie ihre Entscheidung bekanntgeben.

Nachdem sich die vier Konferenzteilnehmer entfernt hatten, erfolgte die Wahl der Kandidaten für die Landtagswahlen. Von den 31 zu vergebenden Mandaten sollten zwei auf Bauern, drei auf Geistliche, zehn auf Kaufleute und sechzehn auf Vertreter der Intelligenz entfallen.¹³⁾ Bei der Kandidatenaufstellung fiel die Gruppe um die »Srpska Riječ« beinahe vollständig durch. Auf Vojislav Šola und Milan Jojkić entfielen je 5, auf R. H. Damjanović 15 Stimmen. Die Kandidaten der Oppositionsgruppierung wurden hingegen mit großer Mehrheit gewählt.¹⁴⁾

¹¹⁾ Reinöhl, S. 76f und PrBH 507/1910; LR an das GFM vom 16. 4. 1910.

¹²⁾ Reinöhl, S. 80f.

¹³⁾ ZV 1199/res./1910; Regierungskommissar für Sarajevo an die LR vom 3. 3. 1910.

¹⁴⁾ Reinöhl, S. 77ff.

Der sich bereits im Sommer 1909 abzeichnende Führungswechsel an der Spitze der SVO schien sich damit zu bestätigen. Nachdem die serbische Čaršija in den Monaten unmittelbar nach der Annexion die führende und bestimmende Kraft innerhalb der SVO gewesen war, schien nun wieder die serbische Intelligenz die Führungsaufgabe zu übernehmen.

In der Zeit zwischen den beiden Konferenzen des Ausschusses der Neununddreißig (März/April) drohte die SVO abermals zu zerbrechen. Die Auseinandersetzungen zwischen Oppositionellen und Gemäßigten wurden nun nicht mehr intern geführt, sondern in aller Öffentlichkeit.

Eröffnet wurde die Auseinandersetzung durch ein offenes Schreiben Jeftanovićs, worin er seine Gegner einer hinterhältigen Vorgangsweise beschuldigte und die politische Führung aufgrund seiner bisherigen Verdienste um das Volk beanspruchte. Am 2. April konterte Stojanović in einem ebenfalls öffentlichen Schreiben. Den Höhepunkt der Vorwürfe gegen Jeftanović bildete dessen Teilnahme an einer Deputation des orthodoxen Verwaltungs- und Schulrates zusammen mit D. Dimović und Metropolit Letica nach Wien. Unter diesem Vorwand sei er mit Vertretern der Christlich-Sozialen (Geßmann, Funder, Wagner) zusammengetroffen. Zugleich sei aus der »Reichspost« zu erfahren gewesen, daß in Bosnien und der Herzegowina eine friedliebende serbische Partei bestünde, die zur pragmatischen Sanktion stehe, und eine zweite, die einen ultraradikalen Standpunkt einnehme. Am 5. April reagierte Jeftanović wiederum öffentlich. Es wäre sehr ungeschickt gewesen, den Verwaltungs- und Schulrat ins Spiel zu bringen, denn an der Deputation hätten außer ihm, Letica und Dimović auch noch Dr. Božić und L. Jovanović teilgenommen. Sie hätten weder mit den Vertretern der Christlich-Sozialen Besprechungen geführt noch seien sie mit Politikern und Zeitungen in Verbindung getreten.

Am selben Tag schaltete sich auch Milan Jojkić in die Diskussion ein und verteidigte seine Haltung zur staatsrechtlichen Formel im Wahlprogramm.

Zwei Tage später, am 7. April, nahmen zwei Vertreter des am 2. März gewählten »Zentralen Agitationsausschusses«, der sich aus R. H. Damjanović, A. Besarović, J. Pešut, V. Grđić, M. Srškić, J. Dedijer, V. Krulj, S. Ljubibratić, V. Petrović, M. Jojkić und M. Šuškić zusammensetzte, zur aktuellen Auseinandersetzung Stellung: Die prinzipiellen Unterschiede, die das Lager des gesamten Volkes vom Lager Jeftanović-Sola-Damjanović trennten, lägen in den unterschiedlichen Auffassungen zur staatsrechtlichen Situation. Wenn eine demokratische Partei organisierte Arbeit leisten wollte, müsse Disziplin herrschen. Die nächste Versammlung des Ausschusses der Neununddreißig am 11. April werde sicher eine eindeutige Haltung zur Formel von Jeftanović & Co. einnehmen. Von der Art und Weise wie sie sich zum Entschluß der Versammlung stellen würden, werde einmütige Arbeit oder Spaltung abhängen.

Am selben Tag wurde ein gemeinsames Schreiben von Milan Srškić und Vasilj Grđić veröffentlicht, in dem eindeutig gegen Jeftanović Stellung genommen wurde: Jeftanović und seine Freunde wünschten, sich mit Freunden aus der Autonomiebewegung bezüglich der staatsrechtlichen Formel im Wahlprogramm zu besprechen. Aber statt K. Kujundžić, Jovanović, P. Drljača, V. Vidović usw. einzuladen, habe er sich mit Letica, Dimović, Jojkić und Peleš beratschlagt. Diese aber seien schon immer für eine Spaltung gewesen. Danach sei er nach Wien gefahren, um sich dort mit »Freunden« zu treffen. Erst danach habe er seine Freunde aus dem Autonomiekampf eingeladen.¹⁵⁾

Diese Auseinandersetzungen verschärften sich zusätzlich durch die internen Auseinandersetzungen um die Leitung der »Srpska Riječ«. Seit den Sommermonaten wurde seitens der radikalen Intelligenz eine massive Kampagne gegen die Linie der Zeitung geführt. In der Vorwahlzeit warf der »Zentrale Agitationsausschuß« der Redaktion vor, sie unterstütze die SVO nicht in gebührender Weise. Besonders Milan Jojkić wurde als Hindernis für eine Korrektur der Blattlinie betrachtet.¹⁶⁾

Für den April 1910 war eine ordentliche Versammlung der »Serbischen Druckerei-AG«, der Eigentümerin der »Srpska Riječ«, vorgesehen. Milan Srškić, Nikola Stojanović und Vasilj Grđić versuchten, die Aktien der Gesellschaft an sich zu bringen, um sich eine Mehrheit im Verwaltungsausschuß der Druckerei zu sichern. Damit hofften sie, die Linie der Zeitung entscheidend beeinflussen zu können.¹⁷⁾ Der Versuch mißlang vollständig. Die Jeftanović — Gruppe konnte ihre Position im Verwaltungsausschuß nicht nur behaupten, sondern sogar noch weiter ausbauen. So gelang es zum Beispiel, einen Sohn Jeftanovićs im Verwaltungsausschuß unterzubringen.¹⁸⁾

Die zweite und entscheidende Sitzung des Ausschusses der Neununddreißig fand am 11. April 1910, einige Tage vor der entscheidenden Aktionärsversammlung der Druckerei, statt. Dies erleichterte eine Kompromißlösung. Die Verhandlungen hinsichtlich des Wahlprogramms verliefen sachlich und ruhig. Man einigte sich dahingehend, daß man in das Programm keine Loyalitätserklärung aufnehmen werde, daß man aber eine solche auf einer der ersten Sitzungen des Landtages im Namen der SVO abgeben werde.¹⁹⁾ Die Kandidatenliste der SVO für die Wahlen wurde endgültig fixiert und genehmigt.²⁰⁾ Damit konnte vor-

¹⁵⁾ »Српска Ријеч«, 71/31. 3. 1910. und PrBH 507/1910; LR an das GFM vom 16. 4. 1910.

¹⁶⁾ PrBH 507/1910; LR an das GFM vom 16. 4. 1910.

¹⁷⁾ Reinöhl, S. 127.

¹⁸⁾ »Српска Ријеч«, 74/5. 4. 1910.

¹⁹⁾ PrBH 507/1910 LR an das GFM vom 16. 4. 1910.

²⁰⁾ »Српска Ријеч«, 71/31. 3. 1910.

läufig wieder einmal eine Spaltung verhindert werden. Vorläufig deshalb, weil beide Richtungen davon überzeugt waren, daß es in absehbarer Zeit zum Auseinanderbrechen der SVO kommen werde.²¹⁾

Das Wahlprogramm²²⁾ wurde mit der von Nikola Stojanović durchgesetzten Formel eingeleitet,²³⁾ die einen autonomen Status für Bosnien und die Hercegovina vorsah.

Hinsichtlich der zukünftigen inneren Ordnung Bosniens und der Hercegovina betonte die SVO in ihrem Wahlprogramm die Forderung nach Herstellung eines verfassungsmäßigen, parlamentarisch-demokratischen Rechtsstaates. Gesetzgebung und Aufsicht über die Regierung müßten das Recht der Volksvertreter sein, die aufgrund des allgemeinen, direkten, gleichen und geheimen Wahlrechts gewählt werden sollten.

Die Lösung der Agrarfrage^{23a)} wurde als wichtigste Frage im zukünftigen Sabor bezeichnet. Der obligatorische Abkauf der Kmeten, den der Staat in die Hände nehmen müsse, sei die einzig gerechte Lösung dieser Frage. Hinsichtlich der Art des Abkaufs sollte ein Übereinkommen mit allen in dieser Frage beteiligten Faktoren getroffen werden. Zum ersten Mal wurde in einem serbischen politischen Programm der obligatorische Abkauf der Kmeten gefordert.

Die Aufnahme der Forderung nach obligatorischer Ablösung der Kmetengründe zeigt, daß man eigentlich nicht mehr mit einem Bündnis mit den Mohammedanern rechnete. Für die mohammedanischen Großgrundbesitzer war die Agrarfrage eine Überlebensfrage. Eine obligatorische Lösung der Kmetenfrage hätte sie an den Rand ihrer Existenz gebracht. Deshalb standen die serbischen Politiker — solange sie an einem Bündnis mit den Mohammedanern interessiert waren — auf dem Standpunkt, daß die Agrarfrage einvernehmlich zwischen

²¹⁾ PrBH 507/1910; LR an das GFM vom 16. 4. 1910.

²²⁾ Abgedruckt z.B. in »Отаџбина«, Политички-информативни лист, 1/24. 8. 1911.

²³⁾ »Da im Sinne der k.u.k. Verordnung die Habsburger Dynastie und Bosnien und die Hercegovina unmittelbar verbunden sind, so muß auch danach gestrebt werden, daß die dem Landtag verantwortliche Regierung das ausführende Organ der einvernehmlichen Beschlüsse der Krone und der Bevölkerung werde, ohne Vermittlung und Kontrolle anderer Regierungen. Alle Angelegenheiten, welche ausschließlich Bosnien und die Hercegovina betreffen, sind ausschließlich durch Gesetze zu regeln, welche vom Landtag verabschiedet werden. In den pragmatisch-gemeinsamen Angelegenheiten muß Bosnien und die Hercegovina die Parität der Entscheidung gesichert werden. In den vertragsmäßig-gemeinsamen Angelegenheiten ist Bosnien und der Hercegovina das Recht der Vertragsschließung zu gewähren. Bosnien und die Hercegovina müssen selbstständige Verwaltungsgebiete mit einer ihre Einheit und historisch-politische Individualität sichernden Benennung ihrer Regierung werden.« (Reinöhl, S. 81).

^{23a)} Zur Agrarfrage siehe Ferdinand Hauptmann, *Die österreich-ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878—1918*. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung, Graz 1983 (= Zur Kunde Südosteuropas. II/12), S. 90—210.

Kmet und Aga gelöst werden müsse. Im Wahlprogramm wurde nun erstmals die Forderung nach obligatorischer Lösung dieser Frage erhoben. Die obligatorische Ablösung der Kmeten war auch eine kroatische Forderung, was darauf hinweist, daß man nun ein Einvernehmen mit den Kroaten suchte.

Das zweite und weitaus wichtigere Anzeichen, das auf die Suche nach Zusammenarbeit mit den Kroaten hinweist, ist — und das ist entscheidend —, daß man vom bisherigen Standpunkt in der nationalen Frage vollständig abgegangen ist. Im Wahlprogramm findet sich kein Passus, der auf die bisher vertretene serbisch-nationale Konzeption hinweist. Die nationale Frage wurde überhaupt nicht berührt. Es war dies das erste serbische Programm (abgesehen vom Programm der SSP), das nicht alle Bewohner Bosniens und der Hercegovina für die serbische Nation reklamierte. Die Tatsache, daß die nationale Problematik überhaupt nicht angeschnitten wurde, war eindeutig eine Konzession an die Kroaten. Zum ersten Mal wurde serbischerseits das Bestehen einer kroatischen Nation in Bosnien und der Hercegovina nicht definitiv geleugnet. Die Serben waren damit erstmals vom Serbismus abgegangen. Dies war — wie der weitere Gang der Dinge zeigt — der erste Schritt hin zu einer nationalprogrammatischen Neuorientierung. Der Serbismus fand seine allmähliche Ablösung durch den Serbokroatismus.

Ein weiterer Punkt ist bemerkenswert. Das Programm führt explizit die Evolution als zukünftige Vorgangsweise an. Damit wurde, sogar programmatisch untermauert, der bereits eingeschlagene Weg weitergeführt. Dies bedeutete, daß man zwar weiterhin in Opposition zu Österreich-Ungarn stehen konnte, daß man aber nicht den Weg der Legalität verlassen wollte.

Obwohl dieses Programm lediglich als ein Wahlprogramm formuliert worden war, hatte es gleichzeitig auch die Funktion eines Grundsatzprogrammes bekommen, nachdem das alte Grundsatzprogramm aus dem Jahre 1907 aufgrund der geänderten staatsrechtlichen Stellung Bosniens und der Hercegovina keine Gültigkeit mehr besitzen konnte.

Die SSP führte neben der SVO ein Schattendasein. Ihre offene verwaltungsfreundliche Haltung fand in der serbischen Bevölkerung kaum Widerhall. Die Partei hatte noch im Oktober 1908 offiziell die Annexion anerkannt²⁴⁾ und damit versucht, sich als Alternative zur SVO zu profilieren. Allerdings mußte aus finanziellen Gründen die Parteizeitung »Dan« Mitte des Jahres 1909 eingestellt werden, und Lazar Dimitrijević trug sich offen mit dem Gedanken, sich aus dem politischen Leben zurückzuziehen.²⁵⁾

²⁴⁾ ZV 5972/res./1908; LR an das GFM vom 22. 10. 1908.

²⁵⁾ PrBH 1475/1909; Referat V vom 13. 6. 1909.

Für die Landesregierung war natürlich das Weiterbestehen der SSP hinsichtlich der Wahlen von großer Wichtigkeit. In einer Besprechung mit einem Vertreter der Landesregierung, Baron Benko, gab Dimitrijević seiner Hoffnung Ausdruck, daß er bei den Wahlen die Bezirke Livno, Gradačac und möglicherweise auch Sarajevo gewinnen könnte. Baron Benko legte keinen besonderen Wert darauf, daß die SSP als Regierungspartei in den Wahlkampf ging. Die Partei sollte ihren programmatischen Schwerpunkt auf agrarische Fragen legen und den »Dan« möglichst bald wieder herausbringen.²⁶⁾

Anfang November 1909 wurde eine Versammlung der SSP einberufen, auf der Dimitrijević als Präsident der Partei wiedergewählt wurde. In den Führungsausschuß wurden in erster Linie Männer aus Sarajevo und Umgebung gewählt.²⁷⁾

Mitte März 1910 gab die Partei bekannt, daß sie für die Wahlen nicht kandidieren werde. Die offizielle Begründung war die vermeintliche Unzulänglichkeit der Verfassung. Mit diesem Schritt wollte sich Dimitrijević aus einem von vornherein verlorenen Wahlkampf heraushalten. Auf diese Weise hätten einige Anhänger der SSP in einigen Wahlkreisen privat kandidieren und möglicherweise sogar in den Sabor gewählt werden können.²⁸⁾

Einige Wochen später zog Dimitrijević, möglicherweise auf Drängen der Landesregierung, die Wahlenthaltung wieder zurück. Die Parteileitung beschloß, mit dem Gründungsprogramm aus dem Jahr 1907 in die Wahlen zu gehen. In den Wahlkreisen Sarajevo, Travnik und Bjeljina sollten Kandidaten aufgestellt werden.²⁹⁾ Die Wahlen endeten mit einer vernichtenden Niederlage der SSP. Diese Gruppierung hörte damit auf, eine Rolle im politischen Leben Bosniens und der Hercegovina zu spielen.

Die SSP hätte eigentlich eine attraktive Alternative zur SVO darstellen können. Sie stellte die Lösung der Agrarfrage und Forderungen der Arbeiterschaft in den Vordergrund ihres Programmes. Das nationale Problem trat im Parteiprogramm eher in den Hintergrund und eröffnete dadurch die Möglichkeit einer Zusammenarbeit mit den Kroaten. Die SSP scheiterte jedoch, weil sie mit dem »Dan« der »Srpska Riječ« propagandistisch nicht viel entgegensetzen hatte. Die »Srpska Riječ« ließ keine Möglichkeit ungenutzt, die Zusammenarbeit Dimitrijevićs mit der Landesregierung als Verrat an der nationalen Sache anzuprangern. Das zweite Manko der SSP war, daß sie organisatorisch

²⁶⁾ PrBH 1947/1909; Benko an Burián vom 4. 10. 1909.

²⁷⁾ PrBH 2141/1909; LR an das GFM vom 13. 11. 1909. Die gewählten Ausschußmitglieder waren: Staniša Bosiljčić, Jovo Grdić, Pero Košarac, Niko Nurić, Nikola Kosmajac, Simo Njego, Neđo Vukadin, Omer Muharemović, Đorđo Kelović, Sava Ajvasović, Petar Bajagić, Ljubo Drašković, Đorđo Bugarski, Lazar Korić.

²⁸⁾ PrBH 353/1910; LR an das GFM vom 14. 3. 1910.

²⁹⁾ PrBH 529/1910; LR an das GFM vom 21. 4. 1910.

der SVO weit unterlegen war. Während die SVO zumindest einen offiziellen Vertreter in jedem Bezirk hatte, blieb die SSP auf Sarajevo und Umgebung beschränkt. Mit Ausnahme der Wahl eines Hauptausschusses erfuhr die SSP keine weitere organisatorische Durchstrukturierung.

Für die Behörden stellte sich in der Zeit des Wahlkampfes besonders hinsichtlich der Serben das Problem, der Regierung positiv gegenüberstehende Kandidaten unauffällig zu unterstützen. Direkter oder indirekter Wahlzwang sollte vermieden werden, da dies nach Ansicht der Regierung nur den oppositionellen Kräften genützt hätte.³⁰⁾

Das Wahlsystem beruhte auf einer Mischung von konfessionellem und kurialem Prinzip.³¹⁾ Von den 72 zu vergebenden Mandaten entfielen auf die serbisch-orthodoxe Bevölkerungsgruppe 31. Zusätzlich zu den 72 gewählten Abgeordneten wurden 20 Virilisten in den Landtag berufen. Auf serbischer Seite waren dies die vier Metropoliten und der Vizepräsident des Obersten Verwaltungs- und Schulrates, Gligorije Jeftanović.³²⁾

Für die Serben ergab sich aus diesem Wahlsystem, daß sie zwar automatisch über die relative Mehrheit verfügten, aber für Abstimmungserfolge auch auf kroatische oder mohammedanische Stimmen angewiesen waren. Andererseits bestand für die Serben die Gefahr, daß sie von einer kroatisch-mohammedanischen Koalition überstimmt werden konnten.

Dieses Wahlsystem hatte insbesondere für die SVO hinsichtlich ihrer Politik und ihres inneren Zusammenhalts zwei gravierende Folgen. Ersten wurden 18 der 31 Mandatare, also ungefähr ein Drittel, in den Landgemeinden gewählt. Für die Mehrzahl der serbischen Abgeordneten mußten die Probleme der agrarischen Bevölkerung einen Schwerpunkt ihrer Politik bilden. Nummerisch und personell waren diese Abgeordneten dann auch größtenteils identisch mit der serbischen Opposition im Sabor. Auch bei den Neuwahlen zeigte sich, daß in den Landgemeinden zumeist der radikalere Kandidat siegreich blieb. Zweitens

³⁰⁾ Burián war der Meinung, daß sich in »manchen Fällen... die Anwendung von Geldmitteln als nützlich oder notwendig erweisen dürfte, ... um in durch die Umstände indizierten Fällen Auslagen von Kandidaten oder nützlichen Mittelsmännern und dergl. zu bestreiten, um deren Chancen mit jenen besonders rühriger und unerwünschter Gegner auszugleichen...« (PrBH 2131/1909; Geheimer Erlaß Buriáns vom 14. 11. 1909 an die LR; Abschrift).

³¹⁾ Von den 72 zu vergebenden Mandaten entfielen auf die Serbisch-Orthodoxen/Serben 31, auf die Katholiken/Kroaten 24, auf die Mohammedaner 16 Mandate und auf die Israeliten/Juden 1 Mandat. Von den 31 serbischen Mandaten entfielen 8 Mandate auf die I. Kurie/2. Wählerklasse (Intelligenz), 5 Mandate auf die II. Kurie (Stadt) und 18 Mandate auf die III. Kurie (Land).

³²⁾ PrBH 1455/1909; Ministerium des k.u.k. Hauses des Äußeren an Burián vom 17. 6. 1909, und Edmund Bernatzik (Hrsg.), *Die österreichischen Verfassungstexte*, Wien 1911, S. 1041ff.

wurden die Mandatare als Vertreter ihrer Konfession gewählt. Damit wurde ein weiterer Impuls für die Verfestigung der politischen Differenzierung auf konfessionell-nationaler Basis gegeben. Eine auf der Basis gesellschaftlicher Klassenverhältnisse beruhende Partei hatte keine Möglichkeit, Vertreter in den Landtag zu entsenden. Die sich vor allem bei den Serben in vollem Schwung sich befindliche gesellschaftliche Differenzierung spiegelte sich natürlich auch in der alle Serben vertretenden SVO wider. Das hatte zur Folge, daß es den Abgeordneten der SVO unmöglich war, in der konkreten politischen Auseinandersetzung eine einheitliche und gemeinsame Position zu vertreten. Die rivalisierenden gesellschaftlichen Kräfte fanden auch innerhalb der SVO in der Form ständiger Auseinandersetzungen ihren Niederschlag, wenn auch in kanalisierter und verminderter Schäfte.

Die Wahlen fanden, nach Kurien und Wählerklassen getrennt, zwischen 18. und 28. Mai 1910 statt. Bei den Kroaten erhielt der KNV 12 und die Kroatisch-katholische Vereinigung/KKV des Erzbischofs Stadler 4 Mandate. Bei den Mohammedanern entfielen alle 24 zu vergebenden Mandate auf die Mohammedanische Volksorganisation/MVO.

Die Kandidaten der SSP konnten den Kandidaten der SVO in keiner Weise gefährlich werden. Lazar Dimitrijević erreichte gegen den Kandidaten der SVO, Milan Srškić, lediglich 352 Stimmen (Srškić: 6.011 Stimmen).³⁴⁾ In der stimmenstarken dritten Kurie (Landgemeinden) entfielen lediglich 1.963 von 138.871 abgegebenen Stimmen auf Kandidaten außerhalb der SVO. Die serbische Wahlbeteiligung in der dritten Kurie betrug 85%, bei den Mohammedanern 83% und bei den Kroaten nur 61%.³⁵⁾

II

Für die am 15. Juni 1910 beginnende erste Legislaturperiode wurde Vojislav Šola als serbischer Vertreter in das Landtagspräsidium berufen. Bei den Mohammedanern war dies Ali-beg Firdus und nach dessen Tod Dr. Safvet-beg Bašagić. Der kroatische Vertreter im Landtagspräsidium war Nikola Mandić.

Mit der Beendigung des Wahlkampfes und mit dem Beginn der Arbeit im Sabor erreichte die SVO eine neue Phase in ihrer organisatorischen Entwicklung. Die innere Struktur mußte wiederum den neuen Aufgaben angepaßt werden. Das Generalwahlkomitee, die Kreiswahlkomitees und der Ausschuß der Neununddreißig wurde aufgelöst und durch neue Gremien ersetzt.

Auf einer Sitzung der gewählten serbischen Abgeordneten am 8. Juni 1910 wurde beschlossen, sich als »Serbischer Klub« zu konstitui-

³³⁾ Тодор Крушевац, Сарајево под аустроугарском управом, Сарајево 1960, S. 359f.

³⁴⁾ PrBH 667/1910; LR an das GFM vom 19. 5. 1910 (Telegramm).

³⁵⁾ »Српска Ријеч«, 104/15. 5. 1910.

eren. Ein entsprechendes Statut sollte ausgearbeitet werden. Durch die Erfassung aller serbischen Abgeordneten in diesem Klub sollte eine einmütige Haltung im Sabor gewährleistet werden.³⁶⁾

Das Präsidium des Klubs setzte sich zusammen aus: Pero Stokanović (Präsident), Milan Srškić (1. Stellvertreter), Milan Kovačević (2. Stellvertreter) und Šćepan Grdić (Sekretär).³⁷⁾ In den Räumlichkeiten des Landtagsgebäudes wurde die Kanzlei des Klubs eingerichtet.³⁸⁾

Das grundlegende und immer wiederkehrende Problem im bosnisch-hercegovinischen Landtag war, daß sich die Regierung für Beschlüsse nicht bloß die Zustimmung der Vertreter einer Konfession, sondern zumindest von zwei bzw. Teilen von zwei oder drei Konfessionen sichern mußte. Die verantwortlichen Stellen waren in dieser Hinsicht recht optimistisch. Man war der Meinung, zumindest in der Anfangsphase der Sabortätigkeit, daß eine dem Landtag nicht verantwortliche Regierung keine eigene Regierungspartei benötigte. Die Regierung sollte vielmehr, über den Parteien stehend, ihren jeweiligen Standpunkt in den sich herausbildenden Gruppierungen und Gegensätzen suchen.⁴⁰⁾ Erklärtes Ziel war das Zustandekommen einer arbeitsfähigen Mehrheit, die aus den Vertretern aller Konfessionen bestand. So hätte man vor aller Welt die erfolgreiche Tätigkeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung präsentieren können.

Die Regierung hatte auch allen Grund für ihre optimistische Auffassung. Mit der Unterstützung der kroatischen Vertreter konnte sie sicher rechnen, da diese nur in enger Anlehnung an die Regierung ihren Standpunkt wahren konnten. Vertreter der MVO erklärten am 9. Februar 1910, daß für sie kein Grund zur Opposition bestünde, da ihre Organisation nur im Einvernehmen mit der Landesregierung tätig sein wolle. Die Mohammedaner erwarteten aber auch, daß die Regierung die speziellen Interessen der Mohammedaner wahren und unterstützen werde. Nach Meinung des Sektionschefs Shek sei aus der mohammedanischen Opposition ein feste Stütze der Regierung geworden.⁴¹⁾

Die Ausgangssituation für die Serben war bereits seit einiger Zeit gegeben. Die scheinbare Unmöglichkeit eines Bündnisses mit Mohammedanern und Kroaten bzw. eine Annäherung an die Verwaltung barg die große Gefahr der politischen Isolierung in sich. Aufgrund der Mandatsverhältnisse im Landtag mußte die SVO versuchen, mit Kroaten und/oder Mohammedanern ins Gespräch zu kommen. Auch diesmal war

³⁶⁾ »Српска Ријеч«, 114/26. 5. 1910.

³⁷⁾ »Српска Ријеч«, 130/18. 6. 1910.

³⁸⁾ »Српска Ријеч«, 239/2. 11. 1910.

³⁹⁾ »Српска Ријеч«, 158/24. 7. 1910.

⁴⁰⁾ PrBH 213/1909; Geheimer Erlaß vom 14. 11. 1909.

⁴¹⁾ Hamdija Kapidžić, *Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine*. In: Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo 1962, S. 327.

wieder die Frage von größter Wichtigkeit, ob es gelang, die gesamte SVO auf eine gemeinsame Linie zu vereinigen oder ob sich die Organisation durch innere Zerrissenheit selbst um alle Erfolgsaussichten brachte. Die Tendenz eines Auseinanderbrechens der SVO in eine regierungsfreundliche und eine oppositionelle Fraktion bestand praktisch schon seit dem Eintritt der Gruppe um die »Srpska Riječ« in die SVO am Vorabend der Annexion. Die Behandlung des wichtigsten Gesetzes der ersten Saborssession, nämlich des Agrargesetzes, mußte zeigen, ob die SVO nach innen genügend stabil sein werde, um in dieser Frage Standhaftigkeit zu beweisen. In dieser Frage mußte sich auch zeigen, wie ernst es den Serben mit den im Wahlprogramm gegebenen Versprechungen war. Mit den Mohammedanern konnte man in dieser Frage kaum eine gemeinsame Lösung finden, wohl aber eventuell mit den Kroaten.

Die zweite grundlegende Frage, die den Sabor bis 1914 beschäftigte, war das Sprachenproblem, d.h. das Problem der Verwendung der serbokroatischen Landessprache im inneren und äußeren Amtsverkehr, das Problem der Verwendung von lateinischer und cyrillischer Schrift sowie das Problem der offiziellen Bezeichnung der Sprache. Die Serben standen bis 1910 hinsichtlich dieses Fragenkomplexes auf dem Standpunkt des obligatorischen Gebrauchs von serbischer Sprache und Schrift im inneren und äußeren Amtsverkehr sowie der offiziellen Bezeichnung der Landessprache als serbische Sprache.

Damit eng in Zusammenhang stand natürlich die nationale Frage. Nach den bisherigen Vorstellungen der Serben in dieser Problematik war eine Einigung mit den Kroaten schwierig, aber nicht unmöglich. Das Wahlprogramm eröffnete die Möglichkeit einer Einigung mit den Kroaten. Durch die Ausklammerung der nationalen Frage aus dem Wahlprogramm hatten sich die Serben die Möglichkeit einer Einigung mit den Kroaten offengehalten.

Ein weiterer für die Serben sehr wichtiger Punkt betraf alle Fragen, die in Zusammenhang mit Demokratisierung, mit dem Ausbau des Kompetenzbereiches des Sabors und mit der allmählichen Ausdehnung der autonomen Rechte für Bosnien und die Hercegovina standen. In der Autonomiefrage konnten die Serben zwar mit der Unterstützung der Mohammedaner rechnen, nicht jedoch mit der Unterstützung der Kroaten.

Aufgrund dieser komplexen Situation schien das Gewinnen eines Koalitionspartners für die SVO ziemlich aussichtslos zu sein. Der Serbische Klub mußte jedenfalls seine Politik und sein Verhältnis zu den anderen Parteien äußerst flexibel gestalten, um sich in wichtigen Fragen die Unterstützung der einen oder anderen Parteifraktion sichern zu können. Die dringlichste Aufgabe der SVO zu Beginn der Landtagstätigkeit war also, sich nach allen Seiten die Möglichkeit einer Zusammenarbeit offenzuhalten, um im Sabor die Rolle der stärksten politischen

Kraft im Lande ausspielen zu können. In diesem Sinne beschloß der Serbische Klub, seine Bereitschaft für eine Zusammenarbeit bei der Landesregierung zu deponieren.⁴²⁾

Im ersten Abschnitt der Saborsession 1910/11 (15. 6. — 5. 8. 1910) wurde nur über ein größeres Gesetz abgestimmt, nämlich über das Budget für 1910. Um sich alle Möglichkeiten offenzuhalten, beschloß der Serbische Klub, für die Regierungsvorlage zu stimmen. Nur fünf Abgeordnete sollten gegen den Budgetvoranschlag stimmen.⁴³⁾ Nikola Stojanović brachte in seiner Budgetrede besondere Einwände formaler und sachlicher Natur gegen den Voranschlag vor, plädierte jedoch, im Sinne einer Zusammenarbeit für den Voranschlag zu stimmen.⁴⁴⁾ Dadurch konnte sich die SVO die Möglichkeit einer Zusammenarbeit nach allen Richtungen offenhalten.

Im Spätsommer 1910 schien sich ein Erfolg der SVO-Taktik abzuzeichnen. Die Öffnung gegenüber den Kroaten schien eine serbisch-kroatische Zusammenarbeit zu ermöglichen. Eine vorentscheidende Rolle für diese Konstellation spielten die Kmetenunruhen im Sommer und Herbst 1910 in der Posavina und der Bosanska Krajina.⁴⁵⁾

Ende Juli 1910 begannen im Bezirk Gradiška Kmetenunruhen, die sich rasch auf die benachbarten Bezirke ausdehnten und die gesamte Bosanska Krajina und einen Teil der Posavina zu erfassen drohten. Träger dieser Bewegung waren vornehmlich serbische Kmeten. Als die wichtigsten Forderungen der Bauern kristallisierten sich im Laufe der Unruhen heraus: Abschaffung der Tretina-Abgabe an den Grundbesitzer; Abschaffung der Ernteinschätzung zur Feststellung der Hak-Abgabe; Übergabe von Grund und Boden an denjenigen, der ihn bearbeitet; obligatorische Lösung der Agrarfrage. Als unmittelbarer Anlaß für das Entstehen der Unruhen, wurde die bevorstehende Lösung der Agrarfrage durch den fakultativen Abkauf der Kmeten betrachtet.

Der fakultative Abkauf der Kmeten, der unter osmanischer Verwaltung bereits möglich war, wurde unter der Verwaltungstätigkeit des gemeinsamen Finanzministers Benjámín Kállay (1882—1903) insofern erleichtert, als die Landesbank den Kmeten ein Hypothekendarlehen über Hälfte der erforderlichen Summe zur Verfügung stellte. Die Bedingungen dafür waren, daß der Besitz gegen Brandschaden versichert war und ohne Zustimmung des Geldinstituts nicht getauscht, geteilt oder parzelliert werden durfte. Die zweite Hälfte des Betrages mußte der Kmet aus eigenen Mitteln oder durch die Aufnahme eines gewöhnlichen Kredits erbringen. Der gängige Zinsfuß betrug jedoch 12 Prozent

⁴²⁾ »Народ«, 159/14. 1. 1912.

⁴³⁾ Ebd.

⁴⁴⁾ Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora, Sarajevo 1910—1914, Bd. I, XIII, S. 270—286.

⁴⁵⁾ Siehe dazu: Војислав Божићевић: *Сельачки покрет у Босанској Крајини и Посавини 1910. год.* In: *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*, II, Сарајево 1950, S. 217—255.

und mehr. Aufgrund dieser Belastungen ging der Abkauf äußerst schleppend vor sich. Bis Ende des Jahres 1909 war es nicht ganz 12% der Kmeten möglich gewesen, abgelöst zu werden.

Der gemeinsame Finanzminister Burián forsierte eine Verbesserung der Ablösebedingungen. Am 19. Juli 1910 wurde dem Sabor ein Gesetzesentwurf vorgelegt, demgemäß nun die Landesregierung Darlehen in der vollen Höhe der Ablösesumme gewähren sollte. Man ging dabei von der Ansicht aus, daß die Gewährung eines Hypothekarkredits nur dann nützlich war, wenn der Kmet den gesamten Kaufpreis zu entsprechenden Zinsen erhielt. Den vollen Kaufpreis konnte man wirtschaftlich ungeschwächten Kmeten ohne Gefahr gewähren, denn die Erfahrung hatte gezeigt, daß der Verkaufswert eines Freibesitzes zumindest doppelt so groß war als der eines Kmetenbesitzes. Die Landesregierung übernahm überdies noch die Verpflichtung, die aus der ungenügenden Rückzahlung der Darlehen und der anfallenden Zinsen erwachsenden Schäden des Kreditgebers zu decken. Das Prinzip der Freiwilligkeit des Abkaufs sollte jedoch keineswegs angetastet werden.

Die Regierung sperrte sich gegen eine obligatorische Lösung, weil sie der Meinung war, daß eine solche weder für den Kmet noch den Aga vorteilhaft wäre. Einerseits würde eine solche Lösung zu wirtschaftlichen Erschütterungen führen, weil es fraglich war, ob der mohammedanische Grundherr diese Umsteilung wirtschaftlich überleben würde (91,5% der Grundbesitzer mit Kmeten waren Mohammedaner). Die Grundherrn besaßen abgesehen von Besitzungen in der Posavina kein Herrenland, waren also niemals zu wirtschaftlichen Aktivitäten gezwungen gewesen. Der nahm von dem Kmetenland ein Drittel des Ertrages (»Ttretina«). Diese Einnahme stellte in Wirklichkeit eine Rente dar. Andererseits würde eine ohne Berücksichtigung der wirtschaftlichen Tüchtigkeit der betreffende Kmeten durchgeführte obligatorische Ablösungen der Kmeten zur Folge haben, daß in kurzer Zeit der größte Teil der selbstständig gewordenen kleinen Bauernwirtschaften zugrunde ginge und in der Hand nur weniger Großgrundbesitzer zusammenfände.⁴⁷⁾

Den serbischen Abgeordneten, besonders jenen der dritten Kurie, kam ihre programmatische Fixierung auf die obligatorische Lösung äußerst ungelegen. Wollte man den Wählerwillen respektieren, mußte man sich im Sabor für die obligatorische Lösung einsetzen, womit man aber sicherlich in den Gegensatz zu Regierung und Mohammedanern gekommen wäre.

Nikola Stojanović als Abgeordneter des Bezirkes Gradiška war unmittelbar von diesen Ereignissen betroffen. Er bereiste Mitte August

---

⁴⁷⁾ Фердинанд Хауптман, *Босанскохерцеговачки Ага у процијену између привредне активности и пензијерства на почетку XX стољећа*. In: Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, XVII, Сарајево 1967, S. 23—41; A. Feifalik, *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*. In: Wiener staatswissenschaftliche Studien, Bd. XII, Heft III, Wien 1916.

seinen Wahlbezirk, forderte die Kmeten auf, sich der Hak-Abgade nicht zu widersetzen und den Widerstand aufzugeben. Die Bauern sollten abwarten, was der Landtag diesbezüglich im Herbst unternehmen werde.⁴⁸⁾ In ähnlicher Weise ging auch Ljubo Simić, dessen Wahlbezirk ebenfalls von den Unruhen betroffen war, vor. Die Aktion der beiden erfolgte in Absprache mit der Landesregierung.⁴⁹⁾

Anfang Oktober protestierten Pero Stokanović als Präsident des Serbischen Klubs und Milan Srškić als Vizepräsident bei der Landesregierung gegen die ihrer Ansicht nach unnötig harten Vorgangsweise der Behörden gegen die Kmeten. Die beiden Abgeordneten waren aber auch der Meinung, daß es sehr zweckmäßig gewesen sei, daß die Bewegung mit allen Mitteln eingedämmt wurde, weil die Unruhen auch der SVO sehr unlegen kamen.⁵⁰⁾

Da aufgrund dieser Ereignisse ein Zusammengehen mit den Mohammedanern unmöglich erschien, versuchten die serbischen Abgeordneten ein Abkommen mit den kroatischen Abgeordneten zu erreichen. Es kam zwar zu einer kurzfristigen Zusammenarbeit zwischen Serben und Kroaten, nicht aber zu einer vertraglichen Übereinkunft. Dagegen sperrten sich nämlich v.a. die kroatischen Partner, da die Serben von einer von den Kroaten angestrebten Vereinigung Bosniens und der Herzegovina mit Kroatien nichts wissen wollten. Der zweite Grund war der, daß die Kroaten die Mohammedaner nicht vor den Kopf stoßen wollten, wenn sie in der heiklen Frage der Kmetenablöse einen Pakt mit den Serben gegen die Mohammedaner schlossen.

Es schien aber, daß der serbische Saborklub und der KNV ein Übereinkommen im Sinne einer »vollständigen nationalen Einheit« suchten.⁵¹⁾ Bereits im Sommer 1910 hatten sich beide Verhandlungspartner hinsichtlich der Sprachenfrage auf die gleichberechtigte Bezeichnung der Landessprache geeinigt. Die Serben sollten sie als serbische Sprache, die Kroaten als kroatische Sprache bezeichnen.⁵²⁾ Bei den Vorgesprächen wurde weiters vereinbart, daß die kroatischen Abgeordneten für einen obligatorischen Abkauf der Kmeten stimmen und Nikola Mandić, der damalige Präsident des KNV, einen Pakt mit den Serben in diesem Sinne abschließen sollte. Sollte die Regierung in der darauffolgenden Session erneut einen Gesetzesentwurf über eine fakultative Regelung einbringen, wollten sie die Wähler auf die Zwangslage hinweisen und für die fakultative Lösung stimmen.⁵³⁾

⁴⁸⁾ PrBH 1244/1910; LR an das GFM vom 17. 8. 1910 (Telegramm).

⁴⁹⁾ PrBH 1266/1910; Benko an das GFM vom 20. 8. 1910 (Telegramm).

⁵⁰⁾ PrBH 1564/1910; Benko an das GFM vom 6. 10. 1910.

⁵¹⁾ Siehe dazu Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878—1914*. In: *Historijski zbornik, XIX—XX*, Zagreb 1967, S. 41.

⁵²⁾ Siehe dazu Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo 1973.

⁵³⁾ PrBH 1778/1910; Benko an das GFM vom 12. 11. 1910 (Telegramm).

Mandić und der kroatische Abgeordnete Jozo Sunarić sprachen sich zwar im Sabor ausdrücklich für den Grundsatz der nationalen Einheit von Serben und Kroaten aus, ihren Worten war jedoch zu entnehmen, daß sie Serbinnen und Kroaten dennoch als zwei Nationen betrachteten. Der Vizepräsident des Sabors, Vojislav Šola, drückte seinerseits den Wunsch nach einer vollständigen Zusammenarbeit zwischen Serben und Kroaten aus.

Für die plötzliche Zurückhaltung der Kroaten hinsichtlich einer Zusammenarbeit mit den Serben spielten die Ereignisse in Kroatien eine wichtige Rolle. Dort kam es nämlich zu Beginn des Jahres 1910 zu einem Pakt zwischen dem Banus N. Tomašić und der serbo-kroatischen Koalition. Die Koalition wurde Regierungspartei. Dieser Umstand bereite das Terrain für eine serbo-kroatische Koalition auch in Bosnien-Herzegowina vor, zumal die Kroaten überzeugt waren, daß die Verwaltung aufgrund des Beispiels in Kroatien nichts gegen eine solche einzuwenden hatte. Die Kroaten erhofften sich von der Hereinholung der Serben in die Regierungsgruppierung, daß der serbische Widerstand gegen eine Vereinigung Bosniens und der Herzegowina mit Kroatien allmählich gebrochen werde. Inzwischen kam es jedoch im Sommer 1910 zum Bruch zwischen Tomašić und der serbo-kroatischen Koalition in Kroatien, und die Koalition ging erneut in die Opposition. Dieser Umstand stärkte die bosnisch-herzegowinische Regierung in dem Bestreben, eine serbisch-kroatische Koalition zu verhindern, aus Furcht, diese könnte dann ebenfalls in die Opposition gehen. Genausowenig wünschten die mohammedanischen Begs eine serbisch-kroatische Zusammenarbeit. Die mohammedanischen Großgrundbesitzer wären durch einen von dieser Koalition möglicherweise durchgedrückten obligatorischen Abkauf der Kmetengründe in eine schwierige Situation gekommen. Sie versuchten in der Folge alles, um eine solche Koalition zu Fall zu bringen.⁵⁴⁾

Die kurzzeitige serbisch-kroatische Zusammenarbeit konnte dem gemeinsamen Druck von Landersregierung und Mohammedanern nicht lange standhalten. Während die serbo-kroatische Koalition in Kroatien trotz aller Schwierigkeiten weiter bestehen blieb, war dies in Bosnien-Herzegowina nicht möglich. Die tieferliegende Ursache dafür lag in der noch immer ungelösten Stellung Bosniens und der Herzegowina im Rahmen der Monarchie. Die nicht unproblematische Stellung der beiden Länder als Reichsländer, die von den beiden Reichshälften gemeinsam verwaltet wurden, ließ auch weiterhin die Möglichkeit einer Änderung der staatsrechtlichen Stellung hoffen. Die Kroaten konnten daher auch weiterhin auf die Angliederung Bosniens und und der Herzegowina an Kroatien hoffen. Die Serben wiederum konnten noch weiterhin mit einer Autonomie und in weiterer Folge mit einer eventuellen Angliederung an Serbien rechnen. Dies war der Hauptgrund, weshalb es nicht zu einem fixen Übereinkommen zwischen Serben und

---

⁵⁴⁾ Gross, 41ff.

Kroaten kam. Für die Landesregierung und die Mohammedaner war es deshalb relativ einfach, die sich abzeichnende Zusammenarbeit zwischen Serben und Kroaten zu sprengen.

Mit dem Beginn der Herbstsession begann sich allmählich eine Koalition zwischen Kroaten und Mohammedanern abzuzeichnen. Die Serben wurden damit vor die Alternative gestellt, entweder in Opposition zu gehen oder sich der kroatisch-mohammedanischen Koalition anzuschließen. Für die Bildung dieser Koalition waren die Beratungen über drei bedeutsame Gesetzesvorhaben ausschlaggebend: das Budget für 1911, das Postsparkassengesetz und das Gesetz über die Erteilung von Darlehen für den freiwilligen Abkauf der Kmetengründe.

Die innere Ordnung der zu errichtenden Postsparkasse war bereits durch eine kaiserliche Verordnung vom 25. August 1910 definitiv geregelt worden.⁵⁵⁾ Per Verordnung entschied die Landesregierung am 17. September 1910 über die Errichtung der Postsparkasse.

Der Serbische Klub stellte sich nicht gegen die Einrichtung einer Postsparkasse an sich. Im Gegenteil, er sah in einem solchen Institut eine große Notwendigkeit für Bosnien und die Hercegovina,⁵⁶⁾ betrachtete aber die Art der Durchführung als eine Verletzung des Kompetenzbereiches des Landtags. Zwar sah die Verordnung eine nachträgliche Bestätigung durch den Sabor vor, der Serbische Klub sah aber eine eindeutige Verletzung des §42 des Landesverfassung (Kompetenzen des Landtages), weil die Verordnung die Ausfallhaftung des Landes vorsah. Die Beschlußfassung einer solchen fälle aber — so der Standpunkt der Serben — in die Kompetenz des Landtages.⁵⁷⁾

In der Spezialdebatte erfolgten scharfe Angriffe seitens der Serben (N. Stojanović, Ž. Nježić, Šć. Grđić, M. Srškić) auf die Landesregierung.⁵⁸⁾ Am Tag der Abstimmung über das Gesetz, am 1. Februar 1911, legte Nježić eine komplette Gesetzesnovelle vor, nach der die Einnahmen der Postsparkasse ausschließlich für die Amortisation der Staatsanleihen verwendet werden sollten.⁵⁹⁾

Anlässlich der Abstimmung über das Gesetz setzte der Serbische Klub, in diesem Fall noch geschlossen, ein erstes Musterbeispiel späterer Obstruktionspolitik. Nachdem Milan Srškić im Namen des Serbischen Klubs eine Erklärung verlesen hatte, verließen die serbischen Abgeordneten effektiv den Sabor. Danach reklamierte Srškić das Plenum für nicht abstimmungsfähig, da nur 44 der insgesamt 92 Ab-

---

⁵⁵⁾ PrBH 25/1911; Benko an das GFM vom 5. 1. 1911. Zum Problem der Postsparkasse und den damit zusammenhängenden Fragen siehe ausführlich bei Џевад Јузбашић, *Босанскохерцеговачки Сабор и оснивање поштанске штедионице*. In: Прилози Института за историју, 18, Сарајево 1981, 257—271.

⁵⁶⁾ Stenografski izvještaji, Bd. II, XLIV, S. 53ff.

⁵⁷⁾ Ebda, Bd. II, XXVI, S. 43ff.

⁵⁸⁾ Ebda, Bd. II, XLIX, S. 668ff.

⁵⁹⁾ Ebda, Bd. II, L, S. 691.

geordneten anwesend waren. Das Plenum wurde dennoch für abstimmungsfähig erklärt, weil sechs Mandate zu diesem Zeitpunkt nicht besetzt waren und dadurch mehr als die Hälfte der Abgeordneten anwesend war. Das Postsparkassengesetz wurde mit den Stimmen von Kroaten und Mohammedanern einstimmig verabschiedet.⁶⁰⁾ Die »Srpska Riječ« warf den mohammedanischen und kroatischen Abgeordneten Verrat an der nationalen Sache vor.⁶¹⁾

Auch in den Debatten um das Budget für 1911 ging es den serbischen Abgeordneten nicht in erster Linie darum, den Budgetvoranschlag zu boykottieren, sondern erstens darum, den sich festigenden kroatisch-mohammedanischen Block zur zerbrechen, um sich zweitens damit für die Regierung unentbehrlich zu machen.

Den kroatisch-mohammedanischen Block wollte man dadurch sprengen, indem die Serben die Erfüllung sowohl mohammedanischer als auch kroatischer Forderungen zur Bedingung für eine Weiterführung der Arbeit im Budgetausschuß machten. Auf der Präsidialkonferenz vom 3. Jänner 1911, an der auch die serbischen Abgeordneten Milan Srškić, Ljubo Simić, Šćepan Grđić und Nikola Stojanović teilnahmen, erklärte Srškić, daß, wenn die Landesregierung auch weiterhin kein Entgegenkommen zeige, der Budgetausschuß die Arbeit derart verschleppen würde, daß es bis Mai/Juni dauern würde, bis der Voranschlag im Plenum behandelt werden könne. Vorgesehen war dafür der 1. oder 3. Februar. Voraussetzung für eine raschere Arbeit war neben kroatischen und mohammedanischen Anliegen⁶²⁾ die Zulassung eines Initiativantrages Stojanovićs zur Diskussion im Plenum in der Zeit vom 16. Jänner bis zum 1. Februar. Dieser Antrag sah in erster Linie eine Verbesserung der Rechtslage des Kmeten gegenüber dem Grundherrn vor, wie etwa die Möglichkeit der Teilbarkeit von Kmetengrundstücken ohne Zustimmung des Grundherrn und den Übergang der Kmetenansässigkeit in das unbeschränkte Eigentum der Kmetenfamilie, wenn die Grundeigentümerfamilie ausstarb.⁶³⁾

Der Budgetausschuß trat nach den orthodoxen Feiertagen erst wieder am 13. Jänner zusammen und nahm einen stürmischen Verlauf. Die serbischen Vertreter beharrten weiter auf ihren Forderungen und

⁶⁰⁾ Ebda, S. 697.

⁶¹⁾ »Srpska Riječ«, 10/17. 1. 1911.

⁶²⁾ 1. müsse die beschlossene Novelle zum Forststrafgesetz noch vor dem Jänner die A. H. Sanktion erhalten; 2. müsse die Landesregierung dem Kaiser eine Resolution bezüglich der Forstammestie bis zum 16. Jänner befürwortend unterbreiten; 3. müßten folgende Initiativanträge in der Zeit vom 16. Jänner bis zum 1. Februar dem Plenum zur Diskussion unterbreitet werden: der Resolutionsantrag Rifat-beg Sulejmanpašić (Aufhebung der Zuständigkeit der politischen Behörden in Waldstreitigkeiten zwischen dem Ärar und Privatpersonen und Eingliederung in die Kompetenz der ordentlichen Gerichte) und der Antrag des kroatischen Abgeordneten Jankiewicz (Befreiung von Stempelgebühren und Taxen bei der Kmetenablöse). PrBH 27/1911; Landesregierung an das GFM vom 6. 1. 1911.

⁶³⁾ PrBH 150/1911; Burián an Benko vom 31. 1. 1911. (Telegramm).

wollten der Regierung ein schriftliches Ultimatum überreichen. Man einigte sich schließlich dahingehend, die Sitzungen bis zum 23. Jänner zu verschieben.⁶⁴⁾

Nach Meinung Baron Benkos hing zu dieser Zeit das Verhältnis der Regierung zum Sabor ganz davon ab, ob der Antrag Stojanović der Allerhöchsten Sanktion unterbreitet werde oder nicht. Kroaten und Mohammedaner würden zwar nicht darauf bestehen, wohl aber die Serben.⁶⁵⁾

In einem Gespräch zwischen Ljubo Simić und Baron Benko unterstrich Simić, daß die Serben daran festhalten müßten, das Budget erst zu verhandeln, wenn die Regierung ihre Wünsche erfüllt habe. Der Antrag Stojanović sei vordringlich. Benko ging jedoch nicht darauf ein,⁶⁶⁾ und auch Finanzminister Burián sprach sich aus formalen Gründen dagegen aus.⁶⁷⁾

In der Präsidialkonferenz vom 5. Februar verlangten die serbischen Vertreter weitere drei Wochen Arbeit im Budgetausschuß, die Zulassung des Antrags Stojanović auf die Tagesordnung und die Erfüllung kroatischer und mohammedanischer Forderungen. Mohammedaner und Kroaten traten diesmal ganz klar gegen ein solches Junktim auf. Die Kroaten drohten sogar, den Sprachentwurf Nikola Mandićs auf die Tagesordnung zu setzen (dieser war absolut gegen die serbischen Interessen), falls der Antrag Stojanović auf die Tagesordnung gesetzt werden sollte.⁶⁸⁾

Noch am 6. Februar war Benko der Meinung, daß die Spannungen zwischen den Parteien nachgelassen hätten, weil die Serben den Antrag Stojanović und die Kroaten ihren Sprachentwurf zurückgezogen hätten.⁶⁹⁾ Am 8. Februar kam es jedoch zum Eklat. Die serbischen Vertreter im Budgetausschuß, Milan Srškić, Uroš Krulj und Ljubo Simić, legten ihre Referate aus Protest gegen das ihrer Meinung nach mangelnde Entgegenkommen der Regierung nieder.⁷⁰⁾ Die »Srpska Rijječ« charakterisierte die dadurch entstandene Situation recht treffend mit »splendid isolation« der Serben.⁷¹⁾

In der Generaldebatte legten Pero Stokanović und Vasilj Grđić den Standpunkt des Serbischen Klubs dar, wobei sie allgemeine Kritik an der Verwaltung übten.⁷²⁾ In der Spezialdebatte, die am 2. März begann, brachten die serbischen Abgeordneten auch inhaltliche Kritik

⁶⁴⁾ PrBH 77/1911; Benko an das GFM vom 14. 1. 1911.

⁶⁵⁾ PrBH 77/1911; Benko an das GFM vom 18. 1. 1911.

⁶⁶⁾ PrBH 133/1911; Benko an Burián vom 31. 1. 1911 (Telegramm).

⁶⁷⁾ PRBH 133/1911; Burián an Benko vom 31. 1. 1911 (Telegramm).

⁶⁸⁾ PrBH 161/1911; Benko an das GFM vom 5. 2. 1911 (Telegramm).

⁶⁹⁾ PrBH 169/1911; Benko an das GFM vom 6. 2. 1911 (Telegramm).

⁷⁰⁾ PrBH 179/1911; Benko an das GFM vom 8. 2. 1911 (Telegramm).

⁷¹⁾ »Srpska Rijječ«, 19/27. 1. 1911.

⁷²⁾ Stenografski izvještaji, Bd. II, II, LX, S. 1006f und Bd. II, LXII, S.

vor. Jovo Simić legte in einem großangelegten Referat die grundsätzlichen Einwände dar.⁷³⁾ Am 1. April wurde der Budgetvoranschlag mit den Stimmen von Kroaten und Mohammedanern in dritter Lesung verabschiedet.⁷⁴⁾

Der Serbische Klub vermochte durch seine taktischen Manöver den kroatisch-mohammedanischen Block nicht zu sprengen, im Gegenteil, Kroaten und Mohammedaner rückten immer näher zusammen, und der Serbische Klub befand sich isoliert in der Position der Opposition.

Die Kmetenunruhen im vergangenen Herbst brachten den Serbischen Klub in große Schwierigkeiten. Einerseits mußte er nun erst recht für die obligatorische Lösung der Agrarfrage eintreten, andererseits wußte man genau, daß man dadurch die Oppositionsrolle weiter vertiefen würde.

Die »Srpska Riječ« — Gruppe unter den Abgeordneten hatte es leichter, sich die Möglichkeit einer Mitarbeit in der sich formierenden kroatisch-mohammedanischen Sabormehrheit nicht zu verbauen. Diese Gruppe mußte nicht voll auf die Bedürfnisse der Landbevölkerung Rücksicht nehmen, da ihre Vertreter beinahe ausnahmslos in der ersten und zweiten Kurie gewählt worden waren. Anfang Dezember 1910 verständigte Vojislav Sola Baron Benko vertraulich, daß er und einige weitere Mitglieder des Klubs eine durch die Ablehnung der Regierungsvorlage zur fakultativen Kmetenablösung entstehende Aufregung sehr ernst beurteilten und sich sich mit dem Gedanken beschäftigten, die obligatorische Lösung aufzugeben, falls einige Änderungen am Regierungsentwurf vorgenommen würden. Durch das Gesetz sollten die Rechte der Agas gewahrt bleiben und der Kmetenbesitz in der Kmetenfamilie gestärkt werden. Das Gesetz über die fakultative Kmetenablösung wäre umzuformen in ein Gesetz über die Erteilung von Hypothekendarlehen an die Landwirtschaft im allgemeinen.⁷⁵⁾

Finanzminister Burián erklärte sich im Prinzip mit dem vorgelegten Angebot einverstanden, wenn der Grundsatz der Freiwilligkeit der Kmetenablösung gewahrt blieb.⁷⁶⁾

Nichts desto Trotz berichtete die »Srpska Riječ« am 2. Februar, daß alle serbischen Abgeordneten geschlossen den Standpunkt der obligatorischen Lösung beibehalten würden, denn sie seien aufgrund dieses Programmes gewählt worden. Es bestünde zwar keine Aussicht, daß eine solche Lösung der Agrarfrage der Allerhöchsten Sanktion unterbreitet werde, außer, die Kroaten würden auch dafür stimmen. Die schlechten Aussichten würden die serbischen Abgeordneten jedoch nicht daran hindern, für die obligatorische Lösung zu arbeiten.⁷⁷⁾

⁷³⁾ Ebda, Bd. II LXXIX, S. 1664ff.

⁷⁴⁾ PrBH 481/1911; Benko an das GFM vom 1. 4. 1911 (Telegramm).

⁷⁵⁾ PrBH 1883/1910; Benko an Burián vom 4. 12. 1910 (Telegramm).

⁷⁶⁾ PrBH 1883/1910; Burián an Benko vom 6. 12. 1910 (Telegramm).

⁷⁷⁾ »Српска Рижеч«, 13/20. 1. 1911.

Im Agrarausschuß des Landtages entschieden sich die mohammedanischen und kroatischen Vertreter am 8. März gegen den Antrag des Šćepan Grđić, der ein Zurückziehen der Regierungsvorlage und das Einbringen einer Vorlage über die obligatorische Lösung forderte.⁷⁸⁾

Als am 22. März festgelegt wurde, daß nach dem Budgetabschluß die Agrarfrage und nicht die Sprachenfrage auf die Tagesordnung kommen werde, erklärten die Kroaten, gegen eine fakultative Regelung stimmen zu wollen.⁷⁹⁾

Am 30. März wurde die Arbeit im Agrarausschuß beendet. Die serbischen Vertreter zogen den Antrag Stojanović zurück.⁸⁰⁾ Kurze Zeit schien es, als könnten die serbischen Abgeordneten die Situation offen halten.

Am 31. März, also noch vor Beginn der Agrardebatte im Plenum, kam es jedoch zur Unterzeichnung eines kroatisch-mohammedanischen Paktes. Der aus zehn Punkten bestehende Vertrag⁸¹⁾ sah u. a. vor, daß die Mohammedaner für die kroatische Sprachengesetzvorlage und die Kroaten für die fakultative Lösung der Ablösefrage stimmen werden. Bezüglich der staatsrechtlichen Frage hieß es im Punkt (1) der Vereinbarung, daß »wir Mohammedaner auf dem Standpunkt der Autonomie für Bosnien und die Hercegovina in staatsrechtlicher Verbindung mit der Monarchie stehen«.

Mit dieser Kompromißformel konnten die Mohammedaner die Autonomiekonzeption einbringen, und die Kroaten mußten nicht auf ihre Trialismus-Konzeption verzichten. Denn es war ein autonomer Status für Bosnien und die Hercegovina im Rahmen einer trialistischen Lösung genauso denkbar wie eine Autonomie in Verbindung mit der Monarchie den Trialismus keineswegs ausschloß.

Fünf mohammedanische Abgeordnete unter der Führung von Derviš-beg Miralem weigerten sich jedoch, den Pakt zu unterzeichnen, mit der Begründung, an der Sprachen- und Nationalitätenfrage nicht interessiert zu sein. Daraufhin beschlossen die Unterzeichner, durch Nichterscheinen den Sabor arbeitsunfähig zu machen und bei den Neuwahlen die Miralem-Gruppe um die Landtagssitze zu bringen.

Für die serbischen Abgeordneten bot sich durch das drohende Ausscheiden der mohammedanischen Abgeordneten die vorläufig letzte Chance, sich für die Regierung unentbehrlich zu machen. Der Serbische Klub erklärte sich unter den gegebenen Umständen sofort bereit, für die Regierungsvorlage über die fakultative Lösung der Kmetenfrage zu stimmen. Eine mit Hilfe der Serben gebildete Regierungsmehrheit wür-

⁷⁸⁾ PrBH 345/1911; LR an das GFM vom 8. 3. 1911 (Telegramm).

⁷⁹⁾ PrBH 426/1911; Benko an das GFM vom 22. 3. 1911.

⁸⁰⁾ PrBH 472/1911; LR an das GFM vom 31. 3. 1911.

⁸¹⁾ Die bisher einzige Veröffentlichung des Vertragstextes bei Muhamed Hadžijahić, *Od tradicija do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Sarajevo 1974, S. 207f.

de weiters dafür sorgen, daß auch noch alle weiteren Regierungsvorlagen vor Abschluß der Session verabschiedet würden. Sollten die rücktrittswilligen Abgeordneten dennoch in den Sabor zurückkehren, würden einige serbische Abgeordnete gegen den Entwurf stimmen, um den in der Öffentlichkeit vertretenen Klubstandpunkt zu wahren. Der Klub bat ausdrücklich, den Finanzminister über seinen Standpunkt in Kenntnis zu setzen.⁸²⁾

Zwar kam es unter dem Druck Benkos nicht zu einem Fernbleiben der kroatisch-mohammedanischen Arbeitsmajorität, dieser Vorfall zeigt jedoch sehr deutlich, daß die serbischen Abgeordneten — unter gewissen Umständen natürlich — gerne bereit gewesen wären, mit der Regierung zusammenzuarbeiten, um die Oppositionsrolle abzuschütteln.

In der Generaldebatte über die Regierungsvorlage zum fakultativen Kmetenabkauf gab Gl. Jeftanović eine Erklärung zugunsten der Regierungsvorlage ab. Er sei, betonte er, schon immer auf dem Standpunkt gestanden, daß unter den bestehenden Verhältnissen die fakultative Lösung besser und nützlicher für Kmet und Aga sei. Er sei stets ein Vorkämpfer der Idee einer Zusammenarbeit zwischen orthodoxen Serben und Mohammedanern gewesen. Diese Zusammenarbeit habe zwar große Erfolge, aber auch großes Leid für diese zwei Bevölkerungsgruppen gebracht. Deshalb lade er Serben und Mohammedaner an dieser Stelle ein, die gemeinsame Arbeit und den gemeinsamen Kampf fortzusetzen.⁸³⁾

Die Debatte verlief ungewöhnlich ruhig. Am 5. April wurde die Regierungsvorlage mit den Stimmen der Kroaten, Mohammedaner und der serbischen Abgeordneten aus der ersten und zweiten Kurie, wie vorher im Serbischen Klub beschlossen,⁸⁴⁾ angenommen. Die serbischen Abgeordneten der dritten Kurie stimmten dagegen.

Das neue Gesetz sollte einen weitaus rascheren Verlauf der Kmetenablösungen bringen. Während in den Jahren 1879 bis Ende des Jahres 1910 28.421 Kmetenansäßigkeiten abgelöst worden waren, wurde in dem kurzen Zeitraum von Jänner 1912 bis Ende des Jahres 1913 10.974 Kmeten abgelöst.⁸⁵⁾

*
*   *
*

Die am 12. April 1911 abgeschlossene erste Session des Landtages hinterließ also relativ klar erkennbare Umrisse. Eine Regierungskoalition bestehend aus Kroaten, einem Großteil der Mohammedaner

⁸²⁾ PrBH 493/1911; LR an das GFM vom 3. 4. 1911.

⁸³⁾ Stenografski izvještaji, Bd. II, LXXXVI, S. 1965f.

⁸⁴⁾ »Народ«, 159/14. 1. 1912.

⁸⁵⁾ Feifalik, 22f.

und ungefähr zehn Abgeordneten der serbischen Čaršija (die Zahl schwankte, weil sie u.a. auch vom Ausgang der Nachwahlen abhängig war), bildete sich heraus und verfestigte sich im Laufe der Zeit zusehends. In der Opposition verblieben die restlichen serbischen und sechs mohammedanische Abgeordnete.

Ausschlaggebend für die Anlehnung der Čaršija an die Regierung war ihre ökonomische Situation und die damit verbundene Überzeugung, daß man in positiver Zusammenarbeit mit der Regierung mehr politische Ziele verwirklichen konnte als in prinzipieller Negierung der Regierungsinteressen.

Was aus taktischen Gründen begonnen hatte, nämlich die Zustimmung einzelner serbischer Abgeordneter zu Regierungsvorlagen, sollte zum Regelfall werden. Die Trennung der serbischen Abgeordneten in ein regierungsfreundliches und ein oppositionelles Lager nahm immer konkretere Formen an und bedeutete in der Folge das Ende einer einheitlichen serbischen Politik.

Die nationalpolitische Programmatik der Serben Bosniens und der Hercegovina erlebte in den Jahren von der Annexion bis zum Ende der ersten Saborsession eine erstaunliche Metamorphose. Bis zum Ende der Annexionskrise standen die Serben, mit Ausnahme der SSP, auf einem exklusiv serbisch-nationalen Standpunkt. Das Bestehen einer kroatischen Volksgruppe in Bosnien und der Hercegovina wurde vollständig geleugnet. Alle Bewohner wurden als Serben betrachtet. Mit der Annexion änderte sich das Verhältnis zu Mohammedanern und Kroaten. Für die bisherigen Bündnispartner, die Mohammedaner, bedeutete die Annexion, daß man mit einer Verbindung mit dem Osmanischen Reich nicht mehr rechnen konnte. Das einzige Bindeglied zwischen Serben und Mohammedanern — die Opposition zu Österreich—Ungarn — ging verloren, weil die Mohammedaner ihre weitere politische Einflußmöglichkeit nur im Einvernehmen mit der Verwaltung gesichert sahen. Im mohammedanisch-kroatischen Abkommen vom 31. 3. 1911 stellten sich die Mohammedaner mehr oder weniger auf die staatsrechtliche Konzeption der Kroaten, die einen Anschluß Bosniens und der Hercegovina an Kroatien wünschten. Für die Serben gingen damit die Mohammedaner nicht nur als Bündnispartner verloren; sie gingen auch in nationalpolitischer Hinsicht verloren. Die Absage der Mohammedaner an die Serben bedeutete, daß der überwiegende Teil der mohammedanischen Führung nicht mehr bereit war, sich für die Zugehörigkeit zur serbischen Nation gewinnen zu lassen.

Für die Serben bedeutete dieses mohammedanische Abschwanken nach der Annexion, daß man eventuell mit den für sie bis dahin nicht existierenden Kroaten einen modus vivendi finden mußte. Ansonsten wären die Serben als stärkste Bevölkerungsgruppe politisch eine Minderheit geworden. Beispielgebend war die serbo-kroatische Koalition in Kroatien, die eine oppositionelle Position einnahm. Eine oppositionelle Haltung zu Österreich—Ungarn kam jedoch für die Kroaten

Bosniens und der Hercegovina nicht in Frage, weil sie ihre Position als kleinste Bevölkerungsgruppe nur in strenger Anlehnung an die Monarchie sichern konnten.

So ergab sich eine Konstellation, die die ökonomisch, kulturell, bevölkerungsmäßig und daher auch politisch dominierenden Serben in eine äußerst schwierige Position brachte. Die Serben waren nicht mehr die dominierende Kraft. Um aus diesem politischen Abseits herauszukommen, hätten sie ihre wichtigsten politischen und nationalpolitischen Forderungen aufgeben müssen, d.h. sie hätten von der mit ihrer Oppositionshaltung verbundenen Autonomieforderung und von der serbisch-nationalen Konzeption abrücken müssen. Die Debatten in den Monaten vor den Wahlen kreisten um diese beiden Punkte und brachte die SVO an den Rand einer Spaltung. Das Wahlprogramm von 1910 brachte einen Kompromiß zwischen beiden Richtungen. Es wurde zwar die unbedingte Loyalität gegenüber der Monarchie bekundet, andererseits aber hielt man an der Forderung nach Autonomie fest. Daran scheiterte schließlich eine im Bereich der Möglichkeiten sich befindliche serbisch-kroatische Koalition. Die Kroaten konnten ein autonomes Bosnien-Hercegovina nicht akzeptieren. Die serbischen Politiker waren aber bereit, ihre serbische nationalpolitische Konzeption für eine Koalition mit den Kroaten zu opfern. Im Wahlprogramm der SVO aus dem Jahre 1910 wurde die serbische Konzeption vollkommen gestrichen. In den Verhandlungen um die Sprachenfrage wurde das Bestehen einer kroatischen Nation de facto anerkannt. Die Serben gingen sogar so weit, daß sie von der ethnischen Einheit (»jedinstvo«) von Serben und Kroaten sprachen. Die Bewohner Bosniens und der Hercegovina waren demnach nicht mehr Serben, sondern Serbokroaten. Der Druck der politischen Konstellation ließ den nationalpolitischen Serbismus zum Serbokroatismus transformieren. Diese vorerst nur tendenziell wahrnehmbare Wendung wurde in weiterer Folge sehr deutlich auch programmatisch umgesetzt.

РЕЗИМЕ

СРПСКА ГРАЂАНСКА ПОЛИТИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД КРАЈО АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ ДО КРАЈА ПРВОГ ЗАСЈЕДАЊА САБОРА (1909—1911)

По окончању анексионе кризе, Српска народна организација (СНО) нашла се у тешкој ситуацији, јер су дошла у питање њена дотадашња најважнија политичка одређења: опозициони став према аустроугарској управи, борба за аутономију земље у сарадњи са муслиманским политичарима, као и инсистирање на искључиво српском националном карактеру Босне и Херцеговине. За прагма-

тичне политичаре унутар СНО поставио се проблем како спријечити коалицију између Муслимана и Хрвата и избјећи изолацију у будућем Сабору. У датој ситуацији то је било могуће постићи само напуштањем опозиционог става, па је питање даљег политичког курса у мјесецима по анексији довело СНО на руб распада. Унутар СНО стајале су једна насупрот другој углавном двије групе: група представника српског трговачког грађанства око »Српске ријечи«, која је отворено заступала сарадњу са владом, и група већином млађе интелигенције, која је била за опозициони курс. Писац на основу изворне грађе зрати неуспјеле покушаје групе око »Српске ријечи« да образује нову лојалну групацију, односно да СНО претвори у влади блиску организацију. Подробно су приказане и расправе између умјерених и опозиционара о садржају изборног програма, које су завршиле компромисом и очувањем формалног јединства организације.

На саборским изборима 1910, СНО је, преструктурирана у изборну организацију, добијела пуну побједу над супарничком Српском самосталном странком, да би с почетком рада Сабора, формирањем Српског саборског клуба ушла у нову фазу свог политичког и организационог развитка. Политика Српског клуба била је изразито флексибилна и отворена за сарадњу с хрватском и муслиманском саборском фракцијом, па и Земаљском владом. Циљ је био да се у важним питањима осигура потребна подршка и омогући да СНО у Сабору игра улогу најјаче политичке снаге у земљи. Како у погледу аграрног питања, посебно актуализираног кметовским немирима, није могао постићи споразум с Муслиманима, учињен је неуспјош покушај да се склопи српско-хрватски пакт на подлози политике »пуног народног јединства«. Аутор посвећује посебну пажњу ставовима српских политичара према националним односима у Босни и Херцеговини и указује како су ти ставови под притиском нове констелације послје анексије еволуирали од ексклузивног српства ка србохрватству. Писац приказује ток политичког развитка у другој половини 1910. и првој половини 1911. године и неуспјела настојања српских политичара да разним тактичким маневрима онемогуће и разбију хрватско-муслимански блок.

Политички резултат првог засједања Босанскохерцеговачког сабора, завршеног 12. априла 1911, био је да је образована провладина коалиција која се састојала од хрватских, највећег дијела муслиманских и групе српских посланика, представника чаршије. На приближавање представника српске чаршије влади утицао је њихов економски положај и с тим у вези њихово увјерење да у сарадњи с владом могу политички више постићи него начелним негирањем владиних интереса. Оно што је почело из тактичких разлога, да поједини српски посланици гласају за владине приједлоге, постаје је временом правило. Подјела српских посланика на провладин и опозициони табор добијаће све конкретније облике и довела је до краја јединствене српске политике у Босни и Херцеговини.

Andrej Mitrović

BANKA DISCONTOGESSELLSCHAFT I BALKAN 1914—1918. GODINE

Banka *Discontogesellschaft* (dalje: *DG*) osnovana je kao kreditna ustanova u Berlinu 1851., a svoje poslovanje je na akcionarskoj osnovi zasnovala 1856. godine. Nakon prvog svetskog rata je počela zapadati u teškoće i, 1929, udružila se s *Deutsche Bank*, u ustanovu pod imenom *Deutsche Bank und Discontogesellschaft*. Postepeno se utapala u svog partnera i u njemu konačno nestala, pa od 1937. ponovo postoji firma samo sa imenom *Deutsche Bank*.

Vodeći predstavnik Behrenstrasse

DG je bila jedna od onih modernih banaka koje su nastale i ojačale u nemačkim zemljama tokom druge polovine 19. veka, okupljanjem u akcionarska društva usitnjenih i rasejanih novčanih sredstava. U ujedinjenom Nemačkom Rajhu ove banke su bile vodeće finansijske ustanove i potisnule se u drugi plan privatne bankarske kuće Blajhredera (*Bleichröder*), Rotšilda (*Rotchild*), Mendelsova (*Mendelssohn*), Varburga (*Warburg*), Šredera (*Schröder*), Erlangera (*Erlanger*) ili Delbrika (*Delbrück*).¹⁾

1. Pre *DG*, akcionarskom tipu banaka pripadala je samo banka *Abraham Schaaffhausen'scher Bankverein AG*, osnovana u Kelnu 1848. godine. Sve ostale nemačke akcionarske banke bile su mlade, uključiv i najznačajnije: *Darmstädter Bank für Handel und Industrie* je osnovana 1852, *Berliner Handelsgesellschaft* 1856, *Deutsche Bank* 1870, *Dresdner Bank* 1872. i *Nationalbank für Deutschland* 1881. godine. Neki od ovih finansijskih instituta nisu nastali u nemačkoj prestonici, ali su se vremenom svi premestili u Berlin, gde su i domaće i doseljene banke izgradile svoje palate i smestile uprave u jednom kvartu, u ulicama Behren-

¹⁾ K. E. Born, *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart, 1977; J. A. Lesourd et C. Gérard, *Nouvelle histoire économique*, t. 1, Paris 1976; W. Teue, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, Stuttgart 1966.

strasse, Jägerstrasse i Unter den Linden. Tako je nastalo jako finansijsko središte koje je steklo i svetsku važnost, pa je Behrenstrasse postala pojam sa značenjem približno onim koje je imao londonski City, a kasnije i njujorški Wall Street.²⁾ Tu je bilo jezgro privredne snage Rajha, a i moćno izvorište težnji za stvaranje kolonijalnog carstva i interesnih sfera. Jedan od vodećih ljudi DG kasnije je samodopadno pisao: »Za nemačkog trgovca, time i za nemačkog bankara, važno je ono hrabro geslo [...]: 'Svet je moje područje'. Nemačke akcionarske banke su bile nosilac smelosti koju je podrazumevao navedeni slogan. Nisu poznate vale teškoće [...] i one su se otisnule u daljine da bi nemačkoj trgovini, nemačkoj industriji i nemačkoj poljoprivredi otvorile nova područja.«³⁾

Zajedno s *Deutsche Bank*, *Dresdner Bank* i *Dramstädter Bank für Handel und Industrie*, pripadala je DG onim najmoćnijim bankama Rajha koje je obuhvatao izraz »die vier grosse D«. Kada je početkom 20. veka došlo do procesa okupljanja nemačkih banaka u velike grupacije, interesna zajednica koju je predvodila DG je, prema podacima od 31. oktobra 1911, sa svojih 622 miliona maraka zauzimala drugo mesto po veličini kapitala.⁴⁾ Ispred nje je — i to daleko — bila grupa oko *Deutsche Bank* od 1.400 miliona, a dosta iza nje grupa oko *Dresdner Bank* sa 321 milion. Pred prvi svetski rat bila je DG zajedno sa *Deutsche Bank* najznačajniji i najuticajniji nemački finansijski džin, s tim što je u proleće 1914. bila po veličini akcionarskog kapitala prevazišla svoju najveću rivalku za 50 miliona maraka.⁵⁾ Bez obzira na to što je po mnogim pokazateljima *Deutsche Bank*, ipak, bila snažnija i privlačila veću pažnju onih savremenika koji su privredno-politički analizirali epohu,⁶⁾ celina angažovanja i način nastupa DG bili su takvi i toliki da je opravdano reći da je između otprilike 1895. i 1918. ona bila najekspanzivnija i najagresivnija nemačka banka.⁷⁾

²⁾ A. Lange, *Das Wilhelminische Berlin*, Berlin 1984, str. 217—269.

³⁾ G. Salmssen, *Beiträge zur Deutschen Politik und Wirtschaft 1900—1933*, Bd. 1, München 1934, str. XVIII.

⁴⁾ A. Kössler, *Aktionsfeld Osmanisches Reich*, New York 1981, str. 81; A. Lange, *nav. delo*, str. 227

⁵⁾ A. Fendler, *Zur Kapitalkonzentration der Berliner Grossbanken von 1914—1923*, Berlin 1926, str. 19. Vid. takođe [J.] Riesser, *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration*, Jena 1910, str. 309—317, 332—336, 362—368, 451—460, 485, 534—566; J. Hermann, *Konzentrationbestrebungen im deutschen Bankwesen*, in: *Die Konzentration in der deutschen Wirtschaft seit dem 19. Jahrhundert*, hg. von H. Pohl und W. Treue, Wiesbaden 1978, str. 45—53.

⁶⁾ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd, 1981, str. 55—70.

⁷⁾ G. W. F. Hallgarten und J. Radkau, *Deutsche Industrie und Politik von Bismarck bis heute*, Frankfurt a.M. 1974, str. 25.

DG je razvijala svetsku delatnost. Svoje je poslove proširila na Austro-Ugarsku Monarhiju, Rusko Carstvo, Švajcarsku, Beneluks i skandinavske zemlje, na Južnu Ameriku i unekoliko SAD, na istočnu Aziju, Indiju, severoistočnu, jugozapadnu i južnu Afriku i na pacifička ostrva. Ponekad je nastupala samostalno, ponekad na čelu nemačkih ili međunarodnih konzorcijuma, ponekad s manjim ili većim ulogom kao član konzorcijuma. Otvorila je predstavništva, filijale i zavisne banke («banke-kćeri») u Holandiji, Italiji, Velikoj Britaniji, Brazilu, Čileu, Argentini, Kini, Japanu i Egiptu, bila suvlasnik kapitala mnogih nemačkih i stranih banaka, davala je zajmove vladama i gradskim opštinama, ulagala u industriju, u pomorski i železnički saobraćaj, u rudarstvo, eksploataciju naftnih izvora itd.⁸⁾ Zanimljivo je da se malo interesovala za prodor u Tursko Carstvo, u kome su uz francuske i britanske banke snažne pozicije izgradile *Deutsche Bank*⁹⁾ i *Dresdner Bank*, posredstvom *Deutsche Orientbank*.¹⁰⁾

Finansijsku grupu koju je predvodila DG činile su nemačke banke koje su ili s njom trajnije saradivale, ili su postale njeno vlasništvo, iako su i dalje nosile svoja posebna imena i nastupale prividno samostalno. Među prvima je najvažnija bila privatna bankarska kuća *Samuel Bleichröder und Co*, osnovana još 1803. i u vreme kancelarstva kneza Bizmarka (Otto Fürst von Bismarck) finansijer vlade Rajha.¹¹⁾ Povremeno je tešnje saradivala s *Dresdner Bank* i s privatnim bankama iz velikog trgovačkog i lučkog središta Hamburga. Drugoj skupini je pripadala *Norddeutsche Bank*, koja je od 80-tih godina bila saveznik DG a u njeno vlasništvo prešla 1895. godine. *Abraham Schaaffhausen'scher Bankverein AG*, tokom preko šest decenija pravi gigant nemačkog bankarstva, postao je vlasništvo DG u maju 1914. godine. »Progutala« je poznatu frankfurtsku banku *Rotschild und Söhne 1901.* i bremensku kuću *S. Schultze und Söhne 1903.* godine.¹²⁾ Takođe je bila čvrsto povezana s koncernom rudarske industrije *Gelsenkircher-Bergwerk AG*, saradivala je s prekoookeanskim prevoznicima i veletrovcima, poslovala s proizvođačem naoružanja firmom *Friedrich Krupp AG* itd.¹³⁾

⁸⁾ G. Diouritch, *L'expansion des banques allemandes l'étranger*, Paris 1909, str. 41—58, 295—358; [J.] Riesser, *nav. delo*, 332—338; W. Steinmetz, *Die deutsche Grossbanken im Dienste des Kapitaleports*, Luxemburg 1913, str. 35—43, 64—67.

⁹⁾ G. Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht*, München 1984.

¹⁰⁾ W. Steinmetz, *nav. delo*, str. 28—35, 43—51.

¹¹⁾ F. Stern, *Gold and Iron*, New York 1977.

¹²⁾ G. Diouritch, *nav. delo*, str. 312. Frankfurtski Rotšildi su tada izumrli (K. E. Born, *nav. delo*, str. 57, 67, 84, 87—88, 103—104, 124, 153, 252, 329, 331).

¹³⁾ G. W. F. Hallgarten und J. Radkau, *nav. delo*, str. 70—71.

Kao jedan od najelitnijih predstavnika krupnog finansijskog kapitala, DG je bila i prvorazredni društveno-politički činilac u Nemačkom Rajhu. Pripadala je tvorcima nemačkog kolonijalnog carstva. Podstakla je osvajanje Nove Gvineje¹⁴⁾ i nemački deo ostrva pretvorila u svoj posed, bila je vlasnik skoro cele Nemačke Jugozapadne Afrike (danas Namibija).¹⁵⁾ Njeni direktori su imali lak pristup do visokih državnih mesta i mogli su s odlučujućim ljudima i visokim činovništvom krojiti planove i učestvovati u donošenju važnijih privredno-političkih odluka, dok su ličnim radom ili posredstvom političara koje su vezali za interese svoje banke, ostvarivali značajan uticaj na političke stranke, pokrajinske skupštine i Rajhstag.¹⁶⁾

Bila je jedan od uzročnika umnožavanja napetosti u Nemačkoj i to ne samo time što je brzim bogaćenjem i uvećanjem svoje moći sudelovala u produbljavanju socijalnih razlika, nego i mnogo određenije. Uspešnim »gutanjem« slabijih preduzeća stvarala je nesigurnost, nezadovoljstvo, poremećaj i otpor među samim kapitalistima. Nastojanjem da u što većoj meri i saglasno samo svom interesu usmeri novac iz Rajha na ulaganja u inostranstvu, dolazila je u sukob s ostalim velikim bankama, koje su — u uslovima oskudice novca — težile da što više sredstava obezbede za svoje inostrane poslove. Izvozom kapitala je, zajedno s drugim bankama, prouzrokovala sužavanje mogućnosti unutrašnjih investicija, time i otpore veleposednika i dela industrijalaca kojima su bili potrebni zajmovi.¹⁷⁾ Na drugoj strani, nemački kapital uopšte (dakle i DG), obilato je, bezobzirnim konkurentskim nastupanjem, doprineo borbi oko svetskih tržišta, time i daljem kvarenju međunarodnih političkih prilika.¹⁸⁾ Sve se ovo u vodećim ustanovama Rajha preplelo s brigama proisteklim iz opa-

¹⁴⁾ H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Köln 1969, str. 390—398, takode 57, 96, 159—167, 215—280, 303—310.

¹⁵⁾ G. W. F. Hallgarten und J. Radkau, *nav. delo*, str. 95. Vid. H. Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien*, München 1985, str. 46, 52, 158.

¹⁶⁾ G. W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, Bd. 1, München 1953, str. 127, 145—149, 164—170, 190—196. Vid. H. Jäger, *Unternehmer in der deutschen Politik 1890—1918*, Bonn 1967; H. Kaelble, *Industrielle Interessenpolitik in der wilhelminischen Gesellschaft*, Berlin 1967; *Juden in wilhelminischen Deutschland 1890—1914*, hg. von W. E. Mosse, Tübingen 1976; F. Bleich, *Staat und Verbände in Deutschland zwischen 1871—1945*, Wiesbaden 1979.

¹⁷⁾ H. Nussbaum, *Unternehmer gegen Monopole*, Berlin 1966, [posebno str. 123—141. Vid.] H. U. Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918*, Göttingen 1975; K. E. Born, *Wirtschafts und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreiches 1867/71—1914*, Stuttgart 1985.

¹⁸⁾ G. W. F. Hallgarten, [nav. delo], Bde 1—2; F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf 1969; *Germany in the Pacific and Far East 1870—1914*, ed. by J. A. Mosses and P. M. Kennedy, St. Lucia 1978; A. Kössler, *nav. delo*.

danja dotad snažnog privrednog rasta i nastavljenog naglog porasta stanovništva zemlje, iz gomilanja pokazatelja da je »Welt-politik« donela malo dobiti i veliko kvarenje odnosa s najvećim silama tadašnjeg sveta, iz gubljenja pozicija na svetskom tržištu i sve jasnijeg saznanja da Nemačka ima samo slabe i nesigurne saveznike, iz sve više pretećeg nezadovoljstva pangermanista spolj-nopolitičkim učinkom cara i vlade, iz radikalizacije sučeljavanja desnice i levice... Zbog svega ovog je osnažilo osećanje nesigurnosti u budućnost, s kojim su se, u uslovima sve napetijih odnosa među velesilama, počele uobličavati okolnosti pogodne za rađanje pomisli da izlaz, ipak, treba potražiti u velikom ratu.¹⁹⁾

U godinama 1914—1918. bila je DG jedan od najvažnijih činilaca nemačke ratne privrede, ali i korisnik neredovnih prilika, inače teških i iscrpljujućih za slabije banke i preduzeća. Kao i njena rivalka *Deutsche Bank*, ona je tada pretvorila u svoje vlasništvo mnoge lokalne banke, proširila mrežu svojih filijala i prodrla u industrijski rajnsko-rursko vestfalski rejon i u poljoprivredne oblasti na istoku Nemačke.²⁰⁾ Stekla je unosne poslove kao zajmodavac nemačkih ratnih saveznika — Austro-Ugarske i, naročito, Bugarske. Vršila je pažnje vredan neposredan uticaj na uobličavanje zvaničnih nemačkih ratnih ciljeva.²¹⁾

Prodiranje južno od Dunava

Bankari iz Rajha dugo nisu pokazivali izuzetnija zanimanja za Balkansko poluostrvo, izuzev za Rumuniju.²²⁾ *Deutsche Bank* je bila poglavito zainteresovana za balkanske železnice,²³⁾ dok se

¹⁹⁾ Uz dela navedena u napomenama 16, 17 i 18. za proučavanje ovih pitanja pre svega: F. Fischer, *Bündnis der Eliten*, Düsseldorf 1979, zatim: isti, *Imperialismus in der Krise und der Ausbruch des Ersten Weltkriegs*, u: *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild*, Düsseldorf 1977, str. 255—315; isti, *Juli 1914*, Reinbeck, b. H. 1983; I. Geiss, *German Foreign Policy 1871—1914*, London 1976; isti, *Das Deutsche Reich und Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs*, München 1978; J. Droz, *Les causes de la Première Guerre mondiale*, Paris 1973; R. Poidevin, *Les origins de la première guerre mondiale*, Paris 1975; W. Gutsche, *Sarajevo 1914*, Berlin 1984; *Military Strategy and the Origins of the First World War*, ed. by S. E. Miller, Princeton 1985.

²⁰⁾ A. Fendler, *nav. delo*, str. 19—26.

²¹⁾ O uticaju nemačkog kapitala, u tom okviru i DG, na politiku ratnih ciljeva Rajha: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1971.

²²⁾ J. Mendel, *Die deutsche Auslandsbanken am Balkan*, u: *Balkan-Revue*, Jg. I (1914—1915), str. 7—29. Vid. D. Milić, *Privredna politika Nemačke prema balkanskim zemljama početkom XX veka*, u: *Ponovi proučavanja na Jugoistočna Evropa*, Skopje 1981, str. 79—108.

²³⁾ S. Kumpf-Korfes, *Die ökonomische Expansion des deutschen Finanzkapitals vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges*, u *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 17. Jg. (1969), str. 1427—1446; W. Gutsche, *Serbien in den Mitteleuropapläne des deutschen*

Deutsche Orientbank (koju je *Dresdner Bank* osnovala 1905) prvenstveno posvećivala levantskoj Turskoj i unekoliko Grčkoj;²⁴⁾ devedesetih godina *Deutsche Bank* je bila važan, *Dresdner Bank* manje važan učesnik međunarodnih konzorcijuma za bugarske državne dugove.²⁵⁾ Izuzetak je predstavljala samo banka *Berliner Handelsgesellschaft* koja je, uprkos takođe svetski razgranatih poslova, još od početka 80-ih godina 19. veka u saradnji s francuskim, austrijskim i mađarskim kapitalom gradila mrežu svojih interesa u Srbiji, Bugarskoj i, naravno, Rumuniji.²⁶⁾

1. U Rumuniji su nemački privrednici razvili veliku i živu aktivnost već poslednjih decenija 19. veka.²⁷⁾ Tu je *DG* svoje poslove započela 1871, sanirajući gubitke nastale u izgradnji železnica. Godine 1879, rumunska vlada je sklopila ugovor s *DG* i *Samuel Bleichröder und Co*, koje su privukle i *Banque de Paris et pays-Bas (Pariba)*, o novoj sanaciji izgradnje pruga. Ovaj nemačko-francuski konzorcijum je omogućio nacionalizaciju železnica 1881. godine.²⁸⁾ *DG* je time stekla važnu poziciju u tadašnjoj najvažnijoj saobraćajnoj grani Rumunije i istovremeno postala »rumunski davalac novca«.²⁹⁾ Pod svojim vođstvom je stvorila tzv. »Rumunski konzorcijum« u koji su još ušli *Samuel Bleichröder und Co*, *Rotschild und Söhne* i rumunska *Narodna banka* i koji se posvetio državnim zajmovima. Godine 1890. priključila se i *Pariba*.³⁰⁾

U Rumuniji je ubrzano snažilo prisustvo francuskog kapitala,³¹⁾ dok su prilike s približavanjem svetskog rata postale oset-

Imperialismus am Vorabend des Ersten Weltkrieges, u: Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat, uredio V. Cubrilović, Beograd 1976, str. 197—215.

²⁴⁾ G. Diouritch, *nav. delo*, str. 455; [J.] Riesser, *nav. delo*, str. 337; W. Steinmetz, *nav. delo*, str. 69.

²⁵⁾ Ц. Тодорова, *Дипломатическа история на външните заеми на България 1888—1912*, София 1971.

²⁶⁾ A. Mitrović, *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija do 1914. godine*, u: Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, sv. X-1 (1985), str. 167—197. Vid. *Die Berliner Handelsgesellschaft in einem Jahrhundert deutscher Wirtschaft 1856—1956*, Berlin [1956]; *Berliner Handelsgesellschaft-Frankfurter Bank: Wir stellen uns vor*, s.l. [1970].

²⁷⁾ A. J. Gutzulescu, *Die Geld- und Kreditinstitute in Rumänien (Inaugural-Dissertation)*, Berlin 1914; W. Zorn, *Wirtschaft und Politik im deutschen Imperialismus*, u: *Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte*, hg. von W. Abel, K. Borchardt, H. Kellenbenz und W. Zorn, Stuttgart 1966, str. 340—354. Nemačka je iskoristila carinski rat koji je Austro-Ugarska povela protiv Rumunije 1887. i zauzela vodeće mesto u privredi ove zemlje, (R. Weitowitz, *Deutsche Politik und Handelspolitik unter Reichskanzler Leo von Caprivi 1890—1894*, Düsseldorf 1978, str. 178—203).

²⁸⁾ G. Diouritch, *nav. delo*, str. 324.

²⁹⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 10.

³⁰⁾ G. Diouritch, *nav. delo*, str. 325—326.

³¹⁾ Ova pojava je potpuno shvatljiva u okviru i celine težnji Nemačkog Rajha, (F. Fischer, *Weltpolitik, Weltmachtstreben und deutsche Kriegs-*

ljive usled rumunsko-austrougarskog sukoba oko Rumuna naseljenih u Monarhiji i zbog sve veće naklonjenosti rumunskog javnog mnjenja i vodećih političkih stranaka prema silama Antante. Rumunski državni zajmovi su zato dobili naročit politički značaj. Iako je nemačko tržište novca pokazivalo znake iscrpljenosti, DG je zajedno sa *Samuel Bleichröder und Co* uspela da Rumuniji odobri nove velike zajmove, krajem januara 1913. od 150 miliona i krajem oktobra od 250 miliona franaka, oba s kamatom od 4,5⁰/.³²⁾ U pitanju je već bilo branjenje pozicija, pošto je — uprkos angažovanju ukupno čak 400 miliona u 1913. — nemačko učešće u rumunskim državnim zajmovima 1915. palo na 54,3⁰% prema 64,4⁰% u 1895. godini.³³⁾

Na Balkanskom poluostrvu je prva banka zavisna od nemačkih finansijera bila *Banca Generala Romana*, koju su u Bukureštu osnovale DG i *Samuel Bleichröder und Co* 1897. godine.³⁴⁾ Uzeto u balkanskim razmerama, dosta se kasnilo jer je *Österreichische Länderbank* stvorila *Srpsku kreditnu banku* u Beogradu još 1882,³⁵⁾ a *Pester Ungarische Commerzialbank* stupila u ortačke veze s takođe beogradskom *Bankom Andrejević i Ko* 1888. godine.³⁶⁾ *Banca Generala Romana* je nominalno imala kapital od 10 miliona franaka, koji je do izbijanja svetskog rata podignut na 15 miliona, dugo je bila najveća banka u Rumuniji i predstavljala je osnovno oruđe učvršćivanja DG. U Bukureštu su nemački bankari 1905. osnovali još jednu jaku banku, kada je konzorcijum predvođen *Darmstädter Bank für Handel und Industrie* i *Berliner Handelsgesellschaft* preuzeo staru banku *Marmorosch, Blank und Co*. Međutim, ova banka s nominalnim kapitalom od 8 miliona franaka bila je međunarodna, pošto se već među njenim osnivačima nalazila *Pester Ungarische Commerzialbank* i pošto je ubrzo *Pariba* stekla u njoj značajno učešće.³⁷⁾

Kad je rumunska poljoprivreda na prelomu dva veka zapala u veliku krizu i vlada odlučila da pomoću stranog kapitala oja-

ziele, u: *Historische Zeitschrift*, Jg. 199 (1964), str. 256—346 (posebno 301) i celine nemačko-francuskog privrednog rvanja, (R. Poidevin, *Les relations économiques et financières entre la France et L'Allemagne de 1898—1914*, Paris 1969, posebno str. 147—148, 306—312, 575—576).

³²⁾ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (dalje: AA-Bonn), popisnik Oxford, Seite 481, Abteilung I (Ab I), Rumänien 4, Band 13, izvještaj iz Bukurešta bez broja od 28. januara 1913. i *Prospekt*.

³³⁾ W. Zorn, *nav. delo*, str. 346.

³⁴⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 11—16.

³⁵⁾ N. Vučo, *Privredna istorija Srbije do prvog svetskog rata*, Beograd 1955, str. 246.

³⁶⁾ R. von Hegedüs, *Geschichte der Entstehung und des Bestandes der Pester Ungarische Commerzialbank 1841—1917*, Bd. 2, Budapest [1917], str. 283—284.

³⁷⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 16—23.

ča proizvodnju nafte, takođe zapalu u teškoće, DG je, kao i *Deutsche Bank (Deutsche Petroleum AG, 1904)* i *Dresdner Bank (Compania Moreni, 1904)*³⁸⁾ počela prodor u naftnu privredu ove zemlje i od 1891. do 1905. stvorila nekoliko preduzeća, koja je 1907. objedinila u trust *Concordia, Rumänische Petroleum Industrie AG*. Kasnije je potčinila nemačkog proizvođača nafte u austrougarskoj Galiciji i deo austrijske i nemačke prodajne mreže i stvorila *Deutsche Erdöl Ag.*³⁹⁾

2. DG dugo nije proširila poslove na Balkanu južno od Save i Dunava. Tokom 90-ih godina vodila je neke neplodne razgovore o učešću u bugarskim državnim zajmovima i to je bilo uglavnom sve.⁴⁰⁾ Ipak, sredinom prve decenije 20. veka prekoračila je velike reke.

a) Početkom oktobra 1905. DG je sa *Samuel Bleichröder und Co* i s prividno nezavisnom *Norddeutsche Bank* osnovala *Kreditnu banku* u Sofiji⁴¹⁾ (koja je u međunarodnim razmerama bila poznata po francuskoj verziji svoga imena *Banque de Credit*, a u nemačkom govornom području kao *Kreditbank*). Bila je to u ovim područjima prva banka zavisna od nemačkih finansijera. Nominalni kapital joj je iznosio 3 miliona franaka (jednako leva), a stvarni najpre 1 milion, 1907. godine 2 miliona i 1910. godine 3 miliona; 1913. doneta je odluka o podizanju nominalnog kapitala na 6 miliona. Do izbijanja svetskog rata otvorila je filijalu u Varni (1906).⁴²⁾

U vreme kad je stvorena *Kreditna banka*, već je u Sofiji postojala *Trgovačka banka* koju je *Pester Ungarische Commercialbank* osnovala još 1898, s kapitalom od samo 250 hiljada franaka.⁴³⁾ Vrlo brzo je usledilo otvaranje više većih i jačih inostranih banaka: francusko-mađarske *Bugarske generalne banke* 1905, francusko-austrijsko-belgijske *Balkanske banke* 1906, austrijsko-mađarske *Bugarske hipotekarne banke* 1910, francusko-nemačko-mađarsko-belgijske *Opšte hipotekarne banke* 1911. i francusko-austrijske *Bugarske hipotekarne kreditne banke* 1912. godine.⁴⁴⁾ Direkcija DG je 1917. opisala prvu deceniju svog rada u Sofiji kao »gorke godine« pošto je *Kreditna banka* bila »na neplodan način

³⁸⁾ G. Diouritch, *nav. delo*, str. 356—357, 408—409, 466, 477.

³⁹⁾ G. Salomssen, *nav. delo*, Bd. 1, str. XXI—XXVIII; Bd. 2, str. 464—469; G. Diouritch, *nav. delo*, 359.

⁴⁰⁾ Ц. Тодорова, *nav. delo*, str. 208, 220.

⁴¹⁾ Ж. Натан и Л. Беров, *Монополистическият капитализъм в България, София* 1958, str. 46.

⁴²⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 23—24.

⁴³⁾ R. von Hegedüs, *nav. delo*, Bd. 2, str. 294.

⁴⁴⁾ Ж. Натан и Л. Беров, *nav. delo*, str. 45—48.

vezana za francuska kola«. Doista, mogla je samo neznatno učestvovati u državnim zajmovima Bugarske i to u saradnji s *Pariba*.⁴⁵⁾

Kreditna banka je doprinela poboljšanju nemačko-bugarskih privrednih odnosa. Verovatno da kao pohvalu njenom radu treba razumeti pisanje nemačkog konzula u februaru 1911. da je u Bugarskoj »nemačka trgovina delotvorno podržana od nemačkih banaka ne samo u glavnom gradu nego i u manjim naseljima«. ⁴⁶⁾ *DG* se učvrstila u dva ključna bugarska poslovna središta, u glavnom gradu Sofiji i u najvećoj izvozno-uvoznoj luci Varni, pa je posredstvom ovog uporišta postala suvlasnik osiguravajućeg društva *Dunav* i industrijskih preduzeća *Granitoid*, *Hinger*, *Borgas i Ko*, *Kinding i Derkem* i *Marica*.⁴⁷⁾ Da su za *Kreditnu banku* bile od početka vezane povećе želje i namere kazuje to što su u njenom nadzornom odboru sedele ličnosti iz najboljeg poslovnog tima *DG*, kao što su Emil Rusel (Emil Russell), Gustaf Šliper (Gustaf Schlieper) i Paul Bether (Paul Böttcher),⁴⁸⁾ da je od strane banke *Samuel Bleichröder und Co* delegiran njen prvi čovek Paul fon Svabah (Paul von Schwabach)⁴⁹⁾ i da su bili uključeni značajni bugarski političari i privrednici.⁵⁰⁾ Sofijski list *Demokrat* je u oktobru 1905. pisao da je predstavnik firme *Friedrich Krupp AG* imao važnu ulogu kod njenog osnivanja.⁵¹⁾

b) Nakon dva uzastopna rata 1912. i 1913, od kojih je drugi završen teškim porazom, bugarske finansije su se našle u haosu i to su dobro znali u Nemačkoj. Stigla im je vest da Bugari u Parizu traže pozajmicu od 300 miliona,⁵²⁾ a poslaniku Rajha je bugarski ministar finansija DMITAR Tončev rekao da im je »iz inostranstva hitno potrebno 200 do 300 miliona franaka«. ⁵³⁾ Navedeni iznosi su dosegali ili prevazilazili dotadašnje najveće zajmove bal-

⁴⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 36, *Betrifft Pernik II*, Berlin 14. 05. 1917.

⁴⁶⁾ Zentrales Staatsarchiv in Potsdam (ZStA-Potsdam), Auswärtigen Amt (AA), Nr. 6512, Beograd 17. 02. 1911.

⁴⁷⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 24; Ж. Натан и Л. Беров, *nav. delo*, str. 50—72, 101; А. Чакалов, *Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България 1878—1944*, София 1962, str. 67.

⁴⁸⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 24, *Vid. Männer der Deutschen Bank und der Discontogesellschaft*, Düsseldorf 1957.

⁴⁹⁾ J. Mendel, *nav. delo*, str. 24.

⁵⁰⁾ X. Косев, *Второто стаболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгарија за българският пазар 1903—1908*, и: *Българско-германски отношения и връзки*, том 1, София 1972, str. 141—165, posebno 161—162.

⁵¹⁾ *Isto*, str. 161.

⁵²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 28, A. Nr. 177, Sofia 26. 10. 1913.

⁵³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 28, A. Nr. 23, Sofia 23. 02. 1914.

kanskih država, ali se znalo da ove velike sume mogu vladi u Sofiji poslužiti tek za pokrivanje najhitnijih potreba. Nemački poslanik je čuo od svog italijanskog kolege da je manje od godinu dana ratovanja koštalo Bugarsku »zaokruženo uzeto 600 miliona franaka«,⁵⁴⁾ *Deutsche Bank* je smatrala da je bugarskoj vladi neophodno potrebno 700 do 800 miliona franaka,⁵⁵⁾ dok su u ministarstvima procenjivali da je u ratovima ukupno bugarsko dugovanje uvećano za čitavih 500 miliona leva (franaka)⁵⁶⁾ i da je zemlji za oporavak neophodno 750 do 800 miliona maraka (925 do 987,2 miliona franaka).⁵⁷⁾ Nije bila tajna da su predratni međunarodni dug Bugarske činili 630 miliona leva dugoročnih i 550 miliona leva kratkoročnih zajmova i da je upravo dospevala otplata konzorcijuma *Pariba* od 75 miliona franaka i *Rusko-azijskoj banci* od 10 miliona rubalja (oko 27,7 miliona franaka).⁵⁸⁾ Bugarska vlada je 12. novembra 1913. zaključila zajam od 30 miliona franaka sa austrijskim i mađarskim bankama *Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*, *Wiener Bankverein* i *Ungarische Allgemeine Creditbank*, namenjen nabavci pušaka kod austrougarskih proizvođača, s kamatom od 5,5% i rokom vraćanja samo od godinu dana (zajmodavci su najpre zahtevali rok od šest meseci).⁵⁹⁾ Ovaj zajam je omogućavao bugarskoj pešadiji da unekoliko obnovi svoje osnovno naoružanje, ali je njegova svrha bila neproizvodna, suma premala, kamata visoka i otplata prebrza.

Bugarska teška situacija bila je za *DG* znak da postoje izgledi za dobar posao i ona je razgovore o zajmu počela s bugarskom vladom najkasnije krajem novembra 1913. godine.⁶⁰⁾ Ponudila je 150 miliona franaka. Vrlo brzo se pokazalo da je moguće znatno uvećati ponudu novca, pošto je u Rajhu postojalo

⁵⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 26, A. Nr. 169, Sofia 8. 10. 1913.

⁵⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 29, Berlin 23. 04. 1914.

⁵⁶⁾ ZStA-Potsdam, Reichswirtschaftsministerium (RWM) Nr. 903, Abt. 1^e Nr. 1959, 16. 02. 1918.

⁵⁷⁾ F. Seidenzahl, *Entwicklungshilfe im Jahre 1914*, u: Beiträge zu Wirtschafts- und Währungsfragen und zur Bankgeschichte, März 1967, str. 20—28; posebno 20.

⁵⁸⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 903, Abt. 1^e Nr. 159, 19. 02. 1918.

⁵⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 26, A. Nr. 177, Sofia 26. 10. 1913; E. März, *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende*, Wien 1981, str. 233 (tu je reč o kamati od 6%, što može biti tačno pošto se prethodno navedeni izvor odnosi na pregovore). Merc kaže da su banke radile po »želji /bečkog/ Ministarstva spoljnih poslova«. Radoslavov u svojim uspomenuama naglašava da je zajam bio »isključivo namenjen plaćanjima u Francuskoj« (Б. Радславов, *България и световната криза*, Софија 1923, str. 61).

⁶⁰⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 26, A. Nr. 190, Sofia 29. 11. 1913.

vrlo široko zanimanje za ovaj posao. Verovatno u februaru 1914. stupila je u pregovore s bugarskom vladom i privatna banka *Max. M. Warburg und Co* iz Hamburga. Osnovana 1798. uživala je ugled, negovala je bliske veze s nizom evropskih bankarskih kuća i rođачke odnose s bankom *Kuhn, Löb and Co* iz Njujorka, mogla je zbog svoje poslovne povezanosti s hamburškom kućom *Gebrüder Schröder und Co* računati u Londonu s bankarima iz porodice Šreder; igrala je ulogu u svetskim poslovima nemačkog kapitala, pa i saučestvovala u pokušaju preotimanja Maroka od Francuza, kada su njeni službenici, saradujući s nemačkom tajnom službom, podbunjivali Marokance.⁶¹⁾ Ona je bugarskoj vladi ponudila zajam od 100 miliona franaka, računajući da će obrazovati konzorcijum pod nemačkim vođstvom i s učešćem banaka iz Holandije, Belgije, Švajcarske i Velike Britanije.⁶²⁾ Izgleda da je nastupila nezavisno, ali se ubrzo sporazumela s *DG* i njih dve su udružene mogle sakupiti novac za dosta veliki zajam. Uz njih je stajao koncern *Friedrich Krupp AG*, krajem marta 1914. su privukle *Dresdner Bank*, a potom još i *Darmstädter Bank für Handel und Industrie* i *Nationalbank für Deutschland*. Pridružilo im se više uglednih privatnih banaka i mogle su računati na saradnju bankara iz drugih zemalja.⁶³⁾

Bugarski zajam

Otrprike počev od 1911, sve se jasnije pokazivalo da se »Weltpolitik« Nemačkog Rajha svodila samo na privredne i političke pozicije u Turskom Carstvu, što znači da više nisu cvetali ni svetski poslovi Behrenstrasse. Najverovatnije zato su se od 1912. u nemačkoj javnosti umnožili glasovi da je dotad zanemareno Balkansko poluostrvo veoma važno za Rajh (čak da »naša budućnost leži na Balkanu«) i da je živnula aktivnost nemačkih privrednika na evropskom jugoistoku.⁶⁴⁾

1. U Nemačkoj je u to vreme vladala oskudica u novcu i činila da ključne državne ustanove gledaju nepovoljno na zajam Bugarskoj i da oko njega nastanu sukobi unutar samog kapitala.

⁶¹⁾ A. Vagts, *M. M. Warburg und Co*, u: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 45 (1958), str. 289—388, posebno 293; *Max M. Warburg*, Hamburg (1967). Takođe: G. Diouritch, *nav. delo*, str. 309—310; G. W. F. Hallgarten, *nav. delo*, Bd. 1, str. 295, 402, 410, 472—473; Bd. 2, str. 182—183, 464.

⁶²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 28, A. Nr. 33, Sofia 23. 03. 1914.

⁶³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bde 28 i 29, niz dokumenata.

⁶⁴⁾ A. Митровић, *Ergänzungswirtschaftsraum: немачко схватање Балкана 1912—1914*, u *Марксистичка мисао*, 1985, бр. 4, стр. 159—177. O sužavanju nemačkih poslova na Tursku vid. G. Schöllgen, *nav. delo*, str. 329—416.

Pruski ministar trgovine se »odlučno izjasnio protiv odobravanja zajma ukazujući na sadašnje stanje tržišta« i nije dozvolio plasman na Berlinskoj berzi; s ovim se složilo Ministarstvo spoljnih poslova.⁶⁵⁾ Zbog umanjenih unutrašnjih investicija, *Savez nemačkih industrijalaca* je na skupštini u decembru 1913. upozorio velike banke da »s obzirom na izuzetnu napetost na nemačkom tržištu, one ne smeju novac nemačkih štediša upotrebljavati za balkanske zajmove, koji nemaju granica« i da paze da se ne dogodi da »u dužem roku plaćamo gubitke zbog ratnih zajmova Srbije ili Bugarske«. ⁶⁶⁾ *Deutsche Bank* je želela da još raspoloživ nemački novac usmeri na finansiranje pruge od Carigrada do Persijskog zaliva i Ministarstvu spoljnih poslova predstavila zajam Bugarskoj kao neplodno ulaganje novca koje vodi »jačanju pozicija naših najtvrdoglavijih neprijatelja«. ⁶⁷⁾ Na vest da *DG* nastoji dobiti monopol na izvoz duvana iz Bugarske, deo nemačkih proizvođača cigareta i nemačka trgovačka kolonija u Ksantiju oštro su protestovali i istakli da će se time »u najvećem obimu naneti šteta interesima nemačkih trgovaca« i da vlada Rajha mora »biti svesna svoje izuzetne odgovornosti ukoliko dozvoli ovakvo opterećivanje industrije«. ⁶⁸⁾

a) Zajam je tražila vlada Vasila Radoslavova koja je, u saglasnosti s kraljem Ferdinandom I, načinila potpuni zaokret u spoljnoj politici i ponudom saveza Austro-Ugarskoj⁶⁹⁾ potražila oslonac na Centralne sile, u nameri da prema svim balkanskim susedima nastavi konfrontaciju iz leta 1913. godine.⁷⁰⁾ Otuda su se oko zajma splele unutrašnje bugarske, balkanske i svetske podele, što su čelni ljudi Bugarske podsticali. Banka *Max M. Warburg und Co* je iz Sofije bila obaveštena da bi bugarski ministar finansija »veoma rado hteo s nama sporazum da bi time dobio prključak Trojnom savezu«. ⁷¹⁾ Tončev je govorio nemačkom poslaniku da »francuske banke postavljaju pod ruskim uticajem uslove kojima se ne želimo pokoriti«, pošto je tadašnjoj vladi »veoma

⁶⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 96, Ab I, Deutschland 128 Nr. 8 geheim, Bd. 1, Nr. 68, Berlin 21. 04. 1914; F. Fischer, *Weltpolitik*, str. 293.

⁶⁶⁾ H. N u s s b a u m, *nav. delo*, str. 139—140.

⁶⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 29, Berlin 23. 04. 1914. i Berlin 15. 05. 1914.

⁶⁸⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 29, A 10607 pr, s. 1. 30. 05. 1914; bez brojeva Xanthi 1. 06. i 5. 06. 1914.

⁶⁹⁾ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914*, Diplomatische Aktenstücke, hg. von L. Bittner und H. Uebersberger (ÖUA), Wien 1930, br. 8751, Bd. 7, str. 379—380.

⁷⁰⁾ Т. В л а х о в, *Отношенията между България и Централните сили во време на войните 1912—1918*, София 1957, posebno str. 67—88.

⁷¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 28, Hamburg 26. 03. 1914.

stalo da zaključi zajam u Njemačkoj.⁷²⁾ Kralj Ferdinand je jednom predstavniku Monarhije rekao da rusofilski opozicija »vodi rat do istrebljenja« protiv Radoslavova i da je zato za vladu »zajam životno pitanje«.⁷³⁾

Sile Antante su u zajmu videle sredstvo kojim mogu iznuditi odustajanje Bugarske od novog spoljnopolitičkog pravca. Francuske banke su uskratile zajam Radoslavovu slušajući savete svoje vlade, koja je delovala usaglašeno s vladom u Petrogradu.⁷⁴⁾ Iz Londona su bankari Šreder poručili da »Bugarska može dobiti novac u Engleskoj samo ukoliko jasno pokaže da će tokom sledećih godina voditi miroljubivu politiku«.⁷⁵⁾ Međutim, kada je u martu 1914. postalo jasno da DG uspešno pregovara sa Sofijom, francuska vlada se veoma potrudila kod pariskih finansijera i ugledna banka *Perier et Cie* ponudila je Sofiji zajam od 500 miliona franaka.⁷⁶⁾ Uporedo su ruska i francuska diplomatija povećale pritisak na Radoslavova i podsticale na otpor opoziciju u Bugarskoj, britanska diplomatija je s njima donekle saradivala,⁷⁷⁾ a neke londonske banke su ponudile novac na zajam.⁷⁸⁾

Vodstvo Austro-Ugarske je zajam shvatilo saglasno spoljnopolitičkom aksiomu koji je, skladno politici razrađenoj još 1907,⁷⁹⁾ ovako zapisao mađarski predsednik vlade u martu 1914: »Bugarsku trajno uvući u našu gravitacionu sferu«, s tim što »Rumuniju i Grčku treba odvojiti od Srbije i izmiriti s Bugarskom na osnovu uvećanja Bugarske na račun Srbije«.⁸⁰⁾ Pošto u Monarhiji nisu imali novac, austrougarska diplomatija je u Berlinu tražila da nemačke banke odobre zajam s obzirom na njegov »intenzivan

⁷²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 28, A. Nr. 23, Sofia 23. 02. 1914.

⁷³⁾ *ÖUA*, Nr. 9499, Bd. 7, str. 992—993. Vid. T. Влахов, *nav. delo*, str. 89—109; M. Лалков, *Балканската политика на Австро-Унгарија 1914—1917*, Софија 1983, str. 52—81.

⁷⁴⁾ G. W. F. Hallgarten, *nav. delo*, Bd. 2, str. 476—478; H. Feis, *Europe, the World's Banker 1870—1914*, New York 1965, str. 277—279.

⁷⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 28, Hamburg 18. 02. 1914.

⁷⁶⁾ R. Poidevin, *nav. delo*, str. 678—680. Nemačke službe su od marta 1914. u više mahova javile o radu ove francuske banke (AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bde 28, 29 i 30) i da je njen predstavnik krajem juna saopštio da ne želi postaviti nikakav politički uslov (Bd. 30, A. Nr. 68, Sofia 1. 07. 1914).

⁷⁷⁾ O okolnostima koje objašnjavaju britansku suzdržanost: F. Fischer, *Krieg*, str. 169—204, 663—738; R. J. Crampton, *The Hollow Dentant*, London (1979/); G. Schöllgen, *nav. delo*, str. 374—416.

⁷⁸⁾ F. Seidenzahl, *nav. delo*, str. 20—21.

⁷⁹⁾ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom aneksione krize*, u: Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, sv. 2, Beograd 1982, str. 57—89.

⁸⁰⁾ *ÖUA*, Nr. 9482, Bd. 7, str. 974—979.

politički značaj⁸¹⁾ i stavila na znanje da bi u suprotnom slučaju Beč »duboko žalio iz političkih razloga« i, čak, da bi u tom slučaju »vojne snage Monarhije bile vezane na jugoistoku«.⁸²⁾ Zahtevala je da »u jednu ovakvu finansijsku akciju moraju biti uključene austrijske i mađarske banke« i naglašavala da Austro-Ugarska »računa na privredne dobiti koje iz ovog posla slede«.⁸³⁾

U Berlinu su pre svega bili duboko nepoverljivi prema Bugarskoj: »Može biti da sadašnji ministar-predsednik doista želi saradnju [...], ali nam se u najmanju ruku čini sumnjivo da on ima potrebnu moć i uticaj [...]. Široki krugovi stanovništva su i nadalje ubeđeni da Bugarska može dobro očekivati samo iz Petrograda [...]. Zato ne treba zanemariti opasnost da se sadašnja vlada ubrzo po zaključenju zajma povuče i mesto ustupi nekom rusofilskom kabinetu.«⁸⁴⁾ Procenjivali su da Centralne sile treba da sebi privuku već nastali savez Rumunije, Srbije i Grčke, a ne da zbog Bugarske pokušavaju da stvore neki novi savez balkanskih država.⁸⁵⁾ Uz to je i kajzer Vilhelm (Wilhelm II) veoma loše mislio o kralju Ferdinandu, smatrajući ga političkim pretvrtljivcem.⁸⁶⁾

b) Grupacija oko *DG*, pomognuta od poslanika Rajha u Sofiji, odlučno je zastupala korisnost zajma i takođe ga politizovala. Zato što je pokušala da ih omete, opanjkavali su *Deutsche Bank* kod vlade kao firmu koja »sledi samo svoje interese« i nameće »hipnotisanost« bliskoistočnim interesima.⁸⁷⁾ Na proizvođače cigareta i trgovce duvanom nisu se previše obazirali, možda zato što je nemačka vlada takođe smatrala da je poželjno dobiti unosan monopol na izvoz bugarskog duvana.

Ministarstvo spoljnih poslova Rajha i Prusko ministarstvo trgovine su mesecima dobijali dopise ispunjene ovakvim gledištima: »Ukoliko bismo se mi sada privredno učvrstili u Bugarskoj, onda ne bismo više mogli biti ni politički ignorisani« (*Max M.*

⁸¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, *Notiz* vom 25. 06. 1914.

⁸²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, Nr. 171, Wien 9. 06. 1914. Takođe, na istom mestu (Bd. 28) i *Notiz* vom 1. 03. 1914.

⁸³⁾ *ÖUA*, Nr. 9422, Bd. 7, str. 918—920.

⁸⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 96, Deutschland 128 Nr. 8 geheim, Bd. 1, Nr. 68, Berlin 21. 04. 1914. Poslaniku u Bernu je objašnjeno: »Iz obzira prema Austriji, smatramo da ne treba da ometamo nemački konzorcijum koji predvodi *DG* pošto je sam od sebe pokazao zanimanje za ovaj plan zajma«.

⁸⁵⁾ F. Fischer, *Krieg*, str. 591—598; A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, Beograd 1981, str. 141—148.

⁸⁶⁾ F. Fischer, *Krieg*, str. 314—315.

⁸⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd 29, dopis firme *Friedrich Krupp AG* od 25. 04. i banke *Max M. Warburg und Co* od 23. 05. 1914.

Warburg und Co);⁸⁸⁾ »kad nemački konzorcijum već prvom tranšom zajma stavi svoju šaku na dobre garancije, ne samo da će ubuduće nemačke finansije imati bolji položaj naspram Francuza, nego će i nemačkoj industriji vrata postati otvorenija umesto da se potpuno zatvore« (*Friedrich Krupp AG*);⁸⁹⁾ »finansijska podrška povezana s dugoročnim privrednim uticajem predstavlja važnu činjenicu za usmjeravanje [Bugarske] ka Trojnom savezu« (*Max M. Warburg und Co*);⁹⁰⁾ »nemačkim zajmom bio bi poljuljan francuski povlašćen položaj« (*Friedrich Krupp AG*).⁹¹⁾

Poslanik u Sofiji je razvio čitavu teoriju. Zalagao se da treba »preuzeti u naše ruke privredni razvitak Bugarske« i pisao: »Ukoliko mi obezbedimo novac koji je neophodan Bugarskoj, onda smemo i računati da nemačka industrija najvećim delom dobije velike ponudžbine koje predstoje za železnice i druge javne radove, a i da [...] nemačkom kapitalu u velikom obimu pripadne iskorišćavanje prirodnih izvora.« Ipak je glavnu dobit video u stratezijskim tekovinama, počev od obezbeđivanja suvozemnog puta do Male Azije. Zajam je tumačio iz globala evropskih sukoba: »Na Balkanu slomiti težnje francuskih visokih finansija« i stvoriti »brešu« koja će pokazati »pariskim bankama *ad oculus* da moraju više nego do sada računati s nemačkom finansijskom snagom«; »u slučaju rata nama će lako zatvoriti pomorski put« i »nemačka, ukoliko ne želi »da umre od gladi«, mora osigurati »pritanje bugarskog žita suvozemnim putem«; pitanje je da li je bolje »da bugarska vojska maršuje sa Austro-Ugarskom ili protiv nje«; Bugarsku vojnički ojačati i pretvoriti u »predstražu« koja »neutrališe deo protivničkih snaga« i »vojskom drži u šahu Srbiju«. Kroz sve je prepleo neophodnost da se istisne ruski uticaj iz Bugarske. Tvrdio je da se, radi pretvaranja Bugarske (kao i Rumunije) u nemačku interesnu sferu, Berlin mora opredeliti za vladu i kralja: »Bugarska je danas na prekretnici svoje istorije [...]. Pošto Austro-Ugarska nije u stanju da joj pruži dovoljnu finansijsku pomoć, ona sve svoje nade usmerava prema Nemačkoj [...]. Kraljeva okolina vidi situaciju veoma pesimistički ukoliko zajam propadne [...]. Preti obaranje dinastije, što nikako nije u našem interesu.«⁹²⁾

⁸⁸⁾ AA-Bon, Oxford S. 232, Ab. I, Bulgarien 7, Bd. 29, Hamburg 23. 05. 1914.

⁸⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab. I, Bulgarien 7, Bd. 29, Auf dem Hügel 25. 02. 1914.

⁹⁰⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Br. 29, Reisebericht, Hamburg 31. 03. 1914.

⁹¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 29, Auf dem Hügel 25. 02. 1914.

⁹²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bde 28. i 29, izvještaji iz Sofije: A. Nr. 23 od 23. 02, A. Nr. 33 od 23. 03. i A. Nr. 44 od 24. 04. 1914, kao i Bd. 26, A. Nr. 169 od 8. 10, A. Nr. 177 od 26. 10 i A. Nr. 190 od 29. 11. 1913.

Zajam je smatran sredstvom za ostvarivanje privrednog, posledično i političkog ovladavanja Bugarskom, čime su zemlje južno od Dunava uključivane u planove o nemačkoj dominaciji nad srednjom Evropom i Bliskim istokom i na njih prenošeno nemačko rivalstvo s Francuskom, dakle jedan od tadašnjih ključnih međunarodnih sukoba, nastao na drugom geografskom području. Poslanik u Sofiji je imao čak viziju budućeg rata protiv Antante i Srbije. Jedan bankarski posao je bio i činilac u spletu uzročnika međunarodnih sukoba i produbljivanja unutarbalkanskih podela.

2. Direkcija DG i njen prvi čovek Artur Salomonson (Arthur Salomonsohn) iskorišćavali su to da se od Radoslavova moglo tražiti uistinu mnogo, pošto je bugarskoj vladi novac bio neophodan, a ona iz političkih razloga nije htela sporazum s bankama iz zemalja Antante. Tražili su da u bugarsku upravu državnih dugova uđe jedan nemački (tj. DG) član, čime bi stekli mesto s kojeg se kontrolišu finansije zemlje; da se konzorcijumu poveri izgradnja jedne strateški važne pruge i luke, a da isporučioi materijala i izvođači radova isključivo budu nemačke firme; da po okončanju radova ovi objekti ili postanu vlasništvo, ili dođu pod upravu konzorcijuma i u njegovu eksploataciju; da potreban vozni park bude nabavljen u Nemačkoj; da se veliki deo pozajmljene sume utroši na nabavku oružja kod nemačkih fabrika. Takođe su tražili, u nekim slučajevima alternativno, da dobiju monopol na bugarski izvoz duvana, da im se ustupi eksploatacija nekih rudnika uglja, da bugarska *Narodna banka* postane vlasništvo jednog nemačkog konzorcijuma a, ipak, ostane središnja finansijska ustanova države s pravom da izdaje novčanice itd. Za vraćanje glavnice i plaćanje kamata trebalo je da posluže carine, porezi i takse.

a) Pregovori DG s bugarskom vladom ušli su u odlučujuću fazu početkom aprila 1914. godine. Prethodno su merodavni u Rajhu prihvatili zajam pod uslovom da donese dobiti. Političko stanovište su prihvatili utoliko što su izišli u susret Austro-Ugarskoj i što su uvažili gledište zastupnika zajma da je moguće ostvariti odlučujući uticaj u Bugarskoj. Ali, Ministarstvo spoljnih poslova nije podsticalo bankare i, naročito, nije od njih tražilo da privrednim sredstvima ostvare neki politički cilj. Prekretnicu je doneo atentat u Sarajevu. Nemačko vođstvo je iskoristilo slučaj da počne raščišćavati račune sa silama Antante.⁹³⁾ U Berlinu su, uprkos svom nepoverenju, Bugarsku već uzimali u obzir kao saveznika u krizama 1908—1909.⁹⁴⁾ i u decembru 1912,⁹⁵⁾ a jula 1914. ponovo su predviđali velike zaplete i pohitali su da prihvate državu koja se

⁹³⁾ I. Geiss, *Julikrise und Kriegsausbruch 1914*, Bde 1—2, Hannover 1963—1964.

⁹⁴⁾ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Centralnih sila*.

⁹⁵⁾ F. Fischer, *Krieg*, str. 235.

nudila⁹⁶) i Ministarstvo spoljnih poslova počelo je podsticati DG da što pre zaključi ugovor o zajmu.⁹⁷) Od ovog trenutka je zajam postao izrazito sredstvo državne politike.

Dva direktora *Kreditne banke* i ministar Tončev su ugovor o zajmu potpisali u Sofiji 12. jula 1914. godine.⁹⁸) Međunarodni konzorcijum na čelu s DG odobrio je bugarskoj vladi zajam od 500 miliona franaka u dve jednake rate, s kamatom od 5% i po kursu od 84%, s tim da realizacija počne 1. oktobra 1914. i da bude isplaćen do leta 1917. godine. Iz prve rate davan je predujam od 120 miliona i kamatom od 6%, koji je služio za otplatu prispelih dugova *Rusko-azijskoj banci*, austrijsko-mađarskom konzorcijumu i *Narodnoj banci* u Sofiji; dug konzorcijumu *Pariba* trebalo je isplatiti kasnije, iz prve rate. Bugarska vlada je konzorcijumu ustupila izgradnju železničke pruge Mihailovo—Haskovo—Porto Lagos u dužini od 175 km (vrednost radova 30 miliona franaka) i luke u Porto Lagosu (15 miliona), prihvatila vodeće učešće konzorcijuma u eksploataciji ovih objekata kada budu završeni, prepustila radove i nabavke nemačkim i austrougarskim preduzećima i primila obavezu da u toku pedeset godina po završetku objekata nabavlja sve što je potrebno za njihov rat u Nemačkoj i da ovaj uvoz oslobodi carina i taksa. Konzorcijum je besplatno dobio u trajno vlasništvo ugljeni baseni s rudnicima Pernik i Bobov dol, površine od 217.000 hektara, s tim da se osnuje akcionarsko društvo u kome bi bugarski novac učestvovao s udelom koji ne sme preći 30%. Rezervisano je 100 miliona za različite industrijske nabavke, od čega je 75 miliona pripalo nemačkim i 25 miliona austrougarskim fabrikama. Bugarska se posebno obavezala da prizna je DG prednost ukoliko u vremenu dok zajam ne bude otplaćen dođe do osnivanja privatnog monopola na izvoz duvana i da u međuvremenu nemačkim trgovcima i proizvođačima neće biti otežano korišćenje bugarskog sirovog duvana.

b) Ugovor je bio veoma povoljan za zajmodavce, mada je kamata bila za ondašnje prilike srednje veličine, kurs prosečan i kamata na predujam još u granicama uobičajenog. Srpski posla-

⁹⁶) A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, str. 197—200; isti, *Србуја у првом светском рату*, Beograd 1984, str. 210—214; Z. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914—1918*, Beograd 1985, str. 19—35.

⁹⁷) R. Poidevin, *nav. delo*, str. 680.

⁹⁸) AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, A. Nr. 74, Sofia 12. 07. 1914. und Acht Anlagen; Указъ Нр. 3 у: *Державни вестник* 4/17. 07. 1914. Osvrt Direkcije DG: AA-Bonn, Oxford S. 232, Bd. 36, *Betrifft Pernik II*, 14. 05. 1917. Radoslavov se u svojim uspomjenama ograničava na to da iznese samo osnovne podatke iz teksta ugovora, inače poznate javnosti, pa veliki trud ulaže da pokaže ruski pritisak uz francusku saradnju (*B. Радослав, nav. delo*, str. 62—77). Ruski poslanik u Sofiji daje u svojim uspomjenama optužujući sliku bugarskog vođstva (A. Savinsky, *Recollections of a Russian Diplomat*, London s. d., str. 216—219).

nik je svojoj vladi dostavio zanimljivu analizu i tvrdio da, kad se odbiju otplate prispelih međunarodnih dugova i druga izdvajanja, »od svih 500 miliona zajma ušlo bi u zemlju najviše 105 miliona [...], a posle svega ostalo bi im još 250 miliona duga u zemlji.«⁹⁹⁾ Doista, konzorcijum je za izgradnju železnica i luka i za industrijske nabavke zadržao ukupno 150 miliona, kao i 7,2 miliona na ime kamate za predujam, koja se plaćala već kod uplate. Pošto je po kursu zajma na raspolaganju od ukupne sume stvarno stajalo samo 420 miliona, izlazi da je unapred zadržano čitavih 47,44% nominalne sume. Prvom ratom se htelo što pre isplatiti francuske i ruske banke da bi Bugarska za istu svotu novca postala dužnik konzorcijumu *DG*. Bankari su sebi ugovorili velike poslove na račun bugarske države.¹⁰⁰⁾

Srpski poslanik je ovako zaključio: »Imajući pred sobom dve ponude za zajam, nemačku i francusku, bugarska vlada je mogla usvojiti nemačku daleko nepovoljniju s gledišta finansijskog i ekonomskog samo iz političkih razloga.«¹⁰¹⁾ Već 16. jula 1914, Radoslav se raspitivao kod austrougarskog poslanika da li da »obnovi predlog o formalnom priključenju« Centralnim silama, pošto je »sa zaključenjem zajma došao trenutak da se konačno sredi odnos Bugarske prema Monarhiji.«¹⁰²⁾ Nemački poslanik je svoje šefove u Berlinu podsetio da je već »mnogostruko« izvestio »da današnja [bugarska] vlada želi oslonac na Austro-Ugarsku, time i na Trojni savez« i ocenio da su dokumenti o zajmu »za nas veoma povoljni«, jer »nama omogućuju da u privrednom pogledu kročimo čvrstom nogom u Bugarsku.«¹⁰³⁾ Direkcija *DG* je kasnije isticala da je ona »osnivanjem *Kreditne banke* postala predvodnik onog kretanja čiji se »dalekosežan značaj pokazao u političkom vezivanju Bugarske za Centralne sile«¹⁰⁴⁾ i da je u ovom procesu »odlučujući događaj bio ugovor o velikom zajmu neposredno pred izbijanje rata.«¹⁰⁵⁾

⁹⁹⁾ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, (Dokumenti)*, knjiga VII-2, priredili V. Dedijer i Ž. Anić, Beograd 1980, broj 430, str. 567—568.

¹⁰⁰⁾ F. Seidenzahl, *nav. delo* s tumačenjem o zajmu kao »pomoći za razvoj« duboko greši. T. Vlahov, F. Fišer i R. Pojdevan u navedenim delima sagledaju zajam kao sredstvo politike i izraz privredno-političkih težnji.

¹⁰¹⁾ *Dokumenti*, knj. VII-2, br. 430, str. 568.

¹⁰²⁾ *ÖUA*, Nr. 10310, Bd. 7, str. 465—466.

¹⁰³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, A. Nr. 74, Sofia 12. 07. 1914.

¹⁰⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, A. Nr. 74, Sofia 12. 07. 1914.

¹⁰⁵⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, Berlin 9. 01. 1918.

U službi političkog cilja

Britanski poslanik u Sofiji je govorio predstavniku Srbije da će Bugarska, makar i dobila 500 miliona franaka, morati tražiti nov zajam i, pošto Nemci više neće imati slobodnih sredstava, obratiće se ponovo Francuskoj i prihvatiti »sve političke uslove koji joj budu postavljeni«. ¹⁰⁶⁾ Britanac nije računao s tim da bi ubrzo mogli doći izuzetni događaji.

1. Samo otprilike dve nedelje nakon potpisivanja ugovora o zajmu izbio je rat, izazvao duboke poremećaje u međunarodnoj privredi i izvoz kapitala je bio privremeno obustavljen. ¹⁰⁷⁾ I DG je iskoristila odgovarajuću klauzulu iz ugovora od 12. jula da odloži izvršavanje zajma do kraja rata, ¹⁰⁸⁾ za koji su svi držali da će doći već za nekoliko meseci. Za neodređeno vreme postao je nedelatan međunarodni konzorcijum za bugarski zajam i počeo se osipati, jer njegovi članovi nisu mogle ostati dve banke iz Belgije, zemlje koju su nemačke trupe napale 4. avgusta, i jer su se iz njega, zbog neizvesnih prilika povukle tri banke iz Holandije i jedna švajcarska banka. ¹⁰⁹⁾ Ubrzo se pokazalo da u ratnim uslovima ugovor od 12. jula zbog svog političkog karaktera ima svoj praktični značaj.

a) Ako su poslovni razlozi nametali da bude odloženo izvršenje ugovora o zajmu, politički su nametali suprotno. Rok za isplatu predujma padao je 20. avgusta, ¹¹⁰⁾ ali su berlinski, bečki i budimpeštanski bankari na podstrek svojih vlada ¹¹¹⁾ požurili da ovu transakciju utanače već 31. jula (kada je već tri dana trajao austro-ugarsko-srpski rat) i da ona stupi na snagu 1. avgusta (kada je iz Berlina otišao ultimatum u Petrograd). Rizičnost trenutka nije odigrala nikakvu ulogu. Saglasno ugovoru o zajmu, nemačke banke su u predujmu učestvovala s nominalnih 90 miliona, a austrijske i mađarske s 30 miliona franaka. ¹¹²⁾ Ovom pozajmicom je moralno podržano tadašnje bugarsko vođstvo, a materijalno samo unekoliko, jer suma koja je stvarno stajala na raspolaganju iznosila je — po kursu zajma i pošto je unapred odbijena kamata — nepunih 94 miliona, a i bila je namenjena isključivo otplati dugova. Bugarska je samo odložila otplatu dugova promeniivši zajmodavca, a pri tome je značajnu količinu svojih vrednosnih hartija predala kao

¹⁰⁶⁾ *Документи*, knj. VII-2, br. 137, str. 264.

¹⁰⁷⁾ G. Hardach, *The First World War*, Berkley 1977, posebno str. 137.

¹⁰⁸⁾ F. Seidenz ahl, *nav. delo*, str. 20.

¹⁰⁹⁾ Ovih šest banaka je učestvovalo s 60%.

¹¹⁰⁾ F. Seidenz ahl, *nav. delo*, str. 22.

¹¹¹⁾ J. Petzold, *Der deutsche Imperialismus und Bulgarien vom ersten bis zum zweiten Weltkrieg*, u: Българско-германски отношения и връзки, т. 3, София 1981, стр. 186—216 posebno 190.

¹¹²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 31, Nr. 140, Wien 30. 07. 1914.

zalogu u ruke srednjoevropskih bankara. To je bila kratkoročna pozajmica i nije bilo verovatno da bi je Bugarska mogla vratiti kroz godinu dana.

Austrougarskom objavom rata Srbiji nastala je za bugarsko vođstvo povoljna prilika da pokuša ostvariti deo svojih spoljnopolitičkih namera. Za ovo joj je trebao gotov novac i u prvoj polovini avgusta 1914. često se govorilo da su Radoslavovljevoj vladi neophodna sredstva za mobilizaciju.¹¹³⁾ Otud ideja da se Bugarskoj stave na raspolaganje sredstva namenjena vraćanju duga *Rusko-azijskoj banci*, jer zbog izbijanja rata zajmodavci nisu hteli dozvoliti da njihov novac ode protivniku, i duga austro-mađarskom konzorcijumu, pošto je Austro-Ugarska iz političkih razloga mogla da sačeka na vraćanje dugova svojim bankama.¹¹⁴⁾ U pitanju je bilo ukupno 57,7 miliona franaka, što je bila velika svota, ali s obzirom na koštanje tog rata i dovoljno mala da je austrougarski ministar spoljnih poslova mogao poručiti u Berlin¹¹⁵⁾ da bi uvođenje Bugarske u rat za te pare učinilo da »bugarske divizije još budu naše najjeftinije trupe«¹¹⁶⁾

b) Do saveza, ipak, nije došlo ni lako ni brzo. Oklevanje su Bugarskoj nametnuli već stanje njenih finansija, snažna opozicija u zemlji i loši odnosi sa svim susedima, ali pre svega tok ratnih i političkih događaja. U Sofiji se najpre zastalo kada je Velika Britanija ušla u borbu na strani Francuske i Rusije, zatim kada su Italija i Rumunija, iako su ih na to navodile savezničke obaveze, izbegle da stanu uz Nemačku i Austro-Ugarsku, onda zato jer su zaredali austrougarski neuspesi na ruskom i srpskom frontu i što je nemačka ofanziva zaustavljena na Marni. Očekivali su da se steknu bar minimalni preduslovi. Krajem 1914, nemački su obaveštajci tačno procenili: »Bugarska će sasvim sigurno krenuti protiv ostatka Srbije i protiv Grčke kad 1) bude sigurna da se Rumunija neće okrenuti protiv nje, 2) Srbija bude skoro slomljena i 3) pitanje novca bude rešeno.«¹¹⁷⁾ Zato je bilo vrlo verovatno da Ferdinand i Radoslav i kad bi dobili novac ne bi uveli zemlju u rat. Međutim, Radoslavov se nije odricao toga da čuva mogućnost kasnijeg ulaska u rat, tim pre što je lako mogao dobiti potrebna finansijska sredstva. U Berlin su stalno stizale poruke: Radoslavov moli

¹¹³⁾ Haus-, Hof und Staatsarchiv in Wien (HHStA—Wien), Politisches Archiv I (PA I), Karton 513, Sofia 9. 08. 1914. Tu se kaže da još nije isplaćena rekvizicija »iz ranijih ratova« i da ne bi »izazvala nezadovoljstva« vladu da bi »nove rekvizicije mogla izvesti najmanje uz isplatu odmah«.

¹¹⁴⁾ Isto i AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I; Bulgarien 7, Bd. 31, Nr. 122, Sofia 2. 09. 1914.

¹¹⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 31, Notiz 11. 08. 1914.

¹¹⁶⁾ HHStA-Wien, PA I, Nr. 390 Wien 10. 08. 1914.

¹¹⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 96, Deutschland 128 Nr. 8 geheim, Bd. 2, *Kriegsbedarf für Bulgarien und die Türkei* Nr. 113, 17. 12. 1914.

»zajam za ratne svrhe od otprilike 43 miliona franaka«, potom 125 miliona, onda 150 miliona i za svaki mesec proveden u ratu još po 10 miliona franaka.¹¹⁸⁾

Pošto Sofija nije istovremeno pokazivala i spremnost da prihvati obaveze ratnog saveznika, u Berlinu i Beču su pazili da Bugarima olako ne daju novac. Monarhija je bila spremna da sredstva obezbedi iz ratne rezerve i tražila je da isto učini i Rajh, ali je stavljala na znanje da pitanje zajma »može s bugarskom vladom biti rešeno tek onda kad bude potpisan ugovor o savezništvu« i kad se Sofija »odluči za mobilizaciju«.¹¹⁹⁾ Tako je politički razlog podsticao na davanje novca, ali samo ukoliko bude zadovoljen politički uslov. Inače, bugarske molbe su razmatrane, pa je *DG* podsticana da pregovara i Salomonzon je najkasnije u prvoj polovini septembra zatražio od Radoslavova da se »određeno izjasni koliki zajam želi, pod kojim uslovima itd.«¹²⁰⁾ Tako je praktično došlo do podele uloga: banka je držala otvoren kanal za pregovore, politički činioци su ishod pregovora uslovljavali sklapanjem saveza.

c) Početkom decembra 1914, direktori *Kreditne banke* izvestili su Salomonzona da »posle teškog austrougarskog poraza u Srbiji, bugarska vlada ne želi da reskira«, da su događaji »čak u izvesnom stepenu poljuljali položaj sadašnje vlade« i da bi pitanje o savezu trebalo »potisnuti u dalju budućnost«.¹²¹⁾ Pošto je učinak nemačke vojske na francuskom i ruskom frontu bio nedovoljan i pretile da Italija priđe Antanti, u Berlinu i Beču su procenili da treba popustiti i nemačko vođstvo je odredilo novu osnovu za davanje novca Bugarskoj: »Za nas i za naše saveznike je od izrazitog političkog i vojnog interesa da podržimo sadašnji bugarski kabinet koji je prijateljski raspoložen prema nama i osnažimo bugarsku blagonaklonost neutralnosti, naravno s tim da Bugarsku kasnije u skladu s mogućnostima uvedemo u borbu na našoj strani.«¹²²⁾ Reč je ponovo dobila *DG*. Udružena s dve bečke i jednom budimpeštanskom bankom, ona je otpočela pregovore s bugarskom Upravom državnih zajmova i ugovor potpisala u Berlinu 31. januara,¹²³⁾ što su banke iz Monarhije učinile u Beču 4. februara 1915. godine.¹²⁴⁾ Opet je to bio kratkoročan zajam na godinu dana i iznosio

¹¹⁸⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd 31, Nr. 122, Sofia 2. 09. 1914, izvještaj Kreditne banke od 1. 11. 1914. i bez broja Sofia 5. 11. 1914.

¹¹⁹⁾ HHStA-Wien, Pa I, Nr. 254, Wien 10. 08. 1914.

¹²⁰⁾ HHStA-Wien, PA I, K. 513, Nr. 506, Berlin 8. 09. 1914.

¹²¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 32, Sofia 12. i 15. 12. 1914.

¹²²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 32, A 10611, Berlin 28. 01. 1915.

¹²³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 32, Berlin 31. 01. 1915.

¹²⁴⁾ HHStA-Wien, PA I, *Notiz* 5. 02. 1915: E. März. *nav. delo*, str. 233, napomena 19.

je 150 miliona franaka, s kamatom od 6⁰/₁₀₀. DG je učestvovala s 50⁰/₁₀₀, dok su drugih 50⁰/₁₀₀ njene partnerke podelile na tri jednaka dela.

Ovo je bio tajni ugovor koji Radoslavov nije izneo pred Narodno sobranje.¹²⁵⁾ DG je nametnula ucenjivačke političke uslove, koje je sigurno izradila spoljnopolitička služba Rajha. Zajam je davan u dve jednake tranše od po 75 miliona, s tim što je iz prve tranše stavljano bugarskoj vladi na raspolaganje 50 miliona već 1. februara 1915, dok je ostatak isplaćivan u ratama od po 5 miliona svakih deset dana, počev od 10. februara i zaključno s 10. martom. Za 1. april je bilo predviđeno otpočinjanje realizacije druge tranše i to u polumesečnim ratama od po 10 miliona, s tim da ukupna svota bude isplaćena do 1. jula. Ovakvo razvlačenje isplate zvanično je bilo objašnjeno neizvesnošću novčanih prilika, ali je bugarskoj vladi poverljivo saopšteno da su navedenim objašnjenjem samo »prikriveni politički uslovi«, pošto se od Bugarske očekuje da do potpune isplate prve tranše »zadrži prijateljsku neutralnost«, dok se »za rate koje počinju 1. aprila« mogu »postaviti i veći uslovi, saglasno političkim i vojnim prilikama koje nastanu«, odnosno »zahtevati mobilizacija«. Saopšteno je još i to da bi Bugarska, ukoliko u međuvremenu »otpočne ratnu akciju na našoj strani, odmah dobila na raspolaganje sve još neisplaćene rate«.¹²⁶⁾

Tončev je ubrzo po potpisivanju ugovora zatražio da se što pre i u zlatu doznači deo ugovorenih sredstava, da bi vlada mogla »da obesnaži napade opozicije da zajmovi ne donose novac u zemlju«.¹²⁷⁾ Artur Salomonzon ga je podržao, tvrdeći da bi »napravilo veliki utisak na bugarsku vladu i javno mnjenje« već i samo obećanje da će ova želja biti ispunjena i da je, »uprkos velikim transportnim teškoćama«, moguće Bugarskoj svakih četrnaest dana slati po 1 milion franaka.¹²⁸⁾ Pošto joj je zlato doznačila Reichbank, DG je prvu isporuku od 800 hiljada franaka u zlatu uputila za Sofiju 18. marta 1915. godine.¹²⁹⁾

2. Krajem januara 1915, vođstva Rajha i Monarhije su računala da će u proleće izvesti odlučujuću ofanzivu protiv Srbije i zato su hteli da obezbede saradnju bugarske vojske kako bi akcija

¹²⁵⁾ К. Пенчиков, *Дисконто Гезелшафт и българско-германските политически отношения 1919—1929*, str. 14—29 (poseban otisak bez bližih podataka).

¹²⁶⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 32, Nr. 18, Berlin 28. 01. 1915.

¹²⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 33, Notiz Nr. 86/p, Berlin 12. 02. 1915; vid. Nr. 80 Sofia 20. 02. 1915.

¹²⁸⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 33, 22.02/1915.

¹²⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 33, Berlin 18. 03. 1915.

bila brzo završena i uz najmanje moguće gubitke. Opšti tok ratnih događaja je onemogućio ovu nameru, pa je i poslednja rata zajma bila isplaćena a da od Bugarske nije traženo da izvrši mobilizaciju.¹³⁰⁾

a) *DG* je u proleće 1915. pokrenula pitanje otplate predujma iz prethodne godine i odmah su nastale teškoće, pošto bugarska vlada nije mogla da vrati pozajmicu, a želela je blage uslove reprogramiranja. Ovo je iskoristila nemačka diplomatija da poruči Sofiji: »Ukoliko se sporazumemo o političkom držanju Bugarske, Carska Vlada će se na najširokogrudiji način brinuti oko [finansijskih] nedaća tamošnje vlade.«¹³¹⁾ Direkcija *DG* je sa ovim usaglasila naloge direktorima *Kreditne banke*: da najpre zaprete da će Bugarska imati velike materijalne gubitke i potom saopšte da će se »Bugarskoj najširokogrudije pružiti svaka finansijska podrška ukoliko se aktivno stavi na našu stranu.«¹³²⁾ Radeći »u dogovoru s kancelarom Rajha«,¹³³⁾ *DG* je oživela nemačko-austrougarsku grupu banaka iz prošlogodišnjeg konzorcijuma, uzela za osnovu ugovor od 12. jula 1914. i pripremila nov predujam na godinu dana od 120 miliona franaka, s kamatom od 6% do 6,5%. Novi ugovor¹³⁴⁾ je potpisan u Berlinu 31. jula 1915. i istog dana je iz Berlina otišlo saopštenje bugarskoj vladi da novac može dobiti »bez odlaganja«, ukoliko »aktivno uđe u rat na strani Centralnih sila.«¹³⁵⁾

DG je jedino usluživala diplomatiju Rajha. Novim predujmom hteli su podržati ispoljenu nameru Bugarske da konačno uđe u savez, a kada su u avgustu otpočeli politički i vojni pregovori, nemačka vlada je potajno, dakle i iza leđa bugarske vlade, preuzela i finansijski deo posla. Potpisala je s *DG* u Berlinu 9. avgusta 1915. tajni ugovor kojim je Rajh garantovao predujam tako što je kod ove banke založio odgovarajuću količinu svojih vrednosnih hartija.¹³⁶⁾ Ovo podržavljenje se produžilo i Nemačka je ugovorom

¹³⁰⁾ Više akata u: AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 33 i S. 96, Ab I, Deutschland 128, Nr. 8 geheim, Bde 6 i 7, kao i HHStA-Wien, PA I, K. 513.

¹³¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 33, Nr. 483, Berlin 3. 06. 1915.

¹³²⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 33, Berlin 12. 06. 1915.

¹³³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 1, Berlin 9. 08. 1915.

¹³⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 1, Berlin 31. 07. 1915.

¹³⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 1, Berlin 28. 07. 1915. Prema beleškama na margini, nalozi su upućeni 31. jula 1915.

¹³⁶⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 1, Berlin 9. 08. 1915; J. Schellenberg, *Zu einigen Problemen des Discontogesellschaft-Anleihen vom Juli 1914 an den bulgarischen Staat*, u: Българско-германски отношения и връзки, т 3, София 1981, str. 177—185 posebno 179.

koji je, zajedno sa Austro-Ugarskom, potpisala s Bugarskom 20. novembra 1915,¹³⁷⁾ prihvatila odlaganje otplate zajma od 31. januara / 4. februara iste godine, s tim što je kamata od 6⁰/₀ uvećana na 8⁰/₀, da bi u decembru 1915. ovakvo odlučivanje države o jednom poslu privatnog kapitala regulisala drugim tajnim ugovorom s DG, kojim je preuzela njen deo zajma po ugovoru od 31. januara 1915. godine.¹³⁸⁾ Tako je Bugarska, neznajući, DG još dugovala samo sumu predujma od 31. jula 1914, a Nemačkom Rajhu zajam i predujam iz 1915. godine.

b) Posredovanje DG postalo je nepotrebno s napredovanjem avgustovskih pregovora o savezu. Zajam je potpuno prešao u državnu nadležnost i bio uključen u širi politički sporazum. Dve srednjoevropske sile su Radoslavovljevoj vladi obećale da će Bugarska dobiti prostrane teritorije iz sastava srpske države (istočnu Srbiju do Velike Morave, dolinu Južne Morave i Makedoniju) i oblasti Grčke i Rumunije, ukoliko one priđu Antanti, da će osvajanja izvršiti pretežno nemačka i austrougarska vojska i da će joj dati veliki ratni zajam.

U 5. članu *Tajne konvencije* Sofijskog ugovora o savezu od 6. septembra 1915, ratni zajam je bio određen na ukupno 200 miliona franaka (nemačko učešće 75⁰/₀, austrougarsko 25⁰/₀), s tim da bude uplaćen u četiri jednake mesečne rate, počev od dana kada Bugarska objavi mobilizaciju protiv Srbije. Saglasno ovom dokumentu, kao i *Sporazumu o prijateljstvu i savezu* iz Sofijskog ugovora i *Vojnoj konvenciji*, potpisanoj takođe 6. septembra 1915, ali u Plesu (danas Pščina), postavljen je samo jedan i to vojno-politički uslov: Bugarska je bila obavezna da se pridruži Centralnim silama oružanim napadom na Srbiju 11. oktobra 1915. godine.¹³⁹⁾ Pojednosti su dogovorene između dveju carevina i Bugarske ugovorom u Berlinu od 20. novembra 1915, kada je zajmu data forma predujma na godinu dana, s kamatom od 5,5⁰/₀, ali s tim da se, ukoliko to zahteva Bugarska, otplata odlaže svaka tri meseca sve do najkasnije isteka godine dana po zaključenju mira, posle čega se dugovanje moglo pretvoriti u dugoročan konsolidacioni zajam s kamatom od najviše 6%.¹⁴⁰⁾ Poslednja rata ovog zajma isplaćena je u decembru 1915, ali pošto se svetski oružani sukob nastavlja, srednjoevropske sile su, sve do zaključno januara 1918, na molbu bugarske vlade uplaćivale skoro svakog meseca po 50 miliona franaka. Bugarska je zajedno s četiri redovne rate na ovaj način dobi-

¹³⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab. I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 3, 20. 11. 1915.

¹³⁸⁾ J. Schellenberg, *nav. delo*, str. 179.

¹³⁹⁾ A. Mitrović, *Tajni ugovor između Centralnih sila i Bugarske od 6. septembra 1915*, u: *Međunarodni problemi*, 1978, br. 3—4, str. 47—65.

¹⁴⁰⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 3, Berlin 20. 11. 1915.

la ukupno 1 milijardu 350 miliona franaka.¹⁴¹⁾ Nezavisno od zajma, dobijala je od nemačkih vojnih ustanova i »pomoć« u oružju, vojnoj opremi i drugom materijalu, što je, prema nemačkim izvorima, iznosilo otprilike do 1 milijarde 316 miliona franaka. Bugarska vlada je pokušala da ovu pomoć tumači kao poklon, dok se s nemačke strane odlučno insistiralo da je reč o svojevrsnom zajmu.¹⁴²⁾

c) Bugarska vlada se veoma trudila da stvori privid da je ovako veliko zaduživanje samo uobičajen posao s inostranim privatnim kapitalom, pošto je strahovala od optužbi da svoju zemlju pretvara u dužnika dveju velikih država i time dovodi u pitanje njenu nezavisnost. Notom od pre 17. septembra 1915. zatražila je od svojih saveznika da prvu ratu novog zajma dostave posredstvom *DG* i, doista, Ministarstvo finansija Rajha je dan pre bugarske mobilizacije potrebnu svotu doznačilo *DG*.¹⁴³⁾ Ovakav postupak je ponavljan sve do isplate rate u januaru 1918. godine. Sada je *DG* bila važan posrednik, što joj je omogućavalo da dalje učvršćuje svoju uticajnu poziciju.

Ukupan nominalan dug Bugarske dostigao je vrtoglavu brojku, oko 3 milijarde 150 miliona franaka, kada se uračunaju ratni zajam, predujmovi, zajam s početka 1915, pomoć u naoružanju i neisplaćeni predratni zajmovi.¹⁴⁵⁾ Ratni zajam joj je bio jedina stvarna finansijska potpora za budućnost, jer su joj tokom dve i po godine priticale značajne sume novca skoro svakog meseca. Naime, dobijala je materijalnu pomoć koju privremeno nije plaćala i u svetskom ratu je ograničeno učestvovala (na srpskom, onda solunskom i rumunskom ratištu), pa je od ratnog zajma mogla utrošiti samo manji deo, izgleda oko 300 miliona franaka. Dakle, sačuvala je oko bar 1 milijardu franaka i uložila ih, s kamatom od 4,5%, u nemačke vrednosne hartije.¹⁴⁷⁾ U ovakvoj finansijskoj spekulaciji oslonila se i na *DG*, kod koje je uložila možda oko 430

¹⁴¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 40, *Vorschüsse* [Mai 1919] (izveštaj s podacima za sve ratne godine).

¹⁴²⁾ Isto. Pitanje ove pomoći zaslužuje posebnu i podrobniju obradu, a ovde je navedeno zbog mesta koje je imalo u nemačkim privrednim planovima (vid. sledeći odeljak ovog priloga).

¹⁴³⁾ HHStA-Wien, PA I, K. 514, Nr. 1091, Sofia 17. 09. 1915; К. Пенчикова, *nav. delo*, str. 16.

¹⁴⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 3, Berlin 20. 09. 1915.

¹⁴⁵⁾ Izračunavanje poglavito na osnovu dokumenta navedenog u napomeni br. 141 i uz uzimanje u obzir odgovarajućih izvora iz navedenih fondova arhiva u Bonu i Potsdamu.

¹⁴⁶⁾ Izračunavanje na osnovu ZStA-Postdam, Reichskanzlei Nr. 2458/5, Nr. 818, 11. 04. 1918, i podataka saopštenih u navedenim radovima Petcolda (str. 191—192), Selenberga (str. 180) i Penčikova (str. 18—22).

¹⁴⁷⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 903, Abt 1^c Nr. 159, Sofia 16. 02. 1918.

miliona franaka.¹⁴⁸⁾ Nemačke banke su od toga imale koristi tim više što je, s obzirom na velika bugarska dugovanja Nemačkoj, bilo veliko pitanje šta je od tih sredstava vlada stvarno mogla sebi uzeti po svršetku rata.

Bankin ratni cilj

Služenje politici donelo je DG lepe zarade od naplaćenih usluga, kamata i provizija, ali je ona za ovakav svoj rad ispostavila i poseban račun. Želela je da umnoži dobitke po ugovoru od 12. jula 1914. i stekne eksploataciju prirodnih dobara i u Bugarskoj i u oblastima »na koje se po okončanju sadašnjeg rata proširila Bugarska«.¹⁴⁹⁾ S obzirom na to da je bugarsko vođstvo imalo pretenzije na oblasti Srbije, Rumunije, Grčke i, potencijalno, Turske,¹⁵⁰⁾ a i da se u ratu pokazalo da Ferdinand i Radoslavov stalno uvećavaju teritorijalne zahteve,¹⁵¹⁾ DG je u stvari i sama težila da obuhvati neodređeno veliki deo Balkanskog poluostrva. Svoje ciljeve je potpuno uobličila samo prema delovima srpske i rumunske države koji su došli pod bugarsku okupaciju i njeni direktori su pred ljudima berlinskog Ministarstva spoljnih poslova tvrdili da kod određivanja »privrednih dobitaka za Nemačku« onda »nemački interesi uporno upućuju na obuhvatanje svih 'novobugarskih' oblasti«, što je prema ostvarenim okupacijama značilo, uz oblasti istočne Srbije i doline Južne Morave, »takođe i Makedoniju i Dobrudžu«.¹⁵²⁾ Svoje široke balkanske ambicije DG je iskazivala i tako što je učesće austrijskih i mađarskih banaka u Bugarskom konzorcijumu nastojala da iskoristi tako što bi »nemačkoj grupi [banaka] bilo dodeljeno odgovarajuće učesće u austrougarskim rudnicima u ostaloj Srbiji«,¹⁵³⁾ tj. u carsko-kraljevskom okupacionom guvernamanu.¹⁵⁴⁾

1. Nešto od suština težnji DG bilo je vidljivo u njenom pokušaju da prodre u Makedoniju, koju je smatrala za privrednu nepoznanicu, ali i za »oblast s rudarskom budućnosti«.¹⁵⁵⁾ Posredstvom *Kreditne banke*, a sledeći prodor bugarske vojske i iskoriš-

¹⁴⁸⁾ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945*, Serie B, Bd. 9, Nr. 96, str. 226—230.

¹⁴⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis Direkcije DG (potpisali Salomonzon i Šliper) od 6. 04. 1918.

¹⁵⁰⁾ Vid. Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske*.

¹⁵¹⁾ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, str. 317—323, 406—407.

¹⁵²⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis Direkcije DG (Šliper i Berger) od 4. 03. 1918.

¹⁵³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 1094, Ab I, Weltkrieg 14 d, Bd 1, *Besprechung* 25. 07. 1917.

¹⁵⁴⁾ O okupacionim zonama: A. Митровић, *Србуја*, стр. 327—408.

¹⁵⁵⁾ ZStA-Potsdam, AA Nr. 7544, *Bergwerke in Bulgarisch-Serbien*, Berlin 5. 03. 1918.

čavajući prisustvo nemačke oružane sile, pošlo joj je za rukom da pre austrijskih i mađarskih banaka dobije dozvolu od bugarskih vlasti za osnivanje filijale u Skoplju, koju je i otvorila prvih dana 1918. godine. O radu ove filijale austrougarski konzul je javio: »Krug delovanja *Kreditne banke* zasad prvenstveno obuhvata menjačke poslove, koji već dostižu milionske cifre [...]. Međutim, ona postepeno priprema i preuzimanje trgovine.«¹⁵⁶) Osnivanjem filijale u Skoplju zakoračila je DG u središte Balkana i učvrstila se na saobraćajnicama koje brzo izvode na nedaleko Egejsko more, ali je i prihvatila veliki poslovni rizik, pošto je budućnost ove oblasti bitno zavisila od odluka na bojištima svetskog rata i jer je tu tada bila ratna zona u pozadini solunskog fronta. DG je skopsku filijalu podvela pod »čisto vojno gledište« i za rukovodeće ljude postavila mobilisane bankarske činovnike, koje je Veliki generalštab upravo u ovu svrhu prekomandovao u Skoplje. Filijala je uživala svu podršku nemačke komande solunskog fronta i mogla je koristiti vojne telefone, poštu i kurire.¹⁵⁷) Bio je to primer saradnje nemačkih bankara i vojske na stvaranju »velikog privrednog prostora Rajha«, što im je bio zajednički ratni cilj.

a) DG je htela da prvenstveno stekne pravo na eksploataciju rudnih bogatstava. Pošla je od ugovorene obaveze bugarske vlade u pogledu sektora Pernik—Bobov dol. Odluku o pokretanju ovog pitanja donela je krajem 1915, pošto je, čini se, sačekala slom srpske odbrane. Direktor Gustaf Šliper boravio je u Sofiji marta 1916, gde je organizovao *Bugarsko nacionalno rudarsko društvo* (*Bulgarische Nationale Bergwerksgesellschaft*) sa sedištem u Sofiji, s kapitalom od 7,1 miliona leva (franaka), s učešćem konzorcijuma od najmanje 70% i bugarskog novca od najviše 30%, s pravom na eksploataciju Pernika i Bobovog dola i s dividendama od pažnje vrednih 8%.¹⁵⁸) Očevidno je DG htela da stvori situaciju svršenog čina, mada je realizaciju zajma po ugovoru iz 1914. odložila do kraja rata i mada još nije dobila koncesiju. Stvarajući ovo društvo težila je »ostvarenju trajnih privrednih dobiti« i njeni direktori su stavljali na znanje vladi Rajha da »Pernik, kao trenutno najznačajnije industrijsko preduzeće u Bugarskoj, može postati važna činjenica nemačkih interesa i nemačkog uticaja«, pošto »trajne privredne dobiti« imaju »političku važnost koja se u svim slučajevima dokazuje kao neuporedivo veća.«¹⁶⁰)

¹⁵⁶) HHStA-Wien, Administrative Registratur (AR), K. 64, Nr. 51A res. Uesküb 17. 01. 1918.

¹⁵⁷) HHStA-Wien, AR, K. 64, Nr. 3237 res./A Sofia 25. 07. 1918.

¹⁵⁸) E. März, *nav. delo*, str. 234.

¹⁵⁹) AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 34, dopis Direkcije DG od 28. 03. 1916.

¹⁶⁰) AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 36, *Betrifft Pernik II*, 14. 05. 1917.

DG je 12. maja 1916. pismeno obavestila Ministarstvo spoljnih poslova Rajha da već pregovara u Sofiji »s ciljem da stekne rudnik bakra Bor u Srbiji« i zatražila podršku.¹⁶¹⁾ Bakar je bio među onim rudama koje su izuzetno mnogo nedostajale Nemačkoj. Ubrzo posle ulaska nemačkih trupa u Srbiju, vođstvo Rajha je od Bugarske, u čiju je okupacionu oblast dolazilo područje Bora, zatražilo da dok traje rat nemačkim vojnim vlastima prepusti eksploataciju ovog rudnika. Bugarska vlada se saglasila u decembru 1915, nemačka vojna eksploatacija je počela možda već u januaru 1916. i odgovarajući ugovor je potpisan 5. maja 1916. godine.¹⁶²⁾ Ovaj ugovor je DG shvatila samo kao prvi korak ka uspostavljanju potpunog nemačkog vlasništva i opominjala je merodavne u Berlinu da je reč o »najvažnijem nalazištu rude koje uopšte postoji u Evropi« i da Bor treba »osigurati Nemačkoj zbog njenih budućih potreba«.¹⁶³⁾

b) U aprilu 1917, DG je dostavila Ministarstvu spoljnih poslova popis privrednih dobara koje treba tražiti od bugarske vlade i to kao kompenzaciju za ratni zajam i za pomoć u vojnoj opremi. I ovog puta je na prvo mesto stavljen Bor, uz naglašavanje da je to najkorisniji od svih u popisu navedenih objekata, a potom je naređala nalazište hroma kod Skoplja, rudnik cinka Blagodat, rudnik bakra i topionicu Plakalnica, kameni ugulj u trnovskom srezu, kao i neke manje rudnike i rudišta u Bugarskoj.¹⁶⁴⁾ Listu je dopunila u proleće 1918, kada je uz Borski rudnik navela sve državne rudnike Srbije i Rumunije u zonama bugarske okupacije i privatne rudnike: Aleksinac, Vrška čuka, Neresnica, Brza Palanka, Kostolac, Ravna reka, Bogovina, Petrovac, Zvezdan kod Zaječara, rudnik uglja kod Vranja, Rtanj, Vinu, Podvis, Tresibabu, Lepojnicu i Margance.¹⁶⁵⁾

I ovog puta je DG prosto pratila poteze svoje države, koja je nastojala da najvažniji rudnici u bugarskoj okupacionoj zoni privremeno dođu u nemačku vojnu eksploataciju, što je bilo i regulisano ugovorom u Sofiji od 17. avgusta 1917. godine.¹⁶⁶⁾ DG je pravo na eksploataciju tokom rata nastojala da protegne i na razdoblje budućeg mira. Direktori Šliper i Berger su procenjivali da

¹⁶¹⁾ ZStA-Potsdam, AA Nr 3675, Berlin 12. 05. 1916.

¹⁶²⁾ А. Митровић, *Немачко-Бугарски уговор о Борском руднику од 5. маја 1916*, у: *Историјски гласник*, 1979, бр. 1—2, стр. 27—55.

¹⁶³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 36, dopis Direkcije DG (Salomonzon i Šliper) od 23. 02. 1917.

¹⁶⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 3, dopis Direkcije DG (samo Šliper) od 16. 04. 1917.

¹⁶⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis Direkcije DG (Salomonzon i Šliper) od 6. 04. 1918.

¹⁶⁶⁾ AA-Bonn, Oxford S. 1094, Ab I, Weltkrieg 14d, D. 2, Anlage zu Nr. 219, Sofia 25. 08. 1917.

je u poređenju s Dobruđžom i Makedonijom dolina Velike Morave privredno daleko važnija, posebno zato što su istraživanja koja je sprovela i njihova banka »otkrila da postoje veoma značajna mineralna bogatstva«. Njih dvojica su savetovali nemačke državnike i diplomate da ova blaga dobiju tako što će »izlaziti u susret poznatim bugarskim željama na političkom području« (da Bugarskoj obećaju sve teritorije koje ona traži) i što će uporedo ustupanje rudnika uzeti kao nadoknadu za nemačku »predusretljivost« kod naplaćivanja zajmova ili kamata.¹⁶⁷⁾

2. DG je nastojala da za budućnost osigura i druge poslove, među njima i one koje nije uspela da dobije ugovorom o zajmu iz 1914. godine.

a) Direkcija DG je morala na neodređeno vreme da odloži radove na pruzi Mihailovo—Porto Lagos i na lučkim postrojenjima u Porto Lagosu, ali od ovih poslova nije odustajala i *Kreditnoj banci* naložila je da ova pitanja drži na dnevnom redu tako što će s bugarskom vladom privremeno da vodi »neobavezne razgovore«.¹⁶⁸⁾ Nije se odricala ni od monopola na izvoz bugarskog duvana i Šliper je u proleće 1917. skrenuo pažnju Ministarstvu spoljnih poslova da je od istog interesa kao i dobijanje Borskog rudnika »stvaranje jednog bugarskog monopolističkog duvanskog društva«, pa je i podsetio »da su nama, kao što je poznato, Bugari tu već priznali izvesnu prednost«.¹⁶⁹⁾ Šliper i Berger su objasnili da »kao zaloga« za ratni zajam i pomoć u naoružanju i vojnoj opremi »u prvom redu u obzir dolaze monopol na izvoz duvana [...] i regulisanje pitanja rudnika i saobraćaja«.¹⁷⁰⁾

U popis zahteva koje je napravila u aprilu 1917, DG je uvrstila i železničku mrežu Bugarske.¹⁷¹⁾ Pošto Bugari nisu hteli odstupiti od načela da železnica mora biti državna, DG je kasnije ograničila zahtev na »celokupnu železničku mrežu« u bugarskoj okupacionoj zoni u Srbiji, što je obrazložila time »da železnica mora biti u službi [...] nemačke privredne eksploatacije, posebno eksploatacije rudnika«.¹⁷²⁾ Pošto ni ovo nije bilo ostvarivo, jer su na železnicu moravskom dolinom, pored bugarske vlade, pretendovali još jedan nemački konzorcijum pod vođstvom *Nationalbank für Deutschland*, podržan od vlade Rajha, i jedan konzorcijum austrijskih

¹⁶⁷⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 4. 03. 1918.

¹⁶⁸⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 34, Berlin 30. 10. 1916.

¹⁶⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7 geheim, Bd. 3, 16. 04. 1917.

¹⁷⁰⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 4. 03. 1918.

¹⁷¹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis od 16. 04. 1917.

¹⁷²⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis Direkcije DG (Salomonzon i Šliper) od 12. 03. 1918.

i mađarskih banaka, podržan od vlade Monarhije, *DG* je svoju pretenziju svela na zahtev za dobijanje »priključnih pruga koje neposredno služe rudnicima« i koje su »od naročitog interesa za rudarstvo istočne Srbije«. Salomonzon i Šliper su ministrima i visokim činovnicima objašnjavali »blisku povezanost proizvodnje i transporta«, pošto »spoj transporta s rudnicima predstavlja odlučujuću činjenicu za poslovanje železničke mreže«, a i obrnuto. U vidu su imali pruge Petrovac—Dubravica, Ravna reka—Čuprija i Bor—Metovnica.¹⁷³⁾

b) Željeni ratni dobitak obuhvatao je i sticanje prava na izgradnju železnica. *DG* je, tipično za sve nemačke banke, ovaj posao smatrala za jedan od onih najpoželjnijih zbog unosnog plasmana zajmova, visokih provizija i mogućnosti da se kasnije stekne eksploatacija i uspostavi strategijska kontrola nad važnim saobraćajnicama, te su njeni direktori izlagali sledeće gledište: »Pošto je dalja izgradnja železnice od presudnog značaja za budući razvitak rudarstva [...], potrebno je da se konzorcijumu obeća već prilikom pregovora o rudnicima [...] da će [u ovom poslu] uživati povlašćeno mesto«. Kao primer su uzimali ugovor zaključen o pruzi Mihailovo—Porto Lagos.¹⁷⁴⁾ Kičmu plana činio je projekt nove magistralne železnice »koja prolazi od mađarske luke Bezjaš na Dunavu, preseca severoistočni ugao Srbije i spaja se s glavnom prugom kod Pirot«,¹⁷⁵⁾ jer — tvrdili su — »od novih pruga koje treba izgraditi u negdašnjoj Srbiji u obzir pre svih dolazi [...] izgradnja druge glavne spojnice između Mađarske i Starobugarske [!], koja ne bi vodila kroz dolinu Morave«. ¹⁷⁶⁾ Ova nova balkanska magistrala bi spajala mađarsku železnicu s niško-maričkom prugom, na sebe bi usmerila rudnike istočne Srbije, čime bi, ujedno, stvorila novu vezu srednje Evrope s Bliskim istokom i omogućila najlakši izvoz ruda iz Istočne Srbije u srednju Evropu. Izgleda da je nova pruga Bezjaš—Pirot bila zamišljena kao konkurent železnici moravsko-nišavsko i moravsko-varždarskom dolinom, kao i plovidbi Dunavom.

Artur Salomonzon i njegovi saradnici su ovako sažimali svoju nameru: u »delu Srbije i Makedoniji« pod bugarskom okupacijom dobicima je trebalo »obuhvatiti celokupno rudno blago« tako što bi eksploatacija pripala »jednom konzorcijumu«, pošto se »po svaku cenu mora izbeći da dobiti koje steknemo« budu »razbijene« na više vlasnika.¹⁷⁷⁾ U vidu su imali tri alternativna načina za

¹⁷³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis od 6. 04. 1918.

¹⁷⁴⁾ Isto.

¹⁷⁵⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902 dopis Direkcije *DG* od 12. 03. 1918.

¹⁷⁶⁾ AA-Bonn, Oxford, S. 262, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis od 6. 04. 1918.

¹⁷⁷⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, *Aufzeichnung* vom 10. 05. 1917, (izlaganje Salomonzona na savetovanju predstavnika civilnih i vojnih ustanova nadležnih za privredna pitanja).

postizanje cilja: prvo, steći vlasništvo; drugo, osnovati navodno bugarsko društvo u kome bi bugarski novac učestvovao s najviše 30% i od čije dobiti bugarskoj državi pripala polovina;¹⁷⁸⁾ i treće, »iznajmljivanjem koje bi bilo dovoljno dugo, tj. koje bi trajalo 50 do 99 godina«, s najamninom od oko 37 miliona franaka godišnje.¹⁷⁹⁾ U sva tri slučaja polazilo se od iskorišćavanja bugarskih dugovanja: ili da se ona umanje za vrednost dobara ustupljenih u vlasništvo, odnosno za vrednost najamnine, ili da deo koji pripada bugarskoj vladi iz dobiti zamišljenog društva bude isključivo upotrebljen za otplatu glavnice i kamata. Računica je bila u tome da ni u kom slučaju DG i njen konzorcijum ne daju za stečena bogatstva ni jedan lev.

Primenjeni metodi

Ciljevi DG su bili u tome da trajno stekne raznovrsne velike poslove na širem balkanskom području, u prvom redu monopol na bugarske državne zajmove i iskorišćavanje rudnika, onda izgradnju, upravljanje i eksploataciju železnica i monopol na izvoz bugarskog duvana. Da bi svoje ciljeve ostvarila, podržala je teritorijalne aspiracije bugarskog kralja i vlade, ali biće da je najpre htela da time sebi što pre obezbedi pravo kako bi po svršetku rata mogla zahtevati dobra bez obzira kojoj državi pripadne dotična teritorija. U svakom slučaju, bila je saučesnik u otimanju teritorija i koristila je rat za otimanje imovine i preotimanje poslova.

1. Za DG je konzorcijum predstavljao važan instrument. Njime je ona rešavala ključni problem finansijske prirode: okupljala je rasparčana sredstva i usmeravala ih na jednu grupu velikih poslova. Takođe, ovim je za sebe vezivala potencijalne konkurente i stvarala jaku grupaciju koja je drugim konkurentima ulivala poštovanje. Širokim okupljanjem mogla je da ostvari neosporan monopol i da obuhvati eksploataciju bogatstava u različitim privrednim granama. U riskantnim poslovima i nesigurnim ratnim vremenima postizala je i deljenje rizika. Najzad, jak konzorcijum joj je obezbeđivao autoritet pred nemačkom, bugarskom i austrougarskom vladom.

a) Radi ostvarivanja svojih težnji, DG je, prvo, oko sebe okupljala nemačke i inostrane banke, kao i industrijske i građevinske koncerne i, drugo, stvarala zavisna akcionarska društva. Uslov je uvek bio da se nesumnjivi njeno vođstvo i nadmoć nemačkog kapitala. Ovako je postupila već u slučaju *Kreditne banke*, u kojoj je učešće nemačkog kapitala bilo 4,5 puta veće od domaćeg, dok je odnos vlasništva među nemačkim članicama konzorcijuma bio takav da je udeo DG bio 1,3 put, a udeo zajedno uzetih DG i

¹⁷⁸⁾ Isto.

¹⁷⁹⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 4. 03. 1918.

Norddeutsche Bank skoro 1,8 put veći od udela *Samuel Bleichröder und Co.* Kreditna banka je i po slovu osnivačkog akta mogla da radi samo na osnovu izričnih naloga i odobrenja Direkcije DG.¹⁸⁰⁾

U proleće 1914, DG je okupila konzorcijum sastavljen od 34 banke, od kojih je bilo 14 nemačkih, 11 austrougarskih (8 austrijskih i 3 mađarske), 3 holandske, 2 belgijske i 1 švajcarska banka, dok su kao bugarske ustanove figurirale banke stvorene u Sofiji ulaganjem značajnog austrijskog i mađarskog kapitala (*Opšta bugarska banka* i *Balkanska banka*), odnosno isključivo nemačkog kapitala (*Kreditna banka*).¹⁸¹⁾ Nemački udeo u konzorcijumu iznosio je 66^{0/0}, austrougarski 25^{0/0}, holandski 3^{0/0} i belgijski 2^{0/0}, dok su švajcarska banka i tri »banke-kćeri« imale po 1^{0/0}. Savremenici su s pravom govorili da je »zajam zaključen u Nemačkoj«.

DG i *Dresdner Bank* su imale podjednako učešće od po 15^{0/0}, ali to ne znači da je vođstvo konzorcijuma bilo dvojno. Kada se učešću DG pridodaju udeo *Norddeutsche Bank* od 3,5^{0/0}, *Abraham Schaaffhausen'scher Bankverein AG* od 2^{0/0} i *Kreditne banke* od 1^{0/0}, onda se pokazuje da je DG u stvari učestvovala s 21,5^{0/0}, tj. da je njeno vođstvo bilo nesumnjivo. Ukoliko se pridoda još i 8^{0/0} savezničke banke *Samuel Bleichröder und Co.*, pokazuje se da je grupa DG držala skoro trećinu ukupnog zajma (29,5^{0/0}) i čak 43,93^{0/0} udela nemačkih banaka. Vodećem članu konzorcijuma bile su bliske *Max M. Warburg und Co.* (6^{0/0}) i još tri druge hamburške banke (ukupno 4^{0/0}). Učešće ostalih nemačkih banaka, u prvom redu *Darmstädter Bank für Handel und Industrie* (6^{0/0}) i *Nationalbank für Deutschland* (2,5^{0/0}), nije ništa menjalo u rasporedu snaga unutar konzorcijuma. Prilikom davanja drugog predujma u julu 1915, nemačke banke su međusobno podelile 6^{0/0} koji su ostali neraspoređeni posle istupanja holandskih, belgijskih i švajcarskih banaka¹⁸²⁾ i tada su DG i *Dresdner Bank* podigle svoje učešće na 16,3^{0/0} (uvećanje od po 1,3^{0/0}), *Samuel Bleichröder und Co* na 8,7^{0/0} (0,7^{0/0}), *Abraham Schaaffhausen'scher Bankverein AG* na 2,72^{0/0} (0,22^{0/0}), *Norddeutsche Bank* na 3,8^{0/0} (0,3^{0/0}), *Max M. Warburg und Co* na 6,52^{0/0} (0,52^{0/0}) itd. Nemačka grupa je svoje učešće povećala od 66^{0/0} na 71,73^{0/0}. Tri »banke-kćeri« u Sofiji sada su učestvovala sa po 1,09^{0/0}. DG je sa svoje tri prividno nezavisne banke postigla ukupno 23,91^{0/0}, a njena grupa 32,61^{0/0}, što znači da je u ukupnom nemačkom učešću dostigla udeo od 45,46^{0/0}.

Sastav konzorcijuma se menjao. Kada se 1917. i 1918. pripremalo preuzimanje Bora, na okupu su i dalje bile grupa DG,

¹⁸⁰⁾ Podaci na osnovu kojih je izvršeno izračunavanje preuzeti od: Ж. Натани Л. Берова, *nav. delo*, str. 46. Vid. J. Mendel, *nav. delo*, str. 23—24.

¹⁸¹⁾ Vid. napomenu br. 98.

¹⁸²⁾ Vid. napomenu br. 134.

Dresdner Bank, Nationalbank für Deutschland, hamburške i ostale banke, s tim što je nedostajala ugledna *Darmstädter Bank für Handel und Industrie*, a nov učesnik bila privatna banka *A. Lövy und Co* iz Kelna.¹⁸³⁾ Ali, DG je svojom ambicijom da prigrabi balkanske sirovine izazvala otpor najvećih nemačkih rudarskih preduzeća i da bi se izbegla oštra konkurentna borba nepoželjna u ratu, najbolje je bilo uključiti ih u konzorcijum. Sporazum je lako, već u leto 1917, postignut s *Metallbank und Metallurgische AG* iz Frankfurta na Majni,¹⁸⁴⁾ s kojim je DG inače još u proleće 1916. saradivala u pitanju borskog rudnika.¹⁸⁵⁾ Teže je išlo s najvećim nemačkim proizvođačem bakra *Mansfeldsche Kupferschieferbauende Gewerkschaften* iz Ajslebena,¹⁸⁶⁾ koji je, čini se, nastojao da samostalno preuzme borski bakar i pridružio se tek možda u maju 1918. godine.¹⁸⁷⁾ Tako je u koncernu za Bor nemačka grupa bila sastavljena od ukupno 16 članova (14 banaka i 2 industrijsko-rudarska koncerna). U planovima sa aleksinačkim rudnicima bili su zbog bituminoznog škrljca uključeni naftni koncern *Deutsche Erdöl AG*, čiji je pravi vlasnik bila DG, i koncern hemijske industrije *Rüdgerswerke AG* iz Frankfurta na Majni.¹⁸⁸⁾

b) Bez obzira na vrlo složene, pa i rivalske međusobne odnose, banke dveju carevina su delovale jedinstveno radeći na poslu s izrazito političkim značajem i kao »nemačko-austro-ugarska zajednica banaka« u zajmu iz jula 1914. imale su učešće od 94%. Oko bugarskog zajma se okupila bankarska elita Monarhije: *Wiener Bankverein, Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe, Bank Rothschild, Anglo-Österreichische Bank, Allgemeine Bodencredit-Anstalt, Niederösterreichische Eskompte-Gesellschaft, Österreichische Länderbank* i *Union Bank* iz Beča i *Pester Ungarische Commercialbank, Pester Erste Vaterländische Sparkassaveroin* i *Ungarische Allgemeine Creditbank* iz Budimpešte. Jasno je da se htelo koliko-toliko održati partnerstvo prema nemačkim finansijerima, a i preuzeto je značajno učešće od 25%. Zajam od 31. januara / 4. februara 1915. zaključile su samo neke članice ove »zajednice«, naime, DG, *Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe, Wienerbankverein* i *Ungarische Allgemeine Creditbank*.¹⁸⁹⁾ Tada su tri banke iz Monarhije posebno potpisale ugovor o zajmu i u njemu učestvovala s polovinom iznosa, što se dogodilo samo ovom prilikom. U leto 1915. »zajednica« je ponela nov predujam, ali austrijske (nedostajala je

¹⁸³⁾ ZStA-Potsdam, AA Nr. 3675, dopis Direkcije DG od 27. 07. 1917. i RWM Nr. 902, dopis Direkcije DG od 22. 05. 1918.

¹⁸⁴⁾ ZStA-Potsdam, AA Nr. 3675, dopis od 27. 07. 1917.

¹⁸⁵⁾ ZStA-Potsdam, AA Nr. 3675, dopis od 12. 05. 1916.

¹⁸⁶⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis Direkcije DG od 26. 03. 1918.

¹⁸⁷⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 22. 05. 1918.

¹⁸⁸⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, *Aufzeichnung* 10. 05. 1917.

¹⁸⁹⁾ Vid. napomenu br. 124.

samo *Union Bank*) i mađarske banke nisu učestvovala u deobi slobodnih 6% i ostale su na 25%.¹⁹⁰⁾ U proleće 1918. bile su u posao s borskim rudnikom, s takođe 25%, uključene *Credit Anstalt für Handel und Gewerbe, Allgemeine Bodencredit-Anstalt, Wiener Bankverein, Ungarische Allgemeine Creditbank* i *Pester Ungarische Commercialbank*,¹⁹¹⁾ a neko vreme se računalo i s *Bank Rotschild*.¹⁹²⁾

Banke iz Austro-Ugarske nisu bile lako uključene u posao s Bugarskom. Vlasnik banke *Max M. Warburg und Co* je u proleće 1914. hteo da »iskoristi psihološki trenutak« i Monarhiju »isključi iz industrijske dobiti«, kad već ističe da je »zainteresovana najviše politički«, dakle pošto dobija ono što želi već samim zaključenjem zajma koji doprinosi da se »Bugarska najtješnje veže za Trojni savez«. ¹⁹³⁾ Kasnije su otpor pružali Odeljenje za ratne sirovine Pruskog ministarstva rata i njemu potčinjeni državni trust *Kriegsmetall AG*.¹⁹⁴⁾ Međutim, sredinom maja 1914, Salomonzon je — suočen sa zvaničnim zahtevom Monarhije — prihvatio punopravno austro-ugarsko učešće¹⁹⁵⁾ i o tome se dogovorio neposredno s bečkim i budimpeštanskim bankama. U ratnim godinama, direktori *DG* su stalno zastupali potrebu saradnje s austrijskim i mađarskim bankarima (ali nikad i sa uglednim češkim bankama, koje su, takođe, od ranije imale interese na Balkanu) i navodili da na to upućuju, uz poslovno prijateljstvo *DG*, potreba da se izbegnu nepotrebna konkurencija, zvaničan pritisak vlade u Beču i opasnost da se Monarhija sporazume s Bugarskom o eksploataciji sirovina na račun nemačkih interesa.¹⁹⁶⁾ Oskudica je terala Austro-Ugarsku da izbegava i najmanje povećanje učešća svojih banaka, ali joj ni nemački bankari nisu hteli dozvoliti veći udeo. *DG* je usvojila načelo da se »austro-ugarski deo ograničava na 25%«¹⁹⁷⁾ i trudila se da doista i »ne pređe 25%«.¹⁹⁸⁾ Pošto se srazmerno učešću u konzorcijumu određivao udeo u dobitima, Salomonzon je u nemačkim vladinim ustanovama isticao da je njegova banka »osigurala nemačkoj narodnoj privredi velikih 75% učešća u konzorcijumu i toliki isti udeo u proizvedenim rudama«.¹⁹⁹⁾

¹⁹⁰⁾ Vid. napomenu br. 134.

¹⁹¹⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 22. 05. 1918.

¹⁹²⁾ ZStA-Potsdam, AA Nr. 3675, dopis od 27. 07. 1917.

¹⁹³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 29, Hamburg 31. 03. 1914.

¹⁹⁴⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis Direkcije *DG* od 9. 01. 1918. u kome se banka žali na ove otpore.

¹⁹⁵⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 29 *Notiz* vom 16. 05. 1914.

¹⁹⁶⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 903, dopis Direkcije *DG* od 19. 04. 1918.

¹⁹⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis Direkcije *DG* od 12. 01. 1918.

¹⁹⁸⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 9. 01. 1918.

¹⁹⁹⁾ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 903, dopis od 19. 04. 1918.

c) U zamišljenoj organizaciji monopola konzorcijum je bio najviše i odlučujuće telo pod kojim su se nalazila akcionarska društva kao nosioci poslova, s monopolom na eksploataciju dobara u različitim sektorima privrede i popularno nazvana »društva-kćeri« (Töchter-Gesellschaften) ili, kada su tesno međusobno saradivala, »društva-sestre« (Schwester-Gesellschaften). U njima je konzorcijum imao »majoritet akcionarskog kapitala« da bi »vlasništvo čvrsto držao u svojim rukama.«²⁰⁰⁾ Inače, zvanična imena društava su skrivala činjenicu da ona pripadaju stranom kapitalu (na pr., *Kreditna banka*), ili su čak netačno sugerisala nacionalni karakter (*Bugarsko nacionalno rudarsko društvo*). Bio je to model oproban u predratnom razdoblju kod stvaranja kolonijalnih carstava i interesnih sfera. Plan ovakve organizacije bio je potpunije razvijen za istočnu Srbiju. Bilo je predviđeno stvaranje dva »društva-kćeri«, jedno za eksploataciju ruda, drugo za upravljanje i eksploataciju željeznica, koja bi uporedo bila i »društva-sestre«. Ostavljena je i mogućnost da se »za pojedine objekte ili vrste objekata« osnuju posebna društva (najpre za Bor). Kapital rudarskog društva (koje su ponekad nazivali i »rudarski sindikat«) predviđen je na 20 do 30 miliona franaka (leva), u kome bi nemački kapital imao 75% i austrougarski 25%. Tri »banke-kćeri« u Sofiji imale bi »neki manji udeo« da bi se dao bar nekakav bugarski privid eksploataciji, ali se radi lakšeg dobijanja koncesija ostavljala i mogućnost da učestvuje i Sofijska *Narodna banka*. Pokazana je spremnost da se dozvoli da u dobiti učestvuju nemačka i bugarska država. Drugo društvo je trebalo da brine o železnicama i njihovoj izgradnji, daleko i o neophodnim novčanim sredstvima i obezbeđivanju »bugarske radne snage, preduzimača i inženjera.«²⁰¹⁾

Bugarska vlada je društvu morala obezbediti niz povlastica, najpre one koje je predviđao bugarski Zakon o unapređivanju industrije (bescarinski uvoz mašina, delova za mašine, instrumenata, pratećeg materijala, građevinskog materijala i sirovina koje prerađene ili doradene služe izvozu), onda poreske i carinske olakšice, predratne cene podvoza na bugarskoj železnici (povećanje bi se moglo izvršiti samo uz saglasnost ovog društva), slobodnu upotrebu neiskorišćenog državnog, okružnog i opštinskog zemljišta, slobodno raspolaganje srpskim državnim šumama u području železničkih pruga koje dolaze u vlasništvo konzorcijuma i neometanu upotrebu bugarske nestručne i stručne radne snage.²⁰²⁾

2. Slučaj *DG* pruža primer najbliže saradnje vlade i bankara na ostvarivanju spoljnopolitičkih ciljeva.

²⁰⁰⁾ AA-Bonn, Oxford S. 262, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 38, dopis od 6. 04. 1918. (potpisani Salomonzon i Šliper), kao i ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, dopis od 4. 03 (Šliper i Berger) i 12. 03. 1918. (Salomonzon i Šliper).

²⁰¹⁾ Isto.

²⁰²⁾ Isto.

a) Nemačka obaveštajno-subverzivna mreža kojom su u Bugarskoj rukovodili veliki industrijalac Manesman (Reinhard Mannesmann) i veletrgovac Rozelius (Ludwig Roselius) izveštavala je sasvim nepovoljno o radu i namerama *DG*: »Čini se da *DG* ne dogovara da Bugarska uđe u rat [...]. Ona igra samo na svoju kartu [...]. Sada se naš protivnik nalazi u Berlinu i zove se dr Salomonzon«;²⁰³) »ukoliko Rajh doista polaže na prijateljstvo Bugarske, onda povezivanje dva naroda ne treba da ometa to što se između njih uvlači jednostran bankarski interes«.²⁰⁴) Ipak, agenti-milioneri su se rukovodili konkurentskim razlozima, jer je *DG* smetala njihovim namerama da samo oni steknu vodeći uticaj u bugarskoj privredi, za šta su koristili i svoj rad za nemačku obaveštajnu službu.²⁰⁵)

Poznate činjenice kazuju da je *DG* potpuno siedila vladinu politiku. Artur Salomonzon je još od proleća 1914. pitanja zajma razmatrao, kasnije i dogovarao sa uticajnim državnim podsekretarom za spoljne poslove Cimermanom (Arthur Zimmermann) i od 1917. najtješnje sarađivao s nadležnim ministarstvima i vojnim službama. U radu *Kreditne banke* svoje prste je imao visoki činovnik spoljnopolitičke službe, tajni savetnik baron fon Rozenberg (Frederic Hans Frhr. von Rosenberg), a naročito nemačko poslanstvo u Sofiji. Jedan od dvojice direktora *Kreditne banke* je sporazumno s nemačkim poslanikom u jesen 1914. razradio taktiku uceunjivanja i zastupao da »nije u našem interesu da damo predujam od 125 miliona ukoliko bugarska politika ne ispuni ono što je pretpostavljeno od samog početka«, pa je predlagao da treba najpre dati samo 25 miliona i »istovremeno obećati da će se dati još 100 miliona čim [Bugarska] ispuni političke uslove«.²⁰⁶) Kratko, *DG* je u Bugarskoj zastupala političke i privredne interese Rajha saglasno odlukama merodavnih ljudi i ustanova. Sam njen poseban cilj bio je reprezentativan deo opštih nemačkih ciljeva. Naravno, uslugama Rajhu htela je da stekne državnu podršku za ostvarivanje svojih planova i Salomonzon je, na primer, pisao: »Nemačka vlada treba da učini da joj [Bugarska] ustupi dragocene objekte i da pri tome iskoristi obračunavanje bugarskog ratnog duga. Potom bi od vlade [Rajha] ove rudnike preuzeo konzorcijum i nastavio da ih privatno finansira«.²⁰⁷) Takođe, u Direkciji *DG* su očekivali da diplomatija Rajha natera vladu u Sofiji da zaplenom

²⁰³) AA-Bonn, Oxford S. 1086, Ab I, Weltkrieg 545/4, pismo Rozelijusa od 7. 01. 1915.

²⁰⁴) AA-Bonn, Oxford S. 1086, Ab I, Weltkrieg 11 geheim, Bd. 4, *Betrifft bulgarische Anleihe* Wien 7. 01. 1915.

²⁰⁵) J. Petzold, *nav. delo*, str. 192—194.

²⁰⁶) AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 31, Sofia 1. 11. 1914.

²⁰⁷) ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, *Aufzeichnung* 10. 05. 1917.

dobara na okupiranoj teritoriji stvori preduslove za ostvarenje nemačkih planova.²⁰⁸⁾

b) Utisak je da je Artur Salomonzon još u vreme pregovora o zajmu u svojim rukama imao i neke naročito jake karte. Kada je u junu 1914. saznao da Bugari ne prihvataju neke uslove, pregovore je prosto prekinuo i Tončeva, koji je doputovao u Berlin, puštio da se vrati u Sofiju;²⁰⁹⁾ vest o vrlo povoljnoj konkurentskoj ponudi banke *Perier et Cie* propratio je rečima »ne mislimo da je uzmemo ozbiljno« i ultimativno poručio vladi u Sofiji da će prekinuti dalje razgovore ukoliko ona »obavezujuće ne obeća da neće pregovarati ni s kojom drugom stranom dok teku naši pregovori.«²¹⁰⁾ Bugarski merodavni ljudi su se potčinjavali njegovom diktatu. I postupak sa zakonom o zajmu bio je tako čudnovato prebrz da je jasno da su Radoslavov i Tončev hteli što više skratiti vreme za proučavanje sadržaja ugovora. Vlada je nameravala zakon izneti pred Narodno sobranje 14. jula, a kada u ovome nije uspeła zbog otpora u javnosti i protivljenja opozicije, pomakla je ovu odluku samo za 24 sata. Kraljev ukaz o stupanju zakona na snagu objavljen je već 17. jula. Tako, za samo 5 dana je stvorena situacija svršenog čina.

Tok zasedanja Narodnog sobranja od 15. jula 1914. bio je u najmanju ruku krajnje neobičan. Istoriciari za sednicu kažu da je bila »burna«²¹¹⁾ i iznose da je vlada »isprovocirala gužvu« samo da bi izbegla nepovoljan ishod glasanja.²¹²⁾ Nemački poslanik je telegrafisao da je zasedanje bilo »olujno« i da je na njemu »došlo do nasilja«²¹³⁾ Ruski poslanik je opisao kako su u jednom trenutku u salu ušli agenti obezbeđenja i kordonom zaštitili vladu, posle čega su članovi vladinih stranaka počeli da na opozicione poslanike bacaju knjige, brošure, naliv pera i mastionice i da je upravo tada predsedavajući zatražio da se glasa dizanjem ruku, što su učinile vladine pristalice i agenti obezbeđenja.²¹⁴⁾ Srpski poslanik je ovako izvestio: »Protokol koji konstatuje da je bilo čitanje i glasanje i da je predlog usvojen, najobičniji je falsifikat [...]. Vi-

²⁰⁸⁾ Salomonzon je tražio da se »bugarska vlada snažnim pritiskom nagna da neodložno zapleni rudnik bakra Bor i potom ga putem pregovora preda konzorcijumu« (ZStA-Potsdam, RWM Nr. 902, Berlin 9. 01. 1918).

²⁰⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, više dokumenata.

²¹⁰⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 30, Berlin 27. 06. 1914.

²¹¹⁾ H. Feis, *nav. delo*, str. 279.

²¹²⁾ Т. В л а х о в, *nav. delo*, str. 108.

²¹³⁾ AA-Bonn, Oxford S. 232, Ab I, Bulgarien 7, Bd. 31, Nr. 32, Sofia 16. 07. 1914.

²¹⁴⁾ *Международные отношения в эпоху империализма*, Сокращенное издание, серия 3, том 1, Москва 1935 Нр. 202, str. 268—272.

ka je bila tak[v]a da se ništa nije moglo čuti [...]. Postepeno razvila se opšta tuča [...]. Niko nije mogao ni slutiti da su za to vreme pročitana sva četiri predloga za ugovor s nemačkim bankama [...] i da je isti većinom glasova usvojen.²¹⁵⁾

Političko rasulo ukazuje da se u pozadini skrivalo moralno rasulo. Srpski poslanik je oprezno javio da ljudi »kažu« da se ministar finansija »rukovodi čisto ličnim interesima« pošto »njemu pripada najveći deo komisiona«.²¹⁶⁾ Odprilike devet meseci kasnije, nemački poslanik u Sofiji izvestio je da je u vreme pregovora o zajmu jedan mutan čovek pismom obavestio kralja Ferdinanda da je nemačko poslanstvo Tončev potplatio s 2 miliona franaka.²¹⁷⁾ Posle prvog svetskog rata je u nemačkim službenim aktima zapisano da je u julu 1914. upotrebljena velika svota »novca za podmazivanje«.²¹⁸⁾ Poslanik Rajha je u martu 1915. pisao iz Sofije pretpostavljenima o ličnim koristima koje su Radoslavov i Tončev imali od zajma zaključenog 31. januara, da od svake nemačke uplate stiže ovoj dvojici procenat na tajni račun u banci, da su iz političkih prilika veliki novac za sebe izvukle i druge bugarske ličnosti i da u ovakvoj radi »ni sam kralj nije na poslednjem mestu«.²¹⁹⁾ I austrougarski poslanik je tokom rata javljao da Nemci »snažno rade novcem«.²²⁰⁾ General fon Štajn (Hermann von Stein), koji je tokom nekoliko ratnih godina bio pruski ministar rata, u svojim uspomjenama govori da su u Bugarskoj »ulogu imali podmićivanje i lična korist«.²²¹⁾

Iz podataka koji su do sada saopšteni u istoriografiji²²²⁾ i iz nemačkih i austrougarskih istorijskih izvora sledi da su različite službe i privatni kapital Rajha koordinirano radili na širenju korupcije povezane sa subverzijom, u cilju da se vođstvo Bugarske privoli da uđe u rat (kasnije da istraje u ratu), utiče na bugarsku

²¹⁵⁾ *Dokumenti*, knj. VII-2, br. 458, str. 591—592.

²¹⁶⁾ *Dokumenti*, knj. VII-2, br. 384, str. 518—519.

²¹⁷⁾ AA-Bonn, Oxford S. 1087, Ab I, Weltkrieg 11 geheim, Bd. 1, Nr. 76, Sofia 2. 03. 1915.

²¹⁸⁾ J. Petzold, *nav. delo*, str. 191.

²¹⁹⁾ AA-Bonn, Oxford S. 96, Ab I, Deutschland 128, Nr. 8 geheim, A. Nr. 53, Sofia 22. 03. 1915.

²²⁰⁾ HHStA-Wien, PA I, K. 514, Nr. 96A-D/P, Sofia 30. 10. 1915.

²²¹⁾ [H.] von Stein, *Erlebnisse und Betrachtungen*, Berlin 1919, str. 172—173. Radoslavov je u svojim uspomjenama poricao fon Štajnovu tvrdnju (B. Радославов, *nav. delo*, str. 140—141).

²²²⁾ O korupciji koju je širio imperijalizam: G. W. F. Hallgarten, *nav. delo*; o potplaćivanju bugarskog vođstva od strane Centralnih sila: T. Vlahov, *nav. delo*, kao i u posebnim priložima: Л. Беров: *Нови данни на ролята на Фердинанд като агент на германския империализъм*, u: *Исторически преглед*, 1968, br. 6, str. 24—32; З. Аврамовски, *Finansiranje Radoslavova i njegove stranke za vreme prvog svetskog rata: u: Istorija XX veka*, sv. 12 (1972), str. 107—129.

javnost i organizuju, naoružaju i za Nemačku vežu bugarske komite.²²³⁾ U ovome je svoje mesto imala i DG: odobravalala je veoma povoljne privatne zajmove kralju Ferdinandu (na primer, 4 miliona maraka s kamatom od samo 3,5%), davala je procenete od zaključenih poslova Radoslavovu i Tončevu, potplaćivala je neke viđeni-je pojedince i kod *Kreditne banke* je otvorila naročit račun s novcem iz dispozicionog fonda nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, koji su koristile agenture (mreža Manesman—Rozelijus i mreža Falk Šupa). Saglasno nalogima Direkcije u Berlinu, rukovodeći personal *Kreditne banke*, pre svih direktor Štange (Stange), pomogao je u dogovoru s poslanikom Rajha agente kod isplata »za propagandne svrhe« Radoslavova, ministara itd. O ovakvim potezima Direkcija DG se dogovarala s predstavnicima nemačke vlade.²²⁴⁾

*
*   *
*

U radu DG spajana su htenja jedne velike banke i težnje jedne velike sile u okvirima programa stvaranja političko-privredne interesne sfere Nemačkog Rajha. Na Balkanu je Bugarska bila prvi objekt ovakvog programa, a posredstvom nje se htelo zahvatiti i druga područja iskorišćavanjem aneksionističkih planova Ferdinanda I, Radoslavova i Tončeva i teških finansijskih problema Bugarske. Inicijativu je dao nemački krupni kapital (DG, *Friedrich Krupp AG, Max M. Warburg*), ali je od krize u julu 1914. odlučujuću ulogu preuzelo političko vodstvo Rajha. Tada je kapital postao sredstvo državne politike, ali je time stekao mogućnost da svoje težnje ugradi u nemačke zvanične ratne ciljeve.

DG je težila najširem zahvatanju u balkanska prirodna bogatstva i privredna dobra. Svoje namere je posebno razvila prema istočnoj Srbiji, u kojoj je htela da ovlada rudnim blagom i železnicama. Stvorila je plan o konzorcijumu i od njega zavisnim akcionarskim društvima. Radi ostvarivanja svojih namera koristila se ratom i služila se različitim sredstvima, uključujući saradnju sa obaveštajno-subverzivnim službama i organizacijama i širenje korupcije. Namere, razrađeni planovi i rad DG pružaju primer imperijalizma na delu.

²²³⁾ A. Митров ић, *Ото Фолбер и немачка понуда мира Србији у јесен 1915*, у: Зборник историјског музеја Србије, св. 22 (1985), стр. 137—159, посебно 153—156.

²²⁴⁾ U ovom prilogu navedeni izvori pružaju mnogo više podataka nego što je moglo biti iskorišćeno, a u fondovima AA-Bonn ima i druge građe. Potpisani će o tome opširnije i podrobnije govoriti u svojoj većoj studiji o ulozi srednjevropskog kapitala u balkanskim krizama 1912—1918. Vid. Ž. Avramovski, *Finansiranje Radoslavova*, str. 114—115, 123—126.

SUMMARY

*THE BANK DISCONTOGESSELLSCHAFT AND THE BALKANS
1914—1918*

In the activity of Discontogesellschaft (*DG*) the wills of a big bank and the aspirations of a superpower within the frame of the programme of making the political and economic interest sphere of the German Reich were connected. At the Balkans Bulgaria was the primary object of such a programme, and through it other regions were supposed to be taken over by using the annexationist plans of Ferdinand I, Radoslavov and Tončev and Bulgarian difficult financial problems. A German big business gave the initiative (*DG*, *Friedrich Krupp AG, Max M. Warburg*), but from the crisis in July 1914 the decisive role was taken by the Reich's political leadership. The capital then became a means of state politics, but it also it gained a possibility of building its aspirations into the official German war objectives.

DG aspired for the widest taking of the Balkans's natural resources and economy wealth. Its intentions were especially developed towards the Eastern Serbia where it wanted to take over mineral wealth and railways. It made the plan about a consortium and its depending stock company. In order to fulfill its intentions it benefited from the war and it applied various means including a collaboration with intelligence and subversive services and organisations and by spreading of corruption. The intentions, detailed plans and activity of *DG* offer an example of imperialism at work.

Нусрет Шехић

ПРЕВИРАЊА НА СЕЛУ И У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОТКРАЈ
ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА И У ПРВОЈ ГОДИНИ
НОВОСТВОРЕНЕ КРАЉЕВИНЕ СХС

У току првог свјетског рата, а нарочито поткрај овог крупног историјског догађаја не само европске већ и свјетске историје, заоштриле су се класне и политичке супротности у готово свим југословенским земљама. У оним југословенским земљама које су биле под аустроугарском управом заоштравање друштвено-политичких односа испољило се у масовном дезертирању из службе у аустријској војсци. Дошло је до одметања у шуме и до појаве тзв. зеленог кадра, који је постао озбиљна опасност за прилике у земљи. Дефетизам у аустроугарској војсци узимао је широке размјере. Били су све чешћи случајеви прекорачивања војног допуста и невраћања на фронт, па су војне власти и жандармерија имали пуне руке посла да такве војнике пронађу и врате у јединице.

Заоштравање друштвено-политичких прилика и с тим у вези револуционисање маса, које није мимоишло ни село, произлазило је као посљедица исцрпљујућег рата, чије су неизбежне попратне појаве несташица животних намирница, одјеће, обуће и општа оскудица која је, првенствено, погађала широке слојеве народа. Те тешкоће су, с друге стране, користили шпекуланти и разни профитери помагани и подстицани од стране капиталиста и крупних земљишних посједника за властито богаћење. Рат и његове посљедице утицале су, према томе, на појаву друштвеног раслојавања, при чему су одређене категорије рапидно сиромашиле, док се танак слој трговаца-шпекуланата и профитера брзо богатио.

Ратне недаће, ипак, нису једнако погађале све наше земље. У поређењу са другим југословенским земљама, Србија је у овом рату претрпјела најтеже људске жртве и највеће материјалне губитке. У рату је страдала читава једна генерација, привреда је била опустошена претјераним обавезама које је рат

наметао. У југословенским земљама бивше Аустро-Угарске, ратне прилике утицале су највише на назадовање и замирање привредног живота и, посебно, озбиљно заостајање пољопривреде. Ратни услови, ипак, нису у том погледу подједнако погађали све ове југословенске земље. Тако је стање у Словенији и Војводини, гдје су се поткрај рата сачували извјесни пољопривредни вишкови, било знатно боље у погледу исхране, у поређењу с приликама у Словенији, Далмацији и Босни и Херцеговини.¹⁾

Крајем 1917. године, највише управне власти у Босни и Херцеговини констатују крајњу исцрпљеност земље и упозоравају на могуће друштвено-политичке импликације за даљи развој прилика у њој. Тешкоће су посебно произлазиле отуда што је мушко становништво Босне и Херцеговине у великој мјери било укључено у војну службу. Треба рећи да је у процентуалном погледу оно било веће него на подручју Аустрије и Угарске. Према статистичким подацима о наруковању у аустријску војску, у току 1917. године оно је у Аустрији, у односу на укупан број становника, износило 0,5%, у Мађарској 0,45% док је у Босни и Херцеговини износило 2,35%. Овакав тренд одржавао се на прилике у Босни и Херцеговини утолико теже што су структура привреде и њен укупан ниво били другачији него на подручју Аустрије и Угарске. У првом реду, у Босни и Херцеговини било је преко 100.000 сеоских имања која су била у кметском односу и сељаштво је стога морало да води бригу не само за властито издржавање, већ је истовремено било дужно да испуњава обавезе према својим земљишним посједницима, и то у условима када је највећи дио његових радно способних чланова било у војној служби. У току рата, недостатак радне снаге за обраду сеоског господарства представљало је константну појаву. Отпуштање војних припадника из редова пољопривредника на основу постојећих прописа у вријеме од средине маја у току једне ратне године никако није била довољна мјера да се ублажи стално акутни недостатак радне снаге за обраду земље. Овлашћења која је имао земаљски поглавар у погледу отпуштања из војске, било привремено, »у случајевима пријеке потребе«, или стално, усљед неспособности за даљу војну службу, односила су се на релативно мали број војних припадника. Стога је та мјера била палијативна, што се види и из податка да је укупан број отпуштених из војне службе износио у Босни и Херцеговини, крајем децембра 1917. године, 18.253, што је, с обзиром на укупно 298.773 активних војника из Босне и Херцеговине у аустроугарској војсци, било крајње минимално, готово симболично. Жалбе

¹⁾ Др Драгослав Јанковић, *Друштвени и политички односи у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца уочи стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста)*, Историја XX века, Зборник радова I, Институт друштвених наука, Београд, 1959, стр. 27—33.

на претјерану ангажованост у ратној служби биле су стога из дана у дан све веће.²⁾

Незадовољство у народу, посебно у редовима сељаштва, које је представљало 87% од укупног броја становника у Босни и Херцеговини, било је из године у годину све веће и из бројних других разлога. Нарочито је тешко падала стална реквизиција одређених пољопривредних производа. Тако је реквизиција сијена и сламе тешко погађала онај дио пољопривредног становништва које је искључиво живјело од сточарства. Овом владином мјером сељацима је одузимана и посљедња резерва сточне хране. Реквизиција се вршила по најнижим цијенама. Сијено је узимано по 13 хелера по једном килограму и то »од ока«, док му је тржна цијена била 1,20 до 1,50 круна. Стока је реквирирана не само за прехрану становништва Босне и Херцеговине и војску, већ и за војне лиферанте с подручја Мађарске и Хрватске. Реквизицију су вршили жандарми на лицу мјеста, по најнижој цијени, да би се та иста стока затим продавала по највишој цијени. Недостатак сточне хране и сталне реквизиције стоке умањиле су сточни фонд у БиХ за готово 60%.³⁾ То се, опет, са своје стране негативно одразило на обраду земље, јер се стока користила за те потребе и за вучу. С обзиром на то да је ратна 1917. година била неродна, у прољеће 1918. године глад се надвила као најозбиљнија опасност над становништвом Босне и Херцеговине. Угрожени дио становништва, посебно на селу, постао је пријемчив за револуционарну агитацију, која је у условима побједе октобра у Русији, налазила путеве и до најзабитнијих крајева у земљи.

Проблем исхране становништва, као најакутније друштвено питање, највише је третиран у службеним извјештајима котарских власти у Босни и Херцеговини поткрај 1917. и половином 1918. године. У једном таквом извјештају, поред осталог, констатује се како никаква агитација сељака не може тако брзо да учини »десперадосом« као глад: »докле ће сељак трпити глад догле ће он бити наклоњен политичкој интризи.« Посебно је оскудица хране владала у неким крајевима Босанске крајине (у котаревима Бос. Петровац, Кључ, и Бос. Крупа), гдје се становништво сналазило тако што је прелазило на подручје Славоније да би се тамо снабдјело житом и другим прехранбеним произво-

²⁾ Др Хамдија Капићић, *Босна и Херцеговина за вријеме првог свјетског рата (Држање аустроугарских власти према југословенском питању и стварању југословенске државе)*. Грађа, Гласник Архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, Година VI, књига VI, Сарајево, 1966, стр. 271—272. (Даље: *Гласник АБХ*).

³⁾ Владимир Ђоровић, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914—1918*. Београд—Сарајево, 1920, стр. 222—223; Др Недим Шарац, *Успостављање шестојануарског режима 1929*. Сарајево, 1975, стр. 24.

дима. Тешка ситуација у погледу исхране становништва била је и на подручју источне Босне (у котаревима Рогатица, Чајниче, Фоча и Вишеград). У извјештају Котарског уреда у Вишеграду од 4. марта 1918. године, упућеног Окружној области у Сарајеву, наводи се, поред осталог, како је последњи вагон намирница стигао у овај котар 16. фебруара, а већ 1. марта становништву путем апровизације није подијељено нимало хране. Репа је дијељена у најнужнијим случајевима, пошто је њена цијена у износу од 1 круне и 20 хелера за становништво била превисока.⁴⁾ Ратне недаће које су се сручиле на Босну и Херцеговину имале су катастрофалне посљедице које су се огледале у големим материјалним и људским губицима. Према новијим истраживањима, процјењује се да је у БиХ за вријеме првог свјетског рата изгубило животе 360.000 људи, што процентуално износи 19⁰/₀ од цјелокупног становништва. Од тог броја, од глади је у Босни и Херцеговини помрло 100.986 дјече испод 10 година старости. Ратна штета у Босни и Херцеговини процијењена је на Конференцији мира у новчаном износу од 2,454.800 златних франака што представља већи износ него у свим другим југословенским земљама заједно, изузимајући Србију, чија је ратна штета процијењена у износу од 5,300.000.000 златних франака.⁵⁾

*

* * *

На селу се ситуација није битније измијенила ни пошто се рат завршио. У зиму 1918/1919. године глад је пријетила већем дијелу наше земље. И у овим првим послеријатним годинама, у посебно тешком положају у погледу исхране становништва биле су Словенија, Далмација, Црна Гора и Босна и Херцеговина. Из крајева који тада нису оскудијевали храном (Војводина и поједине жупаније на подручју Хрватске) превоз хране био је отежан усљед слабих саобраћајних прилика. Тим тешкоћама се придружило и неријешено валутно питање, јер су у промету биле велике количине новчаница Аустро-Угарске, без своје реалне основе и покрића.⁶⁾ Ратни систем рационалног снабдијевања, задржан првих година послерије завршеног рата, у условима крај-

⁴⁾ Касим Исовић, *Одјеци и утицаји Октобарске револуције на прилике у радничком покрету Босне и Херцеговине (1917—1921)*. Грађа. Гласник АБиХ, год. VII, књига VII, Сарајево, 1967, стр. 343—3— (Даље: *Одјеци и утицаји октобарске револуције*).

⁵⁾ Др Енвер Реџић, *Југословенски раднички покрет и национално питање у Босни и Херцеговини (1918—1941)*, Сарајево, 1983, стр. 26—27; од истог писца: *Социјалистички покрет у Босни и Херцеговини и стварање југословенске државе 1918*. Зборник радова с научног скупа у Илоку од 16. до 19. маја 1979. Институт за савремену историју и ИРО »Народна књига«, Београд, 1983, стр. 328—329.

⁶⁾ Др Драгослав Јанковић, н. д. стр. 27—28, 33—36.

ње оскудице и испражњених магацина са храном дао је маха зеленашким операцијама и продаји животних намирница по веома високим цијенама, јер се путем Апровизационог уреда, *de facto*, ништа није могло добити. Глад и оскудица и друге сличне невоље у новоствореној Краљевини СХС биле су, према томе, пријетње које су у то вријеме упућивале сиромашне и незадовољне сељаке у савез са градском сиротињом и чиниле тако од њега потенцијалну снагу револуционарних кретања у југословенским земљама.

У новембру 1918. године, Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину разматрало је могућност да се на цијелом подручју прогласи пријеки суд, пошто су појаве пљачке и анархије узимале шире размјере, а немири захватили бројна села. У Дервенти је проглашен пријеки суд 7. новембра 1918. године, јер су у овом котару сељаци нападали на имања тамошњих муслиманских земљишних посједника, палили им чардаке и разграбили прикупљени хак. Пријеки суд у Брчком проглашен је дан раније него у Дервенти. Котарска испостава у Оџаку обавијестила је Народну владу за Босну и Херцеговину телеграмом од 6. новембра да је на том подручју избила побуна кметова, у којој је било смртних случајева, паљевина и пљачке. И на подручју котара Тешањ у то вријеме немири су узели широког маха. Војници који су се враћали с фронта и из заробљеништва активно су учествовали у свим изгредима, паљевинама и пљачки.⁷⁾ Међутим, ефекат ових мјера није дао очекиване резултате, јер новостворени привремени органи власти у форми народних вијећа нису располагали довољно организованим апаратом полиције и жандармерије, па се одустало од проглашавања пријеког суда.

Одржавање кметских односа на селу у Босни и Херцеговини за цијело вријеме аустроугарске управе, а и у првим послератним годинама, у новоствореној Краљевини СХС, представљало је својеврстан спецификум у друштвено-економским односима у Босни и Херцеговини, који су најпресудније утицали, уз све поменуте чиниоце, на то да је село и након рата остало попреште немира и стална потенцијална опасност за успостављени владајући друштвени поредак. Од укупно 10.463 земљишна посједника који су имали кметове, највећи дио отпадао је на муслиманске земљишне посједнике (91,5%), тако да је та чинионица чинила односе на селу сложенијим, јер се с аграрним питањем преплитало и вјерско и национало питање. Такво стање на босанскохерцеговачком селу поткрај рата и у првим послератним годинама стварало је тадашњој управи крупне проблеме. Недаће које су доносили дуг и исцрпљујући рат и општа

⁷⁾ Др Хамдија Капиџић, *Рад Народног вијећа СХС Босне и Херцеговине у новембру и децембру 1918.* Грађа. Гласник АБиХ, књига III, Сарајево, 1963, стр. 261.

револуционарна клима у Европи, која је посебно добила импулсе побједом октобарске револуције у Русији, те избијање револуције у Њемачкој и Мађарској, одразиле су се озбиљно и на прилике на селу и у граду на подручју Босне и Херцеговине. Све те околности утицале су на муслиманске земљишне посједнике и на аустроугарске власти у посљедњој години рата да иступе с приједлозима за рјешавање аграрног питања како би на тај начин неутралисали настојања сиромашних сељака да питање аграра рјешавају револуционарним путем. Суштина приједлога за рјешење кметских односа, које су 1917. године изложили муслимански земљишни посједници, била је у томе да треба извршити физичку диобу земљишта између кмета и земљишног посједника односно подјелу кметске земље по кључу 50% : 50%. Сељак кмет добио би земљу без икакве накнаде, а земљиште које би добили аге и бегови било би њихово неограничено власништво. И приједлог аустроугарске стране за рјешавање кметских односа на селу из тог времена у суштини се сводио на диобу кметске земље између кмета и земљопосједника. С обзиром на ратне околности, аустроугарске власти биле су принуђене да посвете пажњу актуелнијим и за њу важнијим питањима и да оставе по страни цио комплекс проблема везаних за аграрне односе.⁸⁾

*
*   *
*

Завршетак рата и стварање Краљевине СХС сељаштво на подручју Босне и Херцеговине дочекало је с много наде и очекивања. Сматрало се да је наступило вријеме за радикално рјешење аграрног питања. На селу је опћенито владало револуционарно расположење. Сељаци-кметови почели су својим спонтаним акцијама да се ослобађају кметских односа. Отпочело је масовно отказивање испуњавања обавеза које су проистикале из односа кмет-земљишни посједник и заузимање кметске и беговске земље. Земљишни посједници били су доведени у ситуацију која је наговјештавала аграрну револуцију. Одузимани су им посједи, чардаци и други објекти на њиховим имањима су спаљивани, а било је и појава убиства. Све околности су говориле да су сељаци »преврат« схватили као прилику да својом властитом акцијом рјешавају аграрно питање. Старе власти више није било, а нова се налазила у процесу свог конституисања. У страху од револуционарних акција, органи нове управе били су принуђени да задрже већи број чиновника и органа полиције и жандарме-

⁸⁾ Др Хамдија Капиџић, *Аустроугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме првог свјетског рата*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, год. IX, 1957, Сарајево, стр. 26; Милан Гаковић, *Рјешавање аграрног питања у Босни и Херцеговини 1918—1921*), Прилози Института за историју радничког покрета, год. VI, бр. 6, Сарајево, 1970, стр. 17—18.

рије из претходног апарата власти. Тиме је још више потхрањено незадовољство у народу и неповјерење у органе новостворене државе. У доста случајева сељаци су сами разоружавали преостале »оружничке постаје«. Полувојне организације које је стварала нова управа у виду народних стража настојале су да спријече нападе сељака на имање земљишних посједника, паљевине беговских имања, разношење жита и другог иметка. Није био рједак случај да су сељаци ранијим власницима забранили приступ на њихов посјед. А како су најчешће на удару била имања муслиманских земљишних посједника, сукоб се на селу претварао у вјерско-национални обрачун. У исто вријеме, упади црногорских комита на подручје источне Херцеговине и југоисточне Босне, чија су мета била муслиманска села, стварали су још веће узнемирење и присиљавали овај дио становништва Босне и Херцеговине да се сели у Сарајево или у друге, мање угрожене крајеве Босне и Херцеговине.⁹⁾

Сељачки покрет свим својим појавним облицима наметнуо је, тако, аграрно питање као прворазредно друштвено питање, чије се рјешавање није смјело даље одгађати. Занимљиво је да тадашњи предсједник Земаљске владе за Босну и Херцеговину, Атанасије Шола, не истиче у први план рјешавања по хитном поступку аграрно питање, већ »прави лијек« за сузбијање немира у земљи види у јачању војно-политичког апарата, у проглашавању ванредног стања и хитном успостављању пријекних судова у најугроженијим котаревима, као што су били рогатички, бијељински, дервентски, те у неким котаревима на подручју Херцеговине (невесињском, гатачком, столачком, требињском и љубушком). Требало је, према његовом мишљењу, мобилисати резерviste и резервне официре и појачати посаде српске војске. Упућивање захтјева за појачање континента српске војске у Босни и Херцеговини, у чију снагу и ефикасност се у ово вријеме највише вјеровало, Шола је стално постављао у својој преписци с министром унутрашњих послова Светозаром Прибићевићем. Тај захтјев он је истицао у алармантном тону, јер је претпостављао да ће немири на селу узети још већи замах у прољеће 1919. године, када, како он каже, »гора зазелени« и када невоље, с обзиром на општу оскудицу, још више дођу до изражаја.¹⁰⁾ У Београд је био упућен приједлог да се образује жандар-

⁹⁾ Милан Гаковић, *Аграрни немири у Босни и Херцеговини после првог свјетског рата*, Гласник АБИХ, год. VI, књ. VI, Сарајево, 1966, стр. 175—176.

¹⁰⁾ Касим Исковић, *Прилике у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919. и 1920. године*. Грађа. Гласник АБХ, год. 1968—1969, књ. VIII—IX, Сарајево 1968/1969. Предсједник Земаљске владе Босне и Херцеговине Шола министру унутрашњих послова Светозару Прибићевићу 18. фебруара 1919. године, стр. 303—309. (Даље: *Прилике у раднич. покрету БиХ 1919—1920*).

меријски батаљон са сједиштем у Сарајеву и то по узору на сличне формације у Србији.¹¹⁾ Нешто касније ће се тражити и образовање крстарећих одјељења од по два батаљона, с командним официрима и момчади регрутованим из Србије. У Београду је с чуђењем примљен такав захтјев, уз упит зашто се такве формације не могу образовати на тлу Босне и Херцеговине.¹²⁾

Развој прилика на селу, које су јасно свједочиле о томе да се немири продубљују и проширују, присиљило је власти да паралелно са акцијом јачање апарата насиља прибјегну и конкретним законским мјерама за рјешавање аграрног питања, како би спрјечили револуционарно расположено сељаштво да га оно на свој начин, стихијно рјешава, јер би то могло имплицирати дубље и далекосежније промјене у земљи, које не би одговарале основним интенцијама нове управе. Било је очигледно да немири на селу онемогућују консолидацију новостворене власти и компликују друштвено-политичке прилике у земљи, посебно у Босни и Херцеговини, гдје су напади на имања претежно муслиманских земљишних посједника (ага и бегова) прерастали у нападе на муслимане уопште. Влада у Београду са забринутостију је све то пратила и истовремено упозоравала Земаљску владу у Сарајеву да даљи прогони муслиманског становништва могу бити »кобни« за унутрашње односе у земљи и за општи положај Краљевине у иностранству.¹³⁾

Овдје треба да се подсјетимо на чињеницу да је и прије званично прокламованог уједињења и стварања Краљевине СХС, Народно вијеће СХС у Загребу, образовано као највиша власт на подручју југословенских земаља под дотадашњом аустроугарском управом, са своје стране подузимало кораке да стишца узнемирено село. Оно је иступило у јавности с обећањем да ће свака заинтересирана породица добити плодну земљу на обраду и да ће то бити регулисано посебно законом. Усвојен је био и документ, 26. новембра 1918. године, у коме се предлаже укидање феудалних односа. Он, међутим, због низа околности није нашао своју практичну примјену.¹⁴⁾ Годину дана раније и на Крфској конференцији, на којој су учествовали представници

¹¹⁾ Касим Исовић, *Структура и функционисање органа државне управе у Босни и Херцеговини у вријеме од 1918. до 1924. године.*, Гласник АВиХ, год. II, књ. II, стр. 57—58.

¹²⁾ Др Нусрет Шехић, *Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину и његова дјелатност након слома Аустро-Угарске (новембар-децембар 1918)*, Прилози Института за историју Сарајево, год. XVIII, бр. 19, стр. 173—174.

¹³⁾ Касим Исовић, *Прилике у радничком покрету ВиХ 1919—1920*, Грађа. Прибићевић—Шоли 26. јануара 1919, стр. 312.

¹⁴⁾ Грађа о стварању југословенске државе. Приредили: др Драгослав Јанковић и др Богдан Кризман. Институт Друштвених наука, Београд 1964. године. Закључак Средишњег одбора Народног вијећа СХС од 26. новембра 1919. године, стр. 654—655.

српске владе и Југославенског одбора, разматрано је аграрно питање са становишта укидања феудалних односа на селу и то по хитном поступку. А да се рјешавање аграрног питања након завршеног рата поставило пред владајуће кругове у земљи као императив, најбоље потврђује лична интервенција и иницијатива регента Александра Карађорђевића, који је 6. јануара 1919. године иступио у јавност с прогласом у коме је, такође, обећао »праведно« рјешење аграрног питања, што је значило укидање кметства и великих зимљишних посједа и додјелу земље сиромашним сељацима, уз истовремену »праведну« накнаду дотадашњим земљишним власницима.¹⁵⁾ Овом регентовом иницијативом убрзано је доношење, у фебруару 1919. године, документа под називом »Претходне одредбе за припрему аграрне реформе«, у коме се проглашава укидање кметских и колонатских односа и најављује експропријација великих посједа с наплатом одштете, од чега су била изузета имања која су дотада припадала Хабсбуршкој династији и посједи раније даровани странцима за услуге Хабсбурговцима. Предвиђана је и додјела земље онима који се баве земљорадњом и то у оном опсегу колико могу сами са својим породицама да обраде. У том погледу, првенство су требали да имају инвалиди, добровољци, удовице и сирочад бивших ратника. Било је предвиђено да до практичне примјене ове уредбе држава додијели свим поменутиим земљиште у закуп. »Претходне одредбе ...« су, такође, предвиђале да сви већи комплекси шумског земљишта пређу у власништво државе, уз претходну новчану надокнаду њеним ранијим власницима. Рад на даљем спровођењу аграрне реформе убудуће треба да настави нова институција, која је носила назив Државни уред за аграрну реформу.¹⁶⁾

Спровођењем у живот оног што је било предвиђено »Претходним одредбама за припрему аграрне реформе« око 100.000 кметских породица у Босни и Херцеговини било је проглашено слободним власницима кметских селишта. То је сигурно добро примљено у редовима сељаштва и допринијело је смиривању прилика на селу. Сељаштво се изборило за доношење поменуте мјере. Оно је, у ствари, присилило буржоазију на уступке која је била у првом реду заинтересирана за смиривање прилика на селу и која је овом мјером жељела да отвори процес »законског« рјешења аграрног питања. Смиривање прилика на селу било је, ипак, привремено, јер је оно постало у другој половини 1919. године и у првој половини 1920. године поприште нових сукоба у вези с питањем тзв. белучког земљишта. Сељаци предвођени Тежачком организацијом за БиХ сматрали су да је и

¹⁵⁾ Милан Гаковић, *Рјешење аграрног питања*, н. д. стр. 18—19 и 31—32.

¹⁶⁾ Исто, стр. 33—67.

беглук њихово земљиште и саставни дио кметског селишта које је бег присвојио и »бесправно побеглучио«. Власници беглука, напротив, истицали су да је то њихов слободни посјед којим могу слободно располагати. Поновно се стога распламсава немир на селу, сељаци запосједају беглук и убиру плодове с беглучког земљишта. Ова појава праћена је нападима и паљевинама чардака на беглущима. Још у прољеће 1919. године било је случајева да су сељаци узоравали и засијавали земљиште које је било беглук. Поткрај 1919. године све су чешће појаве, нарочито на подручју бањолучког округа, да су сељаци међусобно издијелили големе комплексе беглучког земљишта. (Само на подручју босанскоградшког округа око 3000 дунума). Сељаци су одбијали да дају хак за беглучко земљиште у натури и у новцу и тиме одбијали су да се повинују Уредби о побирању прихода с беглучких земљишта¹⁷⁾ у 1919. години. Ове нове појаве немира на селу присиле су власт на доношење уредбе за регулисање беглучке земље. Доношење нове уредбе за регулисање беглучког земљишта било је повезано са низом политичких спекулација. Тако је Давидовићева Уредба о регулисању беглучког земљишта донесена 14. фебруара 1920. године, тј. исти дан када је та влада поднијела оставку, чиме је јасно дала на знање да је није ни канила провести у живот. Према тој уредби, сва беглучка земља требало је да се подвргне циљевима аграрне реформе. То је, с једне стране, било добро примљено у редовима сељаштва, али је, истовремено, изазвало снажну реакцију у редовима власника беглучких имања. Они су извршили са своје стране снажан притисак на тадашње носиоце власти. Спровођење Уредбе о беглучком земљишту не само да је доведено у питање, него је она доживјела 11. маја 1920. године, за владе Стојана Протића, суштинску измјену. Према тој измјени, под удар аграрне реформе не може доћи оно беглучко земљиште на коме не постоје кметски или кметству слични односи и гдје се такво земљиште обрађује у виду закупа или га сам власник обрађује. Сељаци који немају земље, или је немају довољно треба да подмире своје потребе из државног земљишног фонда. Даљи корак у регулисању аграрних односа представљала је владина Уредба о финансијској ликвидацији аграрних односа у БиХ од 12. маја 1921. године, којом се држава обавезала да плати земљишним посједницима одштету од 225 милиона динара за одузету кметску земљу и 25 милиона динара за одузету, односно узурпирану беглучку земљу.¹⁸⁾

¹⁷⁾ Исто, стр. 67—93; Др Миливоје Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918—1941. године*, Сарајево 1958, стр. 370—378; Ђорђе Крстић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини* у књизи: *Босна и Херцеговина као привредно подручје*, Сарајево, 1938, стр. 71.

¹⁸⁾ Милан Гаковић, *Рјешење аграрног питања у БиХ*, н. д. стр. 113—115.

Сумирајући владине мјере на рјешавању аграрног питања, треба истаћи да је »Претходном уредбом о финансијској ликвидацији кметских односа« око 100.000 кметских породица у БиХ добило око 7 милиона дунума земље у пуно власништво, док је уредбом о поступању с беглучким земљама сељацима укупно припало 1,5 милион дунума земље, што је износило око половину укупног беглучког земљишта. Без обзира што је спровођење аграрне реформе имало компромисан карактер, што су сељаци својим акцијама принудили буржоазију на уступке, ипак, у крајњој линији, мјере власти допринијеле су смиривању прилика на селу, које престаје бити поприште социјалних немира и непосредних акција за измјену земљишно-правних односа. Временом, оно ће постати важно друштвено упориште за грађански усмјерену политичку акцију с изразито конзервативно-националистичким предзнаком. Половично спроведена аграрна реформа отворила је простор грађанској политици за спекулације у сфери аграра и око аграра кроз цио међуратни период^{18a)}

*
*   *
*

Аустроугарске власти посљедњих година рата и органи новостворене власти Краљевине СХС након рата нашли су се на истој линији када су без двоумљења настојали да онемогуће и сузбију сарадњу и заједничку акцију сеоске сиротиње и радничког покрета. Примјер Русије, гдје се у пракси потврдило и остварило савезништво радничке класе и сеоске сиротиње, било им је озбиљно упозорење да тако усмјерену акцију на тлу југославенских земаља треба у зачецима сузбити и онемогућити. У томе се ишло тако далеко да су аустроугарске власти забраниле одржавање скупова на селу у организацији Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине (СДС БиХ), која је, након паузе од неколико ратних година, обнављала рад у другој половини 1917. године. Њена активност у новим околностима требало је да се одвија под строгим контролом надлежних органа власти. У инструкцији Заједничког министарства финансија од 17. јануара, властима у Босни и Херцеговини било је наложено, да на социјалистички покрет обратe пуну пажњу, да прате све фазе његове дјелатности и да воде рачуна о опасностима које могу настати пропагирањем и ширењем социјалистичких идеја. Индикативно је да се у истој инструкцији указује на опасности које могу произаћи за владајући систем и из нерјешеног аграрног питања, које »екстремисти« у социјалистичком покрету могу искористити за организовање преврата. Зато органи власти у Босни и Херцеговини треба да онемогуће »опасну социјалистичку

^{18a)} Др Недим Шарац, *Аграрни фактор друштвено-политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918—1929)*, Преглед, бр. 7—8, Сарајево, 1975.

пропаганду.«¹⁹⁾ С обзиром на то да су се појављивали леци у којим су пропагиране идеје октобарске револуције и које су, према налазима власти, доносили бивши заробљеници после мира у Брест-Литовску, 26. марта 1918. године издано је специјално упутство аустроугарских власти о поступку према тим бившим заробљеницима који су се враћали у земљу. Требало је обратити, у првом реду, пажњу на све оне на које се сумњало да су присталице и поборници бољшевичке револуције и онемогућити их.²⁰⁾ У кладу с једном наредбом Ратног министарства у Бечу, све сумњиве особе које су долазиле из руског заробљеништва морале су се подврћи строгом надзору. Жандармеријске станице биле су дужне да заведу евиденцију таквих »сумњивих«. Сprovedен је и строжији поступак у погледу издавања пасоша и уопште што се тиче путовања.²¹⁾ Ушло је готово у праксу да Земаљска влада редовно обавјештава и упозорава ниже органе власти о свакој појави »бољшевичке пропаганде«. У једном њеном допису од 24. јула 1918. године наведено је, поред осталог, како су повратници са руског фронта узели учешћа у пропаганди »максималистичких идеја«. Такође је наведено како војници свој допуст користе за агитацију и спровођење »терористичких идеја.«²²⁾

Строга контрола и надзор власти над повратницима, бившим заробљеницима из Русије, продужио се и након завршеног рата и у Краљевини СХС. Заробљеници из Русије враћали су се у домовину у групама 50—60 људи. Они су границу прелазили у Суботици, а затим преко Бос. Брода ступали на подручје Босне и Херцеговине. На граничном прелазу су евидентирани у засебне спискове и подвргавани специјалном испиту од стране посебно одређених полицијских чиновника. Власти су овом послу приступале врло опрезно и подозриво, јер се претпостављало да су војници-повратници у највећем броју »инфицирани« бољшевичким идејама, да су »заврбовани« и да имају задатак да у нашој земљи шире бољшевичке идеје. Обавезно су сви повратници били подвргнути вишемјесечном полицијском надзору. Међу бившим заробљеницима из Русије и војницима повратницима било је највише сељака. О томе постоји доста података и у низу извјештаја званичних органа региструје се повећан утицај со-

¹⁹⁾ Као напомена 4. Заједничко министарство финансија у Бечу о социјалистичком покрету у Босни и Херцеговини од 17. јануара 1918. године, стр. 321—322. — Види: Ибрахим Карабеговић, *О радничком покрету у Босни и Херцеговини од половине 1917. године до формирања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста)*, Гласник АВХ, год. 1968—1969, књига VIII—IX, 1968/1969.

²⁰⁾ Као напомена 4. Упутство Земаљске владе о поступку са руским ратним заробљеницима, стр. 369—370.

²¹⁾ Исто, стр. 370.

²²⁾ Исто, стр. 397.

цијалиста-повратника на те сељаке и њихово све бројније укључивање у Социјалдемократску странку БиХ²³⁾

Утицај прилика у Мађарској на тлу наше земље, како у вријеме револуционарних догађаја у њој, тако и након угушења револуције у тој земљи, задавао је, такође, доста бриге властима у Краљевини СХС. Страх од могућег »преврата« аналогно оном који је извршен у Русији и у Мађарској био је стално присутан. И свака припрема за штрајк као да је иницирала политички преврат. Таква психоза посебно је дошла до изражаја у данима непосредно прије 1. маја 1919. године, односно послеје Конгреса уједињења у стварања СРПЈ (к), када су, управо из страха од могуће револуције, највише власти у земљи донијеле одлуку о забрани прославе овог празника радничке класе. Могућност политичког преврата у земљи доводила се у најужу везу с убаченим бољшевичким агитаторима извана, тј. из Русије и Мађарске. У допису Земаљској влади од 23. маја 1919, министар унутрашњих послова Св. Прибићевић наводи како се разним путевима, па чак и путем авиона, шире прогласи и »други памфлети« из Мађарске на наш териториј.²⁴⁾ Утицај револуционарних догађаја у Мађарској нимало се, према томе, није потцјењивао. Постојала је управо тенденција да се збивања у Мађарској прецјењују и виде као непосредна опасност за стање у нашој земљи. Предсједник Земаљске владе за Босну и Херцеговину наводи у свом писму од 1. маја 1919. године министру унутрашњих послова Прибићевићу како ће се мађарска револуција преко Хрватске проширити и на Босну и Херцеговину.²⁵⁾ Оваквим приказом непосредне опасности за друштвени поредак настојао се, у ствари, оправдати систем репресивних мјера који се тада примјењивао према радничком покрету. То је био посебно добар повод да власти забране прославу 1. маја 1919. године. Власти су, такође, располагале подацима да у мађарској револуцији истакнуту улогу имају и неки Босанци, који су претходно активно учествовали у октобарској револуцији у Русији. Босанаца је било и у мађарској »црвеној војсци«. А да би се сузбила »бољшевичка агитација«, од стране Земаљске владе упућен је у Будимпешту повјерљив човјек да би дјеловао »на сузбијању бољшевизма међу Бошњацима«²⁶⁾

²³⁾ Исто. Штаб армије Народној влади Босне и Херцеговине 19. децембра 1918, стр. 403—404; Народна влада БиХ Министарству унутрашњих дела 21. јануара 1919. године, стр. 405—406. У овом другом извјештају, поред осталог, наводи се како се бивши заробљеници из Босне и Херцеговине »... не крећу за Босну, него се разилазе по Сријему, а нешто по Банату и Вачкој, те стога нема већег доласка у Бос. Брод.« — Исто, стр. 405—406.

²⁴⁾ Касим Исовић, *Одјаци и утицаји октобарске револуције*. Грађа. Св. Прибићевић Земаљској влади 23. маја 1919, стр. 518—519.

²⁵⁾ Исто, Предсједник Земаљске владе Шола министру Прибићевићу 1. маја 1919, стр. 496—498.

²⁶⁾ Исто. Извјештај Команде II армијске области од 10. марта 1919, стр. 437.

Пораз револуције у Мађарској, у августу 1919. године, за-
дао је, такође, својеврсне главобоље властима у нашој земљи,
јер је тада требало ставити под најстрожу контролу прелазак у
нашу земљу многих активних учесника револуције, како оних
југословенског поријекла, тако и осталих, а међу њима доста
Руса. У Суботици је био организован пријемни логор за све наше
поданике који су долазили из Русије, Мађарске или Аустрије.
Полицијски чиновници испитивали су сва та лица. Све повратни-
ке за које се утврдило да су били у црвеној гарди или »служили
непријатељској војсци« (а непријатељском војском се сматрала
и совјетска црвена армија и мађарска црвена војска) требало је
спровести у земљу под оптужбом за кривично дјело за које је
била предвиђена казна робије у трајању од 20 година. За лица
на која се није сумњало да су активно учествовали у поменутих
војскама, али за која се претпостављало да су симпатисали бољ-
шевице, био је одређен строг надзор власти. Они су били оне-
могућени да без дозволе власти напуштају мјесто боравка. Под
строгу контролу био је стављен улазак Руса који су учество-
вали у мађарској револуцији и који су након њеног угушења
тражили уточиште у нашој земљи. Извјестан број тих лица ула-
зио је у нашу земљу с украјинским пасошем издатим у Бечу,
али је на захтјев руског царског војног изасланика у Београду
наша војна мисија у Бечу обуставила визирање таквих путних
исправа. Власти су сматрале да је доласком руских избјеглица,
након угушења мађарске револуције, опћенито појачана бољше-
вичка пропаганда у земљи. Када је веза преко Мађарске пресе-
чена, нова је била успостављена преко Бугарске. Загреб је, пре-
ма овој оцјени, био центар »руских бољшевичких пропаганди-
ста«. Из Загреба су они упућивани у остале градове у земљи,
па и у Сарајево.²⁷⁾

Посебну пажњу власти су обраћале на оне југословенске
револуционаре који су имали истакнуту улогу у октобарској ре-
волуцији у Русији и који су се већ поткрај 1918. и у току 1919.
враћали натраг у земљу. У повјерљивим извјештајима помињали
су се, међу осталим, др Вукашин Марковић (за њега је постојао
податак да је био лични пријатељ Лењина и Троцког), Звонимир
Шврљуга, Никола Ковачевић, Владимир Чопић, Милан Жанко
и др. Сматрало се да се комунисти у Москви обучавају за за-
датке које треба да извршавају у нашој земљи. Посебно интен-
зивно се трагало за Николом Ковачевићем, за кога се чуло да се
илегално налази у Сарајеву.²⁸⁾

²⁷⁾ Исто. Упутство Министарства унутрашњих послова Земаљској
влади БиХ од 27. септембра 1919. о поступку према оним који се враћају
из Русије, Мађарске и Аустрије, стр. 543—544.

²⁸⁾ Мо м ч и л о З е ч е в и ћ, *Политички рад југословенских револу-
ционара 1918—1919*, Комунист бр. 341 од 14. 11. 1963. — Као напомена 24.
Телеграм министра Прибићевића Шоли од 14. јануара 1919. — О бољше-
вичким курсевима у Москви, стр. 414—415.

*
* * *

У посљедњим годинама првог свјетског рата примјетне су промјене у радничком покрету у Босни и Херцеговини. Оне су у директној вези с обновом рада СДС Босне и Херцеговине, која је иницијатор низа акција. Често су одржавани скупови радника под руководством Социјалдемократске странке, на којим су формулисани конкретни захтјеви радничког покрета. На Земаљској конференцији СДС Босне и Херцеговине која је одржана 3. фебруара 1918. године у Радничком дому у Сарајеву, констатовано је да је током рата, *de facto*, био онемогућен рад социјалистичких организација у Босни и Херцеговини и да је тек октобарска револуција у Русији »отворила очи мјеродавним факторима« да измијене свој став у том питању и омогуће обнову рада и СДС БиХ и радничких синдикалних организација. У резолуцији с ове конференције истиче се, с посебним нагласком, потреба обнављања социјалистичких радничких организација, чији је рад дотад био прекинут »ванредним стањем, једнако као и право збора и удруживања«. У свом раду социјалистичке радничке организације требало је да слиједи »старе правце«, да се не збуњују приликама у Монархији и да се клоне национализма који су проповиједале грађанске странке. Оне, у ствари, треба да су надахнуте »духом интернационализма« и циљевима »које су деценијама слиједили«. На овој конференцији учесници нису смјели расправљати о проблемима рата и мира, јер су у томе онемогућени од стране полицијског представника који је присуствовао конференцији. С обзиром на то да је тада питање исхране и скупоће било незаобилазно, на конференцији је истакнут захтјев да се дотадашњи скупарински доплатак (доплатак на скупоћу) за све рударске раднике у Босни и Херцеговини повиси од 50% на 100% и да се свим радницима додијели једнократна изванредна помоћ. У резолуцији се обавјештава јавност да је обновљено страначко гласило »Глас слободе« и упућен позив радницима да се претплате на овај лист.²⁹⁾

Положај појединих категорија радника био је у посљедњој години рата врло тежак. То се првенствено односило на рударе. Међу рударима владало је дубоко незадовољство. Њихове наднице нису ни приближно одговарале тадашњим потребама. Котарски предстојник у Високом констатује у свом извјештају Земаљској влади од 5. фебруара 1918. да рудари Брезе приликом исплате у јануару 1918. године нису »ни хелера« примили, јер је већина одраније била дужна тамошњем конзуму, гдје су набављали животне намирнице. Њихове породице остале

²⁹⁾ Касим Исовић, *Прилике у радничком покрету БиХ*. Грађа. Извјештај шефа Полицијске дирекције у Сарајеву о раду Земаљске конференције социјалистичких радничких организација, стр. 299—305.

су без средстава за друге врсте набавки (одјеће, обуће, дувана и др.). Котарски предстојник сматра да стога није случајно да су рудари склони револуционарном расположењу и акцији. У интересу несметаног рада у руднику и у циљу спречавања немира у њиховим редовима и организовања штрајкова треба, према овој оцјени, да се подузму кораци за побољшање њиховог положаја.³⁰⁾ Сличан положај рудара регистрован је у Варешу, Какњу и др. Власти не крију да су рудари дубоко незадовољни и да револуционарна пропаганда има плодно тло у њиховим редовима. Свему томе погодовала је општа револуционарна ситуација изазвана догађајима у Русији и у другим европским земљама (Њемачкој и Мађарској). Није стога било случајно да у рударским центрима Босне и Херцеговине најраније почиње обнављање радничких организација СДС БиХ.³¹⁾ Занимљиво је истаћи да се на скупу Социјалдемократске странке у руднику Зеница одржаном 24. марта 1918. године разматрало питање укључивања сељака у редове СДС БиХ. Идеја о томе најуже се доводила у везу с нерјешеним аграрним питањем, за чије је коначно рјешење Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине испољавала у ово вријеме све веће интересовање.³²⁾ Она је и раније, до почетка првог свјетског рата, истицала захтјев за укидањем феудалних односа у Босни и Херцеговини. Кмет је требало да добије бесплатно земљу, а земљишни посједник новчану накнаду од државе. Међутим, крајем 1917. године, под утицајем опште револуционарне климе у Европи, а посебно оних мјера које су донесене у Русији побједом октобарске револуције, СДС Босне и Херцеговине коначно је прихватила лијеву оријентацију у међународном радничком покрету. По узору на совјетски декрет о земљи, СДС БиХ сада је тражила национализацију земље, односно национализацију свих великих посједа. Коначно је ова странка формулисала свој став о аграрном питању на тај начин што је у свој програм унијела захтјев за експропријацију феудалних имања у корист кметова. С тим у складу сада су и њена настојања да окупи сељаштво у социјалистички покрет.^{32а)}

Узнемирено село било је погодан терен за револуционарну пропаганду и стога се у ово вријеме на готово свим скуповима

³⁰⁾ Касим Исовић, *Одјаци и утицај октобарске револуције*. Грађа. Извјештај котарског предстојника Перковића Земаљској влади од 5. фебруара 1918, стр. 329.

³¹⁾ Исто. Жандармеријско крило Команди Жандармеријског корпуса 22. фебруара 1919, стр. 343.

³²⁾ Исто. Котарски уред у Зеници Земаљској влади у Сарајево 25. марта 1919, стр. 368—369.

^{32а)} Недим Шарац, *Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине и аграрно питање*, Годишњак Друштва историчара БиХ, XI, Сарајево, 1961.

радника, посебно рудара, међу којима је било доста са села, актуелизира аграрно питање и истиче захтјев за његовим рјешењем. Тада се чине покушаји да се СДС Босне и Херцеговине више приближи селу и његовим проблемима. Власти нису остале равнодушне за све оне скупове на селу који су иницирани и организовани од стране ове странке. Схватајући да агитација Социјалдемократске странке за радикално рјешење аграрног питања може само потенцирати незадовољство у редовима сељаштва, Земаљска влада за Босну и Херцеговину се, у свом допису од 27. априла 1918. године органима управе, позива на своју наредбу којом је забранила да се на скуповима социјалдемократа и уопште на скуповима радника у организацији социјалиста расправља о аграрном питању. У духу поменуте наредбе, представник власти овлаштен је да спријечи сваког оног говорника који би на скупу радника покренуо питање аграра да даље настави своје излагање. Агитацију социјалиста у том правцу требало је онемогућити, јер се рачунало да ће сељаци-кметови под утицајем социјалистичке пропаганде ускраћивати испуњавање обавеза према својим земљишним посједницима и тиме оштетити аге и бегове у њиховим »оправданим и законским захтјевима«. На тим скуповима радника без сметње од стране власти могло се расправљати о проблемима надница, исхране, скупове, животног стандарда и сл. У стварности, у редовима радништа био је у то вријеме испољен посебан интерес за »опасну пропаганду«, јер је сваки приговор представника власти на излагања говорника на радничким скуповима, у којим су се дотичале »забрањене теме«, изазивао гласне протесте присутних. А »забрањене теме« биле су и расправе о рату и миру, о октобарској револуцији и др. Баш због тешкоћа које су имали овлаштени представници власти да каналишу ток скупова радника у организацији СДСБиХ, од појединих локалних органа власти стизали су Земаљској влади приједлози да се уопште забрани за одређено вријеме одржавање радничких скупова.³³⁾ Таква одлука није била донесена, али је зато Земаљска влада у својој инструкцији од 27. августа 1918. године налагала да сељацима који раде у индустријским предузећима обавезно треба, у условима нарастале опасности у земљи, забранити да присуствују радничким зборовима, јер је то у интересу јавног реда и мира. Ово се образлагало и тиме да сељаци као сезонски радници у појединим индустријским гранама не припадају професионално радничкој класи. У пракси се ова владина мјера спроводила на тај начин што се одобравање одржавања радничких скупштина условљавало претходним обавезама организатора скупа да сељаци неће присуствовати нити учествовати у ње-

³³⁾ Као напомена 30. стр. 377—378 и стр. 381—382. Инструкција Земаљске владе од 27. априла 1918, Извјештај Котарског уреда Зеница од 25. марта 1918.

говом раду. Ограничења која су чињена приликом одржавања радничких скупштина садржана су и у томе што је сваки заказани скуп радника подлијегао претходном одобрењу одговарајућег органа власти.^{33a)}

У погледу понашања власти у случају избијања штрајка и сличних немира постојала је тада доста прецизна инструкција Заједничког министарства финансија од 25. фебруара 1918. године. Према тој инструкцији, немире који би настали независно од штрајка требало је енергично у коријену сузбити и по потреби у таквој ситуацији обезбиједити помоћ војске. У случају избијања штрајка, прво треба покушати да се он мирним средствима обустави. При томе је првенствено требало одстранити организаторе штрајка, а његове активне учеснике изоловати и онемогућити да у њему учествују. У случају да се таквим средствима не обезбиједи обустављање штрајка, раднике-штрајкаче треба тада насилно укључити у рад у милитаризованим предузећима, а коловође штрајка лишити слободе. Уколико би штрајк избио на жељезници, одмах треба да се спроведе, уз помоћ војске, милитаризација и у овој привредној грани. У случају штрајка рудара сугерира се вођење стрпљивих и дужих преговора с њиховим представницима, с обзиром на могућност рудара да организују отпор у виду пасивне резистенције, односно да раде с минималним ефектом. У инструкцији се посебан акценат ставља на помоћ војске у сузбијању штрајкачких акција. Била је директива да власти у свим поменутих случајевима остварују сарадњу с војним факторима и то како приликом избијања штрајка, тако и у току његовог трајања, а и у току немира уопште. Ове су се мјере сматрале нужним и изискивале су их посебне ратне прилике.³⁴⁾ У свјетлу свих изнесених околности може се потпуније сагледати како су поткрај рата били ограничени услови за било какву озбиљнију активност организованог радничког покрета. Требало је у тим условима много довитљивости и смјелости да се и поред свих ограничења на радничким скуповима расправљају сва она питања која директно или индиректно тангирају интересе радничког покрета и радничке класе у цјелини, а која су власти изричито означиле као табу-теме. Није био риједак случај да су у то вријеме борбени раднички активисти, ризикујући да буду лишени слободе, отворено расправљали и о проблемима рата и мира, аграрном питању и сл.

Иако поткрај аустроугарске управе у БиХ није забиљежен озбиљнији штрајкачки покрет, ипак су и тада регистроване поједине радничке акције које су се изразиле у краћим обу-

^{33a)} Исто. Инструкција Земаљске владе подређеним органима о забрани присуствовања сељака радничким скупштинама од 27. августа 1918. године, стр. 397—398.

³⁴⁾ Исто. Упутство Заједничког министарства финансија Земаљској влади у Сарајеву од 25. фебруара 1918, стр. 345—347.

ствама рада или у мањим штрајкачким акцијама. Тако је у Приједору, 6. јуна 1918. године, услједила обустава рада у жељезничкој радионици. У Сарајеву су, такође 27. јуна исте године, радници жељезничке радионице демонстративно организовали штрајк. Паралелно с тим регистроване су и акције радника у шумској индустрији за повећање наднице и побољшање животних услова. Међу радницима у предузећу за индустријску експлоатацију дрвета у Теслићу дошло је до изражаја велико незадовољство због ниских надница и слабе снабдјевености живежним намирницама. Власти су имале обавјештење да се почетком јула 1918. године, на иницијативу социјалдемократских странака, у Аустро-Угарској припрема генерални штрајк радника и жељезничара, који треба да захвати подручје цијеле Монархије, па тиме и Босну и Херцеговину. Биле су у том смислу припремљене превентивне мјере, а вођства радника, како појединих индустријских предузећа, тако исто на жељезници, била су стављена под строги надзор. Цјелокупна акција на организацији штрајка вршена је, према увиду власти, путем усмених договора. Изостали су, према, томе, писмени позиви, објављивање плаката и сл. Очекивани генерални штрајк, ипак, није избио.³⁵⁾

Како је већ раније истакнуто, раднички покрет у Босни и Херцеговини, предвођени СДСБиХ, у посљедњој години рата, а то значи и у задњој години аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, био је под најстрожијом контролом власти. У таквим условима, тежиште активности СДСБиХ било је на обнови социјалистичких радничких организација и борби за побољшање животних услова радника. Тако је у току овог краткотрајног периода услједила обнова рада социјалистичких радничких организација и то посебно у најзначајнијим рударским и индустријским центрима Босне и Херцеговине: Сарајеву, Зеници, Какњу, Брези, Тузли и међу радницима духанске индустрије. Вођство СДС Босне и Херцеговине обратило је у овом периоду пажњу проблемима села и с тим у вези забиљежено је приступање сиромашних сељака у Социјалдемократску странку и то посебно оних који су били запослени као сезонски радници у шумској индустрији и рударству. Власти су то забиљежиле с доста пажње.

Обновљено Гласило Социјалдемократске странке »Глас слободе« одиграло је тада важну улогу у оживљавању радничког покрета. Лист се борио с превентивном цензуром, пошто су његови написи често били под њеним ударом, а поједини бројеви листа били су плијењени. Путем »Гласа слободе« мани-

³⁵⁾ Исто. Извјештај Земаљске владе од 27. априла 1918. године Заједничком министарству финансија о активности радничких организација у Сарајеву, Зеници и Тузли, стр. 378—380; Инструкција Земаљске владе од 6. јула 1918. године у погледу избијања генералног штрајка, стр. 396.

фестовала се солидарност радника Босне и Херцеговине с револуционарним покретима у Русији, Њемачкој и Мађарској, популарисане су социјалистичке идеје и радништво информисано о кретањима у радничком покрету на ширем простору југословенских земаља.³⁶⁾

Земаљска влада за Босну и Херцеговину била је незадовољна писањем »Гласа слободе«. Генерал Саркотић писао је 27. јануара 1918. године у Беч да се у »Гласу слободе«³⁶⁾ распирују антивладино расположење и антимонархистичка осјећања. У написима о аграрном питању и у темама о спољној политици Саркотић налази доказе комунистичке оријентације овог листа. Чудно је да овај генерал истовремено указује на »српско-националистички«³⁶⁾ фанатизам уређивача овог гласила. Написи у овом листу најмање су му могли дати повода за то. У ствари, позитивно писање »Гласа слободе«³⁶⁾ о идеји југословенства оцјењивано је не само као фанатизам, већ и као непријатељска пропаганда. Због тога Земаљска влада није искључивала могућност примјене изнимних одредби о Закону о штампи против »Гласа слободе«. О тим мјерама говорило се и у једном извјештају Земаљске владе Заједничком министарству финансија од 6. априла 1918. године. У њему се у почетку истиче како су листови у Босни и Херцеговини до обнове »Гласа слободе«, с обзиром да нису »штетили интересима«, уживали одређене погодности. Тако је постојала пракса, да се избјегне заплијена листа, да се број у припреми доставља на увид државном одвјетнику. Уколико државни одвјетник није имао приговора, лист је одлазио на коначно штампање. Овакав се поступак, према мишљењу одговорних у Земаљској влади, потврдио као опортун и подобан. Међутим, појавом »Гласа слободе«³⁶⁾ стање се измијенило, јер, како то види генерал Саркотић, »Глас слободе«³⁶⁾ носи наглашену оријентацију »интернационалне социјалистичке партије«³⁶⁾ и путем њега се шире револуционарне идеје и пропагира бољшевизам. Иако је цензура своје учинила, ипак су се, према Саркотићу, из више разлога, посебно због уважавања инструкција Заједничког министарства финансија, пропуштали многи чланци који су, *de facto*, вршили »штетан«³⁶⁾ и негативан утицај. Он је стога сматрао да је законски дуплустава обустава излажења овог социјалистички усмјереног листа, али кривични поступак против уређивача једва би, при постојању превентивне цензуре, могао водити позитивном и очекиваном резултату. Стога је Саркотић заступао мишљење да се прописани поступак у односу на штампцу мора стриктно примјењивати. На тај начин редакција »Гласа слободе«³⁶⁾ мора обавезни примјерак листа ставити на увид државном одвјетнику, који, у случају да се у њему објављује напис

³⁶⁾ Др Ибрахим Карабеговић, *Раднички покрет Босне и Херцеговине између револуционарне и реформистичке оријентације 1909—1929*, Сарајево, 1973, стр. 79—82.

којим се чини кривично дјело, одмах издаје налог да се цио број листа плијени, а одговорне личности подвргну кривичном поступку. Према важећем пропису, редакције листа биле су дужне да државном одвјетнику доставе обавезни примјерак шест сати прије излагања из штампе. Како би овом одредбом били погођени сви листови, Саркотић је начинио измјену тиме што је тај рок од шест сати смањио на два сата. Он је за то добио и сагласност министра Буријана. Према томе, тиме је »Глас слободе« добио посебан третман, јер је у очима власти у ово вријеме оцијењен као опасан лист. Редакција овог јединог радничког гласила у Босни и Херцеговини морала се, према томе, у ово вријеме борити с цензуром и честим забранама његовог излагања. И претплатници овог листа били су евидентирани од стране жандармеријских станица како би били под контролом полицијских органа.³⁷⁾

*
*   *
*

Након рата, у новоствореној Краљевини СХС раднички покрет у Босни и Херцеговини, предвођен Социјалдемократском странком Босне и Херцеговине наставио је и у оквирима нове државне организације доста живу активност. Социјалистичке организације дјеловале су отворено, борбено, гласно се солидарисући с успјесима руског пролетаријата и отворено и енергично подржавајући револуцију у Мађарској и Њемачкој. На борбен начин тражила се успостава републиканског уређења у новоствореној држави. Кроз цјелокупну такву политичку активност као да је вођство радничког покрета изражавало једно схватање да су се у новоствореној држави обезбиједили бољи услови од претходног периода и као да су наступили бољи дани за општи развој и дјелатност радничког покрета. Свакако да су у томе играле улогу и неке друге околности и да је вођство радничког покрета користило општу револуционарну климу у земљи и ван граница наше земље, а такође опште несређено стање у земљи, када се нова власт налазила у процесу свог организовања и консолидовања. Несметан, доста полетан и динамичан ток у развоју радничког покрета првих мјесеци након рата релативно је кратко трајао, јер новостворена власт Краљевине СХС није била спремна да толерише такву политичку активност СДС БиХ. Првих мјесеци, у новоствореној држави

³⁷⁾ Касим Исовић, *Одјеци и утицај октобарске револуције...* Грађа. Извјештај Земаљске владе Заједничком министарству финансија од 6. априла 1918. године о мјерама против »Гласа слободе«, стр. 372—374. Шире и исцрпније о »Гласу Слободе« види: *Ибрахим Карабеговић, Глас слободе од 1909—1929. године и његов значај за проучавање историје радничког покрета у Босни и Херцеговини*, Прилози Института за историју радничког покрета, Сарајево, VII, 7, 1971.

слободно су одржавани скупови радника у организацији СДС БиХ, на којим се отворено пропагирала републиканска идеја, затим величао револуционарни дух октобра и истицала парола борбе против »буржоаске Југославије«. Већ почетком 1919. уследили су директиве и упозорења с највишег мјеста из Београда да се неће убудуће допуштати скупови радника на којим се пропагирају такве и сличне идеје. Поводом одржавања скупштине СДСБиХ, половином јануара 1919. године, на којој је главни говорник био познати српски социјалиста Филип Филиповић и с које је упућен борбени поздрав совјетској републици, Народна влада за Босну и Херцеговину обавјестила је команданта II армијске области са сједиштем у Сарајеву, војводу С. Степановића, да ће Ф. Филиповић због свог говора на поменутој социјалистичкој конференцији бити предат државном одвјетнику, а С. Јакшић бити позван код шефа правосуђа да му се саопшти да се убудуће неће дозволити такве »протудржавне демонстрације«. Предсједник Народне владе Шола такође је обавјестио министра Прибићевића да се убудуће неће моћи одржавати слични раднички скупови без претходне најаве полицијским властима, којим, иначе, обавезно мора присуствовати њихов представник. Шола је већ у то вријеме имао у виду и далекосежније мјере против радничког покрета, али се оне тада још нису могле донијети, јер, како он истиче, »на снази постоји одредба кривичног закона да није могуће кривце ради политичких деликата прогонити«. Међутим, он је најавио измјену поменуте одредбе Кривичног законика и био је упућен, у том смислу, приједлогу одговарајућем министарству у Београду. Иако су највише власти у Босни и Херцеговини у ово вријеме морале признати да вођство СДС Босне и Херцеговине није у својој дотадашњој политичкој активности прибјегавало насилним средствима и методама борбе и да су се штрајкови јављали с циљем да се на тај начин побољша материјални положај радника, ипак није било двоумице код носилаца власти, а то и сам Шола на једном мјесту наглашава, да је »преврат у бољшевичком смислу једини прави идеал ових људи«³⁸⁾ (мисли на вођство СДСБиХ -- пр. моја).

О поштравању курса према активности радничког покрета у БиХ доста говоре инструкције тадашњег министра унутрашњих послова Св. Прибићевића, које је он достављао Земаљској влади у Босни и Херцеговини у првој половини 1919. године. Он у њима тражи да се енергично сузбија »бољшевичка« агитација, а посебна је мета његових оштрих напада и осуда гласило СДС Босне и Херцеговине »Глас слободек«. У телеграму од 8. фебруара 1919. године, он налаже да се исти лист плијени као и све друге публикације које глорификују бољшевизам.

³⁸⁾ Касим Исовић, *Прилике у радничком покрету БиХ*. Грађа. Извјештај Шоле Прибићевићу од 18. јануара 1919, стр. 324—325.

Његов енергичан захтјев био је да се подвргне најстрожијој цензури »агитирање републиканских форми владавине«. ³⁹⁾ Главни смјер активности вођства СДС Босне и Херцеговине у почетку 1919. године, у очима активиста СДС БиХ, карактерише борба за остварење јединства радничког покрета на подручју цијеле земље; борба против националних трвења и национално-вјерске нетрпељивости; борба за рјешење аграрног питања и то одузимањем земље од ага и бегова и њене додјеле кметовима без икакве накнаде; развијање интензивне политичке активности како би на изборима за Уставотворну скупштину социјалисти изборили највећи број својих представника и, на крају, борба за одвајање цркве од државе. Власти је забрињавала чињеница да овакав програм СДС Босне и Херцеговине има подршку код једног броја демобилисаних војника, посебно бивших заробљеника из Русије. ⁴⁰⁾

У готово свим значајнијим привредним центрима гдје је концентрисана радничка класа у Босни и Херцеговини власти су запажале револуционарно расположење међу радницима, прожете републиканским осјећањем и спремношћу на борбу. Сматрало се да у том погледу нарочито предњаче жељезничари. Они су тада и били најбоље организовани и сваког тренутка се очекивало да они прогласе генерални штрајк. Процењивало се да их је организовано 11.000 и да је тај процес узео нарочито маха непосредно након доласка српске војске у БиХ. Према процјени Жељезничке дирекције за БиХ и Полицијске дирекције у Сарајеву, жељезничари су били у великом броју огорчени противници монархијског уређења, добро су организовани и у вези су са СДСБиХ. »Нерасположење према новој држави, истиче се у овом извјештају од 31. јан. 1919. године, постало је ствар коју се више нико не устручава да јавно докаже«. ⁴¹⁾ А у извјештају сарајевске окружне области од 29. фебруара 1919. године констатује се да су социјалистичке идеје међу жељезничарима узеле толико маха да су их прихватили и њихови »дојучерашњи противници и национални хрватски социјалисти«. Сарајевска окружна област сматрала је да је готово иста ситуација међу рударима Босне и Херцеговине. У редовима рудара превладало је увјерење да уз помоћ и подршку Социјалдемократске странке БиХ једино могу да заштите своје класне (у извјештају се каже сталешке — пр. моја) интересе. Констатујући да је рат много допринио таквом одређењу радника у истом извјештају дословно стоји: »Рат је произвео да матери-

³⁹⁾ Исто. Телеграми Прибићевића Шоли од 8. фебруара 1919, стр. 427.

⁴⁰⁾ Као напомена 37. Котарски уред Фојнице Земаљској влади 17. фебруара о социјалдемократској скупштини, стр. 427—429.

⁴¹⁾ Касим Исовић, *Одјаци и утицај октобарске револуције*. Грађа. Народна влада за БиХ скреће пажњу на активности жељезничара у допису од 31. јануара 1919, стр. 424.

јалистичка идеја превлада све друге као никад прије. Стога се и јаче осјећају друштвене неједнакости. Рудари се оријентишу на СДСБиХ јер су дошли до увјерења да су жељезничари успјели да обезбиједе боље животне услове захваљујући својој организованости».⁴²⁾

Извјештаји који су стизали Земаљској влади из најјачег рударског базена, какав је Крека код Тузле, говорили су о изразито револуционарном расположењу тамошњих радника. Међу рударима Креке Социјалдемократска странка имала је несумњиво јако упориште. Само на протестном скупу радника, одржаном 21. фебруара 1919, у организацији ове радничке странке, било је присутно преко 5.000 радника. Котарски уред из Тузле, с тим у вези, констатује како се том приликом говорило против превентивне цензуре и запостављања Социјалдемократске странке у тадашњем Државном вијећу. Истицале су се пароле против буржоаског система у земљи, а чуле су се и пароле »живио болшевизам«!⁴³⁾ У Бањој Луци се на основу заплијењеног плаката сазнало да тамошњи одбор СДС Босне и Херцеговине припрема протестну скупштину за 21. фебруар 1919. године, под паролом: »Протест против обесправљивања и провоцирања радничке класе«.⁴⁴⁾ Петосатни протестни генерални штрајк 30.000 радника организован је истог дана у Сарајеву, Травнику, Тузли, Мостару, Бањој Луци, Зеници и Бос. Броду.⁴⁵⁾ Све ово искористила је Земаљска влада да 1. марта 1919. године изда налог да се убудуће забране скупови на којим се велича болшевизам. Скупове социјалиста, према истој наредби, треба дозвољавати само у оним случајевима ако постоје гаранције да су они заиста потребни и да »нису пуке провокације односно буђење и тровање маса«. Власти треба да дозволе да се на њима критикује управа и њени органи »у најширем обиму« при чему треба да изостане »лично вређање«.⁴⁶⁾

И састанак мјесне организације СДС у Мостару, почетком фебруара 1919, са 800 присутних, посвећен је оштрој критици политике тадашње власти, посебно њене мјере о завођењу слободне трговине, којом се ишло наруку »богатој класи« да уз високе цијене купује намирнице. На овој конференцији социјалиста тражено је укидање слободне трговине у условима велике оскудице, поновно завођење максимираних цијена и спровођење реквизиције вишкова хране која је депонована у мага-

⁴²⁾ Исто. Извјештај Окружне области Сарајево Земаљској влади од 29. фебруара 1919, стр. 433—434.

⁴³⁾ Исто. Извјештај Котарског уреда Тузла Земаљској влади од 21. фебруара 1919, стр. 434.

⁴⁴⁾ Исто. Летак Мјесног одбора СДС у Бањој Луци, стр. 435.

⁴⁵⁾ *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919—1979*. Том I, Београд 1980, стр. 66.

⁴⁶⁾ Као напомена 41. Упутство Земаљске владе у вези с одржавањем социјалистичких скупштина, стр. 436.

цинима »богаташа и шпекуланата«. Реквиреране вишкове хране треба подијелити сиромашном народу уз приступачну цијену. Режим је критикован што није извршио радикалан раскид с чиновништвом и полицијом наслеђеним из претходног, аустроугарског периода управе и што се владине мјере не спроводе у интересу свих класа. Са конференције је упућен протест против аспирација италијанског империјализма на дијелове наше земље. Такође су овом приликом дошле до изражаја симпатије присутних за успјехе руског пролетаријата у октобарској револуцији.⁴⁷⁾

Са колико пажње и забринутости су праћене акције радничког покрета у ово вријеме види се, поред осталог, и у томе што се на вијест да СДСБиХ за 21. фебруар најављује у Сарајеву протестну скупштину створила готово пометња међу компетентним представницима власти. Указивало се, с тим у вези, на опасност да скупштина прерасте у отворену демонстрацију против режима. Претпостављало се да у таквој ситуацији сарајевска полиција не би могла одговорити своме задатку. Замољен је зато командант босанске дивизијске области да, на дан када је заказана скупштина социјалиста, војска буде у приправном стању. А полицијски директор у Сарајеву добио је налог од предсједника Земаљске владе Шоле да позове све вође СДС БиХ и запријети им да својим акцијама не угрожавају ред и мир у земљи, јер ће у супротном бити употријебљена сила против »изазивача« нереда.⁴⁸⁾ Може се стога констатовати да су у првој половини 1919. године највише власти у земљи биле заокупљене страхом и бригом од могућности да радничка класа не изврши »преврат«. Предсједник Земаљске владе за Босну и Херцеговину Шола пише министру Прибићевићу, 28. марта 1919. године, да Социјалдемократска странка Хрватске (СДС Хрватске), под утицајем мађарске револуције, припрема преврат и да у томе има подршку »клерикалних и франковачких Хрвата«. У Хрватској, односно у Загребу, јавно су се ширили, истиче Шола, прогласи СДС Хрватске, у којима се позивају војници на непослушност. Сељаци и грађани се позивају да оснивају војничка, радничка и сељачка вијећа.⁴⁹⁾ Иако је у оваквим информацијама било претјеривања, оне нису биле без основа, јер је значајан подстрек општем револуционарном расположењу маса у Хрватској, Славонији и Војводини, а и другим крајевима земље, дала појава социјалистичке револуције у Мађарској крајем марта 1919. године. Познато је да је тада у Будимпешти била образована

⁴⁷⁾ Касим Исковић, *Прилике у радничком покрету БиХ*. Грађа. Среско начелство у Мостару Народној влади 5. фебруара 1919, стр. 326.

⁴⁸⁾ Исто. А. Шола команданту босанске дивизијске области 19. фебруара 1919, стр. 327—328.

⁴⁹⁾ Исто. Земаљска влада за БиХ министру Прибићевићу 28. марта 1919, стр. 329—330.

посебна југословенска комунистичка група, која је издавала и слала у Југославију прогласе, брошуре, летке и слично. Ова група издавала је и свој лист »Црвена застава«, који је растуран у нашој земљи. Поред свега тога, у мађарској револуцији учествовала је и једна војна јединица састављена од Југословена којима је командовао Иван Матузовић, пекарски радник, касније командант мађарске Јужне црвене армије.⁵⁰⁾ Међутим, тадашња руководства социјалдемократских странака Хрватске и Словеније била су присталице сарадње с буржоазијом и с владама у Краљевини СХС. Остајући у то вријеме на опортунистичким и реформистичким позицијама, они нису озбиљно ништа ни покушали да револуционарном превирању, које је захватило радничку класу и добар дио сељаштва, дају организован вид и усмјере на борбу за рушење постојећег поретка.

У цјелокупној овој ситуацији, власти су се посебно тешко мириле са чињеницом да и у редовима активних војника и официра има присталица републиканске идеје. Ова појава настојала се, поред осталог, објаснити дугим одсуством српских војника од њихових домова и слабим економским стањем у Србији. Све је то доприносило општем револуционарном расположењу и »превратничким« идејама. Није остало незапажено од власти да поједина активна војна лица посјећују Раднички дом у Сарајеву и да се друже са социјалистима. Такве појаве запажене су и у другим мјестима Босне и Херцеговине. У свом допису од 23. априла 1919. године Команди II армијске области, Земаљска влада констатује како је »из поузданог извора« обавијештена да се у »радничком дому овдашњих социјалдемократа у леглу бољшевичке пропаганде састају социјалисти и поједини српски војници и да дотичне конференције обдржавају у једној помоћној соби«. Овим састанцима присуствовали су и неки српски официри. Земаљска влада обратила је на ову чињеницу посебну пажњу и подузела је кораке да установи имена српских војника који су одржавали везе са социјалистима у Сарајеву.⁵¹⁾ Војницима је, иначе, било »најстрожије« забрањено да учествују на политичким скуповима и сличним политичким манифестацијама и Команда II армијске области молила је Земаљску владу да се заложи да вођство СДСБиХ не дозвољава приступ у њен дом војним лицима, па ни онда када се исти дом појављује као организатор забава, предавања и слично.⁵²⁾ Ова појава међу српским војницима није имала шире размјере. Радило се, ипак, о појединцима војницима и то није требало да изазове већу забри-

⁵⁰⁾ Касим Исовић, *Одјеци и утицаји октобарске револуције*. Грађа. Министар Св. Прибићевић Земаљској влади 23. маја 1919, стр. 518.

⁵¹⁾ Као напомена 47. Земаљска влада за БиХ Команди II армијске области у Сарајеву 29. марта 1919, стр. 330—331.

⁵²⁾ Као напомена 50. Команда области Земаљској влади 26. априла 1919, стр. 462.

нутост тадашњих власти. Војска и војни чиниоци уско су сарађивали са цивилном влашћу. Већу бригу могла је изазвати вијест да у то вријеме расте социјалистички утицај на селу. Котарски уред у Зеници, констатујући наведену чињеницу у извјештају од 31. марта 1919. године, истиче да је једино српска војска способна да спрјечи одржавање скупштина на селу у организацији СДСБиХ, мада има података да и у њиховим редовима има присталица социјалистичког покрета.⁵³⁾ Истицањем у први план српске војске као гаранције за очување »реда и мира«, изражавало се недовољно повјерење управних власти према постојећем полицијском и жандармеријском апарату, дијелом наслијеђеном од раније, аустроугарске управе.

У складу с обавјештењима котарских власти да село постаје све више подложно утицају социјалистичке пропаганде, Земаљска влада је подузела са своје стране одређене кораке. Она је циркуларним писмом од 10. априла 1919. године позвала окружне и средске начелнике, затим свештенике и учитеље, као и друге »угледне« личности да утичу на народ да се не »помути чисти патриотизам наших сељака«.⁵⁴⁾ Издава је, затим, директива да се ни под коју цијену не смију дозволити скупштине Социјалдемократске странке БиХ по селима. Међутим, те њене мјере нису имале очекивани ефекат, јер су и даље евидентирани случајеви да социјалисти агитују у редовима сељаштва. Из зеничког котара, 18. априла 1919. године јављено је да социјалисти обилазе околна села и обећавају сељацима да ће се борити за рјешење аграрног питања. И на подручју травничког округа забиљежене су сличне појаве. И тамо су социјалисти агитовали међу сељацима да ће се они борити против великих пореза и за рјешење аграрног питања. У својој агитацији на селу социјалисти су истицали да је војска велико оптерећење за земљу и да они сматрају да је она непотребна.⁵⁵⁾ У сваком поједином случају гдје се располагало информацијом да социјалисти врше пропаганду на селу власти су издавале налог најближој жандармеријској станици да изврши истрагу и хапшење агитатора. У мјесечном извјештају за март 1919. године, Земаљска влада за Босну и Херцеговину обавијестила је Министарство унутрашњих послова да је евидентирано незадовољство међу сељацима, посебно међу оним који се враћају из заробљеништва и из војне службе. То користи СДСБиХ за своју

⁵³⁾ Као напомена 47. Извјештај Котарског уреда Зеница Земаљској влади 31. марта 1919, стр. 332.

⁵⁴⁾ Исто. Циркуларно писмо Земаљске владе свим окружним начелницима од 10. априла 1919, стр. 334—335.

⁵⁵⁾ Као напомена 50. Котарски уред Зеница Земаљској влади 18. априла 1919, стр. 451—452; Жандармеријска станица у Травнику Котарском уреду у Травнику 19. априла 1919, стр. 457—458.

политичку пропаганду. Резултат тога је повећан број сељака у поменутој странци.⁵⁶⁾

Занимљиво је како се у ово вријеме објашњавао од стране власти порасли утицај социјалиста у народу. У Зеници је, према мишљењу котарског предстојника, социјалистички покрет добио ширу друштвену подршку једноставно стога што је Зеница »средиште свих рудара БиХ и важно мјесто пропаганде социјалдемократске организације«. С тим у вези се указује на потребу да власти обрате будну пажњу на дјелатност СДСБиХ, која је у свом раду прешла на »политичко поље настојећи да добије власт у своје руке«. Морало се, такође, признати да успон утицаја социјалиста на радничку класу није могло спријечити ни свештенство. »Побожни и богобојазни католички сељак овог индустријског котара, истиче се у истом извјештају, постао (је) социјалиста, приправан да пође за вођама јер види колико су ојачали и колико испословали за побољшање радничке класе.« У оваквој ситуацији писац овог извјештаја не искључује могућност да ће и социјалисти у Босни и Херцеговини искористити револуционарни покрет у Мађарској, јер је ширење револуције из ове земље »нашло разумијевања и код овдашњих пролетера, којима је лако успјети да заведу непросвједеног тежака, јер радећи с њиме у мајдану пружена (им) је могућност да га заразе бољшевизмом.«⁵⁷⁾ Било је, међутим, и другачијих објашњења зашто је утицај социјалиста појачан и зашто је немир у Босни и Херцеговини у ово вријеме у сталном порасту. У писму председника Земаљске владе за Босну и Херцеговину Шоле министру Прибићевићу, 29. марта 1919. године, каже се, на примјер, како је »терен« у Босни и Херцеговини, у поређењу с другим крајевима земље, погоднији за извршење »преврата« усљед »... вјерских и племенских супротности и невоспитаности народа«. Он сматра да на распаљивање страсти у народу највише утиче штампа којој се може доскочити само строгом цензуром. Шола осуђује писање радничке штампе у Загребу и Београду, која својим написима доводи у питање државно и народно јединство земље. Како дотад није проведен погодан начин да се спријечи растурање радничке штампе, Шола се залаже за увођење строге цензуре која би била диригована из једног центра и која би водила рачуна о посебним приликама у појединим крајевима земље. Министар Прибићевић, у начелу сагласан с овим Шолиним приједлогом, сматрао је да се цензура мора прво ограничити на оне написе у штампи који третирају питања спољне политике земље, затим о стању и кретању војске, али и на

⁵⁶⁾ Исто. Извјештај Земаљске владе од 28. априла о општој ситуацији у марту 1919, стр. 475—477.

⁵⁷⁾ Исто. Извјештај котарског председника Зеница Земаљској влади 31. марта 1919, стр. 442.

оне у којима се народ позива на социјалну револуцију, односно насилну измјену постојећег друштвено-политичког система.⁵⁸⁾

У другој половини априла 1919. године, у Београду је одржан Конгрес уједињења, на коме се већина дотадашњих социјалдемократских странака и група у нашој земљи ујединиле у јединствену радничку странку под називом Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). То је био крупан догађај у историји радничког покрета наших народа. Припреме за одржавање овог конгреса испуниле су у великој мјери активност социјалдемократских странака у нашој земљи од завршетка рата и стварања Краљевине СХС. У исто вријеме, одржан је и Конгрес уједињења синдикалних организација. У извјештају министру Прибићевићу, од 19. маја 1919. године, Шола тврди како су »социјалисти« у БиХ након одржаног конгреса у Београду врло интензивно политички дјеловали. Он напомиње да су и на самом конгресу у Београду делегати из Сарајева били веома активни.⁵⁹⁾ Делегати Конгреса уједињења били су, иначе, подвргнути посебном политичком надзору. Полицијски комесаријати били су дужни да о томе доставе посебне извјештаје Земаљској влади у Сарајеву. По повратку делегата у Сарајево Сретен Јакшић покушао је да из воза одржи говор радницима присутним на сарајевској жељезничкој станици, али, је у том био спречен од стране полиције. Он је свој говор одржао на отвореном простору. Важно је истаћи да су, према обавјештењима Команде II армијске области, од стране делегата с Конгреса у Београду дијељени леци у Радничком дому у Сарајеву, у којим се радници и војници позивају на револуционарно успостављање »пролетерске диктатуре«. Наводно су и војници позивани да отказују послушност својим старјешинама.⁶⁰⁾

У ово вријеме, већу пажњу власти привукле су најављене радничке манифестације у вези с прославом првомајских празника. Цио ток ствари у вези с прославом Првога маја приказиван је у алармантном тону и власти су вршиле припреме као да ће тог дана избити револуција. Прикупљане су информације којим је требало доказати да се заиста на тај дан припрема »преврат«. Тако је Котарски уред у Зеници, 23. априла 1919. године, са доста узнемирености обавијестио Земаљску владу да је у магацину рудника у Зеници извршена крађа експлозивног материјала. Слична крађа наводно се одиграла и у Бихаћу, гдје

⁵⁸⁾ Исто. А. Шола министру унутрашњих послова Светозару Прибићевићу 29. марта 1919, стр. 440.

Као напомена 47. Министар Прибићевић Шоли (неутврђен датум), стр. 414.

⁵⁹⁾ Као напомена 47. Извјештај А. Шоле министру Св. Прибићевићу од 19. маја 1919, стр. 387—388.

⁶⁰⁾ Као напомена 50. Извјештај Полицијског комесаријата Земаљској влади 26. априла 1919, стр. 472.

је украдено 90 килограма хлоратита. С тим у вези се развила веома жива кореспонденција између Окружне области у Травнику и Котарског уреда у Зеници. Радило се о сандуку од 5.000 експлозивних капица. И овај догађај доведен је у везу с припреманом прославом Првог маја. Окружна област у Травнику сматрала је да су социјалисти охрабрани својим дотадашњим успјешним политичким радом и да их то подстиче да изазову веће нереде, а можда организују и преврат на свој празник. Ишло се тако далеко у преувеличавању и драматизовању овог случаја крађе у руднику Зеница да је Окружна област изнијела мишљење Земаљској влади да би на подручју Зенице, Жепча и Јајца требало прогласити пријеке судове, јер социјалистима »досадашње казне не импонирају те би се тиме лако дали завести на изгред«. ⁶¹⁾ Земаљска влада добила је и с подручја бањолучког округа обавијест да у поводу првомајских празника треба да »букну немири«. И овдје се помишљало на завођење пријеког суда. Помињана је и могућност изрицања и смртних казни, »које се могу у нужди овршити и стрјељањем«. ⁶²⁾ Из Вареша је стигла обавијест о организовању демонстрација тамошњих радника, које треба да буду подржане од стране католичког и муслиманског становништва. Земаљска влада је била обавијештена да је и на подручју травничког котара извршена припрема за прославу Првог маја. За ту сврху су припремљене и првомајске паролe у којима се поздрављају комунисти Мађарске, Италије, Енглеске и др. Упућују се, такође, поздрави Совјетској Републици Беле Куна и Црвеној армији. ⁶³⁾ У инструкцији свим окружним начелницима и полицијској дирекцији у Сарајеву од 16. априла 1919. године, у вези с прославом Првог маја, није се предвиђала забрана ове прославе радничког празника. Претпостављало се, додуше, да ова прослава неће бити »обична манифестација«, већ да може прерасти у »једну демонстрацију« и стога се налагало поменути органима да се »оружана сила има тек онда употријebити када се сва остала средства исцрпе и кад радници односно демонстранти употријeбе силу, било то у ма ком правцу«. У случају да жандармерија не буде у стању да заведе ред, у акцију тад треба да ступи војска. У часу кад интервенише, полицијски и други органи требало је прогласити пријеки суд. Брахијалној сили, према овој инструкцији, није се смијело прибјећи ». . . ради говора поклика и псовки«. Земаљска влада је заступала став да се неће ометати прослава Првог маја ». . . уколико се исте крећу у границама позитивних

⁶¹⁾ Као напомена 47. Котарски уред Зеница Земаљској влади 23. априла 1919, стр. 336; Окружна област Травник котарским уредима Жепче, Јајце и Бугојно 24. априла 1919, стр. 336.

⁶²⁾ Као напомена 50. Земаљска влада Котарском уреду у Бањој Луци 25. априла 1919, стр. 466—467.

⁶³⁾ Исто. Извјештај Жандармеријске станице у Варешу Команди III жандармеријске бригаде у Сарајеву 26. априла 1919, стр. 468—469.

закона».⁶⁴⁾ Међутим, неколико дана касније, у Београду, на сједници Министарског савјета другачије се одлучило. У ствари, ријешено је да се забрани организовање прославе Првог маја у Босни и Херцеговини и о томе је министар Св. Прибићевић обавијестио председника Земаљске владе Шолу 26. априла 1919. године. Оваква одлука за Босну и Херцеговину објашњавала се тиме што подручје БиХ представља такозвану војишну зону. Ова забрана односила се и на градове Загреб, Београд и Сплит. С тим у вези су армијским командама издана наређења о успостављању приправног стања а командантима жандармерије потребне инструкције. С обзиром на то да се очекивала реакција и отпор од стране организованог радничког покрета, на поменуту одлуку Министарског савјета издата је и посебна владина инструкција од 29. априла 1919. године, у којој се налаже органима власти да упозоре водство СРПЈ (к) да је дужно поштовати владину одлуку о забрани прославе Првог маја. У случају да тог дана буде угрожен ред и мир војска ће најенергичније интервенисати, а ако би радници на жељезници тада организовали штрајк сви они, као и службеници »на војишном делу«, потпадали би под војни суд, а штрајк би био проглашен као побуна у војсци. Било је најављено и хапшење радничких вођа и завођење строгих казни за раднике у случају штрајка. У накнадној депеши од истог датума истиче се могућност појаве пасивне резистенције у редовима радника као својеврсног вида отпора. У таквом случају требало је, по налогу власти, »отправити све особе које се истичу протудржавним држањем и комунистичком агитацијом«.⁶⁵⁾

У инструкцијама највиших власти, у поводу прославе Првог маја најављивао се у сваком случају један оштрији курс борбе против радничког покрета. То потврђује и сама Земаљска влада у једној својој информацији од 29. априла 1919. године, упућеној Команди II армијске области. Ту се, између осталог, истиче да је фактички »... крајње време да се безобзирности и претјераним и ничим оправданим захтјевима радничке класе снажно насупрот стане«. Истог оног тренутка кад буду лохапшене истакнуте вође радничког покрета требало је, по налогу Земаљске владе, извршити пресију на чланове њихових породица, интернирати их из њихових домова, обезбјеђујући им само најнужнија средства за живот. На сам празник требало је да буде заведен полицијски час, који у Сарајеву почиње у

⁶⁴⁾ Исто. Упутство Земаљске владе окружним начелницима и Полицијској дирекцији у Сарајеву у вези с првомајском прославом од 16. априла 1919, стр. 446—448.

⁶⁵⁾ Исто. Министар Прибићевић Земаљској влади о забрани прославе 1. маја, 26. априла 1919, стр. 469—470; Шифровани телеграм Земаљске владе свим подређеним органима управе у вези са забраном прославе 1. маја, од 26. априла 1919, стр. 470—471.

10, у провинцији у 9, а по селима у 7 часова навече. Треба да буде заведена општа забрана точења алкохола.⁶⁶⁾

Вијести које су Земаљској влади стизале о реаговању мјесних организација СРПЈ (к) у БиХ на наведене одлуке сводиле су се на то да је забрана изазвала велико изненађење, а понегдје и запрепаштење у редовима радника. У већини мјеста чланови СРПЈ (к) истицали су да се они обавезују и примају на себе одговорност за организацију првомајске прославе. У појединим случајевима се тражила дозвола за одржавањем скупштине и радничке забаве, тј. дозвола за прославу 1. маја с ограниченим програмом. Неки котарски предстојници били су склони да овај раднички захтјев подрже, али је то Земаљска влада у сваком поједином случају врло категорично одбила. Извјесна »попустљивост« појединих котарских уреда долазила је отуда што су се на лицу мјеста увјерили о стварном расположењу међу радницима и што су жељели да се бар минималним уступцима дјелује »умирујуће« на раднике.⁶⁷⁾

На вијест о званичној забрани прославе 1. маја неке радничке организације изразиле су своје негодовање, али без манифестација отвореног супростављања; неке су привидно ту одлуку мирно примиле, а неке су најавиле могућност немира, па и штрајка. У Сарајеву су предствници Социјалдемократске странке скренули пажњу надлежним органима власти да ће забрана прославе 1. маја изазвати међу радницима негодовање. Они нису искључили могућности и »непријатних инцидената« и обуставе рада на више дана. Такође су истицали да би прослава 1. маја протекла у миру, а обустава рада свела би се само на један дан, тј. на дан 1. маја.⁶⁸⁾ Како власти у Сарајеву нису у том погледу биле спремне на било какав уступак Мјесна, организација СДС БиХ, односно СРПЈ (к) и Мјесно синдикално вијеће Сарајева објавили су генерални штрајк у форми пасивне резистенције. Између 30. априла и 1. маја радници су се почели окупљати у Радничком дому у Сарајеву. Међутим, војска и полиција провалиле су у Дом и ухапсиле преко 500 присутних радника, међу којима се нашло 18 партијских и синдикалних функционера. Сви су они доцније предани суду. Раднички дом је био затворен и забрањено је даље излажење листа »Глас слободе«.⁶⁹⁾ Овакав поступак према радницима у Сарајеву био

⁶⁶⁾ Исто. Инструкција Земаљске владе у вези са забраном прославе 1. маја, од 29. априла 1919, стр. 481—482.

⁶⁷⁾ Исто. Извјештај котарских уреда и испостава Земаљској влади о реаговању у редовима радника и јавности поводом забране прославе 1. маја, стр. 483—486.

⁶⁸⁾ Исто. Предсједник Земаљске владе Шола 28. априла 1919. године о реаговању вођства Социјалдемократске странке на забрану прославе 1. маја, стр. 474.

⁶⁹⁾ Као напомена 47. Шолин извјештај министру Прибићевићу од маја 1919, стр. 371.

је истовремено сигнал властима у другим градовима БиХ да и оне примјене сличне мјере против радника. Слично као у Сарајеву и у другим мјестима БиХ радници су прибјегли пасивној резистенцији као облику отпора. У руднику у Зеници рудари су свој рад свели само за потребе термоцентрале. То је изазвало забринутост код управе рудника, јер се сматрало да дужи отпор радника у виду пасивне резистенције може економски упропастити рудник. Власти су стога примјениле пресију на функционере СРПЈ (к) у Зеници. Котарски уред у Зеници јавио је 1. маја 1919. године Земаљској влади да су похапшени социјалистички агитатори и »други непријатељски елементи«. Рудари су и поред тога наставили отпор, сводећи рад у рударским јамама на минимум.⁷⁰⁾

У Травнику, и Тузли, односно у Креки, радници су на владину одлуку о забрани прославе 1. маја такође одговорили пасивном резистенцијом. У Травнику је добар дио радника штрајковао и само мали број је долазио на посао.⁷¹⁾ С обзиром на то да је отпор у Креки добио доста озбиљан вид и пошто је било неизвјесно докад ће трајати, Шола је писао Команди II армијске области како ствари у Тузли не теку добро, јер локалне власти нису истушиле енергично против радника и скривиле њихов отпор. Шола је сматрао да рударе Креке треба покорити или сломити. Он је ријешење видио у хапшењу и протјеривању свих оних радника који неће да раде. Хапшење је требало да слиједи паралелно с деложирањем њихових породица из радничких станова. У том циљу требало је појачати тузлански војни гарнизон одјељењем добро опремљене пјешадије наоружане митраљезима и топовима. Рудари у Креки су свој отпор мотивисали као израз солидарности с ухапшеним радницима и условили су престанак отпора претходним пуштањем свих похапшених радника.⁷²⁾

И власти су биле дошле до сазнања да се кроз раднички отпор манифестује њихова радничка солидарност и отуда мишљење појединих функционера котарских управа да нема користи прогонити појединце раднике, поготово када ни сам директор рудника у Креки није знао ко су коловође и главни организатори радничке акције. Тражило се с тим у вези постављање новог, енергичнијег директора и пао је приједлог да то буде обавезно »Србијанац«, »енергичнији од ранијег«, јер, између осталог,

⁷⁰⁾ Као напомена 50. Котарски уред Зеница 1. и 2. маја 1919. Земаљској влади, стр. 490—491.

⁷¹⁾ Исто. Извјештаји привременог комесара Келера од 7, 8. и 10. маја 1919, стр. 491—492.

⁷²⁾ Исто. Телеграфски извјештај окружног начелника Тузла Земаљској влади од 29. априла 1919, стр. 492; Шолино упозорење Команди II армијске области од 5. маја 1919, стр. 492—493.

садашњи директор наумио је да отпутује у Чешку да се тамо запосли. Из Котарског уреда у Тузли потекао је приједлог да се заведе ратно стање. У том случају рудари би се третирали као војна лица и сходно томе према њима треба да се примјењује ратни војни закон.⁷³⁾ Од највиших власти у Сарајеву сти-зале су инструкције да се отпор рудара скрши брахијалним мје-рама. У инструкцији окружном начелнику Тузле од 8. маја 1919. године, Земаљска влада истиче да се у Креки истог дана мора успоставити ред и пасивну резистенцију треба сломити примје-ном најоштријих прописа. На основу овакве директиве, војна посада у Креки је појачана са 60 нових људи. Пошто је посто-јала опасност потапања рудника на пумпама су постављени нови »поуздани људи«; постављени су и нови контролори. Њихов је задатак био да хватају оне који подстичу рударе на отпор. На-јављено је било повећање жандармерије на 30 људи, јер их је дотада било само 9. Влада је обавијештена о прогону нових 10 рудара, заједно с њиховим породицама.⁷⁴⁾ Међутим, све то није дало очекиване резултате. Шола је у извјештају министру При-бићевићу од 16. маја 1919. године био принуђен да призна да је ситуација у руднику Крека критична и да ни 6% рудара не долази на посао.⁷⁵⁾ У извјештају од 18. маја он констатује још гору ситуацију, јер се дотадашњи отпор, изражен у пасивној резистенцији, изметнуо у штрајк. Шола наводи како сами рад-ници-рудари спречавају сељаке запослене у руднику да раде. Пријетила је и опасност од потапања рудника, мада су пумпе још увијек биле у рукама »поузданих људи«. Он, такође, извје-штава Београд да органи власти драстично поступају с рудари-ма и њиховим породицама деложираним из станова. А и сви они који ометају успостављање нормалног стања у руднику треба да буду протјерани скупа са фамилијама у свој завичај. Међу њима је био и извјестан број Чеха. Предсједник Земаљске владе Шола упутио је у Креку полицијског тајника Келера, са посеб-ним овлаштењем. Овај полицијски службеник у истом својству већ је раније дјеловао на угушивању штрајка радника у Зеници. Шола је овом свом повјеренику наредио 18. маја да свим сред-ствима угуши штрајк рудара у Креки. Репресивне мјере требале су се примјенити и на породице рудара насилним деложирањем из радничких станова. Тај задатак Келер треба да изврши уз помоћ жандармерије, а ако то не буде довољно, треба тражити помоћ редовне војске.⁷⁶⁾ Да би се деложација и отпремање по-

⁷³⁾ Исто. Окружни начелник Тузле Земаљској влади 8. маја 1919, стр. 493.

⁷⁴⁾ Исто. Земаљска влада окружном начелнику Тузле 8. маја 1919, стр. 493.

⁷⁵⁾ Исто. Извјештај предсједника Шоле министру Св. Прибићевићу од 16. маја 1919, стр. 514.

⁷⁶⁾ Исто. Извјештај предсједника Шоле министру Прибићевићу од 18. маја 1919, стр. 514.

родица рудара у завичај одвијали што ефикасније, власти су то требало обављати бесплатно. До 20. маја отпремљено је на тој основи 25 породица, али се акција у том правцу и даље настављала. Паралелно са овим, слиједило је отпуштање рудара са посла и забрана да се запосле на неком другом мјесту. У ту сврху су састављани посебни спискови радника одстрањених с посла, да би се тобоже на тај начин »рударско радништво заштитило од даљњег терора са стране тих нездравих и погибљених елемената«. ⁷⁷⁾

Пасивна резистенција рудара Креке прерасла је у штрајк и у другим индустријским центрима Босне и Херцеговине. Тај штрајк се појављује као израз солидарности с рударима Креке, који су били изложени посебном терору. Штрајк је обухватио и раднике сарајевске жељезничке радионице, затим раднике сарајевске електране, раднике духанске фабрике у Травнику и Мостару, затим рударе у Какњу, Брези у Зеници, гдје је поред рудара обухватио и металце. ⁷⁸⁾

У цијелој овој акцији у вези са забраном прославе 1. маја 1919. године важно мјесто имао је прогон радника »странаца«. У том погледу развила се права политичка кампања. Жељело се све стране раднике окривити за све тешкоће које су произлазиле из разних узрока. Према пропису који је био на снази у Босни и Херцеговини, »странци« су морали у року од 24 часа напустити земљу. Изгон је обухватио и оне који су у Босни и Херцеговини живјели пуних десет година и који су ту већ створили своје породице. ⁷⁹⁾ Почетком маја 1919. године, Прибићевић је тражио од Шоле да се обустави таква мјера на подручју Босне и Херцеговине, јер може у иностранству изазвати неповољан утисак. Он је сматрао да изгон из земље може да обухвати само оне странце за које постоје докази да су радили против »јединства државне форме и који се не покоравају одредбама власти«. Министар Прибићевић позивао се у овом свом писму Шоли од 12. маја на закључак Министарског савјета, према коме изгон »странаца« у постојећој ситуацији треба спријечити, јер може изазвати неповољне реакције у Вашингтону, Паризу и др. ⁸⁰⁾ О

⁷⁷⁾ Исто. Шолине инструкције др Келеру да ликвидира штрајк у Креки од 18. маја 1919, стр. 514. — О размјерама штрајка у Креки и посебној мисији др Келера види: Др Ахмед Хаџировић, *Штрајкови радника Босне и Херцеговине 1919—1920*, Прилози Института за историју радничког покрета, Сарајево, год. VIII, бр. 8, 1972. године.

⁷⁸⁾ Исто. Извјештаји Котарског уреда Високо од 5. и 6. маја 1919, стр. 504; Извјештај Градског котарског уреда Мостар Земаљској влади од 3. маја 1919, стр. 500—503. Види наведени рад др Ахмеда Хаџировића, стр. 119—120.

⁷⁹⁾ Исто. Предсједник Шола министру Прибићевићу од 18. маја 1919, стр. 514.

⁸⁰⁾ Као напомена 47. Допис министра Прибићевића А. Шоли од 12. маја (датум није потпуно провјерен) 1919, стр. 318.

каким је, у ствари, странцима ријеч? Радило се у првом реду о бројним страним, махом квалификованим радницима који су почели стизати у Босну и Херцеговину од почетка аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Међу њима је било доста експонираних социјалиста и организатора радничког покрета. Ријеч је и о једном дијелу чиновништва које је било запослено у апарату аустроугарске управе. У допису Шоли, још 25. јануара 1919. године министар Прибићевић инсистира на »чишћењу« тадашњег чиновничког апарата, који је још остао из претходне управе. Таква акција је требало да обухвати све оне чиновнике који су се компромитовали, а умјесто њих »... ставиће се на расположење чиновништво из Србије за сваку струку«. А ако то не би било довољно, онда ће се административни апарат поунити чиновнишвом »из наших других крајева«.⁸¹⁾ Прибићевићева поменута директива из маја 1919. године, према којој треба обуставити изгон странаца из Босне и Херцеговине, свједочанство је о томе да је та кампања добила широке размјере, да је попримила карактер националистичке хајке и да је могла имплицитно рати спољнополитичке тешкоће у земљи. И на бројним радничким скуповима истицан је захтјев да апарат власти треба очистити од елемената »црно-жутог« режима, али се при томе првенствено мислило на наслеђени апарат полиције и жандармерије из периода аустроугарске управе.

Забрана прославе 1. маја 1919. године, попраћена грубим нападима на раднике, хапшењима и затварањем радничких домова, била је поздрављена и свесрдно подржана од истакнутих представника грађанског политичког живота у Сарајеву, као и у другим градовима Босне и Херцеговине. Представници грађанског политичког живота у Сарајеву нашли су се побуђени да изразе своју посебну захвалност српској војсци и лично команданту II армијске области, војводи Степи Степановићу, што су одлучно иступили против радничког покрета који је себи поставио као циљ, како су то они истакли, извршење »друштвеног и државног преврата«. У делегацији која је изразила своју захвалност војводи Степи Степановићу налазили су се, поред осталих, М. Спахо, М. Сршкић, С. Бичакчић, Мутевелић и др. М. Спахо у својој поздравној ријечи нашао се побуђен да говори о »терору мањине« која је жељела да га успостави »над огромном већином«.⁸²⁾ У писму министру Прибићевићу од 5. маја 1919. године Шола, такође, изражава посебну захвалност војводи С. Степановићу и српској војсци која је у тим немирним данима одиграла пресудну улогу. Шола пише Прибићевићу с дубоким увјерењем да су вођи СРПЈ (к) у БиХ, понесени большевичким

⁸¹⁾ Исто. Министар Св. Прибићевић предсједнику Земаљске владе Шоли 25. јануара 1919, стр. 315—316.

⁸²⁾ Као напомена 50. Предсједник Шола министру Прибићевићу 3. маја 1919, стр. 506—508;

расположењем, стварно припремали државни преврат за 1. мај 1919. године и да те њихове припреме трају дуже вријеме и у споразуму са »франковцима и радићевцима«. Он признаје да се је извјестан број српских војника, који су »као слободоумни људи познати«, стварно прикључио социјалистима, затим извјестан број Јевреја, међу којима је најутицајнија личност др М. Зон. Опћем радничком незадовољству прикључило се и незадовољство Муслимана и Хрвата, те се у склопу свих тих околности створила опасна и тешка ситуација. Шола лично није вјеровало да ће се успјети све те међусобне везе открити, али ће се власти у Босни и Херцеговини заложити да се сви странци, по њему, »одушевљени измењари Аустрије радикално уклоне а с њима и сви њихови истомишљеници«. ⁸³⁾

*
*   *
*

Најгрубљи терор режима против радничког покрета, који је дошао посебно до изражаја за вријеме и последије Првог маја 1919. године, није остао без трага и последица за његов даљи развој. У првом реду, у дијелу партијског и синдикалног вођства радничког покрета у Босни и Херцеговини дошло је до колебања, па и деморализације у условима нараслог терора режима и под утицајем офанзиве контрареволуције у низу европских земаља. У својој практичној политичкој активности тај дио вођства радничког покрета, који је у предатној Социјал-демократској странци заузимао водеће позиције, почео је да испољава умјереније тенденције и благ, готово компромисан однос према режиму. У сфери идеолошких питања они ће почети да отварају расправу у којој ће изражавати своју дистанцу и резерву у погледу на нека основна питања теорије о класној борби, диктатури пролетаријата и др. Истовремено се с њихове стране пренаглашавао значај парламентаризма и парламентарних форми борбе. Овакве тенденције ће се продубљавати у току прве половине 1920. године и из тога ће резултирати расцјеп у радничком покрету на социјалистичку и комунистичку оријентацију. Тај расцјеп је озваничен на Вуковарском конгресу СРПЈ (к). ⁸⁴⁾

Забрана дјелатности радничких организација, хапшења и прогони активиста радничког покрета изазвали су пометњу у

⁸³⁾ Исто. Предсједник Шола војводи Степи Степановићу 5. маја 1919, стр. 508—510.

⁸⁴⁾ Шире и исцрпније о диференцијацији у радничком покрету и коначном расцјепу у његовим редовима види: др Ибрахим Карабеговић, *Расцјеп у босанскохерцеговачком радничком покрету 1919—1921. и последице расцјепа*. — Академија наука и умјетности, Посебна издања — XIII Одјељење друштвених наука, књига 3, Сарајево, 1970.

радничким редовима, растурање њихових партијских и синдикалних организација. То је друга, такође важна посљедица терористичког насртаја режима на раднички покрет. Уза све те околности, раднички покрет у Босни и Херцеговини одолио је тим искушењима. Режим је већ од јуна 1919. године почео да нешто мијења у својој тактици према радничком покрету, када је уследио налог министра Прибићевића предсједнику Земаљске владе А. Шоли да укине забрану рада радничких организација и да се дозволи обнова рада радничких домова. У складу с тим и сва конфискована имовина треба да буде враћена управи домова. Ухапшене радничке вође и функционери треба да се пуште на слободу, сем у оним случајевима гдје се против појединаца водио казнени поступак.⁸⁵⁾ Оваквој одлуци министра Прибићевића претходио је покушај извјесног броја водећих личности радничког покрета земље да интервенирају код Земаљске владе за БиХ да би се »васпоставио редован живот и ток послова«, али је Шола одбио да та делегација допутује у Сарајево, јер, како је он том приликом истакао, »стање још није срећено.«⁸⁶⁾ Обавјештавајући министра Прибићевића о поменутој иницијативи неких водећих личности СРПЈ (к) 15. маја 1919. године, Шола није пропустио да том приликом не похвали Шмитртна и његову реформистичку групу око листа »Звоно«, која му се ставила на располагање »да проведе организацију радника« и како су у том правцу добри изгледи за успјех те акције. С тим у вези, треба напоменути да су власти у току обнове рада радничких организација опћенито тражили ослонац код оних радничких функционера који су заступали и испољавали умјеренији курс и који су у својим јавним наступима избјегавали да заоштравају однос с властима.⁸⁷⁾

Предсједник Земаљске владе за БиХ Шола супростављао се дуже вријеме иницијативама које су стизале с разних страна (по и од Радничке коморе Београда која је такав захтјев упутила још 8. маја 1919) да се пуште на слободу похапшени раднички функционери и дозволи обнова радничких организација. Он је заступао мишљење да није опортуно журити с обновом радничких организација, јер би оне поновно дошле у руке кому-

⁸⁵⁾ Као напомена 47. Министар Св. Прибићевић предсједнику Земаљске владе А. Шоли 12. јуна 1919, стр. 405.

⁸⁶⁾ Као напомена 50. Министар Прибићевић Шоли 14. маја 1919, у коме га обавјештава о намјери неких водећих личности СРПЈ(к) да код њега интервенирају и Шолино писмо Прибићевићу од 15. маја исте године у коме га извјештава да није сагласан да се поменутим »социјалистичким вођама левице« изда објава за БиХ, стр. 516—517. Радила се о: Д. Лапчевићу, Луки Павићевићу, Кости Новаковићу, Здравку Тодоровићу и др.

⁸⁷⁾ О Јови Шмитрану и његовој реформистичкој групи види шире: Тома Миленковић, *Социјалистичка групација у Босни и Херцеговини — Звонаши (1919—1921)*, Историја XX века, Зборник радова, Београд, 1965, и наведени рад др Ибрахима Карабеговића, *Расцеп у босанскохерцеговачком радничком покрету 1919—1921...*

ниста. Он исту мисао заступа и у једном писму министру Прибићевићу, када каже да треба одуговлачити с обновом рада радничких организација, како би се у међувремену створила подлога »... за организовање солидних и поузданих радничких организација.«⁸⁸⁾ Таква »помоћ« очекивала се од Шмитрана и његових присталица.

Постепено обнављање радничких организација у БиХ може да се прати тек од друге половине јуна 1919. године. Тада је отпочео да ради Раднички дом у Сарајеву, а ускоро је почео излазити и »Глас слободе«. Поткрај јуна у Сарајеву је одржана велика радничка скупштина на којој се разматрало питање осигурања радника према предложеном Основном закону о осигурању радника. Мјесец дана касније, у Сарајеву је 21. јула 1919. одржана велика радничка скупштина у башти Радничког дома, на којој се протествовало против империјалистичке интервенције у Совјетској Русији и Мађарској. Главни говорник на овој скупштини био је Коста Новаковић. У усвојеној резолуцији с ове скупштине, поред осталог, осуђује се и унутрашња и спољна политика »буржоаске Југославије« као дубоко реакционарна, прожета насиљем и злочинима. Сличне протестне скупштине радника забиљежене су у току јула мјесеца у Зеници, Мостару и Тузли.⁸⁹⁾

Све наведене протестне скупштине биле су саставни дио акције међународног пролетаријата који је на тај начин изразио своје огорчење против међународне реакције која је организовано интервенирала против младих социјалистичких република у Русији и Мађарској. Ова акција међународног пролетаријата, која је иницирана у Милану, на састанку представника италијанских, енглеских и француских радника, требало је да се одвија под паролом »Пролетери свих земаља, уједините се!« и да се изрази у организованом генералном штрајку свих радника. С обзиром на тешке прилике у којима се налазио раднички покрет у БиХ, овој акцији радници Босне и Херцеговине придружили су се организовањем својих протестних скупштина, мада је Обласни одбор Извршног одбора СРПЈ (к) и синдикалног вијећа позвао раднике да се 20. јула одржи протестна скупштина, а 21. јула »гдје је год то могуће« и генерални штрајк.⁹⁰⁾

⁸⁸⁾ Као напомена 50. Допис Шоле министру Св. Прибићевићу 5. јуна 1919, стр. 524—525; Касим Исовић, *Прилике у радничком покрету БиХ...* Грађа. Предсједник Шола Св. Прибићевићу 13. (17?) јуна 1919, стр. 405—406

⁸⁹⁾ Исто. Извјештај полицијске дирекције Земаљској влади о току и раду социјалистичке скупштине у Сарајеву од 21. јула 1919, стр. 525—527; Котарски уред Зеница Земаљској влади о социјалистичкој протестној скупштини од 21. јула 1919, стр. 528.

⁹⁰⁾ »Глас слободе«, год. IX, бр. 119 од 18. јула 1919. и бр. 120 од 19. јула 1919. године

Земаљска влада за Босну и Херцеговину, суочена с том новом акцијом радничког покрета, тражила је помоћ Команде II армијске области, како би се на најављеним протестним скупштинама »очувао ред и мир«. Команди II армијске области такође је препоручено да се регрути за то вријеме задрже у касарнама како »... не би дошли у додир са учесницима ових зборова«.⁹¹⁾ На дане 20. и 21. јули 1919. године Команда II армијске области завела је стање приправности. То је, наводно, учињено у случају да полиција и жандармерија не буду у стању да сами одрже ред и мир у земљи.⁹²⁾ Након тога слиједила је одлука владе у Београду, од 19. јула 1919, да се у земљи не смију одржати »никакви зборови под ведрим небом и манифестације по улицама.« Били су допуштени раднички зборови у затвореним просторијама.⁹³⁾ Тако је и учињено. Најављено одржавање протестне скупштине у Зеници Земаљска влада је одобрила под условима да се на њој не смије критиковати владина политика и њене репресивне мјере које се примјењују против радничког покрета. Скупштина радника у Зеници одржана је у затвореним просторијама, уз присуство око 1000 радника. Радницима је том приликом саопштено да не могу наредног дана, тј. 21. јула организовати генерални штрајк »... ради познатих догађаја иза 1. маја који су растепли синдикалне организације, па се све до данас нијесу могле до своје пријашње снаге рестаурирати...«⁹⁴⁾ Дозвољавајући обнављање радничких организација, режим није одустајао од даље примјене репресивних мјера, па и у околностима када се раднички покрет тек почео опорављати од нанесених удараца у току маја 1919. године. Најављивање репресија обавезно је било праћено преувеличавањем опасности које, наводно, пријете режиму од стране радничког покрета.

И у току августа 1919. године забиљежена је активност радничког покрета у Босни и Херцеговини. Власти су тада регистровале више скупове радника и састанке појединих мјесних организација СРПЈ (комуниста). Док су протестне скупштине радника у току јула обиљежене захтјевима да се обустави интервенција снага међународне реакције у Русији и Мађарској, на овим у августу мјесецу стављао се акценат на критику поли-

⁹¹⁾ Као напомена 47. Земаљска влада Команди II армијске области од 18. VIII 1919, стр. 348. Види: др Ибрахим Карабеговић, *Облици подршке радничког покрета у Босни и Херцеговини револуцијама у Русији и Мађарској до конца 1920*, Прилози Института за историју радничког покрета, Сарајево, бр. 3, год. 1967.

⁹²⁾ Исто. Команда II армијске области Земаљској влади 19. јула 1919, стр. 348.

⁹³⁾ Исто. Министар Прибићевић Земаљској влади 19. јула 1919, стр. 349.

⁹⁴⁾ Исто. Котарски уред Зеница Земаљској влади 21. јула 1919, стр. 352—353.

тике владајуће гарнитуре у новоствореној држави. Протестовало се против тога што се Привремено народно представништво образовало на принципу делегирања а не путем непосредних избора. Озбиљно се приговарало што се одуговлачи са сазивом Уставотворне скупштине и што се није утврдио изборни систем за Конституанту. На скупу у Мостару, одржаном 4. августа, влада у Београду оцјењена је као недорасла и неспособна да одговори задацима који су тражили своје рјешење. Заостреност прилика условљена је општом оскудицом, лошим саобраћајем, великом скупоћом и др. Занимљиво да је котарски предстојник у Мостару попратио свој извјештај о поменутој радничкој скупштини у Мостару констатацијом да се изнесено мишљење говорника »о управи нашег краљевства углавном подудара са општим мишљењем свију слојева народа и данас, управо и заправо речено, нема задовољна човјека. Кога год упитате свако ће вам изразити незадовољство са данашњим стањем, но нитко не зна начина како да се оно поправи«. Од таквог општег мишљења, тврди котарски предстојник, издвајају се само ратни богаташи »... који само шуте и свој посао врше много интензивније него за вријеме рата, док широке масе народа су посве незадовољне, а нарочито у погледу скупоће«. У резолуцији с мостарске скупштине радника тражило се укидање, односно распуштање Привременог народног представништва (оно се у овом документу назива Државно вијеће), јер није »никло« из слободних избора и расписивање избора за Уставотворну скупштину.⁹⁵⁾

Сличан захтјев постављен је и на скупу мјесне организације СРПЈ (к) у Тузли, одржаном 17. августа, у присуству око 500 чланова ове политичке организације. Постављајући захтјев за распуштање Привременог народног представништва, јер у њему сједе »људи који су хушкали радни народ на страшни рат«, Митар Трифуновић Учо, који је био главни говорник на овом скупу, тражио је сазив »велике Уставотворне скупштине која ће дати све законе нашој новој држави«. И овом приликом затражено је пуштање похапшених радника на слободу.⁹⁶⁾ И са скупа мјесне организације СРПЈ (к) у Сарајеву, одржаној 18. августа 1919. године, Полицијска дирекција је могла извјестити да је централно питање био захтјев за распуштањем Привременог народног представништва и расписивање избора за Уставотворну скупштину. Такође је подвргнута критици политика владе у области аграра и осуђене њене репресивне мјере против радничког покрета. Поименично су били нападнути због коруп-

⁹⁵⁾ Исто. Котарски уред за град Мостар Земаљској влади 17. августа 1919, стр. 359—361. — »Глас слободе« од 19. августа 1919, бр. 132, објавио је резолуцију са мостарске скупштине.

⁹⁶⁾ Исто. Котарски уред Тузла Земаљској влади 17. августа 1919, стр. 362—363.

ционаштва поједини представници грађанског политичког живота у Сарајеву.⁹⁷⁾ А на скупштини мјесне организације СРПЈ (к) у Зеници, одржаној 22. августа, главна пажња посвећена је аграрном питању. Одговорачење рјешавања поменутог питања сматрало се као најважнији аргумент да се Привремено народно представништво распусти. На овој скупштини формулисан је слиједећи приједлог за ријешење аграрног питања: земљу треба одузети беговима без икакве накнаде, а затим треба да слиједи подијела велепосједа, како у црквеном, тако и у приватном власништву. Занимљиво да извјестилац о овој скупштини радника констатује да су радници живо агитовали међу сељацима да би их придобили за свој покрет. Успјех такве њихове агитације неће изостати јер, како он мисли, грађанске странке нису развиле своју политичку акцију међу сељацима и тиме је онда социјалистима олакшан цио њихов посао.⁹⁸⁾ На иницијативу мјесне организације СРПЈ (к) у Травнику, одржана је 17. августа и у Јајцу »велика тежачка скупштина«, на којој је аграрно питање имало централно мјесто. И поред настојања власти да онемогуће разматрање поменутог питања на овом скупу, скупштина је ипак настављена уз пуну подршку бројно присутних сељака.⁹⁹⁾ Велика социјалистичка скупштина одржана је и у Б. Луци 13. септембра. Тежиште је било на анализи унутрашње политике у земљи. Подвргнута је критици цјелокупна политика владе: аграрна, валутна, прехранбена, пореска и постављен је захтјев за распуштање Привременог народног представништва.¹⁰⁰⁾

Оживљавање активности радничког покрета изразило се како у обнови партијских и синдикалних организација радника, тако и кроз тарифне и штрајкачке акције. У односу на обнављање синдикалних организација, заостајала је активност на обнови партијских организација и повећању њиховог чланства. У другој половини 1919. године обновљене су мјесне организације СРПЈ (к) у већим мјестима БиХ, али се за то вријеме биљежи веома благ пораст чланова тих организација.¹⁰¹⁾ О ширини и динамици тарифно-штрајкачких акција у другој половини 1919. године писано је у нашој историографској литератури. Тарифно-штрајкачки покрет имао је у назначено вријеме сталан конти-

⁹⁷⁾ Исто. Извјештај Полицијске дирекције у Сарајеву Земаљској влади 18. августа 1919, стр. 363—364.

⁹⁸⁾ Исто. Извјештај средског начелства у у Зеници Земаљској влади 22. августа 1919, стр. 364—366.

⁹⁹⁾ »Глас слободе«, год. IX, бр. 140, од 29. августа 1919. године.

¹⁰⁰⁾ »Глас слободе«, год. IX, бр. 160, од 24. септембра 1919. и бр. 163 од 27. септембра 1919. године.

¹⁰¹⁾ Др Ибрахим Карабеговић, *Расцјеп у босанскохерцеговачком радничком покрету 1919—1921. године и посљедице расцјепа*, н. д. стр. 112.

нуитет и постигао је доста значајан успјех у борби радника за побољшање радних и животних услова. Штрајкове су организовали грађевински радници Сарајева, радници духанске творнице у Сарајеву, радници шумско-индустријског предузећа Гергесен у Завидовићима, шумско-индустријског предузећа у власништву фирме Ајзлер-Ортлиб, такође у Завидовићима, који је обухватио и погон на подручју Олова. У овим тарифно-штрајкачким акцијама радника на подручју Босне и Херцеговине оснажено је право радника на осмочасовно радно вријеме. Тарифно-штрајкачка активност била је организирана и вођена од стране легитимних радничких представника, радничких повјереника и синдикалних функционера који су заступали раднике и у току преговора с послодавцима.¹⁰²⁾

*
* * *

У појави аграрних немира на селу поткрај првог свјетског рата и у првим годинама Краљевине СХС и у појачаној активности радничког покрета којим је руководила СДС Босне и Херцеговине, а затим СРПЈ (к), владајући режими видјели су највећу опасност. И генерал Саркотић, предајући власт представницима Народнoг вијећа СХС за Босну и Херцеговину 1. новембра 1918. године, упозорио је на опасности које пријете од нараслог социјалистичког покрета у земљи. Занимљивост процеса који су се тада одигравали лежи свакако и у томе да обнова рада СДС Босне и Херцеговине поткрај првог свјетског рата на неки начин коинцидира с повећаним интересом вођства ове странке за проблеме села и сељаштва и за изналагање могућности за њихову међусобну сарадњу и савезништво у заједничкој акцији. Од тада социјалисти у БиХ покушавају гледати реалније на проблеме села и сељаштва и у склопу општих револуционарних кретања у европским размјерама и успјешно изведене револуције у Русији. С тим у вези је и повећан интерес социјалиста у Босни и Херцеговини за проблематику аграра и уопште аграрне политике, такође под утицајем савремених збивања, посебно оних у Русији, па се по узору на совјетски декрет о земљи уграђује у програм СДС Босне и Херцеговине захтјев за национализацију земље. Активност социјалиста добија једну нову димензију одласцима активиста СДС БиХ на село, с циљем стварања социјалистичких организација и покушајима да се сељаци, првенствено они који су у градовима радили као сезонски радници, укључе у социјалистички покрет. У сваком случају, ове нове појаве у активности СДС Босне и Херцеговине у то вријеме треба оцјењивати првенствено као посљедицу опште

¹⁰²⁾ Др Ахмед Хаџировић, *Штрајкови радника Босне и Херцеговине 1919—1920*, о. ц. стр. 121—126.

револуционарне климе и сазнања о великим револуционарним потенцијалима које крије село са својим социјалним противрјечностима. Али, веће окретање селу и његовим проблемима није тада проишло из идеолошки формулисаних и изведених становишта унутар социјалдемократије о природном и историјски неизбјежном савезништву сиромашног сељаштва и радничког покрета. Такво становиште и идеолошки ће бити утемељено стварањем у нашој земљи радничке странке са комунистичком идејном оријентацијом.

У званичним документима тадашње власти сигурно се претјеривало у процјени непосредне опасности која пријети режиму од могућег савеза сеоске сиротиње и радничког покрета. Жељела се тиме оправдати и озваничити политика репресије и насиља владајуће класе која се налазила у фази конституисања свог државног апарата. У обрачуну с радничким покретом и у сузбијању немира на селу дошла је до изражаја недемократска суштина владајућег система који се конституисао и који ће такво обиљежје задржати кроз цио међуратни период. Истраживања показују да је активност социјалиста у БиХ поткрај рата и одмах након рата на селу и међу сељаштвом у суштини била спорадична и изолована само на одређена подручја Босне и Херцеговине (углавном на подручју травничког и зеничког котара) и зато се у ово вријеме и не може говорити о дубљем продору социјалистичке мисли на село и ширем учешћу сељаштва у акцијама које су инициране и организиране од стране радничког покрета. У ствари, одсуство чврстог савеза сиромашног сељаштва и радничког покрета, који би био заснован на трајнијим идеолошким и политичким темељима, олакшало је и омогућило режиму успјешну борбу против, с једне стране, револуционарно расположеног сељаштва, коме су учињени одређени уступци и, с друге стране, против радничког покрета коме се ограничава и спречава слобода активности, његови кадрови прогоне и хапсе. Посебно испољена агресивност режима у сузбијању дјелатности радничког покрета у Босни и Херцеговини у првој половини 1919. године настојала се пред југословенском јавношћу оправдати различитим разлозима, првенствено тиме како Босна и Херцеговина представљају у то вријеме тзв. војинску зону, тј. ратно подручје, а и специфичношћу националних и вјерских односа који присиљавају власт на примјену изнимних мјера. Настојало се, такође, окривити и стране раднике као виновнике нереда и штрајкачких акција и покренути против њих праву националистичку хајку за њихово протјеривање из земље. Свјесно се, према томе, сакривала класна суштина сукоба и обрачуна који су били својеврстан наговјештај још тежих забрана и прогона активиста југословенског револуционарног радничког покрета.

SUMMARY

TURMOILS IN RURAL REGIONS AND IN THE LABOUR MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE END OF WORLD WAR I AND IN THE FIRST YEAR OF THE NEWLY ESTABLISHED KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

World War I contributed to sharpening of socio-political relations, gave impetus to and deepened the process of social division, influenced a decline of economy, and especially agriculture, and caused revolutionary feelings among masses in larger proportions. All these affairs, common for the majority of Yugoslav countries under the former Austrian-Hungarian rule, had their specific features in Bosnia and Herzegovina which also knew for serf relations in rural areas. Peasantry, that amounted to 87% of population in Bosnia and Herzegovina at the time, was, apart from its obligations towards landowners, burdened by a military service and constant requisitions of grains, hay and cattle. Other misfortunes followed (epidemics of contagious diseases that caused massive deaths, especially of children), which brought the peasantry and a larger part of urban poor masses to desperation, made them susceptible for a revolutionary propaganda which entered into the remotest parts of the country after the triumph of October Revolution. Starvation, general poverty and unbelievable high cost of basic products marked the conditions in the country even after the war ended in the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS). Unrests of wider proportion began in the country and they pointed to an agrarian revolution. Peasants led spontaneous actions against landowners (agas and beys). A ruling regime did not manage yet to form its entire repressive apparatus, and the other threat was an active labour movement which expressed more and more its interest for rural problems, and tried to recruit peasants, notably season workers, into its organisations. Parallel to its repressive measures the ruling regime had to undertake some concrete legal measures in solving the agrarian question. Some acts were issued, and among them we should point out »Preliminary regulations for a preparation of agrarian reform« in February 1919, with which the serf and tenant-farming relations were abolished. A land was given to about 100 000 serf families. With these and other measures government influenced the cease of unrest in rural areas. It turned against the labour movement that was carried out by the revolutionary events in the country and abroad, and by illusions that it finally had conditions for its free activities in the new Kingdom. In the first half of 1919 the labour movement in Bosnia and Herzegovina, led by the Social-democratic party, undertook open and fighting activities and it was united in its efforts with the Russian and European proletariat. It also advocated the Republican form of government. The Social-democratic party's paper »Voice of Freedom« was published without government interference for some time and its articles caused revolutionary feelings among the masses. The labour movement was growing, but po-

lice pressures and arrests of the most prominent leaders, after May its celebration was forbidden, stopped it. Works of foreign origin that had lived for decades in the country were urgently expelled. Drastic repressive measures against the labour movement in Bosnia and Herzegovina caused even the Central government in Belgrade intervene with local authorities in Bosnia and Herzegovina. Strict measures were supposed to divide the labour movement. The government managed to partly succeed in it because some of party and trade unions's leadership was demoralised and ready to compromise and ask for more moderate demands. Such a process would deepen more and it would cause a split in the labour movement in 1920. The government heavy reactions against the labour movement in Bosnia and Herzegovina in the first half of 1919 would only indicate even bigger repressions and persecution of the labour movement activists in the latter years and the entire interwar period. The undemocratic essence of the ruling regimes in the prewar Yugoslavia was only proved in this way.

Вера Кац

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА СОЦИЈАЛНЕ СТРУКТУРЕ ЧЛАНСТВА КПЈ/СКЈ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945/1953.

1.

Мада осмогодишњи интервал у историјату једне политичке организације није атрактиван предмет научног истраживања у аспектима предметно-методолошког захвата историографије, проучавање социјалне структуре КПЈ/СКЈ у БиХ 1945—1953. године, ни у опћим релацијама, ни у појединим сегментима не може се сврстати у круг једноставних, рутинерских тема. Напротив, могуће је набројати мноштво чиниоца који такво одређење методолошки и садржајно чине сложеним и слојевитим до разине комплицираног и крајње осјетљивог научног задатка. Чак и они мотиви, на први поглед несумњиво афирмативни аргументи, попут занимљивости, комплексности и готово потпуне неистражености, те привидног идеолошког комодитета и сигурности у тумачењу и интерпретацији идејних компоненти захваћене проблематике, јављају заправо као одреднице које подједнако и спутавају и подстичу амбиције, тежишно је помјерајући на позитивистичку аподиктичност реконструктивно нумеричког лоцирања историјске појаве у изабраним временско-просторним координатама. Но, независно од њихове природе и бројности, потребно је истаћи да је већина фактора који су релевантније утицали на сцијентистичку дефинираност овог истраживања, донекле га релативизирали у контексту историографских предметно-методолошких доминанти и битније се одразили на физиономију овог рада, нарочито у сфери презентације показатеља статистичко-социолошког поријекла, углавном потицала из саме, насловом сажете и исказане научно-истраживачке заснованости проучавања.

Наиме, епистемолошко наслеђе хуманистичке науке XX стољећа појам структуре дефинира као уређен скуп елемената и њихових међуодноса у њему корелативној супстанцији, с којом, на вишем ступњу апстракције и генерализације, твори си-

стем. То значи да је свако структурно дефинирано научно истраживање, с обзиром на хијерархијски статус наведених епистемолошких категорија, системског поријекла, односно да свака структуралистичка идентификација предмета, појаве и догађаја, неовисно од тога да ли су у питању појединачни елементи, њихова валентност или структура као заокружена и развојно динамички стабилизирана цјелина, подразумемија и уклон ка изналажењу супстанцијских и системских детерминанти истраживане структуре. С тим у вези и уз напомену да је структурно супстанцијска корелативност подједнако каузалног и пробабилистичког епистемолошког поријекла и да се вриједност структурно уређеног скупа и његових саставних елемената исказује квалитативно и квантитативно, прецизирањем позиција, броја и врсте односа међу структурно организованим елементима, више је него извјесно да свако искључиво структуралистички дефинирано истраживање начелно стиче атрибуте партикуларистичког проучавања, увода у формирање цјеловитије, системске научне предоцбе.¹⁾

Аналогно таквој хеуристичној постулираности, проучавање социјалне структуре чланства КПЈ/СКЈ у БиХ 1945—1953. већ је у претпоставкама приступа историјски било редуцирано на хронолошко-реконструктивну историјску раван, с прилично ограниченим модалитетима артикулације и валоризације супстанцијских и системских својстава структурно груписаних фактографских показатеља. Речено прецизније, бројчано и дескриптивно представљено социјална структура партијског чланства у БиХ 1945—1953. самом епистемолошком утемељеношћу претендирала је на епитете прецизног и документованог увода у историју Партије у БиХ у наведеном периоду. Сувишно је детаљније образлагати разлоге таквог предметно-методолошког ограничења, али је неопходно нагласити да су детаљнију расправу о корелативности структурног устројства КПЈ/СКЈ у БиХ, њеног идејног историјата и системског статуса у укупности друштвених односа у послеријатном раздобљу, поред почетних резултата у истраживањима обимне архивске грађе, онемогућавала и бројна неразјашњена опћеисторијска питања, карактеристична за историографију овог периода.

Коначно, ваља напоменути да је овај рад настао, углавном, на основу грађе која се чува у Архивском одјељењу ЦК СК БиХ, гдје је за период 1945—1953. доступно преко 700 кутија изворне грађе из два већ заокружена архивска фонда

¹⁾ О методолошким импликацијама структурног дефинирања историографског истраживања детаљније види: *Шта је структурализам*. Зборник радова, Београд, 1968, Милошевић Никола, *Филозофија структурализма*, Београд, 1982, и Кулић Мишо, *Култура и филозофија историје*, Тузла, 1985.

/Фонд ПК КПЈ БиХ и Фонд ЦК КП БиХ/. Мада се у проучавању овог периода често преферира проблем дистанце и истиче недоступност одређеним типовима извора који још егзистирају у оперативним регистратурама, више је него извјесно да и привидно неважна и индиректна, односно доступна грађа, садржи мноштво докумената релевантних за проблематику која тек улази у сферу егзактних историографских истраживања. Као примарни историјски извори овдје су кориштени статистика и евиденција партијског чланства. Та врста материјала у поменутом архиву релативно је обимна и садржајем омогућује исцрпнију реконструкцију бројног стања партијског чланства и његово структурално идентифицирање на разини за БиХ. С обзиром на дуготрајност поступка прикупљања података и реконструкције стања, овим радом више се учинило у смислу формулирања модалитета истраживања социјалне структуре партијског чланства у БиХ, него у смислу доношења неких чвршћих закључака.

2.

За потпуније разумјевање структурног устројства КПЈ/СКЈ у БиХ у наведеном периоду, посебно опћедруштвених детерминанти њене социјалне структуре, неопходно је имати у виду да је младо југословенско социјалистичко друштво у првим поратним годинама карактеризирала неповољна економска, културна и уопће друштвена стварност. Огромне људске жртве, уништена материјална добра и сиромаштво и заосталост наслеђени из предратне југословенске државе, оптерећивали су последијератни социјалистички развој тешким бременом које је савладано надљудским напорима и залагањем. Нарочито неповољна била је економска структура југославенског друштва, у коме је око три четвртине популације отпадало на пољопривредно становништво, с напоменом да је у пољопривреди, као основној привредној дјелатности, доминирао екстензиван облик привређивања, карактеристичан по ситном сељачком посједу, плугу и запрези, ниској продуктивности, биједном животу на рубу егзистенције, пренасељености по површинској производној јединици и слично. Ииндустријски начин привређивања био је слабо развијен, заснивао се на примитивном технолошком потенцијалу и исцрпљивао се, као нискоакумулативни базни производни процес, у експлоатацији сировина, углавном у рударству и дрвној индустрији, што је за посљедицу имало неразвијеност капацитета за више фазе индустријске прераде и, самим тим, немогућност апсорбирања вишка радне снаге са села. Индустријска неразвијеност за собом је, опет, повлачила малобројност радништва, које је, по опћем профилу, далеко заостајало иза оптималног прототипа индустријског пролетаријата, што је, у корелацији с доминацијом сељачког елемента у укупној друштвеној структури,

чинио крајње неповољну субјективну основу на коју је Партија могла рачунати у профилирању сопственог социјалног устројства. У том смислу, поуздано се може тврдити да су привредна неразвијеност и њој аналогна друштвена структура били не само детерминанте социјалног састава Партије непосредно по завршетку рата, него и фактори који су далекосежно утицали на динамику и карактер суштинских промјена у социјалним аспектима структуре партијског чланства у читавом захваћеном периоду, инаугурираних партијским концептом обнове и развоја земље.²⁾

С друге стране, у разматрању ове проблематике ваља имати у виду и чињеницу да је КПЈ у претходном, ратном периоду, била»... организација у којој су преовладавали сељаци, што је представљало резултат објективне друштвене структуре и историјских околности у којима се развијала народноослободилачка борба. Већину руководећег кадра, међутим, чинили су радници, студенти и ђаци. Аналитичари овог питања у социјалној структури истичу да је насупрот сељаштва као масовној војсци у народноослободилачкој борби радништво као њен 'најорганизованији чинилац'. Настојања руководства КПЈ да се састав чланства поправи у корист радничке класе наилазила су на препреке због неразвијене социјалне структуре и заосталости Југославије. Њена радничка класа била је млада, малобројна, углавном на селу, и за њега још увек тесно везана економским нитима и начином живота. Неразвијени крајеви Југославије уопште нису имали индустријски пролетаријат у правом значењу речи. Но, независно од социјалног састава, КПЈ је била партија радничке класе по свом програму, циљевима и идеологији. С развијањем система административног руковођења привредом, у Партију све више улазе чиновнички елементи.³⁾ Свакако, наведене опће одреднице поратних промјена у укупној и посебно, социјалној структури партијског чланства евидентне су и у разматрању социјалног састава босанскохерцеговачке партијске организације. Но, проблемски спецификум социјалне структуре њеног чланства несумњиво се испољава као особена историјска појава у релацијама међуодноса појединих социјалних категорија у структури КПЈ/СКЈ, затим у сфери историјских посебности процеса трансформације социјалног састава партијског чланства,

²⁾ Сумиране опће назнаке за привредни развој у првој деценији након рата изведене су на основу увида у релевантну грађу која се чува у Архивском одјељењу Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине (АО ЦК СК БиХ), Фондовима: Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину (ПК КПЈ БиХ) и Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине (ЦК КП БиХ), у кутијама (К-) од броја 84/1945 до 14/1953.

³⁾ Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918—1978*, Нолит, Београд, 1980, стр. 418—419.

саображеног темељним начелима и одређењима друштвеног развоја (индустрализација, електрификација и колективизација пољопривредне производње), те у аспектима динамике структурних социјалних промјена унутар босанскохерцеговачке партијске организације, преображаја који сликовито асоцирају предочбу укупних настојања КПЈ/СКЈ да досегне авангардну позицију у читавом друштвеном развоју, да овлада свим његовим токовима и постане истински спиритус мовенс револуционарних промјена на читавом југословенском простору.

3.

У првим поратним годинама, у социјалној структури чланства КПЈ у БиХ нису се дешавале значајније промјене у односу на ратни период, пошто је више од половине чланства припадало сељачкој социјалној категорији, о чему свједоче бројни архивски документи у којим се редовито констатира да »... карактеристика наше партијске организације јесте да је њен састав сељачки. Тек у посљедње вријеме имамо прилив радништва...«⁴⁾ Могуће је навести мноштво сличних извода из докумената у прилог тези о доминацији сељачког елемента у тадашњој социјалној структури партијског чланства. Исти ти документи, међутим, указују и на свијест партијског руководства о неопходности »поправљања социјалног састава чланства«⁵⁾ сталном акцијом примања нових чланова из редова радништва, при чему се, судећи по садржају директиве и упутстава тог проблемског поријекла, смисао непосредног интервенирања у социјалној структури Партије мотивира релевантношћу укупних друштвених промјена започетих ослобађањем земље. Исто тако, аналогно садржају консултиране грађе, сасвим је извјесно да је иницијатива за мијењање социјалне структуре чланства босанскохерцеговачке партијске организације потекла од руководства, да је била идејно-политичког поријекла, односно у функцији превладавања дихотомије узроковане разликама између ратних и мирнодопских аспеката партијског ангажмана, те да је тежишно била лоцирана на отклањању евидентне противрјечности у односу теоријских претпоставки активности Партије и њеног социјалног састава, с једне, и на савладавање отпора тој врсти промјена, с друге стране. Несумњиво, није се радило о простом политикантском прагматизму блиском функционалистичком манипулирању чланством и сажетом на преферирању производног замаха потребног у поратном времену у односу на идеологију

⁴⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-84/1945, Документ (Д-) 32/45, датум (д-) 26. 12. 1945.

⁵⁾ Стална акција регрутовања нових чланова из редова радништва у документима поменутог архива углавном се означава као »поправљање социјалног састава чланства«.

борбеног ангажовања форсирану у ратном периоду. Очигледно, формирала се свијест о посторужаној фази револуције и њој адекватна увјерења о неусаглашености социјалног састава Партије и њених задатака у обнови и суштинском мијењању друштвене стварности, свијест непосредног експлицирања у низу сачуваних докумената:

»... у току рата ми смо се оријентисали на добре борце јер су они тад били најпотребнији и они су често пута били примани без кандидације иако је тада био тежи критеријум него данас. Сада је оријентација често пута била погрешна. Освртали смо се већином на мирне људе, док на раднике који нису знали истицати свој рад нисмо се освртали. Данас су најзаслужнији људи који се залажу на раду а то су ударници т. ј. добри радници. Често пута је став ћелије да је поједини ударник зато што хоће више да заради. То је неправилно. Међутим, када се прошлог мјесеца провјеравало видело се да су ударници у већини случајева људи на којих се није обраћало пажње. Наша оријентација треба да буде сада редови ударника или добри радници који се залажу на раду или скојевци, или добри омладинци...«⁶⁾

Но, несумњиво правилну и правовремену супституцију ратничке радничком идеологијом и партијском окретање, »отварање« према радништву као примарној социјалној категорији и субјективном партијском потенцијалу пратило је низ тешкоћа и запрека током читавог захваћеног периода. У првим поратним годинама најтеже је свладаван несклад између опћедруштвене социјалне структуре и сталног инсистирања на »поправљању социјалне структуре чланства« поступком регрутовања нових чланова из редова радништва. Најприје је ваљало обезбиједити увјете неопходне за формирање радништва, довести га доazine прерастања у водећу друштвену класу и створити оптималне модалитете његовог инкорпорирања у партијску организацију. Таква опредјељења реализирана су поступно, паралелно с промјенама у привредној инфраструктури, и повлачила су за собом одређене организационе промјене. Основна мјера подузета у ту сврху свакако је било настојање да се процес ширења мреже партијских организација прилагођава територијално-продукционим начелима, с тежиштем на производном принципу. Динамика процеса, пак, непосредно је зависила од динамике обнове старих и оснивања нових индустријских и уопће привредних капацитета, пошто су се само тако стварали увјети за формирање већег броја основних организација КПЈ (ћелија) и њихових

⁶⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-84/1945, Д-47/45, д-19. 7. 1945.

одјелења, зависно од идејно-политичких претпоставки и бројности чланства.⁷⁾ У почетку, то су биле организације с малим бројем чланова, који се стално повећавао, а мрежа партијских организација се ширила у складу са увећавањем производних капацитета и упошљавањем нове радне снаге, чиме се ширила и база за репродукцију партијског чланства из редова радничке класе.

Међутим, прије аналитичке презентације опћих и табеларних показатеља о социјалној структури босанскохерцеговачког партијског чланства, потребно је указати на нека питања уочена у самом процесу истраживања архивске грађе, која стоје у уској вези са методолошким и научно-истраживачким аспектима изучавања ове проблематике. Најприје ваља напоменути да промјене у социјалној структури друштва уопће и у Партији посебно није могуће проучавати без детаљнијег увида у дуљи временски период. С обзиром на дуготрајност процеса обликовања социјалне структуре Партије која се, у том тренутку, с једне стране, морала саображавати с теоријским претпоставкама њеног постојања и дјеловања и њима аналогном преферирању радничко-класне већине, те, с друге стране, поступно прилагођавати опћедруштвеним премисама за форсирање типизираниог класно-друштвеног концепта, неповољним у релацијама моделâ свијести тада, по свим показатељима, врло хетерогене друштвене заједнице, просторно или временско парцелизирање проблематике не дају права објашњења, односно ускраћују могућност цјеловитијег сагледавања процеса, који би у овом случају био праћење промјена у социјалној структури кроз цио послеријатни период. Како до 1968. године (од када почиње излазити »Статистички преглед СКЈ«), нема објављених потпуних статистичких показатеља, истраживач је упућен на истраживања у специјалне архиве, што је огроман посао, чија логика сугерира етапну реализацију, апсолвирање проблематике кроз поједине периоде (зависно од усвојене периодизације), што је случај и у овом раду, гдје се проблематика елаборира у интервалу 1945—1953. Важан моменат у самом процесу истраживања је и питање употребљивости добивених података за компаративну анализу, јер су директно преузети из статистичких извјештаја архивске провенијенције, те се не могу сматрати, због саме накнадности рационализације, апсолутно тачним приказом стања, и то из два основна разлога. Прво, током проматраног периода владали су неуједначени критерији при евидентирању чланства, јер су се нижа руководства различито руководила код пописа чланства Партије. Једна су узимала социјално поријекло члана, друга занимање, а трећа тренутне функције чланова као одређујуће при

⁷⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-85/1945, Д-20/45, д-9. 6. 1945.

попису, што значи да образац није идентично примјењиван. Друго, сталне миграције чланства не само да су прекидале уочене процесе, него су и допринијеле стварању непотпуности у евиденционим листама, јер партијске организације нису биле у могућности да благовремено повежу чланове. Свакако, непрецизности у евидентирању чланства не треба прецењивати, јер битно не утичу на глобалне закључке о социјалној структури, пошто се осим статистике консултирају и писани документи (записници, извјештаји, анализе и реферати).

Према социјалној припадности, партијска статистика у 1945. и 1946. години разврстава чланство на сељаке, раднике, интелектуалце и остале, што показује низ недостатака у поређењу према социјалној слојевитости друштва. Од децембра 1946. извјештаји су богатији у смислу сложености номенклатуре, откад се категорија сељаштва расчлањује на сиромашне, средње и богате, у зависности од имовног стања, односно величине газдинства. Отад се и категорија радника дијели на: индустријске (све оне који раде за машином било какве врсте), занатске (све оне који раде у радионицама државног сектора привреде а ручно израђују предмете), пољопривредне (на државним добрима и агрономијама) и на остале (чистаче, носаче, возаче и сл.). Радници који су радили на експлоатацији шуме и у преради дрвета били су издвојени у посебне комитете шумских газдинстава, а од 1949. године не исказују се посебно у евиденцијама, него су придодати укупном броју радника. Под заједничким називом »интелектуалци« партијска евиденција биљежи све оне који нису ни сељаци, ни радници, односно све оне који су изван непосредне производње. Од децембра 1946. године ова разноврсна група рашчлањује се на службенике, студенте, ђаке, припаднике »слободних професија« (у коју спадају адвокати, умјетници, књижевници, зубари, сл.) и остале из групе интелектуалаца. Осим ове три социјалне категорије (сељаци, радници и интелектуалци) посебно су издвајани обртници из групе »остали чланови КПЈ«, коју чине домаћице, пензионери и њима слични социјални слојеви у највећем броју основних организација. Од краја 1949. године, начин евидентирања чланства ускраћује могућност праћења овакве социјалне категорије сажета на три одређења — сељаке, раднике, интелектуалце и остале. Од те године у евидентирању је рашчлањивана само социјална категорија сељака, и то на сиромашне и на оне у сељачким радним задругама. Но, и поред неуједначености критерија примјењиваних при евидентирању чланства и одређењима унутарње слојевитости, социјална структура овдје се третира према изворном облику из архивске грађе. У другачијем методолошком поступку требало би, претходно, дати одговоре на низ комплицираних питања, у чијем је рјешавању структуралистички дефинирано истраживање

тек полазна основа. Питање критерија примјењиваних при евидентирању чланства није пуки формализам, него проблем који непосредно имплицира корелативност тумачења социјално-структурних показатеља, организационог развоја Партије и њених идејно-политичких опредјељења, као есенцијалне мотивације и једног и другог.

4.

Полазну основу у истраживању социјалне структуре КПЈ/СКЈ у БиХ чине архивски подаци из новембра 1945. године, према којим је у социјалном саставу босанскохерцеговачког партијског чланства, од укупног броја чланова /12.275/ највећи постотак /66% или 8.043 члана/ чинило сељаштво као најбројнија социјална група у друштву уопће. Учешће радничког чланства било је мало, 19% или 2.328 чланова, као и интелектуалаца — 12% или 1.489 чланова. У остале је убројано 415 чланова или 3% од укупног броја.⁸⁾ Међутим, за само четири мјесеца (до марта 1946), чланство се повећало за 4.403 нова члана /укупно је било 16.678 чланова/, а социјални састав се знатно измијенио. Учешће сељаштва је опало за 5,8%, те је чинило 60,2% (или 10.035 чланова) од укупног броја. Постотак радника се повећао на 21,6% (или 3.598 чланова), а интелектуалаца смањило на 9,5% (или 1.591 члан). Смањење процента учешћа интелектуалаца је у вези с повећањем постотка у групи »остали чланови КПЈ« на 987 или 5,9 посто.⁹⁾ Разлика од 467 чланова од укупног броја није исказана према социјалним обиљежјима. Мада у проматраном периоду тако динамичне осцилације у укупном броју чланова и социјалној структури нису биле ријеткост, уз већ опће-познате констатације о интензивној послеријатној миграцији село—град, у архивској грађи забиљежен је и један њихов занимљив узрок уочен на прелазу из 1945. у 1946. годину, незапажен у постојећим историографским радовима о тој проблематици. Наиме, након ослобођења земље, дијелови борачког чланства испољавали су расположење за повратак својим домаћинствима и намјеру да их унапређују у складу с вјековним тежњама за бољим животом у земљи, за коју су генерацијски били снажно везани, али и подстакнути обећањима из рата о бољем животу на селу. О томе се кратко говори у многим извјештајима, а најопширнији извјештај такве врсте датира из марта 1946. године. Послао га је ПК КПЈ за БиХ Централном комитету КПЈ, односно дио је кореспонденције њихових организационо-инструкторских одјељења:

⁸⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-292/1948, Д-56, д-11. 9. 1948.

⁹⁾ АО ЦК СК БиХ. Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-102/1946, Д-121/46, д-30. 3 1946.

»... навешћемо још једну појаву која је карактеристична за нашу партијску организацију. Сви они борци одани партијском животу за протекло вријеме траже ослобађање од чланства и желе само обрађивати своју земљу и бавити се земљорадњом. Они су добри другови али их занима њихово домаћинство... Осим тога данас класна диференцијација на селу, која се све више испољава одвајањем богатијег сељака од нас, а који је за вријеме борбе ишао с нама, збуњује младе партијце и они често пута не знају да одреде став. У неким срезovima политичка зрелост маса прераста наша руководства и масе мимо њих решавају проблеме...«¹⁰⁾

Процес помјерања унутар социјалне структуре босанско-херцеговачког партијског чланства (Табела 1), праћен на основу компаративних података из децембра сваке године у интервалу 1946—1953, недвосмислено показује да је сељаштво било најфлуиднија и најлабилнија социјална категорија партијског чланства. Уз промјене у структури чланства, исказане нумерички, презентирани показатељи увјерљиво доказују да се капиталан преображај у социјалној структури чланства десио 1953. године, пошто је сељаштво по бројности пало на треће мјесто, иза службеника на првом и радника на другом. У ствари, за период од новембра 1945. до децембра 1953. године, учешће сељаштва се смањило за 43,5%, односно (према Табели 1), у интервалу 1946—

Табела 1
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ ЧЛАНСТВА КПЈ У БИХ У ПЕРИОДУ
1946—1953. година:¹¹⁾

Година	Укупан број чланова	Сељаци	Радници	Интелектуалци	Остали
1946.	20.474	12.258	4.295	3.199	722
1947.	29.935	16.201	7.703	5.028	1.003
1948.	52.014	26.717	14.242	9.510	1.545
1949.	54.421	22.258	13.822	16.543	1.904
1950.	63.795	28.324	16.778	16.459	2.232
1951.	81.069	37.119	22.279	18.293	3.378
1952.	92.949	38.341	29.859	20.653	4.069
1953.	79.169	17.813	25.650	28.025	7.679

¹⁰⁾ Исто.

¹¹⁾ Табела 1. сачињена је на основу увида у сљедећу архивску грађу: К-178/1947, Д-66, д-15. 1. 1948; К-277/1948, Д-5165/III, д-24. 1. 1949; К-513/1950, Д-66; К-45/1951, Д-66, д-10. 1. 1952; К-1/1952, Д-14/03, д-20. 1. 1953. и К-14/1953, Д-7/14, д-20. 2. 1954.

УЧЕШЋЕ У ПОСТОЦИМА ИМА СЛИЈЕДЕЋЕ ОДНОСЕ:

Година	Укупан број чланова	Сељаци	Радници	Интелектуалци	Остали
1946.	20.474	59,9	21,0	15,6	3,5
1947.	29.935	54,1	25,8	16,8	3,4
1948.	52.014	51,4	27,4	18,3	3,0
1949.	54.421	40,9	25,4	30,4	3,5
1950.	63.795	44,4	26,3	25,8	3,5
1951.	81.069	45,8	27,5	22,6	4,1
1952.	92.949	41,3	32,1	22,2	4,4
1953.	79.169	22,5	32,4	35,4	9,7

1953. за 37,4 посто. Учешће сељаштва битно се смањивало сваке године до краја 1952, да би до драстичног пада дошло у наредној години, када број сељака у чланству опада за 18,8%, односно за 20.528 чланова.

Осим у 1949. години, број сељака у чланству стално се повећавао до краја 1952. године, али њихово релативно учешће у укупном чланству постепено се смањивало, с обзиром на перманентан раст чланства, с једне, и пораста чланства из редова радништва и чиновништва, с друге стране. Прецизније узроке неравномјерности у смањивању учешћа сељаштва у партијском чланству током 1949, 1950. и 1951. могуће би било навести тек касније увида у архивску грађу која се односи на нумеричка и структурна обиљежја искључених чланова поводом изјашњавања за Резолуцију Информбироа, о чему засад нема доступних архивских података.¹²⁾ Исто тако, за прецизирање узрока који су довели до оваквих промјена у социјалној структури партијског чланства потребно је имати расчлањене и модалитете осипања чланства с назначеним социјалним обиљежјима сваког отпалог члана. Међутим, у захваћеном периоду таквих показатеља нема, него су дати укупни износи отпалих чланова КПЈ у рубрици означеној као искључени, односно нису посебно евидентирани чланови које је партијска организација искључила из чланства, затим они који су самовољно напустили чланство, посебно они који су брисани из евиденције, неповезани чланови и слично. Према томе, поуздано се могу навести укупни износи за искључене и групе узрока који су били присутни у чишћењу редова Партије, запажених у извјештајима комитетâ разних рангова, углавном о организационим питањима. Кроз овај осмогодишњи период најчешће се, као разлози искључења, помињу пијанство, слободније понашање појединих чланова у односу на устаљене патријархалне моралне норме тог времена,

¹²⁾ У поменутом архиву документи о Информбироу су недоступни истраживаћу осим оних који су објављени већ у оновременој штампи.

проневјере у творницама, магацинима и пошиљкама помоћи, неизвршавање задатака, недолажење на састанке, неплаћање чланарине, неучлањење или напуштање земљорадничких задруга, одржавање религиозних обреда вјенчања и крштења дјецe, изјашњавање за Резолуцију ИБ-а, неприхватање и неспровођење зацртане политике након VI конгреса СКЈ и слично. Релевантна промјена у бројности сељаштва у структури партијског чланства током 1953. године, у основи је, пак, била посљедица иступања сељаштва из чланства приликом инсистирања на учлањењу у задруге, с тим што је пасивизирање односа сељака према Партији било евидентно и након напуштања политике колективизације села, пошто селу и пољопривреди нису била понуђена оптималнија рјешења, примамљивија за сељака. Један од битних разлога оваквом заокрету у структурним обиљежјима чланства била је и стална могућност бржег запошљавања радне снаге и, с тим у вези, одласка младих са села у градове широко отворене прихвату миграната, усљед наглог индустријског развоја. Одласком радно активног становништва са села аутоматски се смањивала база за примање партијског чланства у аграрним срединама. Динамичан развој социјалне структуре босанско-херцеговачког становништва може се презентирати упоредним прегледом пољопривредног и непољопривредног становништва за период 1948—1953, према Табели 2.

Табела 2
УЧЕШЋЕ ПОЉОПРИВРЕДНОГ И НЕПОЉОПРИВРЕДНОГ
СТАНОВНИШТВА У БИХ ЗА ПЕРИОД 1948—1953.¹³⁾

Година	Учешће пољопривредног становништва у %	Учешће непољопривредног становништва у %
1948.	77,3	22,7
1953.	62,2	37,8

Смањење процента учешћа радно активног становништва у примарној дјелатности у корист секундарне и терцијалне указују на прва препознатљива кретања ка савременим облицима социјалне структуре у друштву уопће. »Од 1948. године индустријализација је била веома динамична, па су и промјене економске структуре радне снаге и становништва биле интензив-

¹³⁾ Ерић Миливој, Хреља Кемал и Козомора Олга, *Структурална кретања и промјене у босанскохерцеговачком друштву у посљедњих 50 година*, стр. 57, у зборнику радова са научног скупа под насловом *Радничка класа и КПЈ у борби за социјализам у Босни и Херцеговини*, поводом 50-годишњице СКЈ одржаног 6. и 7. новембра 1969, АНУБиХ, посебна издања, књ. XIII, Одјелјење друштвених наука, књ. 3, Сарајево, 1970, стр. 240.

не.«¹⁴⁾ У вези с тим, могуће је тражити разлоге помјерања у социјалној структури партијског чланства, када се пореде подаци о броју сељака-чланова КПЈ са подацима о пољопривредном становништву у БиХ за 1953. годину, при чему се добива релативно ниска сума од 3,7 посто.¹⁵⁾

Међу факторима којим је могуће објаснити рапидно опадање сељаштва у чланству потребно је сврстати и промјене у начину евидентирања партијског чланства према социјалној припадности, а не према социјалном поријеклу као до 1953. године. Мада је ова напомена привидно формалне природе, у истраживању се чини релевантном, јер су многи чиновници и радници у установама и предузећима евидентирани као сељаци (према социјалном поријеклу), мада су радили у администрацији, трговинама и слично. Када су се коначно у току 1953. године потпуно усагласила упутства о вођењу евиденције и статистике, створила се и адекватнија слика о учешћу појединих социјалних група у партијском чланству према социјалној припадности, а не поријеклу.

Исто тако, када се у архивском материјалу истражује социјална категорија радника мора се имати на уму недефинираност тог појма, читав спектар имплицираних значења, од најупошљенијих предодби о радништву до термилошке ознаке за модерну радничку класу, што се битно одразило у поступку исказивања ове социјалне категорије у партијским евиденцијама и статистикама. Такви архивски подаци који садрже укупне нумеричке износе и оскудна теоријска образложења заправо ограничавају могућност потпуније и сложеније компаративне анализе. Зато је потребно нагласити да су у анализи предочене само основне назнаке о учешћу радника у партијском чланству, с појмовним одређењима преузетим из архивске грађе.

За разлику од сељаштва, радништво је очигледно било стабилнији дио укупног партијског потенцијала. Егзистенцијално везана за процес индустријализације, упркос хетерогености и аморфности уочљивим у оквиру социјално-групациске ознаке, радништво је, у компарацији с осталим чиниоцима социјалне структуре, представљало компактну категорију, која је потпуно освајала све значајнију позицију у социјалној физиономији Партије. Представљено процентуално, учешће радника у партијском чланству текло је равномјерном узлазном линијом кроз цио

¹⁴⁾ Исто, стр. 58.

¹⁵⁾ *Југославија 1945—1964*, Статистички годишњак, Београд, 1965, стр. 53, Процент учешћа активног пољопривредног становништва у Босни и Херцеговини у чланству СК БиХ добијен је из односа 806.237 активних пољопривредника у БиХ у 1953. години и броја сељака-чланова Партије (29.890) у вријеме када је босанскохерцеговачко чланство бројало 85.842 члана.

назначени период, без наглих успона и падова, у складу с оријентацијом партијског руководства на перманентно »поправљање социјалног састава чланства« у корист радника. Од краја 1945. године, када се у укупном чланству радници чинили 19⁰%, до краја 1953. године тај постотак није се, истина, удвостручио, али је становит успех представљало и избијање радништва на друго мјесто у опћој социјалној структури партијског чланства, с учешћем од 32,4⁰%.

У ствари, изразит пораст учешћа тече до краја 1952, што је највјероватније било у непосредној вези с увођењем самоуправљања, док у 1953. години стагнира на износу из предходне године. Значајан пад укупног броја чланова током 1953. године није битно промијенио проценат учешћа радника у партијском чланству, као што је то био случај са селацима. Током 1953. године, према апсолутним показатељима, број радника опадао је за 4.209 чланова, али је зато релативно повећање износило 0,3⁰% у односу на предходну годину. Разни извјештаји о организационим питањима често констатирају интензиван прилив радника у чланство КПЈ, али садрже и бројне показатеље према којим је стварање радничке већине у чланству представљало дугорочну идеолошко-организациону оријентацију, што се може илустрирати најкарактеристичнијим изводом из докумената: »... основни пропусти средских и њима равних комитета, као и основних организација по овом питању су у томе што се не предузимају смјелије мјере за примање у Партју радника...«¹⁶⁾

Пораст радничког чланства текао је спорије у односу на раст чланства из редова селаштва. Наравно, кампања за масовнији прилив радника у Партију није подразумијевала ограничавање примања селаштва у чланство, него је имплицирала интензивирање активности у радничким срединама. До значајнијег пораста учешћа радничког чланства дошло је у 1952. години, када се на ову социјалну категорију односило 32,1⁰% укупног чланства, што је за 4,6⁰% било повећање у односу на 1951. годину. Упоредо с развојем појединих босанскохерцеговачких индустријских регија стварала се и база за примање партијског чланства из младе радничке класе, која се формирала доста динамично. Уочљиво повећање забиљежено је у партијским организацијама тузланске регије, гдје је у 1952. години евидентирано повећање за 5,8⁰% у односу на 1951. годину, те у сарајевској организацији, у којој је повећање чланства износило 11,8⁰% у истом периоду.

Међутим, без обзира на велике успјехе у регрутовању новог чланства из радничких средина, кампања ни из далека није била аналогна порасту броја запослених радника у привреди. Те

¹⁶⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-1/1952, Д-66, недатирано.

чињенице било је свјесно и партијско руководство, које се није задовољавало постигнутим резултатима, него је и даље инсистирало на зацртаној оријентацији о поправљању социјалне структуре, о чему, као илустративан аргумент, говори и извод из документа датираног из децембра 1952. године:

»... у анализи из прошле године истакнуте су ове слабости што је имало позитивног одраза, тако да су средски комитети у овој години више водили рачуна о саставу и порасту организације Савеза комуниста. И поред тога што се социјални састав знатно поправио с обзиром на слободније примање у организацију радника, курс према радницима још увијек је слаб. Зато би требало поново указати средским комитетима на овај проблем...«¹⁷⁾

Компарирање броја радника-чланова Партије с укупним бројем запослених радника у БиХ (Табела 3) отвара читав низ проблема, и у први план историографских истраживања ове врсте истиче потребу двоструког проматрања прикупљене фактографије.

Табела 3
УЧЕШЋЕ РАДНИКА-ЧЛАНОВА ПАРТИЈЕ У УКУПНОМ
ЗАПОСЛЕНОМ РАДНИШТВУ У БИХ ОД 1947. ДО 1953 ГОДИНЕ:¹⁸⁾

Година	Укупан број запослених радника у БиХ	Број радника чланова Партије	Учешће у %
1947.	90.417	7.703	8,5
1948.	102.997	14.242	13,8
1949.	91.225	13.822	15,2
1950.	158.741	16.778	10,6
1951.	—	—	—
1952.	—	—	—
1953.	194.802	25.650	13,2

За разлику од закључака који се намећу поређењем броја радника с осталим категоријама партијске социјалне структуре и који се свде на констатирање апсолутног пораста, компарација тог истог броја на равни идентичне категоријалне одреднице укупне друштвене структуре битно умањује друштвено еквивалентне ефекте тог апсолута, пошто се број радника-чланова Партије, према укупном броју запослених радника у

¹⁷⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-1/1952, Д-14/52, д-20. 11. 1952.

¹⁸⁾ Табела 3. сачињена је на основу увида у следећу архивску грађу: К-178/1947, Д-7902/47, д-21. 1. 1948; К-277/III-1948, Д-5165/48, д-24. 1. 1949; К-513/1950, Д-56, недатирано; К-14/1953, Д-7/14, д-20. 2. 1954. и Података из статистичког прегледа ЈУГОСЛАВИЈА 1945—1964, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Београд, 1965, стр. 53.

БиХ, неравномјерно повећавао, уз велике осцилације из године у годину. Из презентираних нумеричких показатеља видљив је изузетан раст броја запослених у непосредној производњи, што се може сматрати посљедицом динамичког развоја индустрије, али се запажа и томе неадекватно учешће ове социјалне категорије у партијском чланству, за које на овом ступњу истраживања није могуће дати конкретнија и егзактнија објашњења.

Дисонантност апсолутних и релативних својстава нумеричких показатеља о заступљености појединих социјалних категорија у структури партијског чланства најмање је уочљива у групацији »интелектуалаца«. Пошто је у назначеном периоду партијска статистика забиљежила у рубрици »интелектуалци« читав низ друштвених слојева: службенике (под различитим називима: чиновници, намјештеници и сл.), студенте и ђаке (као категорију у трансформацији, чији се број стално мијењао), припаднике слободних професија (адвокате, лијечнике, апотекаре, књижевнике, сликаре и сл.) и остале, ваља упозорити да се ради о сложеној социјалној скупини, разноликој у опћем профилу, чији назив такођер, отвара мноштво питања и недоумица, с далекосежним историјско-теоријским импликацијама. С обзиром на пролошки карактер истраживања, из читаве групације овдје је намјенски издвојен само један друштвени слој (у рубрици »интелектуалци«) — службеници — који је чинио између 80 и 90% чланства евидентираног као интелектуалци. У контексту истраживања, масовност чиновничке популације занимљива је првенствено због сталног раста током сваке године у интервалу до краја 1953. кад службеници избијају на прво мјесто, испред радника и сељака. За потребе компаративне анализе, пак, из укупног износа који се односи на интелектуалце изузет је број службеника и проматран у односу на укупно чланство.

Крајем 1946. године, у укупном чланству службеници су учествовали са 10,9%, али је проценат из године у годину растао, да би крајем 1953. достигао учешће од 32,9%, односно позицију у социјалној хијерархији партијског чланства (испред радника са 32,4% и сељака 22,5%). Пораст чланства из редова чиновништва несумњиво је био увјетован укупним друштвеним развојем, пошто је реалност друштвених помјерања у економској структури уопће смањивала број припадника примарне социјалне дјелатности, а повећавала број оних унутар секундарне и терцијалне. Истина, бројним упутама и директивама подстицан је пријем радника у чланство, али реални друштвени токови у периоду административног управљања неминовно су водили примању чиновника у партијске редове. У овом случају, логика процеса сасвим је јасна — Партија на власти је у процесу стварања административног апарата у свим сегментима држав-

ног и привредног живота постављала своје провјерене кадрове на разне функције и радна мјеста, а да би што више укључила у развој управно-административне службе у поједине партијске организације примала је многе чиновнике у чланство. Каснијим бројним порастом државно-политичког, финансијско-економског, васпитно-образовног, социјално-здравственог и других сегмената друштвеног живота, те стварањем многих политичких организација, стално се повећавао број административних радника погодних за репродукцију партијског чланства. Изузетан пораст учешћа службеничког кадра у структури партијског чланства донекле се може тумачити и промјенама у начину евиденције 1953. године, откад се у свим основним организацијама почиње примјењивати критериј социјалне припадности умјесто социјалног поријекла. Но, овим се могу објаснити само извјесни проценти повећања, а сљедећа табела говори о изузетном порасту за који се морају тражити и другачија објашњења.

Табела 4

ПОРАСТ УЧЕШЋА СЛУЖБЕНИКА-ЧЛАНОВА ПАРТИЈЕ
 У УКУПНОМ ЧЛАНСТВУ ЗА ПЕРИОД 1946—1953. ГОДИНА.¹⁹⁾

Година	Укупан број чланова Партије	Број службеника	Учешће у %
1946.	20.258	2.201	10,9
1947.	29.935	4.034	13,5
1948.	52.014	7.710	14,8
1949.	54.421	14.443	26,5
1950.	63.795	14.359	22,5
1951.	81.069	16.843	20,8
1952.	92.949	18.353	19,8
1953.	79.169	26.025	32,9

Према табели, у третираном осмогодишњем периоду укупан пораст ове социјалне групе износио је 22%, а највећи годишњи пораст од 13,1% забиљежен је у 1953. години, што се може илустровати неколицином појединачних примјера, изабраних насумице, у функцији асоцијативног узорка, да се презентираним подацима сугерира било које од могућих тумачења узрока доминације чиновничког staleжа у структури укупног партијског и, посебно, интелектуалног чланства.²⁰⁾

¹⁹⁾ Табела 4. направљена је на основу исте партијске евиденције као у напомени 18.

²⁰⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-14/1953, Д-7/14, д-20. 2. 1954.

Срески комитет	Радници	Сељаци	Службеници
Бања Лука	1.168	631	1.482
Мостар	1.135	276	1.253
Приједор	849	412	875
Билећа	389	349	367
Босански Нови	130	479	333
Посушје	27	59	106
Фоча	384	408	492
Горажде	319	79	350
Кисељак	71	42	212
Високо	824	75	510
Зеница	1.651	57	571
Босански Брод	204	63	220
Маглај	176	45	184
итд.			

На први поглед, овај табеларни преглед указује на знатну заступљеност службеника у партијским организацијама у свим наведеним срезовима. Међутим, за детаљније анализирање било би потребно истражити социјалну структуру становништва у сваком срезу, као и степен привредног развоја, те преиспитати статистичке извјештаје и допунити их неком другом врстом грађе, јер је апсурдно да нека изузетно неразвијена подручја имају толику администрацију. Објашњење се вјероватно крије у критеријима који су владали код одређивања члана КПЈ према социјалном обиљежју, што свакако није пуки формализам који покреће многа сложенија питања, попут проблематике статуса интелигенције у политичким партијама, питања о предоци појма интелектуалца итд.

5.

Сами нумерички показатељи потврђују уводну тезу да је истраживање овакве врсте, засновано на архивској грађи, суочено с многим проблемима, те да је његов крајњи домет у структурној фази реконструкција бројног стања и социјалних обиљежја партијског чланства у Босни и Херцеговини за период 1945—1953. година. Резултати истраживања ослоњеног на оригиналну партијску евиденцију, изворно детерминирану несналажењем партијске администрације у обављању читавог евиденционог поступка и битно зависну од администраторовог теоријско-образовног портрета, нарочито у провинцијским организацијама, одакле је стизала већина базних података, заправо су само полазна основа цјеловитијег бављења овом проблематиком, нужна премиса историографско-социолошког студија.

У том смислу, засад је извјесно да су на социјалну структуру партијског чланства првенствено утицале промјене до којих је дошло у социјалној структури друштва након социјалистичке револуције, обликоване низом мјера у оквиру административног социјализма, међу којим су најдалекосежније биле револуционарне промјене својинских односа инаугуриране конфискацијом, експропријацијом, секвестирањем и нарочито двјема аграрним реформама и национализацијом. Све те мјере одредиле су правце даљњег кретања у социјалној структури друштва уопће и партијског чланства посебно.

Промјена односа била је релевантан узрок промјена у социјалној структури партијског чланства утолико што је укидањем крупне приватне својине над земљом смањен број имућних сељака уопће, па и у чланству, а повећан оних средњих, нарочито сиромашних. Мада се од 1949. године извјестан број сељака статистички одређује према учешћу у сељачкој задрузи и даље расте проценат оних који припадају групи сиромашних, према величини газдинства. Промјенама је погодовао и послјератни начин остваривања индустријализације као главног задатка. Концентрација свих ресурса у рукама државе ради брже превазилажења оскудице одредила је карактер индустријализације, а имала је усиљени темпо заснован на акумулацији из пољопривредне производње. Према томе, увећавањем државног сектора привреде од материјалне и људске основе, која јој је била на располагању, углавном индивидуалног пољопривредног и остатка приватног сектора, отворила се могућност за одлазак људи у многе творнице и установе, односно створила се основа за формирање нових социо-професионалних група, од којих неке до рата у нас нису ни постојале. Ове промјене су у Партију довеле до пораста чланства из редова радништва и службеника. Мада број радника-чланова Партије није адекватно пратио пораст укупно запосленог радништва, ипак је имао становит пораст.

У периоду револуционарног етатизма, када је државни апарат постао доминирајући у друштву, а уз то се стално умножавао и стицао све већу моћ у свим сегментима живота, најзапаженију експанзију у партијском чланству реализирало је чиновништво, што се може процентуално пратити кроз цио назначени период. Осим тога, проценат би вјероватно био и већи да су и сви партијски функционери (јер се и партијски апарат на свим нивоима умножавао) адекватно исказани, а не према ранијим социо-професионалним одређењима, евидентираним док су били »у бази« (како се у документима биљежи). Етатистички начин производње кроз етатистичке форме индустријализације земље директно је дјеловао на промјене у социјалној структури друштва, а тиме и партијског чланства. Према томе, није случајно да у 1953. години долази до радикалног заокрета у струк-

тури партијског чланства, да проценат сељаштва драстично опада, чиновништво превладава, а број радника постепено расте. Мада процес деетатизације друштва увођењем самоуправљања почиње и прије 1953. године, период је био исувише кратак да би се промјене одразиле и на социјалној структури чланства.

Према томе, периодизацијски смјештена у интервалу 1945—1953, проблематика социјалних обиљежја чланства представља цјелину коју карактеризира сталан пораст чланства до краја 1952. године, пад учешћа сељаштва кроз цио назначени период, затим убрзан пораст чиновништва и равномјеран раст радништва у чланству. Година 1953. означава радикалан заокрет у профилирању структуре партијског чланства, пошто сељаштво те године престаје бити најмасовнији чинилац, а чиновништво први пут заузима прво мјесто. Пошто се опадање укупног броја чланова Партије наставило у пет наредних година, и 1953. година биће боље сагледана када се истражи архивска грађа за наредни период.

SUMMARY

BASIC FEATURES OF THE SOCIAL STRUCTURE IN THE MEMBERSHIP OF CPY/LCY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945—1953

In the first eight postwar years the social structure of the party membership in Bosnia and Herzegovina underwent considerable changes. On one hand, they were conditioned by the long-term revolutionary measures that had been carried out in a young socialist society via a confiscation, expropriation, sequestration, two agrarian reforms and nationalisation, and, on the other hand, by intensive actions and endeavours of the party leadership to recruit as much as possible members from the working class that was in the process of gradual formation in the dynamic process of the country's industrialisation. In the periodical interval 1945—1953 a topic of social features of the CPY membership in Bosnia and Herzegovina must be seen as a whole, the characteristics of which are the constant rise of the membership until the end of 1952, a considerable decrease of peasants through the whole period in question, an accelerated growth of civil servants and the gradual increase of the working class. In our periodisation 1953 must be seen as a determinative because it is characterized by the notable decline of the overall number of membership which will continue in latter years. As for the social features, in this year civil servants were at the first place, the working class at the second whereas the peasantry came on the third and it ceased to be the most massive party potential.

Дубравко Ловреновић

ЦЕТИНСКИ КНЕЗ ИВАНИШ НЕЛИПЧИЋ У ПОЛИТИЧКИМ ПРЕВИРАЊИМА У ДАЛМАЦИЈИ КРАЈЕМ XIV И ТОКОМ ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА XV СТОЉЕЋА

Значај цетинског кнеза Иваниша Нелипчића (1393—1434) за историју Хрватске, Далмације и Босне још увијек је несразмјеран резултатима историографских истраживања о њему. О Нелипчићу је до сада писано углавном успутно, у склопу већих монографија и у студијама које су се бавиле далматинским политичким приликама с краја XIV и првих деценија XV стољећа.¹⁾ С обзиром на ширину излагане материје, њему је ту нужно припадало другоразредно мјесто. Ипак, то никако не значи да историчари нису уочавали његов значај. Клаић је још крајем прошлог стољећа тврдио да се о њему може »... написати читава

¹⁾ Cattalinch, G.: *Storia della Dalmazia, III, Zara, 1835*; Смичић-Клас, Т.: *Повијест Хрватске*, МХ, Загреб, 1882; Клаић, В.: *Повијест Босне до пропасти краљевства*, Загреб, 1882; Шишић, Ф.: *Војвода Хрвоје Хрватинић и његово доба (1350—1416)*, МХ, Загреб, 1902. (Шишић, Хрвоје); Дабиновић, А.: *Хрватска државна и правна повијест*, МХ, Загреб, 1940. (Дабиновић, Хрватска повијест), Ћоровић, В.: *Историја Босне*, I, Београд, 1940; *Повијест хрватских земаља Босне и Херцеговине од најстаријих времена до године 1463*, I, Напредак, Сарајево, 1942. (Напреткова повијест Босне); Новак, Г.: *Повијест Сплита*, I, Сплит, 1957. (Новак, *Повијест Сплита*, I); Ћирковић, С.: *Историја средњовјековне босанске државе*, СКЗ, Београд, 1964. (Ћирковић, *Историја Босне*); Шуњић, М.: *Далмација у XV стољећу*, Свјетлост, Сарајево, 1967. (Шуњић, *Далмација*); Клаић, В.: *Повијест Хрвата од најстаријих времена до свршетка XIX стољећа*, III Загреб, 1972. (Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III); Клаић, Н.: *Повијест Хрвата у развијеном средњем вијеку*, школска књига, Загреб, 1976; Andreis, R.: *Povijest Trogira* (Превод Владимира Рисмонда), I, Чакавски сабор, Сплит, 1977, Andreis, R.: *Povijest Trogira*, I); Луцић, И.: *Повијесна сведочанства о Трогиру* (Превод Владимира Рисмонда), II, Чакавски сабор, Сплит, 1979, (Луцић, *Повијесна сведочанства о Трогиру*, II); Рачки, Ф.: *Покрет на Славенском југу концем XIV и почетком XV стољећа*, Рад ЈАЗУ, IV, 1868 (Рачки, *Покрет на Славенском југу*); Клаић, В.: *Родословље кнезова Нелипчића од племена Свачић*, Вјесник хрватског археолошког друштва, III, Загреб, 1898/99 (Клаић, В.: *Родословље*); Катић, Ј.: *Везе приморске Далмације кроз клишки пролаз од предисторије до пада*

књига . . . « и сврстао га у ред » . . . најзанимљивијих лица сла-
венског југа у првој половини 15. стољећа.»²⁾

Овај рад представља покушај да се на основу литературе и објављене грађе — уз нешто архивских података — формира цјеловита представа о Нелипчићевој улози у далматинским политичким приликама од 1393. до 1420.

*
*   *
*

Неријешено и више пута актуелизирано питање политичког суверенитета, једна је од константи средњовјековне историје Далмације.³⁾ Све до почетка XV стољећа она је представљала подручје подложно честим смјенама власти.⁴⁾ Крајем XIV и почетком XV стољећа политичка нестабилност на овом подручју достигла је кулминацију заплета у којим су активно учествовали Угарска, Венеција и Напуљска краљевина, те хрватски и босански обласни господари.

Њихов ривалитет створио је у далматинским градовима увјерење да само отпором могу осигурати несметан развој и даље ширење градске аутономије.⁵⁾ Суочени са страним освајачким тежњама градови су тражили заштиту од обласних господара из залеђа, мада ни њихову управу нису увијек сматрали најсретнијим рјешењем. С друге стране, осамосталени феудалци успостављали су тијесне везе с приморским градовима који су чинили широк ланац што је везивао Далмацију с Балканом и Европом.⁶⁾ Почетком XIV стољећа, у вријеме премоћи брибирских кнезова, који су држали кнежевске части у далматинским градовима, створени су увјети за њихово срastaње с хрватским

Венеције, Старине, 51, Загреб, 1962 (Катић, *Везе приморске Далмације*); Солдо, О. Ј.: *Цетина — средњовјековна жупанија и кнештво Нелипчића*, Сињска споменица 1715—1965, Сињ, 1965 (Солдо, *Цетина*); Шуњић, М.: *Помјерање млетачких граница у Далмацији и односи са сусједима*, Годишњак Друштва историчара БиХ, 15, Сарајево, 1966 (Шуњић, *Помјерање млетачких граница*)

²⁾ Клаић, В.: *Родословје*, 11

³⁾ Далмација је у територијалном погледу била знатно сужена у ово вријеме. Обухватала је само Поморје од Зрмање до Неретве и отоке од Крка до Корчуле. Форетић, В.: *Оток Корчула у средњем вијеку до године 1420*. Дјела ЈАЗУ, Загреб, 1940, 166

⁴⁾ Клаић, Н.: *Проблем врховне власти над Далмацијом до почетка XV стољећа*, Зборник Задар, Загреб, 1964, 141—167 (Клаић, Н.: *Проблем врховне власти над Далмацијом*)

⁵⁾ Новак, М.: *Аутономија далматинских комуна под Венецијом*, Задар, 1965, 29

⁶⁾ Freidenberg, M.: *Dinamika gradske strukture u Dalmaciji od XIV do XVI stoljeća*, Радови ЈАЗУ у Задру, Задар, 1977, 71.

територијем у једну политичку цјелину.⁷⁾ Мада је власт Брибираца била кратка, оставила је трајне посљедице. У бурним временима која су долазила она је представљала подстицајан примјер обласним господарима из далматинског залеђа, чија је улога у политичком животу градова постала пресудном.

Њихов значај порастао је особито након смрти угарско-хрватског краља Лудовика I Анжувинца (1382). Тада је постало јасно да одредбе Задарског и Торинског мира из 1358. и 1381, којим се Венеција одрекла свих права на Далмацију, неће моћи и даље вршити улогу трајних регулатора млетачко-угарских односа на овом простору. Дубоке промјене које су се одиграле крајем XIV и почетком XV стољећа (смрт краља Лудвика 1382, устанак хрватског и угарског племства 1385, долазак Сигисмунда Луксембуршког на власт у Угарској и Хрватској 1387, успостављање босанске власти у Далмацији и дијелу Хрватске 90-тих година XIV стољећа, слом устанка 1394, крунисање Ладислава Напуљског у Задру 1403. за угарско-хрватског краља, те продаја Далмације Млечанима 1409), нагнале су далматинске градове да траже савезнике у обласним господарима из залеђа, с чијим територијем су и сами граничили. И феудалци су увидјели све користи које би могли извући из овог односа. Тако су на бази различитих мотива створени увјети за тјешње међусобно повезивање. При томе треба свакако водити рачуна о чињеници да је омјер њихових снага често био подложен промјенама и да градови нису увијек представљали лак и незаштитен плијен. Истовремено, градови су тек повремено иступали јединствено и углавном су сваки за себе рјешавали кризне ситуације. За далматински средњовјековни град није било одлучујуће коју ће власт признати, већ став те власти према градској аутономији. То је пресудно одређивало њихове односе.⁸⁾

Међу хрватским феудалцима који су од 90-тих година XIV ст. све снажније утјецали на опћи ток збивања у Далмацији, посебно мјесто припало је цетинском кнезу Иванишу Нелипчићу. Снажењу велике господе у Хрватској, којој је у вријеме Лудовика I (1342—1382) знатно био скучен простор дјеловања, доприносио је и сам краљ Сигисмунд Луксембуршки (1387—1437). Мноштво владарских титула значило је за њега не само извор части и прихода, већ и преузимање низа обавеза које су га одвлачиле на друге стране. У Хрватској, то је нужно водило опсежној децентрализацији.⁹⁾ Поред тога, неке жупе су под обликом донације припадале појединим великашима,¹⁰⁾ који су тиме

⁷⁾ Клаић, Н.: *Проблем врховне власти над Далмацијом*, 163

⁸⁾ Раукар, Т.: *Комунална друштва у Далмацији у XIV стољећу*, Хисторијски зборник, XXXIII—XXXIV, Загреб, 1980/81, 174

⁹⁾ Дабиновић, *Хрватска повијест*, 242

¹⁰⁾ Исто, 244

добивали могућност за готово самостално иступање према владару. Једна од таквих била је и цетинска жупа. Из ње су Нелипчићи проширили свој посјед и утјецај на сјевер до Велебита, а на југ скоро до Неретве.¹¹⁾

Осим што су токови бурне међународне политике, који су се на драматичан начин преламали у Далмацији, утјецали већ сами по себи на Нелипчићево укључивање у њих, и положај његових земаља дјеловао је у том правцу. Наслиједивши од оца цетинску жупанију са Сињем,¹²⁾ Нелипчић је загосподарио територијем од посебног стратешког значаја. У глобалним плановима свих претендената на врховну власт у Далмацији, ово подручје улазило је у сферу најужег интересовања.

Иванишев отац, кнез Иван Нелипчић, умро је између 1. децембра 1377. и 6. октобра 1379.¹³⁾ Иза њега остала је удовица Маргарета, која је, умјесто своје недорасле дјеце, једно вријеме управљала богатом баштином Нелипчића.¹⁴⁾ Сигисмунд је већ на почетку своје владавине добро уочио значај који би Нелипчићи могли имати за консолидацију угарске власти у Далмацији. Зато их је одмах настојао искористити за своје политичке циљеве. Почетком маја 1388. позвао је Маргарету да, уз остале хрватске великаше, интервенира у Трогиру у корист Кажотића против неких побуњеника у граду.¹⁵⁾ И градови на обали увиђали су потребу за успостављањем тјешњих веза с Нелипчићима. Први су реагирали Сплићани; 7. маја 1388. настојали су привољети Нелипчића да им помогне »... против устаника и противника свете круне угарске«. ^{15a)} У септембру 1390. примили су Задрани Маргарету и Иваниша међу градске племиће.¹⁶⁾ Само двије године касније, 13. октобра 1392, поклонили су им Трогирани кућу и врт у граду и села: Прапратницу, Љубитову и Дашане. Даровницу су образлагали чињеницом што су им Маргарета и Иваниш у »... тешким приликама, опасностима и непријатељском насртајма пружили многоструку помоћ са својим људима«. ¹⁷⁾ Мада није изричито наведено, може се претпоставити да су Нелип-

¹¹⁾ О томе види: Клаић, Н.: *Друштво у средњовјековној Хрватској с посебним обзирима на његов развитак у цетинској крајини*, Знaнсвени скуп: *Цетинска крајина од претхисторије до доласка Турака*, Сињ, 3—6. јуна 1980, Хрватско археолошко друштво, Сплит, 1984, 265—273

¹²⁾ Клаић, В.: *Родословље*, 7

¹³⁾ О датуму смрти кнеза Ивана Нелипчића мишљења се разилазе. О томе види: Крекић, В.: *Један млетачки документ о Нелипчићима*, Хисторијски зборник, XIX—XX, 1966/67, 413—418

¹⁴⁾ Клаић, В.: *Родословље*, 7

¹⁵⁾ Исто, 10

^{15a)} Фејер, G.: *Codex diplomatic Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/3, Budaе, 1839, 81

¹⁶⁾ Клаић, В.: *Родословље*, 10

¹⁷⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 777—779

чићи помагали Трогиране у току босанских настојања да задобију град. Томе у прилог ишла би и околност што је у Трогиру иначе постојала јака опозиција босанској власти. Након Твртка I, Трогирани су је покушали збацити. У тим догађајима одређену улогу имали су и Нелипчићи.¹⁸⁾ Њихов став, у овом случају, био је увјетован и Твртковим држањем које на територији у хрватском залеђу није поштовало затечено уређење као у далматинским градовима.¹⁹⁾ Овако успостављени односи између Трогирана и Нелипчића развијали су се и даље узлазном линијом. Сљедеће, 1393. године, Иваниш је био изабран за градског кнеза.²⁰⁾ Ову дужност обављао је до јуна 1395.²¹⁾

I

Са 1393. годином ступио је Нелипчић самостално у јавни живот у коме је дјеловао више од 40 година. Тада није био међу феудалцима који су, након смрти краљице Марије, признали Сигисмунда. У записницима трогирских вијећа забиљежено је под 15. априлом 1393. да је краљевство без владара, »... Стојећи под заштитом цетинског кнеза...«, нису га хтјели признати ни Трогирани.²²⁾ Ускоро се показало да су Нелипчић и Трогирани прецијенили своје снаге. Њихове позиције још нису биле такве да би самостално могли иступати према владару. Наредни догађаји то потврђују. Већ крајем 1394. Трогирани су признали угарску власт. У јуну 1395. изабрали су Задранина Јакова Радушића за кнеза.²³⁾ Јачање угарског утјецаја осјетило се и у другим комунама.²⁴⁾ Овај нагли преокрет неповољно се одразио на Нелипчићев положај. У ситуацији када је још увијек чинио активну опозицију Сигисмунду, био је потпуно потиснут из Трогира. Спор који се у ово вријеме водио између њега и Трогирана због неких новчаних потраживања цетинског кнеза и настојање Трогирана да преко Сигисмунда избјегну обавезу,²⁵⁾ рјечито говоре о Нелипчићевом измијењеном положају. Истина, опће далматинске прилике овога времена, нестабилне и пром-

¹⁸⁾ Andreis, *Povijest Trogira*, I, 127—128.

¹⁹⁾ Ђирковић, *Историја Босне*, 164; Клаић, V.: *Acta Keglevichiana* (1822—1527), Загреб, 1917, 5—6

²⁰⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 777—779

²¹⁾ Rački, F.: *Notae Johannis Lucii, Starine*, JAZU, 13, 1881, 250 (Rački, *Notae*).

²²⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 783; Рачки, *Notae*, 249

²³⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 783, 787—788; Рачки, *Notae*, 250

²⁴⁾ Напреткова *повијест Босне*, 361

²⁵⁾ Andreis, *Povijest Trogira*, I, 136; Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 822

јењиве,²⁶⁾ и даље су отварале широке могућности за дјеловање обласних господара из залеђа. О некој значајнијој Нелипчићевој активности, ипак, нема спомена. Промјена је наступила тек почетком XV стољећа. Тада се босански војвода Хрвоје Вукчић оженио Нелипчићевом сестром Јеленом. Нелипчићи и Хрвати нићи склопили су савез.²⁷⁾ Нелипчићева активност у Далмацији, током наредних година, одвијала се у том знаку.

Осим породичних веза које су несумњиво допринијеле тјешњем повезивању Иваниша и Хрвоја, дјеловале су у том правцу и неке друге, не мање значајне околности. Преузевши, након смрти краља Твртка I, улогу носиоца босанских аспирација према Далмацији, Хрвоје је приморао сусједну хрватску властелу да новцем откупљује своју безбиједност. Павле Зрињски је одбио да плати 200 дуката. Зато су му били опустошени посједи.²⁸⁾ Овај примјер могао је дјеловати и на Нелипчића да се приклони Хрвоју. Не смије се у свему занемарити ни она позитивна страна. Везивање за моћног босанског господара стављао је Нелипчићу у изглед стјецање нових посједа и прихода. На крају, и положај њихових територија које су граничиле, дјеловао је сам по себи у назначеном правцу.²⁹⁾

Прво заједничко иступање десило се већ у љето 1398. Тада су сплитски пучани устали против властеле и завели своју управу у граду. Протјерани племићи били су против Сигисмунда. Зато су их Иваниш и Хрвоје настојали искористити за своје политичке циљеве.³⁰⁾ Истовремено, Сигисмунд је губио позиције у Далмацији, дајући противницима прилику да се повежу с босанским краљем и великашима, а преко њих и са Ладиславом Напуљским.³¹⁾ Ове околности дале су нови импулс Нелипчићевој дјелатности на почетку XV стољећа.

У прољеће 1401, након што је Нелипчић обновио ранија новчана потраживања, запријетила је Трогиру опасност од његовог напада. Нелипчићево самоувјерено држање подстицано је истовремено Сигисмундовим заточеништвом у Угарској. Добро су то осјећали и Трогирани. Показали су се зато много попус-

²⁶⁾ К а т и ћ, *Везе приморске Далмације*, 307.

²⁷⁾ Неки подаци указују да је приближавање Нелипчића и Хрвати нића почело још раније. Када је 2. септембра 1392, Хрвојевом брату, бану Вуку Вукчићу, додијељено задарско грађанство били су присутни и рођаци »... domini comitis Yuani et comitis Ioannis de Nelipitio...« Шишић, Ф.: *Љетопис Павла Павловића, патриција задарскога*, Вјестник краљ. хрват. слав. зем. архива, VI, Загреб, 1904, 16; Шишић, Хрвоје, 86

²⁸⁾ Ђ и р к о в и ћ, *Историја Босне*, 194

²⁹⁾ С о л д о, *Цетина*, 85

³⁰⁾ Н о в а к, Г.: *Повијест Сплита*, I, 211—212; Л у ц и ћ, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 803—809

³¹⁾ Л у ц и ћ, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 809

тљивијим него прије неколико година, када су се нашли пред истим Нелипчићевим захтјевом. Крајем маја 1401, одлучено је да бискуп посредује код Нелипчића и понуди му да сам изабере Далматинце који ће арбитражирати у спору.³²⁾ Рјешење је ускоро постигнуто — 3. јуна 1401. Трогирани су исплатили Нелипчићу дуг од 1000 либара, а он је 7. јуна повукао раније захтјеве.³³⁾ То, ипак, није значило и његово дефинитивно одустајање од намјере да поврати изгубљене позиције у граду. Најприкладнијим начином за остварење тог циља и тада му се чинило заједничко иступање с Хрвојем. При томе је настојао увјерити Трогиране да пристајање уз босанског господара представља најбоље рјешење у тадашњим околностима. Његова акција ишла је и даље Ускоро им је упутио захтјев да му уступе лађе којима би спријечило довоз хране угарској посади у Омигју.³⁴⁾ Трогирани су 17. септембра 1401. одбили молбу. Да га не би у потпуности ословољили упутили су му као поклон сандук стријела и модиј барута за бомбарду.³⁵⁾ Нелипчић је, међутим, осјећао несигурност њиховог положаја. То га је охрабрило да заједно са вице-баном затражи да признају напуљску власт. Запостављени од Сигисмунда, изложени сталном Нелипчићевом притиску, Трогирани су 21. новембра 1401. показали спремност да удоволе његовом захтјеву, али су то увјетовали истим поступком осталих Далматинаца, посебно Задрана и Шибенчана.³⁶⁾ У овим околностима порастао је значај Клиса, којег је држала угарска посада. Нелипчић је своју акцију усмјерио на Клис и опсео га јаким снагама. У Трогиру се већ 7. децембра знало да је Нелипчић заузео Клис. Послије неколико дана (22. децембра) вијест о томе била је и званично потврђена. За опскрбу Клиса послано је цетинском кнезу 100 галета вина.³⁷⁾ Нелипчићевим запосједањем овог утврђења позиција приморских градова нагло је ослабила. Показали су се много попустљивијим.

И Ладислављеви поступци откривају колико се у Напуљу водило рачуна о Нелипчићевом држању. Кад је 21. фебруара 1402. краљ тражио од Шибенчана да му до Ускрса исплате 90 форинти позивао се на одговор који је о томе био постигнут с цетинским кнезом.³⁸⁾ Овом приликом Нелипчић се први пут спомиње као »кнез Раме«, која се налазила у самом средишту босанске државе. Није познато како и када је Нелипчић добио

³²⁾ Rački, *Notae*, 254; Andreis, *Povijest Trogira*, I, 136

³³⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 822

³⁴⁾ Исто, 822

³⁵⁾ Rački, *Notae*, 255

³⁶⁾ Исто, 255

³⁷⁾ Исто, 255

³⁸⁾ Шишић, Ф.: *Неколико исправа из почетка XV стољећа*, Старине, 39, Загреб, 1938, 180—181 (Шишић, *Неколико исправа*)

Раму. Није искључено да му је овај териториј дарован за услуге учињене Босанцима у сукобима око Далмације.

Истовремено, Нелипчићев Сињ постао је Хрвојево упориште одакле је управљао акцијом у Далмацији. У прољеће 1402. упутили су Трогир и Шибеник посланике у Сињ. Повеља коју су, у име краља Остоје, Иваниш и Хрвоје издали Шибенику 13. маја 1402. само потврђује Нелипчићев значај у овим збивањима. Уз Хрвоја, и он је тада гарантирао Шибенцима досљедно поштивање свих старих права.³⁹⁾ Чини се, ипак, да њихове позиције још нису биле сигурне. Иако је Шибеник показао спремност да прихвати босанску власт, поступали су доста обазриво. Између осталог, обавезали су се да неће дозволити изградњу било каквог утврђења у Шибенику и његовом дистрикту. Обећали су, такођер, да ни под каквим увјетима неће допустити Власима обављање испаше на територији Шибеника под пријетњом казне од 200 дуката. У случају прекршаја, 100 дуката припало би старјешини Влаха, а 100 шибенској комуни.⁴⁰⁾

Тако је Нелипчић као хрватски феудалац до почетка XV стољећа био потпуно увучен у токове босанске политике у Далмацији. Ако му до тада и није припадала улога независног чиниоца, ипак је до 1402. испливао на површину струје усмјерене из Босне према овом подручју.

На његов тадашњи положај повољно је дјеловала и угарско-хрватска династичка криза. Након безуспјешног похода Павла Бешењија она је ушла у критичну фазу. Ако се има у виду да су Задар и Сплит још од раније признали напуљску власт и да је читаво племство од Драве до Приморја стало на страну краља Ладислава,⁴¹⁾ онда се може добити и доста јасна представа о повољној ситуацији у којој је Нелипчићу припало запажено мјесто.

Половином 1402. упловила је напуљска флота адмирала Алојзија Алдемариска у Јадранско море.⁴²⁾ Али, нова власт није се могла консолидирати без помоћи са стране. Зато је Алдемариско, осјећајући и сам несигурност свог положаја, настојао помоћу Иваниша и Хрвоја остварити овај важни задатак. Почетком 1403. заказан је у близини Трогира њихов састанак, а 22. марта 1403. у Трогиру је било закључено да се скупи новац потребан за трошкове дочека. На захтјев Иваниша и Хрвоја био је отписан дуг кнеза Ивана Мишљеновића у износу од 100 дуката.⁴³⁾

³⁹⁾ Исто, 183—185; Шишић, Хрвоје, 144

⁴⁰⁾ Шишић, Неколико исправа, 183—185

⁴¹⁾ Ђирковић, Историја Босне, 195

⁴²⁾ Луцић, Повијесна свједочанства о Трогиру, II, 830

⁴³⁾ Исто, 832

Сплит, који се раније највише противио завођењу босанске власти, и сада је настојао под сваку цијену избјећи судбину из 90-тих година XIV стољећа. Ипак, почетком априла 1403, Нелипчић је био изабран за доживотног градског кнеза.⁴⁴⁾ Тим поводом, даровани су њему и босанском краљу Остоји неки посједи у граду.^{44a)} Настојећи удовољити Нелипчићу, уступили су му Сплитани 17. маја 1403. »... omnes domos, terras et possessiones...« покојнога Ивана Маринина из Сплита, смјештене у граду и сплитском дистрикту. Захваљујући се на многим његовим добротинствима, изражавали су наду да ће и убудуће тако поступати.⁴⁵⁾

Средином 1403. очекивао је Нелипчић, уз Хрвоја и бројну босанску властелу, долазак напуљског краља Ладислава у Задар.⁴⁶⁾ Ладислављев долазак, међутим, није испунио очекивања. Његово крунисање у Задру, аугуста 1403, сматрано је неважећим.⁴⁷⁾ Он је и иначе дјеловао млако и бојажљиво. Ускоро се почео спремати за одлазак. Мислио је само на то како да осигура положај у градовима који су признали напуљску власт. Зато је улогу кнеза у Сплиту повјерио адмиралу Алдемариску, који се на том положају спомиње први пут 10. септембра 1403.⁴⁸⁾ Нелипчић је, у међувремену, смијењен с те дужности, али је ускоро поново избио у први план. То се десило када је Ладислав, пред одлазак из Далмације, одлучио да подигне утврђења у неким градовима. Његова одлука изазвала је противљење. Трогирско вијеће закључило је 22. септембра 1403. да се упуте посланици босанском краљу и другим, с циљем »... да се на сваки начин спријечи градња тог каштела.«⁴⁹⁾ Шибенчани су отишли и корак даље. Почетком октобра 1403. склопили су савез с Трогиранима. Истовремено, одлучили су да преговарају с Нелипчићем и Хрвојем.⁵⁰⁾ Ако је до преговора дошло, вјероватно су их Шибенчани подсјетили и на обећање дато граду 13. маја 1402. да ни под каквим околностима неће дозволити изградњу

⁴⁴⁾ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*. XII. Spalato, 1889. 159; *Malyusz, E.: Zsigmondkori okleveltar*, II/1, Budapest, 1956, 281 (*Malyusz, E.: Zsigmondkori okleveltar*, II/1)

^{44a)} *Malyusz, E.: Zsigmondkori okleveltar*, II/1, 281.

⁴⁵⁾ Шишић, *Неколико исправа*, 201—202; *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, IV, Spalato, 1881, 87; *Malyusz, E.: Zsigmondkori okleveltar*, II/1, 287.

⁴⁶⁾ Шишић, *Неколико исправа*, 209—211; Шишић, *Хрвоје*, 155—156.

⁴⁷⁾ О томе види: Дабиновић, *Хрватска повијест*, 237—238; Шишић, *Хрвоје*, 157—158.

⁴⁸⁾ *Bullettino*, XII. 160; Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 834.

⁴⁹⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 835.

⁵⁰⁾ Исто, 835—836.

утврђења у Шибенику и његовом дистрику.⁵¹⁾ Нелипчићева и Хрвојева интервенција, која је по свему судећи услиједила, увјерила је Ладислава у неопходност одустајања од ове намјере.⁵²⁾

II

Ново раздобље Нелипчићевог ангажовања у Далмацији означено је одлазак Ладислава Напуљског. Истина, везе успостављене с Хрвојем и тада су одређивале његово понашање. Међутим, Ладислављева одсутност и Хрвојева заузетост у Босни, гдје је након свргавања краља Остоје био изложен непрестаном угарском притиску, отворили су Нелипчићу могућност и за самосталније иступање. Његове везе с градовима постале су интензивније. Значај који му је тамо придаван илуструју и чести дарови којим су га обасипали Трогирани током 1403, 1405 и 1407.⁵³⁾ Поред ових, чинили су му Трогирани и уступке друге врсте: 22. новембра 1404. дозволили су његовим Власима да проведу зиму у трогирском дистрику, а 22. маја 1406. одобрили су цетинској кнегињи да из Трогира извезе 30 модија жита.⁵⁴⁾

Друга трогирска одлука добива свој пуни смисао и значај тек у свјетлу чињенице да је статутарним одредбама већине далматинских комуна било строго забрањено извозити жито.⁵⁵⁾ Слично су поступали и Шибенчани, јер су једним дугим дијелом свог територија граничили с подручјем Клиса.⁵⁶⁾

Ладислављева одсутност и Хрвојева заузетост у Босни увјетовали су промјену у Нелипчићевом држању. Средином 1406. он је пристао уз Сигисмунда. Овој промјени допринио је и Никола Франкопан, крчки и сењско-модрушки кнез. Он је 17. августа 1406. склопио савез с Иванишем.⁵⁷⁾ Тако су се удружила два најјача феудалца у Хрватској, Никола у сјеверној, и Иваниш у јужној. Угарска странка добила је значајног присталицу.⁵⁸⁾ Уз остало, то је резултирало појачаним Сигисмундовим притиском на Босну.⁵⁹⁾

⁵¹⁾ Види напомену 40.

⁵²⁾ Шишић, *Неколико исправа*, 222—223; Рачки, *Покрет на Славенском југу*, 68.

⁵³⁾ Раџки, *Notae*, 256—263.

⁵⁴⁾ Исто, 261.

⁵⁵⁾ Раукар, Т.: *Нав. дјело*, 158.

⁵⁶⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 850.

⁵⁷⁾ »... *Litterae foederis inter Johannem Cettinae, Clisiae, Ramaeque Comitum ac Nicolaum Wegle, Modrus, Segmiaeque Comitum. Datae die XVII Augusti A. D. MCDVI.*« Fejer, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X, IV. Budae, 1841, 580; Клаић, В.: *Крчки кнезови Франкопани*, МХ, Загреб, 1901, 196 (Клаић, В.: *Крчки кнезови*).

⁵⁸⁾ Клаић, В.: *Крчки кнезови*, 196.

⁵⁹⁾ Рачки, *Покрет на Славенском југу*, 89—90.

Промјена у Нелипчићевом држању била је и Ладиславу сигнал за подузимање одређених мјера. Јер, пријетила је опасност да примјер цетинског кнеза слиједи и други. Сигуран ослонац нашао је и овај пут у Хрвоју. Њихова заједничка акција ускоро је показала резултат. Још током 1406. Нелипчић је пристао уз напуљску странку.⁶⁰⁾ И идуће године он је уз Ладислава. У исправи од 27. јула 1407. краљ га је називао »... consiliarius et fidelis noster dilectus«.⁶¹⁾ Исте године, 23. децембра, Нелипчић је, заједно са босанским краљем Твртком II и херцегом Хрвојем, интервенирао у Венецији у корист Сандаља Хранића, Павла Радиновића, те Јурја Радивојевића и његовог брата Вука.^{61a)} Дефинитиван крај Нелипчићевог лавирања означила је велика Сигисмундова пobjеда у Босни 1408. Под дојмом овог догађаја он се приклонио побједнику. Његов примјер слиједио је и Хрвоје. Сигисмунд је, као и Ладислав, добро знао да у Хрватској, а поготово у Далмацији неће моћи ништа остварити без Нелипчићеве подршке. Зато је радосно дочекао ову промјену.⁶²⁾

Нови односи између Сигисмунда и Иваниша званично су потврђени краљевом повељом од 14. новембра 1408, издатој у Будиму, којом је цетинском кнезу потврдио каструм Прозор на ријеци Рами. Овдје се, међутим, није радило само о једностраном чину. Као угарском вазалу, и цетинском кнезу биле су наметнуте сасвим конкретне обавезе. Нелипчић је тада припадао кругу феудалаца који су признали угарску власт преузевши задатак да Сигисмунда крунишу босанском круном, свечано и с почастима као у вријеме Твртка I. Сигисмунду и његовим наследницима обећана је вјерност за сва времена.⁶³⁾

Угарска пobjеда у Босни 1408. није означила само босански раскид с напуљским двором. Резултирала је и значајним промјенама у Далмацији.⁶⁴⁾ Нелипчићев и Хрвојев политички заокрет увјерио је Ладислава у неминовност повлачења с овог подручја. Јула 1409. продао је Млечанима за 100 000 дуката своје преостале посједе у Далмацији — Задар, Врану, Новиград и Паг. Они су их преузели без већих потешкоћа. У септембру

⁶⁰⁾ Новак, Г.: *Повијест Сплита*, I, 232.

⁶¹⁾ Рачки, Ф.: *Извадци из краљ. осредњег архива у Напуљу за југославенску повијест*, Архив за повјестницу југославенску, VII, Загреб, 1863, 69—71.

^{61a)} Љубић, Ш.: *Листине о одношајих између Јужнога Славенства и Млетачке Републике*, В, Загреб, 1875, 107—110; Шишић, Хрвоје, 202.

⁶²⁾ Катић, Везе приморске Далмације, 310.

⁶³⁾ Шишић, *Неколико исправа*, 312—314; Malyusz, E.: *Zsigmond-kori okleveltar*, II/2, Budapest, 1959, 182; Рачки, *Покрет на Славенском југу*, 99; Ђирковић, *Историја Босне*, 211.

⁶⁴⁾ Cessi, R.: *Storia della Repubblica di Venezia*, I, Милано-Месина, 1943, 355, сматра да тада далматинско питање, на одређен начин, прераста у европски проблем.

1409. признали су њихову власт Раб и Нин. У децембру исте године поставили су своје кнезове на Цресу и Осору.

Млечани су тиме поново ступили на »... прво попрште своје копнене и поморске величине...«⁶⁵⁾ Нелипчић се нашао у потпуно новој и помало неочекиваној ситуацији. Ако је до 1409, мање или више, и био у Хрвојевој сјенци, од тог времена је наступио дефинитивни преокрет. Он је на површину далматинских збивања потпуно избацио цетинског кнеза. Наредних година Нелипчић се појављује као личност чији је став умногосте, понекад и пресудно, утјецао на општи ток збивања.

Повратак Венеције на источну јадранску обалу није отворио само питање сређивања односа са Сигисмундом већ, у првом реду, с феудалцима који су држали посједе у Далмацији и њеном непосредном хрватском залеђу. Већина од њих, као хрватски бан Карло Курјаковић, кнез Никола Франкопан и херцег Хрвоје Вукчић, настојала је компромисном политиком према новом сусједу сачувати своје посједе. Тим више, добио је на значају Нелипчић.

III

Млетачка опсада Шибеника, која је отпочела у октобру 1409, унијела је потпуно нову компоненту у Нелипчићев положај. Наредну деценију обиљежила је његова упорна и досљедна борба против Млечана.

Тада се на Шибенику, као и иначе, јаче осјетила осцилација политичких снага у залеђу и на Јадрану.⁶⁶⁾ Одбрамбену моћ града од почетка је слабио антагонизам пучана и племства. Управо тих дана он се претворио у отворени сукоб. Дио промлетачки оријентираног племства истјеран је из града.⁶⁷⁾ Протјерани су се повезали с Млечанима и уступили им куле на уласку у луку. Тиме су знатно отежали и онако неповољан положај града.

Шибеник је, ипак, одбио млетачки позив за предају. Велике наде полагане су у Нелипчића. Он је тада опасно довео у питање млетачку акцију на Шибеник. Према извјештају задарских провизора, упутио је Шибенчанима 300 војника, а они су га истовремено звали за кнеза.⁶⁸⁾ Упуство издано у Венецији 25. октобра 1409. Петру Лоредану, који је полазио под Шибеник,

⁶⁵⁾ Исто, 317; Клаић, Н.: *Проблем врховне власти над Далмацијом*, 147.

⁶⁶⁾ Лучић, Ј.: *Прилог повијести веза између Шибеника и Дубровника у средњем вијеку*, Хисторијски зборник, 21—22, 1968/69, 329.

⁶⁷⁾ Грубишић, С.: *Шибеник кроз стољећа*, Шибеник, 1974, 36.

⁶⁸⁾ Љубић, Ш.: *Листине о одношајима између Јужнога Славенства и Млетачке Републике*, VI, Загреб, 1878, 34—36 (*Листине VI*), Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 66.

открива да су тамо били детаљно упознати са Нелипчићевим држањем. Зато је сматрано неопходним придобити Нелипчића за сарадњу и предочити му сву корист коју би имао од тога. Лоредано га је требао подсјетити на њихове дотадашње добре односе и млетачку наклоност према њему, али и запријети оружаном интервенцијом уколико не промијени држање.⁶⁹⁾ Из свега јасно произилази да је у Венецији придаван велики значај сарадњи с цетинским кнезом. Тамо се добро знало да ће његов став бити можда и пресудан за крајњи исход рата. То су на вријеме схватили и у Шибенику. Почетком октобра 1409. Нелипчић је, пристанком пука, био изабран за кнеза.⁷⁰⁾

Мада се не може освијетлити Нелипчићева стварна улога у сузбијању млетачких напада на Шибеник, извјесно је да они крајем 1409. и током 1410. нису донијели резултата. Тек су почетком 1411, преузимањем Островице и Скрадина, кључних стратешких тачки за посјед Задра и Шибеника, Млечани могли обновити ратне операције у Далмацији и појачати притисак на Нелипчића.

Све упућује на то да је припремана акција ширих размјера. Нелипчић је требао активно учествовати у догађајима. То индиректно потврђује намјера о којој је у Венецији расправљано 3. марта 1411. Планирано је да се преко неке повјерљиве особе, упућене у прилике у Угарској и Далмацији и блиске Нелипчићу и Сандаљу Хранићу, покуша придобити цетински кнез за акцију запосједања Шибеника и Трогира. У случају да задобију било који од ова два града, Млечани су били спремни да га награде са 10 000 дуката.⁷¹⁾ Када је постало јасно да од сарадње с Нелипчићем нема ништа, у Венецији су већ 28. априла 1411. кројени сасвим нови планови. Сада је разматрана могућност да се преко угарских коњаника, који су боравили у Шибенику, покуша задобити град. Напосљетку, договорено је да их, уз награду од 1000 дуката, настоје ангажовати за пустошење Нелипчићевих посједа.⁷²⁾ Када ни овај план није остварен, превладало је, средином маја 1411, мишљење да се потражи помоћ Сандаља Хранића.⁷³⁾

Слиједећих мјесеци нема вијести о ратовању. Млечани су главну пажњу усмјерили на ратно поприште у Фурланији, а Нелипчић се примирио. Шибенчани су се у то вријеме толико осмјелили да се нису устручавали нападати и на дубровачке бро-

⁶⁹⁾ *Листине VI*, 38.

⁷⁰⁾ »... Curia loquatur cum Popularibus de elligendo comite; electus in Consilio Comes Joanne Cetine.« Архив ЈАЗУ, Оставштина Ивана Луцића Трогиранина, XX-12/29, 15 (А. ЈАЗУ, Ј. О.).

⁷¹⁾ *Листине VI*, 141—142; Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 68.

⁷²⁾ *Листине VI*, 156—157; Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 68.

⁷³⁾ *Листине VI*, 158—159.

дове. О томе говори дубровачка жалба Нелипчићу од 24. фебруара 1411. на поступак неких Шибенчана који су тих дана, двјема баркама напали и оплијенили једну дубровачку барку.⁷⁴⁾

И Нелипчићев положај према Млечанима тада сигурно није могао бити лош. Почетком 1412. Млечани су се вратили старој идеји да дипломатским средствима измијене његово држање.⁷⁵⁾ Догађаји су, међутим, захваљујући једном неразумном Сигисмундовом потезу, ускоро добили нови ток. Он је одлучио да војном интервенцијом сруши власт пучана и у Шибенику успостави ранију управу племића. Нелипчић је и сâм непосредно учествовао у акцији. Заједно с угарским заповједником Петром Мишлином ушао је 7. маја 1412. у град, погубио главне вође пучана и успоставио стару власт племића.⁷⁶⁾ Ускоро је у граду преовладало мишљење да најцјелисходније рјешење представља предаја Млечанима. На такво расположење није могао утјецати ни сам Нелипчић. Споразум о предаји Шибеника постигнут је 30. октобра 1412. Млечани су и тада, у тренутку преузимања града, још увијек страховали од евентуалних Нелипчићевих акција. Зато је осми чланом мировног уговора било прецизирано да заплијене сав његов новац и иметак у Венецији — било да се радило о депозиту или комори са приходима (штедионици) — и да их, у случају поновних разарања, предају шибенској комуни.⁷⁷⁾ Осим што говори о плановима како да се сузбије Нелипчић, осми члан мировног уговора истовремено свједочи и о значајним економским везама успостављеним између цетинског кнеза и Венеције.⁷⁸⁾

Падом Шибеника измијенио се и Нелипчићев положај према Сигисмунду. Сада је постало јасно да је цетински кнез остао једина озбиљна препрека млетачком запосједању Далмације. Разумљиво је, стога, што је Сигисмунд 28. новембра 1412. признао Нелипчићеву кћерку Катарину баштиницом очевих имања уколико би он умро без мушких потомака.⁷⁹⁾ Сагледана у цјелини, његова позиција ипак је била отежана. Осим пада Ши-

⁷⁴⁾ »... Strenue et potens domine ac amice carissime habuimus certi aliquos cives sebenici in duabus barchis diebus his unam barcham nostram hostiliter aggressos fuisse et res et mercantias ex ea fuisse depre-datos...«. Historijski arhiv u Dubrovniku, Lettere et commissioni di Levante, VII, fol. 2, 24. 2. 1411.

⁷⁵⁾ Листине VI, 133.

⁷⁶⁾ Листине VI, 260; Fejer, G.: *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis*, X, V, Budac, 1842, 387—388; Клаић, В.: *Повијест Хрватара*, III, 74—75; Catalinich, G.: *Нав. дјело*, 103.

⁷⁷⁾ Листине VI, 288—293; Солдо, Цетина, 92.

⁷⁸⁾ Још је Нелипчићев отац имао крупне економске интересе у Венецији, улажући новац у млетачку »Camera frumentis«. О томе види: Крекић, В.: *Нав. дјело*, 417.

⁷⁹⁾ Клаић, В.: *Крчки кнезови*, 204.

беника, томе је допринијело и смјењивање Карла Курјаковића с положаја хрватског бана средином 1412. и Хрвојева политичка изолација према Сигисмунду која је наступила почетком 1413. Тако је сав терет борбе против Млечана у крајевима јужно од Велебита потпуно пао на Нелипчића.⁸⁰⁾

Потписивање примирја између Венеције и Угарске у Кастелету априла 1413. није за Нелипчића значило преузимање било каквих обавеза. Он је и даље окупао војску на шибенском подручју и вршио ратне припреме. Почетком маја 1413. увјеравао је Шибенчане у своје добре намјере, али је упозорио да неће напустити шибенску околину све док му краљ не изда такво наређење. Своје дјеловање настојао је поставити у шири контекст угарско-млетачких односа, сматрајући да му припада подручје »... usque decursum fluminis Carche.«⁸¹⁾ Млечани нису хтјели прихватити овакво објашњење. Склопљено примирје давало им је право на цијели шибенски дистрикт. Зато су оспоравали Нелипчићу да задржи иједан дио тога подручја. Наводили су да је и њихова војска продира на Нелипчићеву територију, али да ипак не полажу никакво право на њу. Нелипчић се није обазирао на ова увјеравања. Власи и његови војници и даље су наставили офанзивне акције према млетачким посједима, почињавајући знатне штете.⁸²⁾ Тада се у Венецији размишљало и о постизању неког сепаратног мира с Нелипчићем. Сматрано је да би у том случају, умјесто постојећих 100, у Шибенику било довољно држати 50 војника.⁸³⁾

У љето 1413, Нелипчићева активност проузрочила је велико узнемирење у Венецији. Овдје је 2. јуна, с видном забрињутости, расправљано о извјештају шибенског провизора, који је јављао да цетински кнез намјерава заузети »... totum territorium Sibinicense.« У опширном одговору Млечани су саопштавали да су већ подузели одговарајуће мјере да Сигисмунд оконча ово стање и присили Нелипчића на досљедно поштивање примирја. Одређене наде да ће се стање измијенити и Нелипчић примирити потстицала је и Сигисмундова спремност да с Млечанима ступи у преговоре. За тај задатак био је с млетачке стране одређен задарски капетан Егидио Мауроцено. У оквиру планираних активности, било је предвиђено да се најприје састане са шибенским провизором и детаљно информира о насталој ситуацији. Млечани су пристајали да цетински кнез и даље држи своје утврђење, нису намјеравали правити проблеме

⁸⁰⁾ Дабиновић, *Хрватска повијест*, 250.

⁸¹⁾ Шуњић, *Помјерање млетачких граница*, 48.

⁸²⁾ Исто, 48—49.

⁸³⁾ Šunjić, M.: *Stipendiarii Veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletачки plaćenici u XV vijeku*, Годишњак Друштва историчара БиХ, 13, Сарајево, 1962, 255.

због Скрадина и неких островичких села које му је додijелио Сигисмунд, али су на крају, ипак, ријешили да подузму напад уколико би сметао Шибенчанима да обаве жетву.⁸⁴⁾

Ако је планирани сусрет и остварен, није унио никаквих измјена у постојеће стање. Поновни шибенски апели за помоћ и одговор формулисан у Венецији 3. новембра 1413. најбоље говоре о томе. Они откривају да је Нелипчић обновио своју активност и опасно угрозио Шибеник. Зато је захтјевана поновна интервенција код Сигисмунда. То је спремно прихваћено, уз обећање да ће се одмах упутити посланик с одговарајућом инструкцијом. Опасност којој је град био изложен илуструје и молба да се тамо упутити војно појачање. И овој молби је удовољено. Сигурно су пустошења која је Нелипчић причинио у једногодишњем периоду од завођења млетачке власти октобра 1412, до јесени 1413. била знатна. Шибенско посланство тражило је да се подмире штете од његовог новца у Венецији, у складу с раније постигнутим договором. У овом случају Млечани су спретно избјегли конкретан одговор, уз сасвим неодређену формулацију да су, према њиховом захтјеву, већ заплијенили Нелипчићев новац, али да више ништа не могу учинити. Свој став образлагали су жељом да му не пруже повода за тежа пустошења. Сматрали су да је боље ништа не подузимати, док не имадну законску основу за то.⁸⁵⁾

И током наредне године шибенски дистрикт био је изложен разарањима. Посланства из Шибеника и даље су се жалила у Венецији, захтијевајући интервенције које би донијеле промјену.⁸⁶⁾ Озбиљност с којом су примана упозорења потврђује и одобрење издано Шибенчанима 16. априла 1414. да на граници према посједима Иваниша Нелипчића подигну утврђење. Савјетовано им је да то изведу што прије и да за трошкове изградње употребити 100 дуката од 300 који су били послани за исплату војника. Износ преко ове суме били су спремни подмити сами Шибенчани.⁸⁷⁾ Намјера Млечана била је да ратну зону што више удаље од Шибеника и приближе Нелипчићевом територију. Хитност овог захвата подстицао је и извјештај шибенског кнеза, који је још 9. јануара 1414. јављао у Венецију да је неколико противмлетачких избјеглица из Шибеника почело, уз Нелипчићеву помоћ, подизати утврђење у мјесту званом Грџац, на врху брда удаљеног од мора 2—3 миље и око 8 миља од града. Упозоравао је и на опасност која би, у случају изградње утврђења, запријетила шибенском дистрикту.⁸⁸⁾

⁸⁴⁾ Љубић, III.: *Листине о одношајних између Јужнога Славенства и Млетачке Републике*, VII, Загреб, 1882, 121—122 (*Листине VII*).

⁸⁵⁾ Исто, 133.

⁸⁶⁾ Исто, 150—151.

⁸⁷⁾ Исто, 152; Шуњић, *Помјерање млетачких граница*, 49.

⁸⁸⁾ Исто, 151; Исто, 49.

По свему судећи, Нелипчић је у то вријеме појачао притисак на Шибеник. Одговор дат 7. аугуста 1414. на поновне шибенске жалбе открива план да се убудуће војне снаге из Задра ангажују у сукобу с њим. Тада се у Венецији поставило као проблем и питање дјелатности извјесног Микција, Нелипчићевог подложника. Он је од угарског краља испословао нека имања у шибенском дистрику у околини Нелипчићевог утврђења. То је Шибенчанима донијело нове проблеме. По ко зна који пут и сада су тражили млетачку интервенцију. Млечани су се, међутим, правдали да још не могу ништа подузети, јер их је обавезивала посебна одредба примирја са Сигисмундом, по којој оно неће бити нарушено дјелатношћу ниједне од страна.⁸⁹⁾

Пошто су пропали сви покушаји да се Нелипчић смири и стање код Шибеника среди, сачинили су Млечани 24. јуна 1415. жалбу у којој су, поред других спорних питања, упознали загребачког бискупа⁹⁰⁾ и са непријатељским држањем Иваниша Нелипчића. Надајући се некој интервенцији с те стране, оптуживали су га да је прекршио уговорено примирје и причинио им многе невоље. Износили су читав историјат проблема који су оптеређивали односе с Нелипчићем, спомињали своје бројне протесте и позивали се на Сигисмундово обећање да ће се ситуација ипак средити.⁹¹⁾ Као и до тада, ништа није остварено.

Нелипчићев положај према Млечанима осјетно је побољшан у прољеће 1416. Тада је цетински кнез загосподарио Омишем. У околностима насталим након Хрвојеве смрти априла 1416, када је отворено питање насљедства у Омишу, најбоље се снашао Нелипчић. Његова сестра Јелена, Хрвојева удовица, предала му је град непосредно пред свој полазак у Босну и удају за краља Остоју. Он га је у свом посједу задржао све до смрти 1435. Као нови господар Омиша, потврдио је Нелипчић Омишанима 3. маја 1416. сва права »... v(s)uih gñih imipah i cotarih, sacno su do sale stali...«, обећавши да ће их »... pomagati i braniti suprotch suacomu.«⁹²⁾ У овој исправи назива се Нелипчић баном. И сами Дубровчани, у чије познавање тадашњих далматинских прилика тешко да се може посумњати, зову га баном хрватским (bano Chorvacie).^{92a)} С друге стране, у службеним списима тога времена (1414—1419) као бан се спо-

⁸⁹⁾ Листине VII, 164—169.

⁹⁰⁾ Тада је загребачки бискуп био Еберхард, главни Сигисмундов канцелар и заступник у Славонији. Замјењивао је бана и наступао као »vicarius generalis regni«, или као »banatum tepens«. Сигисмунд му је предао врховну судску власт, право именовања државних функционера. Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 99.

⁹¹⁾ Листине VII, 207—208.

⁹²⁾ Miklosich, F.: *Monumenta serbica, Viennae*, 1875, 279—280.

⁹⁰⁾ Тада је загребачки бискуп био Еберхард, главни Сигисмундов *blicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887, 259—260 (Dipl. Rag.).

миње Иван Албен од Медведграда. Објашњење овој појави Клаић налази у чињеници што су, у исто вријеме, могла бити и два бана за Хрватску и Далмацију, или, што сматра још вјероватнијим, да Нелипчић тада није признавао Сигисмунда, пошто се ни у једној краљевској повељи тога времена не спомиње међу државним достојанственицима.⁹³⁾ Чини се логичнијим да је управо Сигисмунд, у вријеме када је Нелипчић остао једина снага која се одупирала Млечанима у Далмацији, додијелио цетинском кнезу банску титулу. То на одређен начин потврђују и вијести сплитског нотаријата. Ту се Нелипчић у својству бана јавља од јуна 1413.⁹⁴⁾ И током наредних година, када је званични бан био Иван Албен од Медведграда, Нелипчић се такође спомиње у тој улози.⁹⁵⁾ Управо тада он је и досегао највишу тачку свог политичког значаја у замршеним далматинским приликама почетком XV стољећа.

Нелипчићево запосједање Омиша било је Млечанима сигнал за обустављање до тада врло живих настојања на његовом придобијању. То открива инструкција шибенском кнезу од 29. маја 1416, којом му је остављена могућност да само у случају Нелипчићевог пристанка запосједне Омиш. Рачунало се при томе на услуге *Saracena Cose*, кога је, према неким вијестима, Нелипчић изабрао за каштелана Омиша. Истовремено, заповјеђено је да се Омиш тада преузме мирним путем, а никако тајно или насилно.⁹⁶⁾

Млечани су ускоро потпуно напустили овај план. Нелипчић је задржао свој нови посјед. Штавише, Дубровчани су у октобру 1416. обавјештавали Сигисмунда да је Нелипчићу понуђено преузимање власти на Корчули.^{96a)} Мада ова вијест више одражава нерасположење према дубровачкој управи на отоку него реалну могућност да Нелипчић тамо преузме власт, она ипак указује на ширење дјелокуга његовог утјецаја.

Ситуацију у Далмацији почели су од тада компликовати и све чешћи упади Турака. Чини се да је у ово вријеме био угрожен и Нелипчић. У Трогиру је 10. јануара 1415. било зак-

⁹³⁾ Клаић, *Родословље*, 14.

⁹⁴⁾ Хисторијски архив Задар (ХАЗ), Сплитски архив (СА), 5, 16/1, фол. 80', 7. 6. 1413. И сам Сигисмунд називао је Нелипчића баном. О томе види: Солдо, *Цетина*, 96, нап. 245.

⁹⁵⁾ ХАЗ, СА, 5, 16/3, фол. 13', 5. 3. 1414; Исто, фол. 14', 2. 7. 1414; Исто, фол. 15, 23. 5. 1414; Исто, фол. 16', 4. 1. 1414; Исто, фол. 17', 31. 8. 1414; Исто, фол. 18, 21. 5. 1414; Исто, фол. 18', 30. 4. 1414; ХАЗ, СА, 5, 16/4, фол. 9, 19. 2. 1419; Исто, фол. 11, 28. 12. 1418; ХАЗ, Архив Трогира, 1. 15, фол. 18', 27. 1. 1418.

⁹⁶⁾ *Листине VII*, 224.

^{96a)} *Dipl. Rag.* 262—263.

ључено да му се, у случају потребе, упути 10 балистарија.⁹⁷⁾ Само турски притисак могао га је присилити да за извјесно вријеме одустане од даљњих напада на млетачке посједе. На такав закључак наводи и извјештај шибенског кнеза упућен у Венецију 27. априла 1418. Јављао је о постигнутом примирју с Нелипчићем.⁹⁸⁾ Новост је у Венецији примљена с олакшањем. Крајем маја 1418, одобрено је шибенском кнезу да склопи што дуже примирје, с тим да рок за његово отказивање износи 15 дана.⁹⁹⁾ Након што су претходно уредили односе с Дубровником, Млечани су то покушали остварити и с цетинским кнезом. Мотиви за овај корак лежали су у чињеници што је тада већ било истекло петогодишње примирје са Сигисмундом и на помолу био нови рат. Зато су настојали пасивизирати Нелипчића и ослободити снаге за предстојећи сукоб. Каснији догађаји не искључују могућност да је он овом приликом заиста и пристао на неки споразум.

Неуспјех мировних преговора између Венеције и Сигисмунда крајем 1417. и почетком 1418. био је директан повод за отпочињање нових окршаја. Већ у септембру 1418. ратовало се на неколико страна.¹⁰⁰⁾ Ратне операције обновљене су најприје у сјеверној Италији. Сукоб у Далмацији, овај пут, био је концентрисан око Сплита и Трогира. Они су затражили Нелипчићеву помоћ. Средином септембра 1418. дубровачко Вијеће умољених закључило је да се упути посланство цетинском кнезу.^{100а)} Вјероватно су и Дубровчани настојали осигурати његову наклоност у предстојећим збивањима. И млетачко понашање говори колико је респектована чињеница што се на положају трогирског кнеза налазио Иваниш Нелипчић. Капетану кулфа било је забрањено ударати на град копном, јер је његов евентуални напад с те стране лако могла довести у питање читаву акцију. Кад су почетком септембра 1418. Млечани, ипак, ријешили да ударе на Сплит и Трогир, закључили су да настоје ангажовати Пољичане у нападу на Сплит с копна.¹⁰¹⁾ Није познато да ли је тада дошло до њихове координиране акције. Зна се, међутим, да је сарадња Млечана и Пољичана на овом задатку била остварена већ 27. јуна 1418.¹⁰²⁾ Ударајући на Сплит, похарали су Пољичани том приликом подручје Иваниша Нелипчића и потпуно га изо-

⁹⁷⁾ Rački, F.: *Notae*, 265; Andreis, *Povijest Trogira*, I, 146—147.

⁹⁸⁾ *Листине* VII, 261.

⁹⁹⁾ Исто, 261.

¹⁰⁰⁾ Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 110.

¹⁰⁰⁾ Jorga, N.: *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siecle*, II, Paris, 1899, 165.

¹⁰¹⁾ *Листине* VII, 264; Шуњић, *Далмација*, 61.

¹⁰²⁾ А. ЈАЗУ. Л. О, XX-12/17, 6—7.

лирали од града.¹⁰³⁾ Угрожени са двије стране и Спличани су изабрали Нелипчића за кнеза. Током прољећа и љета 1419. он стоји на челу града.¹⁰⁴⁾ Нелипчићево ангажовање на страни Сплићана значило је, у том тренутку, и крај извјесним несугласицама које су раније оптерећивале њихове односе.

Нелипчићево директно учешће у сукобима око Сплита и Трогира не може се прецизно одредити. Може се, ипак, претпоставити да је и тада био активан. Томе у прилог говори и покушај успостављања савеза између Млечана и босанског краља Стјепана Остојића у августу и септембру 1419. Одбијајући савез опћег карактера, који је био предлажан с босанске стране, Млечани су нудили конкретан споразум. Тражили су да им босански краљ помогне у задобијању Трогира и Сплита и у Далмацији када се за то укаже потреба.¹⁰⁵⁾ Млетачки став јасно показује да је тражење савеза са босанским краљем било упорно првенствено против Нелипчића. И босански краљ зазирао је од њега. Ни разна примамљива обећања с млетачке стране нису га могла подстакнути да удари на цетинског кнеза. Истина, ово није био задњи покушај успостављања млетачко-босанског савеза против Нелипчића. Ово питање поново је актуелизирано 1421, када је, након млетачког запосједања Далмације, он постао главна препрека нормалном одвијању трговине између Венеције и Босне.¹⁰⁶⁾

У међувремену, појачан је млетачки притисак на Трогир. У градском Тајном вијећу одлучено је 7. новембра 1419. да сви градски становници и дистриктуалци у року од 3 дана склоне стоку на Нелипчићево подручје, под пријетњом казне од 50 малих либара, или затвора у трајању од 3 мјесеца.¹⁰⁷⁾

У прољеће 1420. Млечани су подузели одлучније мјере. На челу експедиције налазио се адмирал Петар Лоредано. Већ током априла 1420. заузео је Брач, Хвар и Корчулу са сусјед-

¹⁰³⁾ »... hostiliter intraverunt predantes et conburentes tenere Dotem.: A. JAZU, L. O. XX-12/17, 6—7.

¹⁰⁴⁾ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XIII, Spalato, 1890, 174—176.

¹⁰⁵⁾ *Листине VII*, 299; Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 112—113.

¹⁰⁶⁾ О томе види: Шуњић, М.: *Прилози за историју босанско-венецијанских односа 1420—1463*, Хисторијски зборник, 14, 1961, 119—145.

¹⁰⁷⁾ »... Quod omnes et singule persone tam terrigene quam districtuales Civitatis Traguriensis habentes animalia a pasculo usque ad tres dies proxime futuros debeant dicta animalia reduxisse super districtu Magnifici Domini Johannis Comitis Cetinae sub pena librarum quinquaginta parvorum pro qualibet persoga contrafaciente, et si non habebit unde solvere supradictam penam stabit tribus mensibus in carceribus...» A. JAZU. L. O. XX-12/9, 89; Andreis, *Povijest Trogira*, I, 151.

ним мањим отоцима. Крајем јуна запосједнути су Трогир и Сплит.¹⁰⁸⁾

Тако су Млечани добили могућност да се потпуно посвете сређивању односа с Нелипчићем. Непосредно након заузимања Трогира, 27. јуна 1420, настојали су постићи што дуже примирје с њим и били спремни примити његово посланство.¹⁰⁹⁾

Нелипчић је, међутим, и сам, прије ове млетачке акције радио на успостављању примирја са Лореданом. У њему је дефинитивно било сазрело сазнање да су Трогир и Сплит изгубљени. Његово посланство нашло се код Лоредана већ 25. јуна 1420, са захтјевом да се ослободи Нелипчићев канцелар Фрањо, који се налазио у млетачком заробљеништву. Истовремено, изнијело је и мировну понуду свог господара, која је садржавала обећање да ни под каквим околностима неће ударити на млетачке посједе.¹¹⁰⁾ Лоредано је пустио на слободу Нелипчићевог канцелара, али није вјеровао у мировну понуду. Када је 29. јуна 1420. давао упутство првом млетачком кнезу у Трогиру, Шиму-ну Детрику, савјетовао му је »... да сељаци држе стражу вани према мјестима кнеза Ивана, како овај не би наносио штете нашим.«¹¹¹⁾ Руковођен ранијим искуством, Лоредано је показао нужну предострожност. Ипак, 14. јула 1420. постигнуто је примирје уз обострана увјеравања да ће бити поштивано.¹¹²⁾ Мада је примирје требало потрајати до Јурјевдана 1421, Нелипчић се није држао погодбе. Већ у децембру 1420. тужили су се Сплићани Венецији да он држи имања њихове комуне и надбискупје. Штете су процјењивали на преко 17 000 дуката. Јављали су, затим, да Нелипчић удара тешке даће на сплитску трговину, допуштајући Пољичанима да пролазе кроз клишки котар и пљачкају сплитску околину. Молили су Млечане да их избаве »... из раља ричућега змаја.«¹¹³⁾

Судећи по овоме, Нелипчић је у јулу 1420. узео само кратак предах у борби с Млечанима. Од тада, они су у сарадњи с босанским краљем тражили ефикасан начин да га сузбију.

¹⁰⁸⁾ Клаић, В.: *Повијест Хрвата*, III, 115; Шуњић, *Далмација*, 65.

¹⁰⁹⁾ Љубић, Ш.: *Листине о одношајих између Јужнога Славенства и Млетачке републике*, VIII, Загреб, 1886, 19—22.

¹¹⁰⁾ Луцић, *Повијесна свједочанства о Трогиру*, II, 928.

¹¹¹⁾ Исто, 928.

¹¹²⁾ Исто, 928—929.

¹¹³⁾ Катић, *Везе приморске Далмације*, 311; Солдо, *Цетина*, 93.

SUMMARY

THE CETINA PRINCE IVANIŠ NELIPČIĆ IN THE POLITICAL TURMOILS IN DALMATIA AT THE END OF 14TH AND DURING THE FIRST DECADES OF 15TH CENTURY

The Cetina prince (knez) Ivaniš Nelipčić belongs to those Croatian feudal landlords who cleverly knew how to link honours at the Croatian mainland with the honours and rule in the Dalmatian cities. In his rise, so characteristic for the end of the 14th and the beginning of the 15th century, three phases could be seen:

I from 1393 to 1403

II from 1403 to 1408

III from 1408 to 1420.

A strong mark in the first phase of his activities in Dalmatia gave the links established with the Bosnian Duke Hrvoje Vukčić-Hrvatinić. In that time their mutual ambitions harmoniously complemented each other because they both wanted to make a breakthrough into the Dalmatian communes, and favourable international circumstances opened for them wide possibilities for a fulfillment of such aspirations.

A futile dynastic overthrow in Croatia at the end of 1403 had a favourable effect on Nelipčić's position in Dalmatia. The larger interest about him, expressed by Sigismund of Luxembourg, Ladislav of Naples, Hrvoje Vukčić and the Dalmatian communes, can tell the best about his grown importance. Nelipčić is the person of the utmost importance; for Sigismund, Ladislav and Hrvoje he was the factor with whom dynastic interests could prevail, and for the communes he could be seen a protection against the foreign conquering aspirations and the lack of city autonomy.

In the period between 1408 and 1420 Nelipčić reached the highest point of his international importance in the entangled Dalmatian political affairs. This was especially notable after 1409 when the Venetians came again into this region. The conflict between Venice and Hungary, that followed after it, soon became a personal fight between the Cetina prince and the Republic. The Venetian conquest of Dalmatia in 1420 brought the change in his position, not that much in respect to his new neighbour but to Bosnia.

Борис Нилевић

ПИТАЊЕ ЕТНИЧКО-КОНФЕСИОНАЛНИХ ПРОМЈЕНА
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ НАСТАЛИХ ДОЛАСКОМ
ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ
(ПРЕВАСХОДНО КОД СРПСКОГ НАРОДА)

У знаности још није расвијетљено питање етничких промјена у Босни и Херцеговини које су настале доласком турске власти. Нешто више знамо за подручје сјевероисточне Босне¹⁾ и Босанске крајине.²⁾ Оно што је од турских извора досад угледало свјетло дана представља незнатан дио материјала који постоји, те ће се његовим објављивањем за поједине регије много више сазнате у цјелини.³⁾

1) Васић М., *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санджаку у XVI вијеку*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине X, Сарајево, 1959, 247—279 (Васић М., *Кнежине*); Ханџић А., *Постанак и развитак Бијелине у XVI вијеку*, Прилог историји насеља и исламизације у сјевероисточној Босни, Прилози за оријенталну филологију XII—XIII, Сарајево, 1965, 45—74 (Ханџић А., *Постанак и развитак Бијелине*); исти, *Етничке промјене у сјевероисточној Босни и Посавини у XV и XVI в.*, Југословенски историјски часопис 4, Београд, 1969, 31—37 (Ханџић А., *Етничке промјене*); исти, *О исламизацији у сјевероисточној Босни у XV и XVI вијеку*, Прилози за оријенталну филологију XVI—XVII, Сарајево, 1970, 5—48 (Ханџић А., *О исламизацији*); исти, *Зворник у другој половини XV и у XVI вијеку*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XVIII, Сарајево, 1970, 141—196 (Ханџић А., *Зворник*); исти, *Тузла и њена околнина у XVI вијеку*, Сарајево, 1975. (Ханџић А., *Тузла*).

2) Лопашевић Р., *Бихаћ и Бихачка крајина*, Загреб, 1800. (Лопашевић Р., *Бихаћ*); Скарин В., *Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни*, Гласник Земаљског музеја у ВиХ XXX, Сарајево, 1919, 219—265 (Скарин В., *Поријекло православног народа*); Гаврановић Б., *Повијест фрањевачког самостана Петрићевац и фрањевачких жупа у Босанској крајини*, Сарајево, 1959. (Гаврановић Б., *Повијест*); Васић М., *Етничка кретања у Босанској крајини у XVI вијеку*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XIII, Сарајево, 1963, 233—250 (Васић М., *Етничка кретања*).

3) Ханџић А., *О исламизацији*, 6—7; Проблеме миграционих кретања на ширем подручју Босне и Херцеговине обухватају прилози Н. Филиповића на аналитичко-теоријски начин. Филиповић Н., *Напомене о*

Турци, или — како их стари извори називају — Исмаил-хани или Агарени, постепено су освајали Босну и Херцеговину од деведесетих година XIV стољећа, па до заузећа Бихаћа 1592. године. У њој су затекли јужнословенски елемент различитих етничке и вјерске припадности. Иако су у појединим »крајевима живјеле компактне српске или хрватске масе, већи дио територије имао је измијешано становништво или су се налазиле мање или веће оазе једних у мору других, тако да је ту немогуће повући одређеније границе између етничких група и вјерских заједница.«⁴⁾ Миграциони процес које се на овом простору збивао у другој половини XV и у току XVI стољећа у великој мјери измијенит ће стање које су Османлије затекли.⁵⁾ Вјерске прилике су биле још компликованије. Турци су овдје затекли припаднике православне, католичке и босанске цркве. Процес исламизације која је интензивно трајала више од једног стољећа, учинио је још сложенијом вјерску слику становништва у Босни и Херцеговини.⁶⁾

У неким крајевима старо становништво је изгинуло, или је пало у ропство, покошено кугом или другим болестима, те се на његову земљу населио нови народ.⁷⁾ Османско Царство је тада због потребе своје економије, стабилизације свог друштвено-политичког и војног поретка вршило колонизацију пустих и слабо насељених крајева. Основну масу колонизације »представљали су власи — Срби из Херцеговине. Треба истаћи да је та колонизација сезала далеко на запад у току 16. вијека, захваћајући неке крајеве који су данас у саставу СР Хрватске.«⁸⁾ Сточари из старе Рашке, Хума и Зете направише компромис са Османлијама служећи у њиховој војсци као мартолови, дербенџије и војници, те тако сачувати повластице средњовјековних сточарских катуна »проширивши их и на долине, и на рушевинама некадашњих жупа изградити племенске и кнежинске

исламизацији у Босни и Херцеговини у XV вијеку, Годишњак Центра за балканолошка испитивања АНУБиХ VII/5, Сарајево, 1970, 141—167 (Филиповић Н., Напомене о исламизацији); исти, О проблемима друштвеног и етничког развоја у доба османске власти, Прилози Института за историју 11—12, Сарајево, 1976, 274—282 (Филиповић Н., О проблемима друштвеног и етничког развоја).

⁴⁾ Васић М., Мартолови у југословенским земљама под турском владавином, Дјела АНУБиХ XXIX/17, Сарајево, 1967, 150 (Васић М., Мартолови).

⁵⁾ Исти, исто, 150.

⁶⁾ Исти, исто, 150.

⁷⁾ Чубриловић В., Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини, Југословенски историјски часопис, година I, свеска 3 и 4, Љубљана — Загреб — Београд, 1935, 370 (Чубриловић В., Порекло муслиманског племства).

⁸⁾ Филиповић Н., О проблемима друштвеног и етничког развоја, 276.

аутономије.«⁹⁾ Из ових крајева полазиће они у XV и XVI стољећу с Турцима у рат и пустошити Далмацију, Босанску крајину, Лику и Словенију. По освојењу ових земаља, Османлије ће мјесто старосједилаца Хрвата, колонизирати те крајеве највише Србима из Рашке, Зете, Херцеговине и источне Босне, као ратарима и војницима.¹⁰⁾

Колонизација се вршила »унутар параметра једног империја, који је завојевачки манипулисао покореним народима и налазио начина да те народе мобилише за своје потребе и циљеве, какву појаву уочавамо и у другим дијеловима Османске Царевине. Према томе, етничке промјене у Босни посљедица су логике једне империјалне политике која јача свој важан емпориј у сучељавању са средњом Европом и Средоземљем, па их треба третирати као органску хисторијску чињеницу.«¹¹⁾ Етничке промјене које настају на јужнословенском простору доласком Турака »потичу или од политичких сила које дејствују од XVI до XIX в. на њихово расељавање или насељавање, или су настале под утицајем привредних и друштвених фактора који делују стихијски и по Ј. Цвијићу су обично важнији од политичких чинилаца. Врло често се мешају привредни и политички узроци сеоба, међу собом допуњују и некад је тешко утврдити где престаје један чинилац, а где почиње други или обрнуто.«¹²⁾

Из турских пописа зворничког санџака из друге половине XV и XVI стољећа, као и неких законских споменика из тог периода, уочљиве су значајне етничко-конфесионалне промјене које су се догодиле у овој области доласком османлијске власти и у првом стољећу њеног трајања.¹³⁾ Промјене су узроковане стратегијском важношћу ове истурене области на дуже вријеме и њеним великим привредним значајем. Помјерање становништва настало је самим османским освајањем. Турски попис из 1476/7. године констатује више пустих насеља у босанском дијелу зворничког санџака.¹⁴⁾ У овој области је прије турском запосједања постојало 10 католичких цркви, односно фрањевачких самостана у сљедећим мјестима: Сребреници, Братунцу (Црнци), Зворнику, Теочаку, Бијељини, Корају, Горњој Тузли, Доњој Тузли, Горњој Скакави (према Брчком) и Модричи, што

⁹⁾ Чубриловић В., *Порекло муслиманског племства*, 371.

¹⁰⁾ Исти, исто, 371, 378.

¹¹⁾ Филиповић Н., *О проблемима друштвеног и етничког развојка*, 276—277.

¹²⁾ *Историја народа Југославије II*, Београд, 1960, 790 (*Историја народа Југославије II*).

¹³⁾ Ханџић А., *Етничке промјене*, 32.

¹⁴⁾ Исти, *Зворник*, 146.

говори о католичкој структури становништва.¹⁵⁾ У раном периоду турске власти нестало је неколико католичких богомоља (Црнча или Братунац, село Чагаљ и Теочак), јер их тадашњи османски пописи уопште не помињу.¹⁶⁾ Неке католичке цркве на овом подручју нестаће нешто касније »као резултат појачане исламизације и урбаног ширења муслиманских градских насеља, гдје су се оне налазиле, као и због насељавња новог становништва, влаха — сточара, па су се фрањевци кретали према сјеверу, ближе Сави, у друге своје самостане, у коме правцу се и иначе кретала флукуација становника католика.«¹⁷⁾

У овом крају, нарочито према Дрини, живјело је помијешано и православно становништво, што се да видјети из извјештаја викара Ивана Капистрана, старјешине фрањевачког реда у Босни, који је писао папи Каликату III 4. јула 1455. године.¹⁸⁾ О броју, како православног, тако и католика, не може се ништа рећи, осим да је у турском времену »насељавањем бројних Влаха — сточара православне вјере, то ново становништво далеко премашило број затечених православних стареника, јер се тек касније ту подижу православни манастири и у многоме мијења етничко-конфесионална физиономија ове области.«¹⁹⁾

Етничке промјене су се прво збиле око утврђених градова и на путним правцима. Турска власт усмјеравала је влахе-сточаре у ову област из стратегијских и привредних разлога. Мартолови су бројно представљали значајан дио посада тих тврђава.²⁰⁾ У опустјела и народом проријеђена подручја око тих тврђава досељава се, затим, парстирско становништво из Херцеговине, Црне Горе и западне Србије, које османски извори називају власима. Ти власи су у граничним областима вршили извјесне службе и тиме учвршћивали турску власт, тако да су у порезима били повлаштени, плаћали су тзв. филурију.²¹⁾ У турском попису из 1476/7. године било је евидентно да се »становништво са стране« досељава око тврђаве Зворника, Теочака и Маглаја, те и одакле се који родови досељавају. Тако су се »власи Бањани из Херцеговине (сјеверно од Билеће) доселили у маглајско, а њихови сусједи Рудињани у теочачко подручје.«²²⁾

¹⁵⁾ Исти, *Етничке промјене*, 32.

¹⁶⁾ Исти, *Зворник*, 146.

¹⁷⁾ Исти, исто, 146.

¹⁸⁾ Fermeđžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editerum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagrabiae, 1892, 224—226* (Fermeđžin, E., *Acta Bosnae*).

¹⁹⁾ Ханџић А., *Етничке промјене*, 33.

²⁰⁾ Исти, *Зворник*, 146.

²¹⁾ Исти, исто, 146.

²²⁾ Исти, исто, 146.

У Бијељинској нахији, која је територијално спадала међу веће нахије у зворничком санцаку, помиње се у почетку мали број села, што указује да је то подручје доласком Османлија затечено празно, или је приликом освајања опустошено.²³⁾ Касније се овај крај стабилизовао сређивањем политичких и привредних прилика, што се види кроз пораст становништва у пописима из 1533. и 1548. године.²⁴⁾ Дефтер из 1548. године констатује мноштво досељеника које биљежи као »дошлац« или »дошлица«, и то како муслимане, тако и хришћане.²⁵⁾

Турци су у Бијељинску нахију населили влахе сточаре, о чему говоре звања њихових сеоских старјешина примићура и лагатора, као и чисто православна имена становника.²⁶⁾ Османлије су »влахе сточаре посебно протезирали, јер су представљали уједно полувојничку организацију из које су регрутовани војници и мартолоси, посебне врсте војске које су чувале гранична подручја, граничне тврђаве, путеве и ишле у рат. Због тога су власи били онај елеменат, који је понегдје у приличном броју примио ислам.«²⁷⁾

Влашка колонизација је у великој мјери обухватила и босански санцак. Анализирајући дефтер за тај санцак из 1489. године, Н. Филиповић поставља питање: »одакле су дошли ти бројни власи у Босански санцак и да ли се влашка колонизација вршила само за Турака или је до тога долазило и у раније вријеме? ... По топономастици села могло би се закључити да се досељавање вршило из Херцеговине, Црне Горе, извјесних крајева Србије, као и са запада. По појави попова у извјесним селима може се са сигурношћу тврдити да се у тим влашким колонизацијама радило о знатном броју православних влаха. Такав је случај, на примјер, у крају око Високог ... Унутрашњи сукоби у босанској краљевини, вјерски сукоби и обрачуни с богумилима, као и турски упади у Босну доводили су до пустошења и депопулације, па су се санација производње и насељавање опустјелих крајева могле вршити насељавањем влаха ... Али, онда опет остаје отворено питање откуда толика множина православца у срцу босанске краљевине. Сигурно је да постоји неколико слојева влаха у краљевој земљи. На то указује ниво и врста њихове земљорадничке производње. Узевши уопштено, влашко становништво се у дефтеру из 1489. године појављује потпуно територијализовано и са свим одликама жупског сељаштва. Ако је оно колонизовано у доба Турака, онда та чињеница указује да се власи измијешани са жупским сељаштвом

²³⁾ Исти, *Постанак и развитак Бијељине*, 59.

²⁴⁾ Исти, исто, 59—60.

²⁵⁾ Исти, исто, 60.

²⁶⁾ Исти, исто, 60.

²⁷⁾ Исти, исто, 61.

далеко брже преображавају у сједилачко сељаштво него када су насељени у већим компактним групацијама...«²⁸⁾

По путописцу Курипешићу, који је обилазио Балкан 1530. године, Босну је од града Врхбосне (Сарајева), па на исток до Звечана или Митровице насељавао српски и муслимански живаљ. »Срби имају своје свештенике и цркве по хришћанском обреду...«²⁹⁾

И Босанска крајина је у турском периоду доживљавала знатне етничке и вјерске промјене, нарочито у XVI стољећу, када је изгубила дио старосједилачког и добила масе новог становништва. Ширење османске власти у овој области трајало је више од једног стољећа. Почело је у исто вријеме када је освојена босанска средњовјековна држава, а завршено је заузећем Бихаћа 1592. године.³⁰⁾ Податке о кретању становништва у Босанској крајини у XVI стољећу садрже турски пописни дефтери за босански и клишки санџак, нарочито они из 1528—30, 1541, 1563. и 1574. године. Ови извори одражавају »сваки за своје вријеме тачну или приближно тачну слику стања насељености и географске распрострањености етничких група, социјалних категорија и вјерских заједница.«³¹⁾

Османско освајање Босанске крајине одвијало се на штету хрватског становништва које се стално смањивало. У сјеверозападним и западним »дијеловима Крајине, који су етнички били чисто хрватски, сасвим га је нестало. Мање је било погођено у крајевима гдје је турска власт успостављана мирним средствима. Више католичког становништва очувало се око горњег Врбаса, Купреса, Ливна; мање око Јајца, Каменграда и Б. Новог...«³²⁾

Слабо стање насељености није Турцима одговарало ни у економском, ни у војном погледу, те они насељавају на пушта мјеста покретљиве сточаре — влахе из Херцеговине, Црне Горе, источне Босне и југозападне Србије, који се у масама јављају крајем XV и почетком XVI стољећа »дуж цијеле источне границе данашње Босанске крајине и почињу већ тада да се насељавају на њезино тло.«³³⁾ Тиме је појачаван број Срба у овој об-

²⁸⁾ Филиповић Н., *Напомене о исламизацији*, 153.

²⁹⁾ Курипешић Б., *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румунију 1530*, Сарајево, 1950, 29 (Курипешић Б., *Путопис*).

³⁰⁾ Васић М., *Етничка кретања*, 233, 244.

³¹⁾ Исти, исто, 239; Курипешић Б., *Путопис*, 20—22.

³²⁾ Васић М., *Етничка кретања*, 247.

³³⁾ Исти, исто, 237—238; Вујасиновић Сл., *Манастир Моштаница*, Вања Лука, 1933, 9, 15 (Вујасиновић Сл., *Манастир Моштаница*); *Енциклопедија Југославије 1*, Загреб, 1955, 699 (*Енциклопедија Југославије 1*); Гаврановић Б., *Повијест*, 128—129.

ласти. Приливом влаха Босанска крајина је етнички још средином XVI стољећа добила изразито српско обиљежје. Под називом влаха треба подразумевати Србе.³⁴⁾

Турска власт је стимулисала миграциони процес и мањим пореским оптерећењем становништва у пограничним нахијама.³⁵⁾ Срби се насељавају »као сточарски мартолози, врше војну службу на граници, живе на слободним баштинама понегдје организовани у својим сточарским самоуправама (Змијање, Јањ«) или су као раја насељавани на »спахилуцима крајишких ага и бегова...«³⁶⁾

Турци су продрли дубоко и у Лићу и Далмацију, а 1537. године освојили су Клис. Санџак Клис основан је одмах након пада Клиса, 12. марта 1537.³⁷⁾ Његова главна средишта била су Клис и Ливно.³⁸⁾ За турске владавине Далмација је са Ликом и Крбавом сачињавала клишки и лички санџакат босанског пашалука.³⁹⁾

Хрвати су са својим свештенством побјегли испред Османлија у утврђене приморске градове и на острва.⁴⁰⁾ Фратар Златовић о овоме пише: »Столне су и жупне цркве биле попаљене, жупе и села разметнута, самостани разкопани и свећенство се разбјегло и расуло. Заклонио се тко је жив утекао да сахрани главу за млетачке бедеме покрај мора. Од Цетине до Зрмање нигдје свећеника, нити светога мјеста, него се усједнула права *abonimatio deselationia*.«⁴¹⁾ Овај опис потврђује и млетачки синдик Андреа Барбариго у свом извјештају влади од 16. фебруара 1531. године, жалећи се »како нема скоро ниједног више римокатолика у далматинском континенту.«⁴²⁾ Све се разбјег-

³⁴⁾ Васић М., *Етничка кретања*, 248.

³⁵⁾ Исти, исто, 247—248.

³⁶⁾ *Енциклопедија Југославије* I, 699; Вујасиновић Сл., *Манастир Моштаница*, 9; Гаврановић Б., *Повијест*, 128—129.

³⁷⁾ Шабановић Х., *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. год.*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево, 1952, 190 (Шабановић Х., *Управна подјела*).

³⁸⁾ Исти, исто, 190.

³⁹⁾ Станојевић Ст., *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I књига, Загреб, без године издања, 543 (Станојевић Ст., *Народна енциклопедија*, I).

⁴⁰⁾ Милаш Н., *Православна Далмација*, *Историјски преглед*, Нови Сад, 1901, 167 (Милаш Н., *Православна Далмација*); Грујић М. Р., *Историја хришћанске цркве*, *Православна српска црква*, Београд, 1920, 160 (Грујић М. Р., *Историја хришћанске цркве*); Станојевић Ст., *Народна енциклопедија* I, 543; Стрика Б., *Далматински манастири*, Загреб, 1930, 33 (Стрика Б., *Далматински манастири*).

⁴¹⁾ Милаш Н., *Православна Далмација*, 167—168.

⁴²⁾ Исти, исто, 168.

ло и остаде »пуста од старосједилаца Хрвата сва континентална Далмација, некадашња колијевка и срце хрватске државе.«⁴³⁾

Напуштене од Хрвата, крајеве у Далмацији од Зрмање до Цетине населило је православно становништво из Босне, Херцеговине и Србије у времену од 1523. до 1527. године.⁴⁴⁾ Тада се преселило више хиљада српских породица с многим свештеницима по заповиједи турских војничких заповједника у Далмацији, да обрађују земље које су одласком Хрвата остале пусте.⁴⁵⁾ О овоме свједочи и поменути Барбариго у свом извјештају влади, говорећи »да је више хиљада *rici migliaja*) српских породица прешло около 1527. г. у Далмацију, које заузеле сву книнску крајину, Буковицу и Котаре, а што је све тада остало било готово пусто (*guasi deserto*).«⁴⁶⁾ О истој сеоби казује и далматински провидур *Melchior Michiel* у извјештају млетачкој влади од 20. децембра 1539. године и да је »с народом прешло и много свештеника, којима народ безусловно вјерује.«⁴⁷⁾ О овоме говори и фратар Вињалић, пишући да је »било 1527. године, кад су први пут Власи, које данас зову Морлаки, а који су православне вјере, настанили се у Далмацији, а то је у предјелима Либурније и Јапидије, у којим су предјелима прије становали Хрвати, који су сви били латинске вјере.«⁴⁸⁾

У Далмацију Срби долазе као мартолови и ратари. Њихов сусрет са старосједиоцима Хрватима Г. Станојевић упечатљиво приказује: »Можда на копну, ван градских зидина, није било католичког становништва које се склонило по далматинским градовима, у којима православних у ово вријеме није било. На те дошљаке, објективно турске савезнике, градско католичко становништво, подстрекавано од клера, дуго је гледало као на непожељне сусједи. Супротност између градова и копна у Далмацији, појачана вјерском подвојеношћу дуго се неће превазићи. То је био болан додир Срба и Хрвата у овом крају.«⁴⁹⁾

Турским освајањем Славоније, почев од 1536. године, настају знатне промјене у етничком и вјерском саставу њеног народа. Све до османлијских провала њено становништво било је

⁴³⁾ Исти, исто, 168.

⁴⁴⁾ Исти, исто, 168.

⁴⁵⁾ Исти, исто, 168.

⁴⁶⁾ Исти, исто, 168—169.

⁴⁷⁾ Исти, исто, 169.

⁴⁸⁾ »L' anno 1527 fu' la prima volta, che i Vlassi, ora detti Morlacchi professanti il rito greco, si stabilirono in Dalmatia, cioè nelle parti della Liburnia e Japidia, che per avanti erane abitate dai Croati, i quati erang tutti di Rito latino.«

⁴⁹⁾ Станојевић Г., *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд, 1970, 47 (Станојевић Г., *Југословенске земље*).

хрватско, уз мање групе Срба, досељене из Срема, те нешто странаца Мађара, Нијемаца и Италијана.⁵⁰⁾ Од освојеног подручја Турци су образовали два санцака. Године 1536. основан је пожешки, а 1552. санцак Зачасна, Пакрац или Церник, како се све звао један те исти санцак који је обухватао најзападнији дио турског подручја на земљишту између Саве и Драве, западно од пожешког санцака. Сви горњи »називи овога санцака долазе од имена градова у којима је у разним временима било средиште тога санцака и сијело његовог санцака-бега.«⁵¹⁾ Како се славонско католичко становништво било разбјегло, Турци су тамо насељавали православне из Босне и Србије, да им обрађују земљу и послуже као војници, путовође и уходе.⁵²⁾

Османлијама су при колонизацији пустих земаља послужили лако покретљиви власи који су »на тај начин задржали старе и стицали нове повластице и избјегавали пуну потчињеност и кметски положај. Прве такве знатне групе српских насеља у Славонији налазимо као војнуке и мартоLOSE већ почетком турске владавине код Осијека, затим у околини Пожеге.«⁵³⁾ Ипак су Хрвати-католици остали најбројнији етнички елемент турске Славоније.⁵⁴⁾

Србе су позивали и аустријски официри и насељавали их на опустјелој хрватској граници као стражу. Пораз који је претрпјела војска султана Сулејмана приликом опсаде Беча 1529. године изазвао је врење и кретање међу Србима у Турској. Углед монархије је порастао, те српски народ у Турској поче у Хабзбуршкој Царевини гледати заштитника хришћанског дораслог Османлијама. Босански Срби из околине Срба, Гламоча и Унца споразумјели су се са аустријским пограничним властима да пређу под аустријску управу.⁵⁵⁾ Срби су овим пресељењем

⁵⁰⁾ Ивић А., *Миграција Срба у Славонију током 16, 17 и 18. столећа*, Српски етнографски зборник САН XXXVI, Насеља и порекло становништва по архивским документима 21, Суботица, 1926, 15 (Ивић А., *Миграције Срба*); Грујић М. Р., *Старине манастира Ораховице у Славонији*, Старинар, Орган Српског археолошког друштва, Трећа серија, књига четрнаеста, Београд, 1939, 7 (Грујић М. Р., *Старине манастира Ораховице*); *Историја народа Југославије II*, 197.

⁵¹⁾ Шабановић Х., *Управна подјела*, 194.

⁵²⁾ Ивић А., *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију, Прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века*, Сремски Карловци, 1909, 4 (Ивић А., *Сеоба Срба*); исти, *Досељавање Срба у Славонију током XVI столећа*, Гласник Географског друштва 7 и 8, Београд, 1922, 90—91 (Ивић А., *Досељавање Срба*); исти, *Миграције Срба*, 15—16.

⁵³⁾ *Историја народа Југославије II*, 198.

⁵⁴⁾ Исто, 197.

⁵⁵⁾ Ивић А., *О првој српској сеоби у Жумберак (1530—1535)*, Загреб, 1920, 5 (Ивић А., *О првој српској сеоби*); Кашић Д., *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд, 1971, 9 (Кашић Д., *Српски манастири*).

гледали да побољшају своје стање, учврсте православну вјеру и да буду од помоћи својим сународницима у Турској. Хабзбуршка управа имала је намјеру да Србе као одличне ратнике искористи у борби против Турака.⁵⁶⁾

Први помен о сеоби Срба са босанског на аустријско земљиште потиче из септембра 1530. године, када је хрватски бан Иван Торквађо Карловић јавио крањском земаљском капетану да га је око 50 српских фамилија обавијестило да жели прећи под хришћанску управу.⁵⁷⁾

Занимљива су и имена која су употребљавана за оновремене Србе. Говорећи о народима који насељавају Босну, Курипешић у путопису из 1530. године вели: »... Друго су Срби (Surffen), које они зову Власима (Wallachen), а ми их зовемо Зиген (Ђићи, Чићи) или мартолозима.«⁵⁸⁾ За Курипешића су мартолози и власи синоними за Србе.⁵⁹⁾

Према Матасовићевим Фојничким регестима, Турци су за Србе употребљавали назив »серф«, »serffmillet« (Срби, српски народ).⁶⁰⁾ Исељене влахе из Турске у католичким земљама су називали различитим именима: ускоци, пребјегли Турци, Власи, Срби, Расциани, Морлаци, јеретици и шизматици.⁶¹⁾

Тешко је утврдити број православних у оновременој Босни, јер пописи православних вјерника од стране њихових свештеника по парохијама до сада нису пронађени. Податке за период од XV до XIX стољећа углавном црпимо из извјештаја

⁵⁶⁾ Ивић А., *О првој српској сеоби*, 5.

⁵⁷⁾ Исти, исто, 5—6.

⁵⁸⁾ Курипешић Б., *Путопис*, 21; Именом Чичи или Ђићи звали су се »становници Ђићарије, кршевите области у источној Истри (од Трста до Крањске), насељење православним Власима, досељеним са источне стране Јадрана, из Хрватског Приморја и сјеверне Далмације. Словенци су звали Власима и оне православне који су се у XVI вијеку доселили из Босне и населили у југоисточној Крањској, у Бујановцима, Мариндолу и Жумберку. То су управо општине на путу из Љубљане у Босну, кроз које је прошао Курипешић (Ново Мјесто — Метлика — Мехово). Зато Курипешић и зове досељене Србе Ђићима јер су исте вјере као и они.« Исти, 21, нап. 77, коментар преводиоца Ђ. Пејановића. »Мартолози су хришћански крајишници, граничарски војници, којима је турска управа дала нека права они су имали дужност да чувају и бране државне границе.« Исти, исто, 21, нап. 78, коментар преводиоца Ђ. Пејановића.

⁵⁹⁾ Курипешић Б., *Путопис*, 21; Васић М., *Етничка кретања*, 248, нап. 67; исти, *Мартолози*, 142.

⁶⁰⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, Споменик СКА LXVII, Други разред 53, Београд, 1930, 104 и даље (Матасовић Ј., *Фојничка регеста*).

⁶¹⁾ Милаш Н., *Православна Далмација*, 169; Давидовић С., *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960 до 1930 год.)*, Сарајево, 1931, 31 (Давидовић С., *Српска православна црква*); Васић М., *Етничка кретања*, 248, нап. 67.

папских легатора упућених у Рим о стању католика у Босни, који се понекад дотичу и осталих вјероисповиједи, као и код неких путописаца тога времена. Тако папски визитатор Петар Мазареки биљежи 1624. године да у Босни живе муслимани, шизматици (православни) и католици. Муслимана је било 900 хиљада, католика 300 хиљада, а православних 150 хиљада.⁶²⁾

Кроз Босну је путовао и Атанасије Георгијевић (Гргичевић) и о томе је поднио извјештај аустријском цару Фердинанду II 1626. године.⁶³⁾ Он вели: »Католика има у краљевству босанском 250.000«, а затим додаје: »шизматика у овом краљевству има већи број него католика, којима управљају њихови попови и калуђери у духовним стварима и који су прије реформе календара били много присни и пријатељи с католицима.«⁶⁴⁾ За муслимане каже да им је »много већи број него католика и шизматика.«⁶⁵⁾ Постоји неслагање између Гргичевића и Мазарекија, јер је Гргичевић рачунао Босну и Херцеговину заједно.⁶⁶⁾

У анонимном извјештају из 1622. године каже се да у Босни има 300 хиљада католика.⁶⁷⁾ По једној млетачкој вијести од 2. априла 1629. године хришћана је у Босни било свега 240 хиљада.⁶⁸⁾ О већини муслиманског становништва говори и Тонко Мрнавић у свом опису Босне из 1627. године, као и фра Маријан Маравић у свом извјештају из 1655. године.⁶⁹⁾

Иако ове цифре о општем броју становништва нису поуздане, оне су ипак значајне као први покушај успостављања народносне и вјерске статистике Босне и Херцеговине.

У новије вријеме постајемо сигурнији у сагледавању овог питања, захваљујући објављивању једног пописа босанског санџака из 1604. године, који презентира конкретно демографско стање као прилог шиροј проблематици становништва у Босни у

⁶²⁾ Драгановић К., *Извјешће апостолског визитатора Petra Masarechija о приликама катол. народа у Бугарској, Србији, Сријемци, Славонији и Босни г. 1623. и 1624.*, Старине ЈАЗУ XXXIX, Загреб, 1938, 43 (Драгановић К., *Извјешће*).

⁶³⁾ Соловјев А., *Нестанак богумилства и исламизација Босне*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине I, Сарајево, 1949, 63 (Соловјев А., *Нестанак богумилства*); Пејановић Ђ., *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955, 25 (Пејановић Ђ., *Становништво*).

⁶⁴⁾ Пејановић Ђ., исто, 25; Соловјев А., исто, 63.

⁶⁵⁾ Соловјев А., исто, 63—64, нап. 48.

⁶⁶⁾ Исти, исто, 63.

⁶⁷⁾ Исти, исто, 62.

⁶⁸⁾ Станојевић Г., *Југословенске земље*, 171, нап. 16.

⁶⁹⁾ Сућеска А., *О настанку чифлука у нашим земљама*, Годишњак Друштва историчара БиХ XVI, Сарајево, 1967, 43.

османском периоду.⁷⁰⁾ Тај попис је спахијски, тј. обухвата »све сеоско становништво, кршћанско и муслиманско, потчињено спахији као раја, као и становништво градских насеља, које је било слободно, тј. није било уписано спахији као раја, јер није имало земље. Спахијски дефтери, према томе, не обухватају комплетно становништво, њима није била обухваћена феудална класа.«⁷¹⁾

Због обимности материјала, на видјело су изнијети само подаци за босански санџак, као »главни санџак у босанском ејалету, са сједиштем валије (паше) по којем је и називан паша санџак, који је био централни и најпространији, обухватао је 55 нахија, те мање или више карактеристичан за цијели ејалет, који је тада бухватао шест санџака (босански, херцеговачки, зворнички, клишки, пакрачко-цернички и крчко-лички). Би-хаћки санџак још није био основан, како је то мислио Х. Шабановић, јер је Би-хаћ у нашем попису (1604) забиљежен као истурена гранична нахија у босанском санџаку. Босански санџак се протезао у истуреном облику, од Кос. Митровице на југоистоку до Цазинске крајине на сјеверозападу, окружен наведеним санџацима.«⁷²⁾

Овај дефтер показује у којој се мјери проширио ислам, и то посебно међу земљорадничком рајом, а знатно мање међу сточарима. Од укупног броја 64.721 кућа, на »муслимане је отпадало 45.941 кућа са 4.979 неожењених (потенцијалних кућа), а на кршћане укупно 18.780 кућа. Додамо ли броју кршћана и оно 111 кућа градског становништва, које није било рајинско, испада укупно 18.891 кућа кршћана. Из тога излази да су муслимани процентуално били заступљени са 71%, а кршћани са 29%. Међутим, овдје није узет у обзир број неожењених муслимана 4.979, па би се тај проценат још више повећао у корист муслимана... Неожењени муслимани нису убрајани као куће, живјели су у заједничком кућанству с родитељима и плаћали спахијски порез на пола чифта земље (12 акчи).«⁷³⁾ Даљим објављивањем дефтера учиниће се већи помаци у сазнавању како етничко-конфесионалних, тако и других питања нашег живота под Османлијама.

⁷⁰⁾ Ханџић А., *О друштвеној структури становништва у Босни почетком XVII слољећа*, Прилози за оријенталну филологију 32—33, Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево, 1984, 129—146.

⁷¹⁾ Исти, исто, 130.

⁷²⁾ Исти, исто, 130.

⁷³⁾ Исти, исто, 137.

SUMMARY

THE MATTER OF ETHNIC AND CONFESSIONAL CHANGES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AS THE RESULT OF COMING OF OSMANLI RULE (PRIMARILY IN THE SERBIAN NATION)

Science has not yet clarified the matter of ethnic changes in Bosnia and Herzegovina that came as a result of coming of the Turkish rule. Something more is known for the regions of Northeastern Bosnia and Bosanska Krajina (Border country). The already published Turkish sources represent just a small part of the existing material, and its publication for particular regions will contribute a great deal about it on the whole.

The Turkes gradually conquered Bosnia and Herzegovina from the Nineties in 14th century until the taking of Bihac in 1592. In the country found a Southern Slav element of different ethnic and religious denomination. Although in some regions compact Serbian or Croatian masses lived, the better part of the country had a mixed population, so it is virtually impossible to draw specific borders between ethnic groups and religious communities. The process of migration, which had taken place in these parts in the second part of 15th and during 16th century, changed the condition that the Osmanlis had found to a great extent. Religious matters were even more complicated. Turks found here members of Greek Orthodox, Roman Catholic and Christian Bosnian Church. The process of islamisation, that had been going on for more than a century, made the religious picture of the population of Bosnia and Herzegovina even more complex.

Avdo Sućeska

O MU'AFIYET-U U BOSANSKOM EJALETU

O primjeni osmanske institucije mu'afiyet u bosanskom ejaletu nije do sada napisana cjelovita studija. Pretežno je pisano o mu'afiyet-u gradskog stanovništva i o njegovom uticaju na nastanak i razvitak gradova u bosanskom ejalet-u u vrijeme uspostave i učvršćenja osmanske vlasti. Prvi je Muhamed Hadžijahić napisao opširnu studiju o mu'afiyet-u muslimanskog stanovništva Sarajeva pod nazivom *Sarajevska muafnama*.¹⁾ Za svoj prikaz mu'afiyet-a u Sarajevu Hadžijahić je koristio prepis jedne sultanove zapovijedi (mu'afnâme) iz 1701. godine, koja se nalazi u zbirci osmansko-turskih isprava poznatoj pod nazivom *Hronika M. Enveri Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu*. Stanje nauke kada je Hadžijahić pisao svoj rad nije mu omogućavalo da do kraja sagleda ovaj problem i da ga kako treba riješi, pa je, i pored nekih tačnih zapažanja, učinio neke previde i pogreške. Hadžijahić je bio u pravu kada je tvrdio da su stanovnici Sarajeva vrlo rano, po svojoj prilici još od vremena osvajača (Fatih) Bosne Mehmeda II (1451—1481) uživali mu'afiyet, odnosno bili oslobođeni divanskih nameta ('avâriz-i divaniye) i običajnih tereta (tekâlîf-i 'örfiye) kao nagradu za opremanje određenog broja boraca u odbrani granica Bosne. Ali, on nije bio u pravu kada je tvrdio da je te povlastice uživalo samo muslimansko stanovništvo Sarajeva, te da su tu uz spomenute spadali i neki nameti tekâlîf-i şâkka.

Zahvaljujući činjenici da danas raspoložemo s više podataka o mu'afiyet-u u Sarajevu, ali i u drugim gradovima u bosanskom ejaletu, od stanja u vrijeme kada je Hadžijahić pisao svoju studiju, mislim da se ovo pitanje, kao i uopšte pitanje mu'afiyet-a u Bosni, može sada uspješnije raspraviti.

¹⁾ Hadžijahić Muhamed, *Sarajevska muafnama*, Godišnjak društva istoričara BiH (GDI BiH), XLV, Sarajevo, 1964, str. 87—119; Hadžijahić M., *Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus*, Südostforschungen, Bd. XX, München, 1961, str. 130—158.

Prvi, za sada nama poznati, podatak o mu'afiyet-u u Sarajevu zabilježen je u jednom popisnom defteru (tahrîr defter) bosanskog sandžaka, koji je napisan poslije 1568. godine. Riječ je o jednoj kratkoj bilješci koja se nalazi ispod teksta popisa sarajevskih muslimanskih mahala i sarajevskog muslimanskog stanovništva. Ta bilješka u slobodnom prevodu glasi: Spomenuti grad (tj. Sarajevo) je na granici (»mahrûse-i mezbure kenâri olup«), a oni su (tj. stanovnici Sarajeva) neprekidno u službi vladara; pošto je sultanskom prijestolju podnesen arz da su oni u smislu starih deftera oslobođeni od nameta 'avâriz-i dîvaniye tako je zavedeno i u novi defter.²⁾

Mnogo opširnija, određenija i sadržajnija bilješka o mu'afiyet-u u Sarajevu nalazi se u jednom tahrîr defteru bosanskog sandžaka, koji je nastao početkom XVII stoljeća. Tekst ove bilješke nalazi se između popisa muslimanskih mahala i muslimanskog stanovništva, te spiska sarajevskih Jevreja i hrišćana. U slobodnom prevodu on glasi: Gore spomenuta kasaba je na granici; još od Fetha (osvojenja Bosne) pa sve do danas kada su god zapovjednici Bosne (mîri mîrân) polazili bilo na koju stranu, da bi suzbili opasnost, stanovnici spomenute kasabe išli su u boj, i to koji su mogli išli su kao konjanici i s ratnom opremom, a ostali kao pješaci. Oni su svoju dužnost besprijekorno vršili. Neki stanovnici spomenute kasabe bave se zanatstvom, a neki trgovinom. I raniji sultani su izdavali zapovijedi pa je i sadašnji vladar svojom carskom voljom izdao Hükm-i Hümayun 15. Rebia I 986. godine (22. maja 1578), po kome su oni, sve dotle dok budu besprijekorno vršili svoju dužnost, kao što je gore navedeno, oslobođeni (mu'âf) od nameta 'avâriz, kürekçi nezî (nüziil) i celb. Tako glasi carska zapovijed (ferman). Pošto su predočili prepis deftera koga imaju, a kojim su oslobođeni, kada mîri mîrani Bosne negdje krenu da odbiju opasnost od nevjernika neka mu se pridruže stanovnici spomenute kasabe pod oružjem konjanici i pješaci, neka vrše besprijekorno svoju dužnost, pa će, kao što je naprijed navedeno, na osnovu izdatih časnih zapovijedi biti oslobođeni (mu'âf) nameta 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'orfîye. Tako je zavedeno i u novi carski defter.³⁾

U mu'afnâmi iz 1701. godine skoro doslovno je ponovljen gore citirani tekst, ali je drugačije opisano pitanje ko su bili korisnici mu'afiyet-a. Konkretno, tu je rečeno da se mu'afiyet odnosi na stanovnike Sarajeva, kao i na stanovnike cijelog sarajevskog kadiluka. Drugo, u ovom dijelu spomenute sultanove zapovijedi (mu'afnâme) proširen je obim mu'afiyet-a, jer je uz raniju for-

²⁾ Fotokopije ovog deftera nalaze se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, Serije deftera Br. 76—78.

³⁾ *Ankara Tapu ve Kadastro Umum Mûdürtüğü*, Tahrir defteri, Br. 11 (Stari br. 477), Fotokopije o Orijentalnom institutu Sarajevo, Defteri br. 203.

mulu od oslobođenja nameta 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye (konkretno od nameta 'avâriz, kürekçi, nezl i celb), još rečeno da su spomenuti stanovnici oslobođeni i od qomor akçe i od svih drugih nameta tekâlîf-i 'örfiye i tekâlîf-i şakka.⁴⁾

Postavlja se pitanje kako su i zašto nastale ove kasnije interpolacije? Prvu interpolaciju, prema kojoj je mu'afiyet proširen i na stanovništvo sarajevskog kadiluka treba dovesti u vezu s praksom povremenog, ili možda čak stalnog oslobođenja (mu'afiyet) svih bosanskih Muslimana od nameta 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye zbog njihovog učešća u ratnim pohodima bosanskih sandžak-bega, kasnije bosanskih begler-bega. Ta praksa je vrlo stara, o čemu svjedoče podaci osmanskih izvora iz druge polovine XVI stoljeća. Prvi nama poznati spomen tog mu'afiyet-a nalazi se u jednoj zapovijedi (Hüküm) Selima II (1566—1574) iz 1572. godine, koja je te godine upućena bosanskom sandžak-begu. Tu je, između ostalog, rečeno da se stanovništvo bosanskog vilajeta odavno (»mudeti medîden«) ne opterećuje nametima tekâlîf-i 'örfiye, da se krajevi u kojima ono živi nalaze u blizini granica Budima, Hrvatske i mora (Mletačke Republike), pa kad god zatreba oni se nesebično zalažu da pomognu pobjedonosnoj carskoj vojsci i svim sredstvima čine usluge za sreću vjere i države (»ugûri dîn ve devlet«).⁵⁾ Slična naredba izdata je 22. juna 1595. godine, u kojoj je, između ostalog, rečeno da je svo stanovništvo Bosne (re'âya ve berâya) oslobođeno (mu'âf) od nameta 'avâriz-i dîvaniye, i to od nameta nezl, kürekçi i dr., jer se ono suprotstavlja neprijatelju svim sredstvima kada on napada na granice Bosne.⁶⁾

Što se tiče korisnika mu'afiyet-a, neki osmanski izvori posredno, a neki i direktno, upućuju na zaključak da se on odnosio ne samo na muslimane, već čak i na hrišćane i jevreje, koji su živjeli u gradovima i koji su se isključivo bavili zanatstvom i trgovinom. Jedino ukoliko su, uz to, posjedovali tzv. zemlju raje (re'âya emlak ve erâzi) morali su i sami davati dažbine raje, pa i namete 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye, što je, uostalom, važno i za muslimane. Sve to vrlo lijepo potvrđuju podaci koje je objavio u više svojih radova Adem Handžić,⁷⁾ naročito podaci u njegovim radovima: *Značaj mu'afiyet-a u razvitku gradskih naselja u Bosni*

⁴⁾ Upor. Hadžijahić M., *Sarajevska muafnama*, str. 118.

⁵⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri br. 19, str. 154.

⁶⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri br. 73, str. 80.

⁷⁾ Handžić Adem. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975; *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), XII—XIII, Sarajevo, 1965, str. 45—47; *Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeka*, GDIBiH, XVII, Sarajevo 1970, str. 141—196; *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, X/II, Sarajevo, 1975.

u XVI vijeku⁸⁾ i O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku,⁹⁾ a najdirektnije podaci iz jedne sultanove naredbe (Emri Şerîf) od 22. Muharema 1226. godine po Hidžri (17. II 1811).¹⁰⁾

U sarajevskoj mu'afnami iz 1701. godine, koju je koristio Hadžijahić, umetnuta je interpolacija i u pogledu vrsta nameta koji se odnose na mu'afiyet. U prvobitnim tekstovima u mu'afiyet su spadali samo nameti 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye, koji su tada najčešće i konkretizovani u četiri tačno određena nameta: 'avâriz, kürekçi, nezl i celb. Međutim, u mu'afnami iz 1701. godine, kao i kasnije u nekim sličnim tekstovima, spominje se oslobođenje od nameta tekâlîf-i 'örfiye i tekâlîf- şâkka, kao i jedan konkretan namet pod nazivom qomor akçesi. Novo u ovoj mu'afnami u odnosu na prvobitne tekstove sarajevskog mu'afiyet-a je upravo spominjanje nameta tekâlîf-i şâkka, odnosno konkretnog nameta qomor akçesi.¹¹⁾ Postavlja se pitanje kako je nastala ova interpolacija i zašto ranije nisu bili obuhvaćeni mu'afiyetom nameti tekâlîf-i şâkka? Na osnovu mojih istraživanja o nastanku i razvoju nameta 'avâriz-i dîvaniye, tekâlîf-i 'örfiye i tekâlîf-i şâkka nepobitno sam utvrdio da nameti tekâlîf-i şâkka nisu ni postojali u vrijeme kada je nastao mu'afiyet u Sarajevu, zbog čega nisu tada bili ni spomenuti u mu'afiyet-u¹²⁾

Slično stanovnicima Sarajeva, mu'afiyet su uživali i stanovnici drugih gradova u bosanskom ejaletu, čiji su obim i razlozi uspostavljanja bili u osnovi isti, o čemu najbolji dokaz predstavljaju mu'afnâme za grad i kadiluk Banju Luku iz 1587. i 1622. godine.¹³⁾ Sve to lijepo je prikazao A. Handžić u naprijed citiranim radovima. Kada je riječ o mu'afiyet-u gradskog stanovništva, doprinos A. Handžića se sastoji naročito u tome što je on dokazao da je mu'afiyet gradskog stanovništva bio općenito nešto potpuniji od najčešće praktikanog mu'afiyet-a u drugim slučajevima, jer su stvarni građani (zanatlije i trgovci), ukoliko nisu posjedovali zemlju raje, bili oslobođeni (mu'af) ne samo od državnih nameta 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye, već i od podaničkog po-

⁸⁾ Handžić A., *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslav. istorijski časopis, br. 12, Beograd, 1974, str. 60—69.

⁹⁾ Handžić A., *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVIII/XXIX, Sarajevo, 1980, str. 247—256.

¹⁰⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâlîye defteri Br. 8555, Fotokopije u Akademiji nauka i umjetnosti BiH (ANUBiH) Sarajevo, Br. 76—77; Opširnije o tome Sućeska A., *Da li su sarajevski Jevreji bili mu'af*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXIII, Sarajevo, 1975, str. 197—204.

¹¹⁾ Hadžijahić M., *Sarajevska muafnama*, str. 118.

¹²⁾ Sućeska A., *Tekâlîf-i şâkka u Bosanskom ejaletu*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXVIII, Sarajevo, 1980, str. 355—362.

¹³⁾ *Orijentalna zbirka JAZU u Zagrebu*, Acta turcica Br. 112/, str. 5 i 6.

reza *resmi çift*, odnosno *ispence*, pa su stoga svi oni imali status slobodnih građana.¹⁴⁾

Institucijom mu'afiyet nije bilo oslobođeno samo gradsko stanovništvo. U bosanskom ejaletu mu'afiyet je imao mnogo širu primjenu. Pored spahija i pripadnika ostalih vojnih formacija (janjičari, vojnuci, martolosi),¹⁵⁾ mu'afiyet su uživali čuvari klanaca (derbendci),¹⁶⁾ veslari (kürekçi),¹⁷⁾ rudari (mâdenci), stočari (vlah)¹⁸⁾ i njihove starješine (primikjur, knez).¹⁹⁾ Mu'afiyet knezova i primičura bio je potpuniji, jer su prvi uživali neko vrijeme timare,²⁰⁾ a drugi su imali slobodne baštine²¹⁾ i bili oslobođeni od svih dažbina koje je plaćala raja. U periodu uspostave osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, postojale su tri velike skupine vlaha, čiji su pripadnici uživali mu'afiyet, jer su uz neka paušalna davanja državi²²⁾ bili dužni da na svakih deset kuća opreme po jednog naoružanog konjanika za potrebe sultanove vojske. Prelaskom vlaha na zemljoradnju i utapanjem njihovih starješina (primikjur, knez) u druge vojne formacije sastavljene od muslimana topio se i njihov raniji mu'afiyet.

Najzad, mu'afiyetom je bilo obuhvaćeno gotovo svo ostalo stanovništvo, na prvom mjestu seljaci muslimani, jer su vrlo često morali da učestvuju u vojnim pohodima osmanskih sultana i bosanskih vezira, naročito u onim koji su vođeni na granicama bosanskog ejaleta. Ranije je istaknuto da je taj mu'afiyet, u nama poznatim osmanskim izvorima, prvi put spomenut 1572. godine,²³⁾ a naročito snažno naglašen u jednoj zapovijedi sultana Murata III (1574—1595) iz 1595. godine, u kojoj je, između ostalog, rečeno da je svo stanovništvo Bosne (re'âya ve berâya) oslobođeno (mu'âf) od divanskih nameta, i to od nameta nezl (nüzul), kürekci i dr., zbog učešća u odbrani granica Bosne²⁵⁾ Karakteristično je da najveći broj podataka o mu'afiyetu, kako gradskog tako i seoskog stanovništva, potiče iz vremena posljednjih godina vladavine Selima II (1566—1574) i perioda u kome je vladao Murat III. To

¹⁴⁾ Handžić A., *O gradskom stanovništvu...*, str. 253—254.

¹⁵⁾ O martolosima upor. Vasić Milan, *Martolosi u jug. zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967.

¹⁶⁾ Upor. *Kanuni i kanunname*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, str. 37—51.

¹⁷⁾ *Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü*, Tahrir defteri, Br. 11, (strana br. 477).

¹⁸⁾ *Kanuni i kanunname*, str. 106.

¹⁹⁾ *Isto*, str. 12—18.

²⁰⁾ *Isto*, str. 103, 104.

²¹⁾ *Isto*.

²²⁾ *Isto*.

²³⁾ *Isto*, str. 12—18.

²⁴⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri Br. 19, str. 154.

²⁵⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri Br. 73, str. 80

nije čudo kada se ima u vidu činjenica da je u to vrijeme bosansko stanovništvo najviše krvarilo za račun Osmanlija, čiji vrhunac predstavlja katastrofalan poraz bosanskih spahija kod Siska (1593)²⁶⁾ Tada je sigurno stradao i veći broj ostalog bosanskog stanovništva, pa su Murat III i njegovi nasljednici, da bi sredili prilike u Bosni i od Bosne učinili odbrambeni bedem, morali da iznalaze spomenuta rješenja, u koje mjere sigurno spada i ozakonjenje u Bosni tzv. odžakluk timara 1594. godine.²⁷⁾ Da je to bilo sve tako potvrđuje i jedna zapovijed o mu'afiyetu Sarajlija i cjelokupnog bosanskog stanovništva sultana Mustafe II (1695—1703) iz 1701. godine, koja je spomenuta u naredbi Ahmeda II (1703—1730) iz 1716. godine, u čijem je uvodu istaknuto da je stanovništvo Sarajeva i njegovih nahija zatražilo tada, tj. 1701. godine, sultanovu milost istakavši da »još od sretnih vremena preminulog sultana Murat-hana... posjeduje mu'afname o oslobođenju od nameta tekâlîf-i örfiye i tekâlîf-i şakka zato što pruža pomoć u odbrani od neprijatelja napadnutih ili opsjednutih tvrđava na granici Bosne.«²⁸⁾

Što se tiče ovog posljednjeg mu'afiyet-a, nije sasvim jasno, sve do početka XVIII stoljeća, da li je taj mu'afiyet praktikovan samo u ratno vrijeme, kao ni to koji je bio njegov obim, odnosno da li se on odnosio na sve namete iz grupe 'avâriz-i divânîye i tekâlîf-i örfiye, ili samo na neke. To se pitanje postavlja zato što se iz nekih osmanskih izvora koji potiču iz prvih godina tzv. velikog rata (1683—1699) vidi da je, barem tih godina, u bosanskom ejaletu ubiran namet u novcu pod nazivom bedel-i nezl (nüzüil), čija su sredstva upotrebljavana za plate sejmena mobilisanih za odbranu granica Bosne.²⁹⁾ Da li je namet nezl, odnosno bedel-nezl, ubiran u Bosni stalno tokom XVII stoljeća, ne znamo, ali je sigurno da je on potpuno ukinut početkom XVIII stoljeća, o čemu najbolje svjedoče gore spomenute naredbe (mu'afnâma) Mustafe I iz 1701. godine i Ahmeda III iz 1716. godina.³⁰⁾ Te su naredbe imale apsolutan karakter, što potvrđuju i svi defteri o nezl-u iz XVIII stoljeća, koji se odnose na Bosnu, sačuvani u Basbakanlik arhivu u Istanbulu, čije su stranice potpuno prazne, kao i zab-

²⁶⁾ Upor. Hammer J. von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest, 1829, IV Band, str. 216—232.

²⁷⁾ Upor. Sućeska A., *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini*, GDIBiH, XIX, Sarajevo, 1973, str. 31—43; Sućeska A., *Sličnosti i razlike u nasljeđivanju odžakluk timara i odžakluka članova tvrđavskih posada*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXII, Sarajevo, 1972, str. 357—364.

²⁸⁾ *Istanbul Başbakanlik Arşivi, Mâliyedeferi (Nüzül defteri)*, Br. 7178, str. 86.

²⁹⁾ *Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu (GHBiH)*, Enver Kadić, Hronika, IV, str. 12/2.

³⁰⁾ *Istanbul Başbakanlik Arşivi, Mâliye d. Br. 7178, str. 86.*

rane pokušaja ubiranja bedel-i nezla u nekim kadilucima u Bosni polovinom XVIII stoljeća.³¹⁾

U mu'afnami Ahmeda II iz 1716 godine, između ostalog, spomenuto je da je u bosanskom ejaletu (u sandžacima Bosna, Klis, Hercegovina, Zvornik i Začasná) nametom nüzül bilo opterećeno samo 15.192 kuće (nezl hâneler).³²⁾ Kada se ima u vidu činjenica da je samo u bosanskom sandžaku na početku XVII stoljeća bilo 64.721 kuća raje,³³⁾ onda je namet nezla, odnosno nüzül ukoliko je ponekad i praktikovan u bosanskom ejaletu, predstavljao znatno manje opterećenje u odnosu na stanje u ostalim ejaletima Osmanskog Carstva.

Ukidanjem nameta bedel-i nezla, mu'afiyet u bosanskom ejaletu je postao potpun. Međutim, dvadesetih godina XVIII stoljeća i u Bosni je, kao i u ostalim provincijama Osmanskog Carstva, ustanovljen namet imdâda-i hazârîye i seferîye (taksit), koji je padao na teret svih lica koja su posjedovala tzv. zemlju raje (re'âya emlak ve erâzi), bez obzira da li su ta lica bila ranije mu'af ili gayri mu'af.³⁴⁾ To je u Bosni izazvalo raznovrsne otpore koji su kulminirali u mnogobrojnim neredima i bunama širokih razmjera, koje su potrajale sve do šesdesetih godina XVIII stoljeća i završile se pobjedom snaga sultana i njegovih predstavnika i pristaša u Bosni.³⁵⁾ Tek od tada se stabilizirala praksa redovnog razrezivanja i ubiranja nameta amdâd-i hazârîye (taksit) od svih posjednika tzv. zemlje raje (çiftlik), od čega su posebnim sultanovim naredbama bili oslobođeni (mu'af) samo čuvari (nefer) tvrđava u bosanskom ejaletu³⁶⁾ i ona lica koja su svojom milošću pojedinačno oslobađali sultanovi namjesnici (vezir, vali) u Bosni. Taj oblik oslobođenja nazivan je in'âm (in'âmât), što znači podarivanje, poklanjanje.³⁷⁾ Konkretno se to sastojalo u oslobađanju određenih kategorija lica da plaćaju na njihove čifluke pripadajuće iznose imdâd-i hazârîye. Sam postupak oslobađanja započinjao je tako što bi vezir u svojoj posebnoj naredbi (buyuruldi), koju je

³¹⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye d., C-Br. 482; C-Br. 490; E-Br. 114; E-Br. 108; D-Br. 305; D-Br. 308; D-Br. 310.

³²⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye d., Br. 7178, str. 68.

³³⁾ Upor. Handžić A., *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća*, POF, XXXII/XXXIII, Sarajevo, 1984, str. 129—146.

³⁴⁾ Upor. Sućeska A., *Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni*, Prilozi instituta za istoriju Sarajeva, X/II, Sarajevo, 1974, str. 135—154.

³⁵⁾ Upor. Sućeska A., *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, Zbornik radova Br. 1, Istor. inst. u Beogradu, Beograd, 1976, str. 69—100; Sućeska A., *O socijalnim i političkim pokretima kod bos. Muslimana u XVIII stoljeću*, Pregled, LXXIV, Sarajevo, 1984, str. 523—546.

³⁶⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye defteri Br. E-108.

³⁷⁾ Upor. J. T. Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, pod »in'âm«, in'âmât«.

slao u sudske okruge (kadilik) načelno naznačavao kategorije lica koja mogu biti oslobođena. Tu su obično spadali svi pripadnici reda ulema (kadilar, müderrisler, imamlar, müftülar, müezinlar i dr.), zatim razne janjičarske starješine (serdengecdi-aga, alemdâr i dr.), penzionisani starci (tekaüd), siročad, kao i najsiromašniji pojedinci u selima i gradovima, među kojima se, npr. u Sarajevu spominju i neki Jevreji. Prilikom razrezivanja nameta imdâd-i hazârîye i sastavljanja tevz'i deftera, pisan je i poseban *in'âmat defter* u koji su pojedinačno i konkretno zapisivana imena lica koja se oslobađaju, njihov status, naziv sela i njihovog posjeda (çiftlik) i novčani iznos koji im se poklanja, odnosno od koga se oslobađaju. Takvi defteri, kao aneks uz tevz'i deftere, slati su veziru na uvid i odobrenje, a on bi ih, snabdjevene svojom naredbom (buyuruldi) vraćao kadiji na izvršenje.

Sačuvalo se više takvih deftera u sudskim protokolima (sidžil) sarajevskog kadije iz druge polovine XVIII i prvih decenija XIX stoljeća. S obzirom na podatke koji se u njima nalaze, za nauku su vrlo značajni, pa im treba posvetiti posebnu pažnju.

SUMMARY

MU'AFIYET IN BOSNIAN EYALET

Mu'afiyet is the term coming from Osmanli feudal law and it means an exemption of any person of labour services and natural and financial givings under a general term 'avariz-i divâniye and tekâlîf-i 'örfiye due to certain services rendered to the government, mostly of military nature. In the wider meaning this also means the exemption of some personal taxes that raya had to give to landowners (resmî çift, ispendže). The person freed from the mentioned givings and taxes was referred to as mu'âf, or mu'âf ve müselleme.

In the Bosnian Eyalet mu'afiyet was largely applied. Even from the conquest of Bosnia this status of mu'âf was granted to the citizens (craftsmen and traders) of Sarajevo, in the beginning to Moslem, only, and later on to Christians and Jews. In the same way and to the same extent this applied to other people of other towns in the Eyalet where the mu'afiyet was largely used as in Sarajevo. All the soldiers were mu'âf (spahis, yeniceris, fortress guards, vojnuks, martoloses et al.), than miners, guards of passes, commanders of Vlahs (princes, primičurs) and others. Finally, in the Bosnian eyalet even peasants were sometimes mu'âf (re'âya), especially Moslems, because they had to take part in the Osmanli military actions. It is not altogether clear from which taxes in the group 'avariz-i divâniye and tekâlîf-i 'örfiye ('avâriz, nûzûl, kurekçi, dželib, karakulluk) and to which extent the peasants were mu'âf til the end of 17th century.

It is only known that they have been seldom burdened with the tax *nūzūl* (*nezl*). In the 18th century this tax disappeared and this type of *mu'āfiyet* was complete. But, from the end of the second decade of the 18th century the citizens of Bosnia were burdened with the new tax under the name *imdād-i hazāriye* and *seferiye* for the benefit of a governor (*vizier*, *vali*) of the Bosnian Eyalet. This tax equally burdened all the subjects regardless to their class status, who owned the land of *raya* (*re'āya emlak ve arāzi* = *chifluks*), and usually this tax was shifted on the peasants's back and they often revolted against it.

In the new conditions the new type of *mu'āfiyet* appeared, which was called *in'āmat* (*in'ām*). It is the practice of personal exemption of this tax of certain categories of population (religious servants, invalid persons, orphans, rather poor people, retired people and others) which has been the privilege of the province's governor.

Ибрахим Тепић

ШКОЛОВАЊЕ ЂАКА И СТУДЕНАТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У РУСИЈИ ОД 50-ИХ ДО 70-ИХ ГОДИНА XIX ВИЈЕКА

Циљ овог кратког саопштења је да укаже на једно досад мало истраживано подручје културне и политичке историје Босне и Херцеговине XIX вијека — питање школовања ученика и студената у руским школама и на универзитетима. При томе нисмо поставили себи у задатак да проблем доведемо до краја. То би захтијевало шира истраживања. Сви они ђаци и студенти који су се школовали у Русији имали су своју судбину, али и своја политичка увјерења стечена за вријеме школовања, или под утицајем конкретних друштвено-економских и политичких односа средине у којој су живјели и радили. Овдје желимо да на основу доступних података, до којих смо дошли приликом широк истраживања у совјетским архивима, упозоримо на правце у којим се кретало школовање омладине из Босне и Херцеговине у руским школским институцијама.

Питање школовања младића из југословенских земаља у руским школама и на универзитетима у другој половини XIX вијека до сада је мало заокупљао пажњу истраживача. У том погледу, истраживања о руским ђацима и студентима из Босне и Херцеговине још више заостају. Изузетак представљају само поједине личности. Школовање у Русији и идејно-политичку оријентацију Васе Пелагића детаљно је обрадила совјетска историчарка Д. Ф. Поплико.¹⁾ Живот и рад Јована Пичете, једног од првих ђака из Босне и Херцеговине, освјетлио је у посебном раду професор Историјског факултета МГУ (Москва) В. Г. Карасјев.²⁾

¹⁾ Д. Ф. Поплико, *Васа Пелагич и Русија. Из историје сербској револуционарне мисли*, Москва 1983.

²⁾ В. Г. Карасев, И. Х. Пичета (1844—1920), *Славјане в эпоху феудализма. К столетию академика В. Н. Пичета*. Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва 1980, 135—149.

Иако је од раније постојала пракса упућивања на школовање појединаца, припадника православне вјере из јужнословенских земаља (из Црне Горе од средине XVIII, а из Србије од 40-их година XIX вијека), масовније и организованије прихватање младића из крајева под османском влашћу услиједило је тек након руског пораза у кримском рату (1853—1856).³⁾ У оквирима нове источне политике, Русија је усвојила концепцију и израдила програм прихватања омладине из јужнословенских земаља на школовање у Русији. Још почетком 1857. године, руски цар и влада су се изјаснили и дефинисали циљеве у вези с овим школовањем. Ти ставови су наведени у извјештају министра иностраних послова А. М. Горчакова, поднесеном цару Александру II 19. јануара 1857. године.⁴⁾ Из тог извјештаја може се закључити да је иницијатор идеје о потреби изналажења могућности школовања младића из словенских земаља био сам Александар II. Према тој концепцији, кадрови школовани у Русији били би упућивани на рад у своје земље, што би свакако значило јачање руског и православног утицаја у тим покрајинама. У свом реферату Горчаков је извјештавао цара да је затражена претходна информација Главног царског штаба за питање војног образовања, затим Министарства просвјете и Ресора за вјерско образовање о расположивим капацитетима за школовање. На основу прикупљених извјештаја Горчаков је сумирао податке: 1. У Другом кадетском корпусу постоји 10 мјеста; 2. На рачун «духовних школских капитала» могуће је примити на школовање 75 васпитаника, рачунајући да на сваког од њих треба годишње утрошити 147 рубаља. Ти ђаци могу се школовати у богословијама у Одеси, Кијеву, Харкову, Москви, Петрограду и Казању; 3. Министарство просвјете је извијестило да нема таквих средстава.⁵⁾ На основу наведених података Горчаков је закључио да је и без државних издатака могуће примити на школовање 85 васпитаника из јужнословенских земаља. Истовремено је предлагао да Министарство просвјете на свој рачун прими 10 васпитаника. И Министарство иностраних послова би у случају потребе примило извјестан број људи на рачун студената у Институту источних језика. Горчаков је предлагао да Министарство иностраних послова преузме на себе трошкове доласка и повратка ученика и студената који би се школовали у Русији, а у те сврхе користио би се остатак назначених средстава за «азијске посланике». Да би увјерио цара у исправност одлуке о школовању младих Сло-

³⁾ В. Н. Коидратјева, *Русская помощь Боснии и Герцеговине в деле народного образования в 50—70-е годы XIX в.*, *Культура народов Балкан в новое время, Балканские исследования*, вып. 6, Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва 1980, 232.

⁴⁾ *Архив внешней политики России Москва (АВПР)*, фонд (ф.) Главный архив (ГА) I—I, 1857 г., дело (д.) А. М. Горчаков — царю, 19 января 1857, л. 14—17.

⁵⁾ Исто, л. 14.

вена у руским школама, Горчаков је подвлачио да је »мисао о образовању јужнословенске омладине у Русији поникла давно; још ју је импаторица Катарина II настојала остварити.«⁶⁾

Самом пројекту Горчаков је придавао изузетан значај, али није сматрао да у те сврхе одмах у почетку треба ангажовати средства из државне благајне. Он је предлагао да се прво искористе постојећи капацитети у школама у виду експеримента. Тек након тога, по његовом мишљењу, у школовање Јужних Словена у Русији треба увести неки систем. У Горчаковљевом пројекту било је предвиђено да се на школовање у Русији узимају искључиво припадници православне вјере, укључујући и Грке. При пријему на школовање министар је предвидио посебна правила за избор васпитаника. Та правила су требали да имају руски конзули у османској Турској и да их се придржавају приликом одабирања ученика и студената. Политичке циљеве оваког избора ученика Горчаков је јасно дефинисао у реченици: »Пријем ових младића могао би служити као награда за приврженост њихове фамилије Русији.«⁷⁾ Конзуловим избором кандидата не би било завршено предлагање. О сваком кандидату требало је да буду обавијештени Министарство иностраних послова и сам цар. Услјед ограничености средстава, Горчаков је предвидио ублажавање критерија на пријемним и завршним испитима у војним и другим школама, уз предвиђање да младићи из јужнословенских земаља буду смјештени у посебан разред, као што је то учињено с тројицом Црногораца у Другом кадетском корпусу. Горчаков је дефинисао и циљ образовања младића из јужнословенских земаља у Русији. Он се састојао у »укоријењивању у њима безусловне предности православној нашој вјери и чврстим правилима морала.«⁸⁾ Александар II је у основи одобрио план свог новог министра спољних послова. Али, истовремено није одбио приједлог Синода да се за школовање младића са Блиског истока издвоји сума у износу од 11.025 рубаља.

На основу овако замишљеног плана образовања младића из јужнословенских земаља није тешко препознати планове А. М. Горчакова, који је своју источну политику градио на дугорочним основама. Истовремено је из овог плана могуће препознати коријене будућег организованог славјанофилског покрета, који ће се у потпуности уклопити у Горчаковљев пројект, дајући му само шире друштвене димензије одвојене од државе, али у исто вријеме и помажући долазак младића из балканских земаља с потпуно истим циљем.

⁶⁾ Исто, л. 15—15.

⁷⁾ Исто, л. 16.

⁸⁾ Исто, л. 16.

Долазак првог руског конзула А. Ф. Гиљфердинга у Босну и Херцеговину управо се временски подударало с разрадом плана руске владе о начину примања на школовање младића из балканске Турске. Зато се он паралелно са акцијом помагања босанскохерцеговачких цркава, манастира и школа⁹⁾ ангажовао и на провођењу одлука владе око одабирања младића за школовање у Русији.

Акција око укључења босанскохерцеговачких младића у руске школе нешто је временски каснила у односу на остале јужнословенске земље (Бугарску, Србију и Црну Гору), а била је највјероватније везана за успостављање и функционисање конзулата у Сарајеву.¹⁰⁾ У октобру 1857. године, А. Ф. Гиљфердинг је извјестио Ј. П. Ковалевског, директора Азијског департмана Министарства иностраних послова, да је посредством генералног конзула у Дубровнику П. Н. Стремоухова добио допунске инструкције Министарства иностраних послова око отпремања »одређеног броја младих истовјерних нам Словена за обрадовање у нашим школским институцијама«. На основу тих инструкција конзул је процијенио да у Босни и Херцеговини има доста младих људи који, немајући могућности да се школују у својој домовини, желе да искористе расположење руске владе и цара и зато се често обраћају конзулату молбама да буду примљени у руске школе.¹¹⁾ Гиљфердинг је предлагао да се већ наредног прољећа у Русију упуту група од 10—12 ученика старости од 10—14 година који су претходно завршили основну школу. Конзул је обећавао да би избор ових ученика био обављен пажљиво како према способностима и понашању ученика, »тако и по квалитетима њихових родитеља«, о чему би детаљно било упознато Министарство иностраних послова.¹²⁾ Гиљфердинг је сматрао да би за долазак ових ученика у Русију било неопходно обезбиједити адекватну пратњу. За испуњење тог задатка он је предвидио јефимера мостарске цркве Прокопија Чокорила, који се, према његовом увјерењу, одликовао узорним моралом и »преданошћу православљу и Русији«. Чокорило би имао задатак да ученике допрати у Русију и да по одобрењу Синода настави прикупљање милостиње за херцеговачке цркве и манастире. Конзул је био увјерења да је најпогоднија марш-рута за путовање

⁹⁾ Ибрахим Тепић, *О присуству руске књиге у Босни и Херцеговини 50-их и 60-их година XIX вијека и отварање вилајетске штампарије*, Преглед, год. LXXI, бр. 4, Сарајево, 1981, 481—498.

¹⁰⁾ *Освободитељная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850—1864*, Документы, Москва 1985, док. 25, стр. 84, нап. I.

¹¹⁾ Исто, 83; Усп. АВПР, Посольство в Константинополе (ПК), 1857, д. 2321, А. С. Ионин — Е. П. Ковалевскому, Сараево, 29 июля (10 августа) 1857, л. 34—36.

¹²⁾ *Освободитељная борьба народов Боснии и Герцеговины...*, док 25, стр. 83.

ове групе пут преко Сарајева до Београда, одакле би се паробродом пребацила до Одесе. Одатле би ученици били распоређени према одредбама Министарства. Он је предложио и нека мјеста гдје би ученици из Босне и Херцеговине могли бити упућени на школовање. С обзиром на климатске услове, сматрао је подобне само градове јужне Русије и Кијева. То се посебно односило на ученике из Херцеговине. По овом мишљењу, ученици из Босне могли би бити упућени и у московске школе, »али би петербуршка клима малишанима пријетила сигурном смрћу«. У односу на врсту школе, Гиљфердинг је био мишљења да ученици из Босне и Херцеговине треба да буду упућивани највише на богословије. Усљед »политичког положаја« Босне и Херцеговине сматрао је да ове ученике не треба упућивати у било какве војне школе. Сматрао је врло корисним ако би 3 до 4 ученика који не би изразили склоност за свештенички позив били уписани у неку од руских гимназија, с циљем да након тога заврше неки од универзитета. Према истој процјени, ни један од ученика не би био у могућности да сам плати путне трошкове, нити да се издржава за вријеме школовања. Зато је предлагао да у складу са инструкцијама цијелој групи буду плаћени путни трошкови. За путовање групе од 12 ученика и пратиоца Чокорила до Одесе предвидио је трошкове у износу од 300 дуката.¹⁴⁾

Приједлог Гиљфердинга о слању 10 до 12 ученика у Русију Ковалевски није у потпуности прихватио. На његов извјештај ставио је примједбу да би одлазак великог броја ученика одједном изазвао дозрење османских власти. Зато је одобрио одлазак само четворице ученика и П. Чокорила и то без консултовања османских власти.¹⁵⁾

Реализација слања групе ученика у Русију извршена је према програму у прољеће наредне, 1858. године. Средином марта, Министарство иностраних послова наредило је посланику у Цариграду да конзул у Сарајеву изда пасоше четворици младића (Никола Билић, Серафим Говедарица и Јован Пичета из Херцеговине и неки Остојић из Сарајева), одређеним за школовање у Русији, с знаком да се ради о картама за путовање.¹⁶⁾ Када је конзул у Сарајеву Е. Р. Шчулепников већ добио 100 дуката за путне трошкове ове групе, која је требала да се школује у Одеси,¹⁷⁾ Синод је одлучио да се, уз лично одобрење цара, дозволи да Прокопије Чокорило »прати младиће који ће бити упућени из Босне и Херцеговине«, с тим да му се одобрава да током

¹³⁾ Исто, стр. 84.

¹⁴⁾ Исто.

¹⁵⁾ Исто.

¹⁶⁾ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, л. 28.

¹⁷⁾ АВПР, ПК, 1858, д. 2046, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Мостар, 24 априла 1858, л. 53.

једне године прикупља милостињу у Русији у корист херцеговачких цркава.¹⁸⁾ Ова група је кренула из Сарајева 3. маја 1858. По писању самог Чокорила, путовање до Београда обављено је на коњима и трајало је 15 дана, одакле су до Одесе ишли бродом током сљедећих 9 дана.¹⁹⁾

У акцију слања младића на школовање у Русији укључио се и настојник руске цркве при посланству у Бечу, прота, М. Ф. Раевски, након што му се обратила сарајевска црквено-школска општина, молећи га да помогне око примања на школовање »троје или четворо дјеце«. Сличну молбу су му упутили и хришћани из Ливна, тражећи да једно 13-годишње сироче буде примљено на школовање у Русији.²⁰⁾ И ове захтјеве Раевског усвојио је Синод, па је већ крајем љета 1858, конзул Е. Р. Шчулепников писао начелнику руске мисије у Цариграду А. П. Бутењеву да је добио 100 дуката за отпремање у Русију тројице младића из Сарајева и једног из Ливна. Конзул се жалио што није био у могућности да ову групу пошаље прије, пошто је с њом требало да путује и Мостарац Јефто Оборина. С обзиром на то да је Шчулепников морао да отпутује у Мостар, наредио је секретару А. С. Јонину да отпремање ове групе ученика обави на исти начин како је то учињено са групом коју је предводио П. Чокорило.²¹⁾ Десетак дана касније, Јонин се обратио Бутењеву, изјавивши га да је, у складу с наређењем Шчулепникова, у Београд отпремио четворицу младића упућених на школовање у одеској богословији. То су били из Сарајева: Никола Спахић, Атанасије Батинић и Димитрије Богећевић, а из Херцеговине Христофор Миленковић. С овом групом путовао је и младић Јефтан Оборина, упућен на школовање у Москву, у Институт источних језика. Ову групу је до Београда требало да прати директорица прве женске школе у Сарајеву, Стака Скендерова. Међутим, усљед гласина које су кружиле међу сарајевским трговцима да се Скендерова спрема да буни Посавину и да затим путује у Русију, Јонин се одлучио да ову групу ученика прати један од Сарајлија.²²⁾ Ученицима је била обезбијеђена карта у виду пасоша, издата од стране руског конзулата у Сарајеву. Пред полазак, Јонин им је на рачун конзулата купио одјећу, а новац за пут у износу од 130 дуката запечатен је предао Обо-

¹⁸⁾ Централный государственный исторический архив СССР (ЦГИА) Ленинград, ф. 797, опись (оп.) 27, единица хранения (ед. хр.) 410.

¹⁹⁾ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины... док. 108, стр. 215.

²⁰⁾ ЦГИА СССР, ф. 797, оп. 28, ед. хр. 382, л. 7.

²¹⁾ АВПР, ПК, 1858, д. 2046, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Мостар, 28 августа 1858, л. 67—67'.

²²⁾ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины... док. 95, стр. 201.

рини, као одраслијем са задатком да их преда руском генералном конзулу у Београду, пуковнику М. Р. Милошевичу, оставивши им 20 дуката за издржавање до доласка у Београд.²³⁾

Питањем отпремања младића на школовање у Русији бавио се и митрополит Михајло. Као човјек који је од самог почетка био врло близак славјанофилима и лични познавалац највећег броја припадника славјанофилских комитета, Михајло је уз помоћ Раевског и низа познаника у Русији битно утицао на отпремање на школовање већег броја младића из Босне и Херцеговине. Његовим посредовањем у Русију је био упућен и Васо Пелагић.²⁴⁾

И поред таквог ангажовања, број људи из Босне и Херцеговине који су школовани у Русији није био велики и далеко је заостајао за другим словенским областима, на примјер Србијом или Бугарском.²⁵⁾ У времену од 1857. до 1869. године, у руским школама стицало је образовање само 19 људи из Босне и Херцеговине. Од тога је из Босне било 8 (Димитрије Богичевић, Никола Спахић, Тано Батинић, Василије Пелагић, Петар Митровић, Деспот Деспотовић, Петар Бацатић и Стефан Јовановић), а из Херцеговине 11 (Јово Дреч, Јефто Оборина, Никола Билић, Јован Пичета, Стево Говедарица, Јово Милинковић, Димитрије Дучић, Јово Перовић, Петар Србић, Лука Иванишевић и Ђорђе Бабић).²⁶⁾ Према једном писму руског вицеконцула у Мостару, Ј. П. Славољубова, секретару Одеског славјанског комитета, Митровићу, из маја 1873, види се да је и након 1869. настављено слање ученика и студената у Русију. Поред имена која је набројао конзул А. Н. Кудрјавцев, помињу се из Херцеговине још: Симо Дамјановић, Стојан Војновић, Ђорђе Филиповић, Јово Љепава, Ристо Миленковић и Илија Говедарица.²⁷⁾

На основу нама расположиве грађе није могуће установити које су школе, односно факултете похађали младићи из Босне и Херцеговине. Када је ријеч о универзитетском образовању, треба подвући да су се студенти из Босне и Херцеговине највише школовали на Московском универзитету, Кијевској ду-

²³⁾ Исто.

²⁴⁾ Д. Ф. Поплыко, н. д.

²⁵⁾ Н. А. Попов, *Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858 — 1868) Славянского благотворительного комитета в Москве, 1871, Исти, Из истории Славянского благотворительного комитета в Москве, Москва 1872, вып II.* (Један од значајних задатака славјанских комитета било је организовање и помагање школовања младића из јужнословенских земаља. Неколико професора Московског универзитета и истакнутих људи Московског славјанског комитета (напр. А. С. Хомјаков) организовали су 1859. године на Универзитету Друштво за обучавање словенске омладине.)

²⁶⁾ АВПР, ПК, 1870, д. 2332, А. Н. Кудрјавцев — Н. П. Игњатьеву, Сарајево, 5 децембра 1870, л. 6.

²⁷⁾ В. Н. Кондратьева, *Русская помощь...*, 233.

ховној академији, Медицинској академији у Петербургу и на Одеском (Новоросијском) универзитету. За већину студената нисмо у могућности утврдити да ли су завршили студије. Зна се, на примјер, да су Јовановић, Оборина и Билић умрли у Русији. Неки су се оженили и остали у Русији. Тако је Јован Пичета из Мостара (отац касније чувеног слависте и совјетског академика и оснивача Катедре за историју Јужних и Западних Словена Историјског факултета Московског државног универзитета »М. В. Ломоносов« и Института славистике и балканистике Академије наука СССР, Владимира Ивановича Пичете (1878—1947), након завршетка Херсонске богословије завршио Кијевску духовну академију (1867) и касније постао ректор прво Витебске (1888) а затим и Полтавске (1890) богословије.²⁸⁾ Судбина већине студената и ученика била је непозната и самом руском конзулату у Сарајеву. За Николу Спахића Кудрјавцев је знао да је искључен из Кијевске академије и да је радио као учитељ у сарајевској мушкој православној школи.²⁹⁾ За Димитрија Дучића се зна да је по наређењу министра просвете И. Дељанова, 1868. полагао пријемни испит на правном факултету (административни смјер)³⁰⁾ и да се вратио из Русије прије завршетка школовања и умро у Србији.³¹⁾ Илија Говедарица и Петар Миљанић су крајем љета 1870. године тражили да се на државни рачун школују у Русији. Обојица су били из Невесиња. У Београду су завршили гимназију одличним успјехом. Како су потицали из сиромашних породица, за вријеме школовања у Београду примали су стипендију српске владе. Њихову кандидатуру вршилац дужности руског конзула у Сарајеву је топло препоручивао директору Азијског департмана Министарства иностраних послова П. Н. Стремоухову.³²⁾ Не знамо да ли је Миљанић био примљен на студије у Русији, али се зна да је Говедарица студирао на Универзитету у Одеси.³³⁾

Јово Дреч је једно вријеме студирао на Медицинско-хируршкој академији. Године 1868. он се обраћао ректору Петербуршког универзитета, тражећи да му се одобри упис на прву годину природњачког факултета.³⁴⁾ Јово Љепава је студирао на Московском универзитету. Из доступне грађе се види да је Ље-

²⁸⁾ В. Г. Карасев, *И. Х. Пичета...*, 135—149.

²⁹⁾ АВПР, ПК, 1870, д. 2332, Копия с донесения А. Н. Кудрявцева к директору Азиатского департамента МИД, Сараево, 17/29 декабря 1869, л. 6'.

³⁰⁾ *Ленинградский государственный исторический архив (ЛГИА)* ф 14, оп 5, д. 4337, л. 1.

³¹⁾ В. Г. Карасев, *Сербский демократ Живоин Жуёвич. Публицистическая деятельность в России в 60-х годах XIX в.*, Москва, 1974, 62.

³²⁾ АВПР, ф. Славянский стол, д. 11759, л. 1.

³³⁾ АВПР, ф. Славянский стол, д. 11759, л. 16—16'; В. Н. Кондратьева, *Русская помощь...*, 233.

³⁴⁾ ЛТИА, ф. 14, оп. 50, д. 433, л. 1.

пава имао добре односе са српским митрополитом Михајлом, који је у марту 1871. године писао Стремоухову, представљајући Љепаву као вриједног и поштенног човјека који заслужује да му се испуни, нама непозната, молба.³⁵⁾

Изненада, у рано прољеће 1872. године, Дреч, Филиповић и Љепава напустили су студије и затражили да се врате у домовину. Журба којом су то учинили изазвала је узнемиреност и код самог Стремоухова, који се одмах обратио вицеконзулу у Мостару, Славољубову, обавијестивши га да су се ова тројица младића упутили у Херцеговину и изразивши сумњу да су они из Русије кренули »са искључиво политичким циљем.« Имајући у виду узнемиреност духова у Херцеговини, Стремоухов је савјетовао Славољубову да строго мотри на њихово понашање и да им у случају потребе савјетује да буду опрезни.³⁶⁾ Из одговора Славољубова види се да су Дреч и Љепава стигли у Мостар 11/23. маја 1872, док се Филиповић упутио у Сарајево. Из истог извјештаја се види да се Дреч одмах по доласку у Мостар покајао што је напустио студије, пошто је изјавио да би желио да иде у Цариград да заврши медицину и да се врати у Мостар. Љепава је тражио да буде учитељ у житомислићкој школи. Славољубов, који је с њима контактирао, настојао их је убједити да би морали избјегавати подозрење турских власти. Приметио је да су ова двојица младића увијек ишли заједно, али да је на сва питања вицеконзула одговарао само Дреч. Стекао је утисак да би нешто више података добио од Љепаве. Очито је да је Славољубов настојао да сазна праве разлоге њиховог доласка у Мостар и да у томе није успијевао. Међутим, његовој пажњи није промакла промјена у понашању ових младића након повратка у Мостар Станка Радонића, откад је Дреч промијенио своју дугу понављану одлуку о одласку у Цариград. Знао је да је Дреч путовао у Стон и закључио да Дреч и Љепава служе као »оружје г. Радињића за припремање основе оvdје предстојећим догађајима.«³⁷⁾ Након повратка Дреча у Мостар, Славољубов је ипак сазнао за праве намјере ове двојице младића. Преко повјерљивих људи дознао је да они припремају устанак у Херцеговини, Босни, а да ће у њему учествовати Војвођани, Молдаво-Власи, Срби и Бугари. У ширењу таквих вијести ангажовао се управо Дреч. Славољубов га је убјеђивао да је дизање устанка у овом тренутку немогуће.³⁸⁾

³⁵⁾ АВПР, ф. Славјанский стол, д. 11663, л. 43.

³⁶⁾ *Уједињена омладина српска и њено доба 1860—1875.* Грађа из совјетских архива, Нови Сад, 1977, док. 130, стр. 256—257.

³⁷⁾ Исто, док. 138, стр. 276—277.

³⁸⁾ Исто, док. 139, стр. 278—279.

Крајем септембра 1872, Славољубов је јављао да је након одласка Радонића успио да умири Љепаву и Дреча и савјетовао им да не шире гласине о устанку. Он се ангажовао да им у Мостару обезбиједи посао, пошто су добили препоруку од митрополита Михајла. Црквено-школска општина у Мостару запослила их је као учитеље. Славољубов је сматрао да је њиховим ступањем у школу престао раздор између старије генерације и припадника омладине у школи. Против пријема Љепаве устао је један од старијих учитеља, те се у спор умијешао Славољубов, интервенишући у црквено-школској општини. Готово истовремено са Дречом и Љепавом, у мостарској школи је почео радити и Мостарац Пичета, који је завршио богословију у Србији, а кога је, такође, препоручио Михајло. Тако се у Мостару нашло неколико сљедбеника Уједињене омладине српске, што је руски вицеkonzул сматрао врло позитивним, и то с обзиром на степен обучености младе генерације и њихове спремности да наставе школовање на вишим школама.³⁹⁾

Кад се бура о покушају дизања устанка смирила, руски конзул у Дубровнику коментарисао је извјештај Славољубова око политичке дјелатности Љепаве и Дреча. Јонин је тврдио да су младићи од њега сакрили прави разлог доласка у Мостар. Славољубов је, према Јонину, »сувише примио к срцу њихову судбину«. Погријешио је што је интервенисао за њихов пријем на посао, јер ће се првом приликом у »неопрезности опасних младића« кривица свалити на вицеkonzулат, а они прогласити руским агентима.⁴⁰⁾ Тек тада је Јонин разјаснио Стремоухову суштину њиховог доласка. Објаснио је да је познато како је Омладина почетком 1872. године заговарала устанак, а да је званична Србија одбила сарадњу и простор планираног устанка удаљила од своје границе и смјестила у близину Црне Горе. Зато је много младића кренуло ка Црној Гори и почело ступати у везу с ускоцима. То је узнемирило књаза Николу, те је наредио чување границе. Жртва таквог наређења био је Стојан Ковачевић, који је погрешно предат турским властима. Јонин је замјерао Славољубову што није знао да су Дреч и Љепави били позвани од стране припадника Омладине и упућени у Херцеговину. Мисија Омладине, према Јонину, имала је за резултат заоштравање односа између Србије и Црне Горе. Сада, када се све умирило, Дреч и Љепави су остали »без комада хљеба«, али ће првом приликом опет постати агенти Уједињене омладине српске.⁴¹⁾ Занимљива је оцјена Јонина о овој двојници активиста Омладине: »Ја знам Љепаву и Дреча. Први ми се чини поштен младић, други, пак, непоправљиви нихилист, али паметан и са карактером«.

³⁹⁾ Исто, док. 146, стр. 290—291.

⁴⁰⁾ Исто, док. 147, стр. 292.

⁴¹⁾ Исто, 293.

Јонин даље тврди да је Дреча дуго убјеђивао још у Москви да не путује, а да га он није послушао и тако остао без будућности.⁴²⁾

Активност у школи је показао нарочито Дреч, који је саставио први школски програм, који су и представници власти прегледали и чак одобрили уз примједбу да треба увести турски језик.⁴³⁾ Доказ да је ова нова генерација учитеља у Мостару жељела наставу подићи на виши ниво јесте и податак да су они настојали да користе савременија наставна средства, посебно у области изучавања географије. Зна се да је Сафвет-паша 1869. године био у контроли у овој мостарској школи и да је имао низ примједби на начин рада наставника. Тада је обећао да ће у Француској наручити географске карте.⁴⁴⁾ Од тога, изгледа, није било ништа. Зато су се Љепава, Дреч и Ристо Лазаревић обратили Московском славјанском комитету, тражећи да им обезбиједи географске карте, књиге за дјецу и приручнике за учитеље. Разлоге овом обраћању, између осталог, највјероватније треба тражити у чињеници да су обојица лично знали Н. А. Попова, секретара Славјанског комитета у Москви. Зато није чудно што се Попов, 27. јуна 1873. обратио предсједнику Комитета И. П. Корнилову, препоручујући захтјев мостарских учитеља.⁴⁵⁾ На сједници од 29. јуна Комитет је донио одлуку да се удовољи овој молби и да се пошаље карата и књига у вриједности од 20 рубаља.⁴⁶⁾

Међутим, већ од прољећа 1873. године, боравак припадника Уједињене омладине српске у Мостару постао је врло опасан. Против Дреча, Љепаве и Пичете устао је митрополит Прокопије, који је, заједно с аустроугарским конзулом и доктором Бонвичином, почео роварити против учитеља и турским властима Љепаву и Дреча представљати као руске, а Пичету као српског шпијуна. Занимљиво је да је, на ове оптужбе, мутесариф затражио од школе да достави податке о предметима који се предају у школи, колико и који учитељи предају, какви су поданици, гдје су рођени и одакле су дошли за учитеља, као и гдје су школовани, који су смјер обуке имали и из којих фондова

⁴²⁾ Исто. О припремама устанка 1872. године види: В. Н. Кондратјева, *Из историји организацији восстания в Герцеговине в 1872 году* (по руским архивним материјалом), Ученые записки Института славяноведения АН СССР, л. XXVIII, Москва, 1964, В. Г. Карасев, *К вопросу об участии русских и сербских революционеров в подготовке восстания в начале 70-х годов XIX в.*, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XXX, Москва, 1966.

⁴³⁾ *Уједињена омладина српска и њено доба...*, док. 146, стр. 291

⁴⁴⁾ АВПР, ПК, 1869, д. 2055, Н. А. Иларинов — Е. Е. Стаалу, Мостар, 15. августа 1869, л. 42.

⁴⁵⁾ ЛГИА, ф. 400, оп. I, ед. хр. 8, л. 48—48'.

⁴⁶⁾ Исто, л. 48'.

добијају плату. Овакав захтјев званичних власти уплашио је иначе неповјерљивог Славољубова. Он се плашио да османске власти не оптуже учитеље за руску пропаганду и шпијунажу. Зато је одмах након тајне доставе из црквено-школске општине о захтјевима власти, Игњатјеву послао шифровани телеграм, у коме га моли да му дозволи да отпутује у Сарајево на консултацију са Кудрјавцевом.⁴⁷⁾

Ђ. Филиповић, Ј. Дреч и Ј. Љепава представљају врло занимљиве личности. Њихова активност, поготово идејна припадност, још увијек нису довољно разјашњене. На основу до сада познатих докумената могло би се закључити да су они идејно били врло блиски погледима Светозара Марковића и да је њихова социјалистичка оријентација била један од разлога удаљавања из Мостара.⁴⁸⁾

Пред устанак у Босни и Херцеговини, руски конзули су процјењивали да су сви омладинци школовани у Русији ватрени поборници Уједињене омладине српске и да су сви нихилисти.⁴⁹⁾ Дреч, Љепава, Филиповић, Пелагић и неки други активно су учествовали у устанку. Активност Пелагића је код нас истражена, док је дјелатност осталих »руских ђака« остала недовољно позната. Ђорђе Филиповић је једно вријеме важио за главног вођу устанка Љубибратићевог правца.⁵⁰⁾ Дреч и Љепава су били у вези с Црном Гором, односно руским црвеним крстом и славјанским комитетима.⁵¹⁾ Упркос томе, до краја устанка и цијеле источне кризе они нису могли успоставити присније односе с руским конзулом А. С. Јонином, који, као званични руски представник, није прихватио идеје Омладине, строго се држећи налога из Петербурга и става званичне Црне Горе.⁵²⁾

На основу до сада изложеног може се закључити да је Русија након пораза у кримском рату одлучила да промијени свој однос према балканским Словенима, који су живјели у оквиру Османске Империје. Полазећи од православља као

⁴⁷⁾ Уједињена омладина српска и њено доба..., док. 159, стр. 306—308.

⁴⁸⁾ О политичкој дјелатности Јове Љепаве у Мостару након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине види: Војо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево, 1982, 36—37, 96, 103—108.

⁴⁹⁾ В. Н. Кондратјева, *Русская помощь...*, 273, В. Г. Карасев, *Сербский демократ Жевоч Жуџич...*, 62, *Уједињена омладина српска и њено доба...*, док. 147, стр. 293.

⁵⁰⁾ Према писању стране штампе, на косјеревској главарској скупштини под јесен 1875. године. Ђорђе Филиповић је био изабран за »политичког вођу« устанка у Херцеговини (Санкт-Петербурзьке ведомости, № 231, 31 августа (12 гентября / 1875).

⁵¹⁾ Аф. Василъев, *Среди народных страданий*, Петроград 1905, II, 42, 91—92.

⁵²⁾ Исто, 94—96.

основног ослонаца у свом дјеловању на овом простору, руска влада и цар су одлучили да свој утицај шире у области просвјете. Поред помагања цркава, манастира и школа црквеним и школским књигама и финансирања једног броја школа, Русија је прихватила на школовање извјестан број одабраних младића из балканске Турске и упутила их у богословске и друге школе. Циљ је био да се они након завршетка школовања врате у своје земље и да поред општепросветне функције појачају руски утицај у овим срединама.

Акцију отпремања ученика и студената из Босне и Херцеговине у Русију водили су руски конзулати у Сарајеву и Мостару, славјански комитети преко својих повјереника М. Ф. Раевског и митрополита Михајла, као и Министарство иностраних послова и Синод. На тај начин, из Босне и Херцеговине је у трећој четвртини XIX вијека било упућено тридесетак младића. Они су се школовали у богословијама широм Русије, као и на универзитетима у Москви, Петербургу, Кијеву и Одеси. Већина их није завршила школовање. Неки од њих су помрли, неки напустили школовање, поженили се и остали у Русији. Изузетак је био Јован Пичета, који је направио красну каријеру након завршетка школовања у Одеси и Кијеву. Највећи број студената је напустило школовање. Мали број студената руских универзитета се вратио у Босну и Херцеговину. Поред Васе Пелагића, почетком осме деценије прошлог вијека то су учинили Јово Дреч, Јово Љепава и Ђорђе Филиповић. Дубљим истраживањем долази се до закључка да су они то учинили из политичких разлога. За вријеме школовања они су прихватили социјалистичке идеје и били блиски сарадници Уједињене омладине српске, Светозара Марковића и Живојина Жујовића. У Босну и Херцеговину их је вратила мисао о потреби дизања општег устанка против османске власти. Сва четворица су активно учествовали у устанку 1875—1878. и нису раскидали своје везе с Русијом, односно руском емиграцијом у Европи.

SUMMARY

SENDING PUPILS AND STUDENTS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA TO SCHOOLS IN RUSSIA FROM THE FIFTIES TO THE SEVENTIES IN 19TH CENTURY

On the basis of documents from Soviet archives the author clarified the problem of education of the young people from Bosnia and Herzegovina at Russian schools and universities. After its defeat in the Crimean War (1853—1856), within the framework of making concepts of its new Eastern policy, Russia made a plan of accepting a number of pupils and students from the Southern Slavic countries under the Osmanli rule. This plan was a complement to the widely conceived plan about the widening of Russia's influence among the Balcanic Slavs, which also included widening of a net of Russian consulates, supporting of churches, monasteries and schools in religious matters, in books et al, as well as of a financial support, of building of Greek Orthodox schools and churches. Only the members of Greek Orthodox Church were taken for the education in Russia with the purpose of coming back to their respective countries afterwards.

The action of sending the pupils and students from Bosnia and Herzegovina into Russia was carried out by the Russian consuls in Sarajevo and Mostar, Slavic Committees in Moscow and Peterbourg via the caretaker of the Russian Church at the Emassy in Viena M. F. Raevski and the Serbian Metropolitan Mihajlo, as well as by the Ministry of Foreign Affairs and the Synod. During the third quarter of the 19th century about thirty pupils and students from Bosnia and Herzegovina were sent to schools in Russia. They received education at theological seminaries throughout Russia and at the Universities of Moscow, Peterbourg, Kiev and Odessa. Most of the students did not complete their studies. Some died in Russia or had to come back because of illness. Some of them got married and remained to live there. The most prominent career was made by Jovo Pičeta who later became a rector (vice-chancellor) of Vitebsk and then of the Poltava theological seminary. The majority of students quit their education, but did not return to Bosnia and Herzegovina. In 1872 a large number of students quit their education in Russia and joined the preparations for the uprising in Bosnia and Herzegovina. The most prominent among them were Đorđe Filipović, Jovo Dreč and Jovo Ljepava. All of them were under the influence of Ujedinjena omladina srpska (United Serbian Youth) and the ideas of Živojin Žujović and Svetozar Marković.

ИСТОРИЈА И КУЛТУРА БОРНЕ У СРБИЈИ
ИЛИ БОСНА И ЦЕРНИВА
ИЛИ БОСНА И ЦЕРНИВА

У овом раду се приказује историја борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године. Аутор се бави историјом борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године. Аутор се бави историјом борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године.

Др. Јован Кривошевић-Кривошевић

ПРИМЈЕРИ НА ТЕМУ «СРЕДЊОБИТКОЊА
БОСАНСКА ДРЖАВА»

У овом раду се приказује историја борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године. Аутор се бави историјом борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године. Аутор се бави историјом борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године.

ДИСКУСИЈА - DISCUSSION

У овом раду се приказује историја борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године. Аутор се бави историјом борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године. Аутор се бави историјом борне у Србији и Босни и Церниви од 1918. до 1945. године.

ИСТОРИОГРАФСКИ ТЕКСТОВИ У СЕПАРАТУ »БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА« — II ИЗДАЊЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

У овом броју »Прилога« објављујемо ауторизована излагања учесника у дискусији која је на иницијативу Друштва историчара БиХ вођена 29. маја 1984. године о историографским текстовима у сепарату »СР Босне и Херцеговине« из II издања Енциклопедије Југославије, Загреб 1983, изд. Југославенски лексикографски завод.

Десанка Ковачевић-Којић

ПРИМЈЕДБЕ НА ТЕКСТ »СРЕДЊОВЈЕКОВНА БОСАНСКА ДРЖАВА«

У издању Енциклопедије из 1956. године објављена је студија академика Анте Бабића »Средњовјековна босанска држава« (стр. 38—45), која је високо оцијењена и годинама кориштена у нашој научној и широј културној јавности. Могло се очекивати да ће у новом издању Енциклопедије (1983. године) бити исправљене евентуалне грешке и текст усклађен с резултатима новијих историјских дјела. Међутим, у том издању извршена су уметања, као и неке друге интервенције, које су недозвољено измијениле текст проф. А. Бабића (стр. 79—86).

Из информације коју је за овај састанак припремио проф. Мухамед Филиповић види се да је текст »Средњовјековна босанска држава« за ново издање Енциклопедије, у ствари, припремио проф. Марко Вего, па се намеће питање због чега га он није лично и потписао. Исто тако, поставља се и питање одговорности Редакције за интервенције у тексту проф. А. Бабића.

Као примјер накнадног уметања неаргументованих гледишта у првобитни Бабићев текст јесте излагање »да се једно доста јако племе Босна након сеобе населило у централној Босни, дијелу римске провинције Далмације« (стр. 79). Исто тако, уме-

тана су непотпуна обавјештења, као: »Људи се често називају Бошњацима«, о не каже се да су се називали и Србима (стр. 80).

Преиначени су или једноставно избачени ставови А. Бабића који говоре да је босанска црква била богумилска. Чак се свуда назив богумила измијењује ријечју јеретици. Ово изненађује тим прије што је гледиште А. Бабића о карактеру босанске цркве у складу с гледиштима која о овоме питању превлађују у савременој историјској науци.

Проф. А. Бабић наводи за Стјепана Вукчића Косачу да се прогласио »херцегом светога Саве« 1448. године (стр. 43). Ова констатација важна је и због тога што су доцније Турци према титули Стјепана Вукчића Косаче називали његову земљу Херцеговином. У новом издању Енциклопедије ово је неоправдано изостављено, а извршена су и друга скраћивања текста о Стјепану Вукчићу Косачи и историји његове земље. Како појам Херцеговина не постоји прије доласка Турака, не може се говорити о босанскохерцеговачким трговцима у ранијем периоду.

Преиначене су и неке основне чињенице. Наводи се, на примјер, да се рударство у Босни развија већ у XII вијеку, а зна се поуздано да босански рудници почињу да раде тек у првој половини XIV вијека.

Исто тако, сасвим су произвољне констатације да је »већина занатлија и трговаца радила за потребе босанске војске, јер је она била главни потрошач и купац робе« (стр. 83) и да »су у важним рударским крајевима Босне и Херцеговине постојале дубровачке колоније« (стр. 83). Међутим, мјеста која се наводе нису била сва у рударским крајевима (Устиколина, Фоча, Церница, Дријева, Врштаник, Требиње, Коњиц), а само нека од њих су имала дубровачке колоније.

Овдје су наведени неки примјери преиначавања текста проф. А. Бабића. Сматрам потребним да се на овај начин наша научна и културна јавност упозна с чињеницом да се текст »Средњевјековна босанска држава« у новом издању Енциклопедије увелико разликује од првобитног текста проф. А. Бабића и да се те разлике не могу доводити у везу с његовим именом.

На крају желим да подсетим да је на Савјетовању о историографији Босне и Херцеговине (1983) скренута пажња да неки аутори пишу без претходног истраживачког рада и нових научних интерпретација, износећи само своју личну импресију о некоме проблему. Овакав начин писања не доприноси унапређењу историјске науке, већ често дезинформише ширу културну јавност. Понајмање такав начин рада нема мјеста у текстовима за Енциклопедију, која треба да пружа објективну информацију.

Авдо Сућеска

ОСВРТ НА ПРИКАЗ ИСТОРИЈЕ БОСНЕ У ОСМАНСКО-ТУРСКОМ ПЕРИОДУ

Османски период босанске историје тек је глобално изучен. Многа питања су, такође, тек начета, а друга чекају да буду тек уочена и на ваљан начин урађена.¹⁾ У таквим околностима сваки аутор који покуша да да једну задовољавајућу синтезу историје Босне под османском влашћу налази се, такође, пред непремостивим тешкоћама. Пред таквим тешким задатком нашао се и аутор текста о османском периоду босанске историје, објављеном у II издању Енциклопедије Југославије. Аутор се, очигледно, трудио да уради најбоље што је знао и умιο и у томе је релативно успио. Јер, у сваком случају, његов текст представља видан корак напријед у односу на текст који је о овом периоду историје Босне објављен у I издању Енциклопедије Југославије, премда је садашње стање науке омогућавало да тај посао буде знатно боље урађен.²⁾ Да је то учињено, у тексту би се избјегле извјесне површности, недоречености, па и произвољности. Али, шта је, ту је. Текст је објављен и никакве примједбе не могу утицати да се он измијени, односио побољша. И с те тачке гледишта разговор о овом тексту не би имао никаквог смисла. Циљ овог осврта и није у томе да се да критичка оцјена објављеног текста критике, ради, већ да се уочавањем извјесних пропуста и слабости у објављеном тексту, у вези са одређеним питањима, која ће бити обрађивана у посебним натукницама у даљим свескама Енциклопедије, помогне да та питања буду боље обрађена. У том свјетлу, и само из тих разлога, желим да се осврнем на нека крупнија питања из приказа у новом издању Енциклопедије историје Босне под османском влашћу.

Некритичко и механичко преузимање неких дијелова текста објављеног у I издању Енциклопедије Југославије негативно је, по моме мишљењу, утицало на композицију новог текста, у коме нису систематски и прегледно приказана нека крупна питања из историје Босне под Турцима, као што су, нпр. аграрни односи, организација османске власти, положај Муслимана и др. Да је то урађено како треба сигурно би била избјегнута непо-

¹⁾ Упор. Сућеска А.: *Основни резултати послјератне босанско-херцеговачке историографије о османско-турском периоду, Савјетовање о историографији БиХ (1945—1982)*, Посебна издања АНУБиХ, књига LXV, Сарајево 1983.

²⁾ Исто.

требна понављања, многе контрадикције, па и нетачности у новом тексту.

У првим пасусима текста приказан је тимарски систем и његове карактеристике, а на стр. 181 се посебно говори о аграрним односима (!). У приказу тимарског система тачно је речено да је он био изграђен на државној земљи (ерази мири), док се у одјељку о аграрним односима говори о томе да је мирија у Босни имала двојаки карактер, тзв. харачки и ушријски, зависно од тога да ли су посједници земље били хришћани или муслимани, што је нетачно. То питање је у науци већ одавно рашишћено и доказано да су оба споменута вида земље спадала у тзв. мулк, да су постојала у Арапском халифату и да је путем давања те земље у тзв. икту још код Арапа утрт пут будућој ерази мири, која ће постати владајући облик земљишне својине у Османском Царству и то поглавито у Анадолији и Румелији.³⁾

Непотпуно је, даље, објашњена разлика између тимара и зијамети и хасови *serbest* (слободни). Без тога се не може како хода убираних с тих посједа (стр. 176), што је тачно, али требало је истаћи још да су тимари били *serbest degil* (неслободни), а зијамети и хасови *serbest* (слободни). Без тога се не може како треба објаснити систем османско-турске локалне управе.⁴⁾

Нејасно је, даље, шта је аутор, говорећи о правима војника (спахија), мислио тврдњом да су »право уживања прихода с мирије војници могли само дјелимично преносити на своје потомке« (стр. 176), када се зна да спахије нису имали право располагања тимарима и зијаметима, чак ни под режимом оцаклука. Нејасна је, исто тако, тврдња да су у рају спадали трговци и занатлије (стр. 176), када се зна да су они били *mu'af*.⁵⁾ Друга је ствар што су и једни и други, па и сви остали, укључујући и спахије уколико су посједовали тзв. рајинску земљу (баштина, чифтлук), морали давати рајинске дажбине. Смјела је и тврдња да феудалци из предосманске Босне нису остајали на својим старим баштинама (стр. 177), када се зна за одредбе најстаријих канунама за босански санџак да се тимари и зијамети у Босни не дају странцима («*esnebiye verilmeur*»).⁶⁾ Осим тога, у науци није доказано да Османлије нису записивали старе баштине домаћим феудалцима као тимаре, односно зијамете. Контрадикторна је тврдња, на истом мјесту, да су у османском систему разни »сло-

³⁾ Упор. Бастајић К.: *Тимарско власништво* Загреб 1958.

⁴⁾ Упор. Сућеска А.: *Ајани*, Сарајево 1965, стр. 24—47.

⁵⁾ Упор. Handžić А.: *Značaj muafijeta u razvitku građanskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, ЈИЧ, часопис бр. 1—2, Београд 1974. Остали радови А. Ханџића значајни за ово питање наведени су у биљешци бр. 38 мога рада који је цитиран у првој биљешци овог текста.

⁶⁾ Вид. *Кануни и канунаме*, за Босански, Херцеговачки... Оријентални институт Сарајево, Сарајево 1957.

јеви били прилично затворени, јер је прелаз из једног у други био законом спречаван», с тврдњом у сљедећем пасусу, гдје се истиче да су намјесто ранијих странаца, који су премјештани из Босне долазили домаћи људи који су примили ислам и стекли заслуге да буду уведени у војнички слој.»

Некритички је преузет из ранијег текста Енциклопедије приказ подожаја раје (стр. 178), јер се остаје при ранијем нетачном схватању да рају у Босни чине већином хришћани и да су они главна експлоатисана маса, иако се зна да је и претежан број муслимана у Босни, који су до краја XVII стољећа чинили већину, спадао у категорију раје.⁷⁾

И иначе, приказ положаја раје у Босни, као главне произвођачке класе кроз читав османски период, представља слабу страну овог текста. Тај проблем је, истина, врло тежак за изучавање с обзиром на конфесионалну структуру босанске раје, али не толико тежак да при садашњем стању историјске науке и нама познатих извора, није могуће озбиљније ући у његово рјешавање. У приступу овом питању мора се увијек имати на уму чињеница да рају, или боље рећи цјелокупно земљорадничко, феудалним теретима (спахијским, чифлукским и државним, осим џизије) оптерећено становништво у Босни и Херцеговини кроз читав период османске власти чине муслимани и хришћани, без обзира на чињеницу да се бројчани састав тог становништва временом мијењао.⁸⁾ Према томе, муслиманска раја (сељаци) са становништа класности спадају у општу категорију раје, без обзира што су им нека давања феудалцима и држави била мања. Али, зато су муслимански сељаци, врло често против своје воље, за разлику од хришћана, били често оптерећени, пошто је Босна увијек била крајина, војном службом у корист Османлија (pe-fig-i âm). Све то важи за читав период аграрних односа, како тимарски, тако и чифлукчи.⁹⁾ Истина, у периоду замаха чифлукчења, а нарочито од прве половине XVIII стољећа један дио муслиманске раје је покушавао да се путем јањичаризације (баше) ослободи рајинског статуса, што је онемогућено драстичним мјерама османских власти.¹⁰⁾

У вези с положајем раје недовољно је приказан и систем оптерећивања дажбина у корист спахија, чифлук-сахибија и органа власти, мада је учињен краћи осврт и на то питање (стр.

⁷⁾ Упор. Соловјев А.: *Нестанак богумилства и исламизација Босне*, Годишњак Друш. истор. БиХ, I, Сарајево 1949; Сућеска А.: *Положај раје у Босни у XVIII стољећу*, Дијалог бр. 6, Сарајево 1978; Хаџијахић М.: *Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољећа*, Прилози Института за историју у Сарајеву, бр. 11—12, Сарајево 1975—76.

⁸⁾ Исто.

⁹⁾ Исто.

¹⁰⁾ Исто.

181). Када је ријеч о том осврту, није јасно наглашена разлика у начину плаћања пореза испенце и ресми чифт, а разлика је битна, јер су намет испенце плаћали сви одрасли мушкарци хришћани, а ресми чифт је наплаћиван само од домаћинства. Исто тако, недовољно је прецизирано питање права тапије, јер се тврди да је тапију плаћало свако домаћинство. Када? У вези с насљеђивањем речено је да су чланови породице насљеђивали право тапије »уз услов плаћања преносне таксе« (стр. 181), што је нетачно. Према османским законима (канунаме), мушка дјеца су имала право насљеђивања тзв. рајинске земље (баштине, чифлуци) без плаћања тапијске пристојбе, а женској дјечи је касније признато прече право на тапију у односу на странце, наравно уз услов плаћања тапијске пристојбе.¹¹⁾

У овом тексту на више мјеста се говори о чифлучењу. То је један од најсложенијих проблема историје Босне под Турцима. Али и при садашњем стању науке могуће је одређеније дати глобалну слику о времену настанка тог процеса, његовим токовима, периоду његовог највећег интензитета и времену дефинитивног уобличења. С тим у вези, смјело је тврдити да је тај процес у замаху већ у XVII стољећу и да већ тада сељаци постају кметови посађени на туђу земљу на којој раде за старе и нове господаре под тежим условима и већим теретима (стр. 178). Процес чифлучења је, истина, започео већ концем XVI стољећа и у Босни, али његов замах долази до изражаја тек у XVIII и још више у XIX стољећу, под утицајем много сложенијих фактора од оних који су наведени у тексту објављеном у Енциклопедији. Када је ријеч о дефинитивном уобличењу процеса чифлучења у Саферској наредби, недовољно је речи да је »кулук био укинут за кметове који су давали трећину, али је остао за оне који су давали мање од трећине« (стр. 187), јер се то односи дјелимично само за дијелове херцеговачког и травничког санцака.¹²⁾

На стр. 178 слиједи приказ о капетанијама и капетанима. Ту је речено да су капетаније стваране према искуству Аустрије и Млетачке, што не одговара стварности, јер се прве капетаније и капетани појављују на ријекама,¹³⁾ да би се тек касније, претежно у XVIII стољећу, потпуно територијализирале и имале своју специфичну еволуцију.¹⁴⁾

¹¹⁾ Вид. Спахић В.: *Земљишно-књижни систем у БиХ за вријеме Турака*, Историјско-правни зборник, св. 3—4, Сарајево 1950.

¹²⁾ Вид. текст Саферске наредбе; *Аграрни прописи БиХ*, сабрао: Аграриус, Тисак и наклада Даниела А. Кајона, Сарајево 1911.

¹³⁾ Упор. Шабановић Х.: *Војно уређење Босне од 1463, до краја XVI стољећа*, Год. Друш. ист. БиХ, XI, Сарајево 1960.

¹⁴⁾ Упор. Крешевљаковић Х.: *Капетаније у БиХ*, Сарајево 1954.

Што се тиче питања оцаклука посада у капетанијама, смјело је засад тврдити да су настали када и оцаклук тимари и да су плате посадника имале статус гедик тимара. Такве тимаре уживали су само мустахфизи, а сви остали добивали су плате у новцу (меваџиб).¹⁵⁾

У вези с питањем награђивања капетана, према садашњем стању науке, зна се да су неки први капетани уживали зијамете и потицали из најугледнијих спахијских породица, а да већина капетана из XVIII и XIX стољећа уживају плате у новцу (меваџиб), као и остали посадници,¹⁶⁾ а не обрнуто, како је написано у тексту о коме је ријеч. Тачно је да су капетани постали у XVIII стољећу »најзначајнији и најутицајнији друштвени слој у Босни«, али тешко се може казати да су они тада »потиснули заступнике централне и провинцијске управе мутеселиме, забите и др.« (стр. 178), јер се зна да сви ти функционери тада тијесно сарађују и сваки на свом подручју и дјелокругу настоји, и углавном успијева, да постане фактор првог реда, те да врло успјешно сарађује у експлоатацији произвођачких слојева, нарочито босанских сељака, међу којима је био још увијек огроман број сељака муслимана. Још мање се може говорити о томе да су капетани »били носиоци опће конфронтације босанских феудалаца и централне власти, која се снажно испољава од почетка XVIII вијека« (стр. 178). Напротив, за такву конфронтацију капетани нису имали тада никаквих разлога, јер ничим није био угрожен њихов повлаштени положај, што ће се десити тек у првим деценијама XIX стољећа, у вријеме покушаја централне власти да завођењем реформи у војсци и управи укине капетане, капетане и ајане.

Посебно је питање односа јањичара и капетана. На стр. 180 говори се о наводној спрези јањичара, еснафа и капетана у XVIII стољећу, што се може тешко доказати, јер историјски извори из тога доба (службени документи, домаће хронике и др.) показују сасвим супротно. Ти извори показују да се припадници јањичарске организације и еснафа, особито у њиховим најјачим центрима Мостару и Сарајеву, половином XVIII стољећа налазе у оштрој конфронтацији са свим носиоцима османске власти у Босни, међу њима и с капетанима. У тим центрима, у јањичарским круговима, ниче идеја о дизању буне свих израбљиваних слојева муслиманског становништва, нарочито муслимана сељака, педесетих година XVIII стољећа, против зулума свих представника османске власти у Босни — босанског везира, његових службеника, санџак-бега, мутеселима, ајана, капетана, кадија и др. Ка-

¹⁵⁾ Крешевљаковић Х.: *Капетаније*; Сућеска А.: *Сличности и разлике у наслеђивању оцаклук тимара и оцаклука тврђ. посада*. Год. Прав. фак. у Сарајеву, XXII, Сарајево 1972.

¹⁶⁾ Исто.

рактеристично је да су у угушивању те буне одлучујућу улогу одиграли управо капетани као експоненти султана и босанских везира и да су најенергичније одбили сваку помисао на сарадњу с јањичарима, која им је, иначе, била понуђена.¹⁷⁾

Када је већ ријеч о споменутој буни, која сигурно представља најзначајнији догађај у унутрашњој историји Босне у XVIII стољећу, зачуђује чињеница да је она у тексту Енциклопедије једва и поменута. А улажење у суштину тих догађаја даје одговор на многа важна питања историје Босне тог времена, нарочито одговор на питања класне суштине историје босанских Муслимана под османском влашћу.

Најслабију страну овог текста управо представљају они дијелови у којима је приказан положај појединих слојева муслиманског становништва Босне, њихови међусобни односи, као и њихов однос према османским органима власти и према Османском Царству уопште.

Што је тиче положаја босанских Муслимана у Османском Царству, мора се увијек имати у виду чињеница да су они чинили једну класно структурирану заједницу, чији су припадници били међусобно повезани заједничком религијом, заједничком културом која се обликовала под снажним утицајем ислама, заједничким интересом (нарочито касније) у одбрани голе егзистенције, као и осјећајем заједничког припадништва исламској држави — Османском Царству. И када су се у тим питањима осјећали угроженим, онда су се они налазили на заједничким позицијама, а то се дешавало у кризним ситуацијама изазваним најчешће спољним, а касније и унутрашњим разлозима. У свим осталим односима ријеч је о једној заједници која има сва обиљежја једног класног друштва, чији се припадници у међусобним односима понашају према своме мјесту у производним односима. У тим односима долази до изражаја класни карактер припадника те заједнице, у коме се поједини актери понашају по законима класног друштва и класне борбе.

У свјетлу тих чињеница мора се посматрати и историја босанских Муслимана, која је приближно тако приказана у одредници »Муслимани« у новом издању Опће Енциклопедије, о чему, нажалост, није вођено рачуна у тексту о коме говоримо. Када се ствар тако постави, онда нема потребе да се говори о неком вјештачком јединству муслиманског народа Босне које је евидентно, тобоже, већ од XVII стољећа, јер то јединство долази

¹⁷⁾ Упор. Лашванин Н.: *Љетопис*, ГЗМ, Сарајево 1914/15; Бенић Б.: *Љетопис фрањевачког самостана у кр. Сутјесци*, ГЗМ, XXXVIII, Сарајево 1925 и 1926; Башескија М. М. Ш.: *Љетопис* (1746—1804), превео М. Мујезиновић, Сарајево 1968; *Tarihi Izzi; Сицил тешањског кадије из половине XVIII стољећа*, фотокопије и преводи А. Полимца у АНУБиХ.

само до изражаја у кризним ситуацијама изазваним опасношћу за физичку егзистенцију свих Муслимана. У »мирнодопским условима«, међутим, нема јединства. Тада се одвија све по логици класног друштва — спахије су спахије, јањичари су јањичари, ајани су ајани, капетани су капетани, а сељаци су сељаци. Земља је главно средство производње, оптерећено разноврсним дажбинама и наметима у корист феудалаца и државе. Ко је обрађује и држи, морао је да плаћа све те намете. Да не бих даље улазио у ово интересантно питање, чији сам приказ морао мало да поједноставим, желим да нагласим да се историја босанских Муслимана под влашћу Османлија одвијала у знаку описаних околности и да она има сва обиљежја која карактеришу стање у свим дијеловима Османског Царства у којима су постојале сличне муслиманске заједнице, чија је економско-друштвена база почивала на класичним османским институцијама. Сва економска и друштвено-политичка кретања у таквим заједницама имала су *mutatis mutandis*, слична обиљежја, наравно с регионалним специфичностима условљеним етничким разликама и унутрашњим и спољно-политичким условима. То важи и за разне облике отпора и буна које пружају и воде одређене друштвене снаге, које се задуго одвијају у оквиру система, било да је ријеч о сељачким бунама, бунама градских произвођачких слојева,¹⁸⁾ или бунама најкрупнијих слојева феудалне класе, као што је био случај с буном капетана и ајана у Босни, на челу са Хусејин-капетаном Градашчевићем.

Када је ријеч о бунама и отпорима појединих слојева босанског муслиманског становништва, а не свих Муслимана, јасно се осјећају одређене фазе и разлози тим отпорима и бунама. Још у XVII стољећу било је таквих побуна у сарајевском крају, истина у мањем опсегу и с мањим интензитетом. У тим побунама учествују углавном муслимани сељаци.¹⁹⁾ Те побуне престају за вријеме тзв. великог рата (1683—1699), да би се поново појавиле, с јачим интензитетом, у првој половини XVIII стољећа и кулминирале у великој сељачкој буни педесетих година XVIII стољећа, која је трајала више од десет година.²⁰⁾ У тим бунама на једној страни учествују сељаци, понекад ситни и средњи слојеви градског становништва, по неки ситни спахија који се издржавао својим радом и извјестан број имама (улеме), а у њиховом сузбијању сви повлаштени слојеви друштва који су у огромној већини били домаћи људи: везири, мутесарифи, војводе, ка-

¹⁸⁾ Упор. Akdag M.: *Celâli isyanlari (1550—1603)*, Ankara 1963.

¹⁹⁾ Упор. Сућеска А.: *Сељачке буне у Босни у XVII и XVIII стољећу*, Год. Истор. др. БиХ, XVII, Сарајево 1969.

²⁰⁾ Исто. Сућеска А.: *Буне сељака Муслимана у Босни у XVII и XVIII стољећу*, Исторички институт у Београду, Зборник радова, књ. 1, Београд 1976; Хаџијахић М.: *Буне и устанак у Босни средином XVIII стољећа*, Хисторијски зборник, 1980—1981, Загреб 1982.

петани, ајани, кадије и највећи број спахија. Циљ такве буне није био обарање султанове и везирове власти, већ борба за смањивање разноврсних терета, и разноврсних зулума, којим су сељаке оптерећивали споменути органи власти, спахије и чифлук-сахибије, а које сељаци нису могли више подносити. Према томе, нема ту никаквог борбеног јединства нити неке имагинарне слоге босанских Муслимана.

У другој фази, почев од треће деценије XIX стољећа, у периоду када османски султани настоје да спроведу реформе старе војне и државне организације, дижу се против спровођења тих реформи они слојеви муслиманског становништва који су највише били погођени реформама, да би сачували своје старе позиције. То су у трећој деценији XIX стољећа били јањичари, а почев од четврте деценије капетани и ајани. Зашто се они буне тек тада, а не раније, и зашто они у својим писмима султану покушавају да свој лични интерес подигну на степен општег? Па буне се из сасвим разумљивих разлога, јер су султанове реформе биле усмјерене на потуно укидање било одређеног војног реда (јањичари) и свих оних привилегија које су биле с тим повезане, било на укидање одређених институција и одређених привилегија њихових носилаца (капетаније, капетани). У том свјетлу би требало сагледавати и покрет Хусејин — капетана Градашчевића и касније отпоре мјерама централне османске власти у Босни. Истина је да у програму Хусејин — капетана постоје елементи борбе за аутономију, али у оквиру система. Иако значај тог покрета не треба потцјењивати, ваља нагласити да је програм аутономије био врло ограничен, јер највећи домет у њему представља захтјев да се убудуће за везира у Босни поставља Босанац, домаћи човјек, који би требао да штити постојећи поредак, тј. који би гарантовао, више него везири странци да се у том старом поретку неће ништа мијењати. То је, у ствари, суштина борбе за »самосталну власт« (стр. 185!) босанских Муслимана. Према томе, ријеч је очигледно о класно ограниченом програму и покрету, којег је, по моме мишљењу, врло смјело одредити као борбу босанских Муслимана за аутономију Босне под суверенитетом султана (стр. 184—185). Тешко је говорити о овом покрету као покрету свих босанских Муслимана за аутономију Босне, када је он не само класно ограничен (воде га феудалци, који се боре за очување својих привилегија), већ и нејединствен у самим редовима горњих слојева муслиманског становништва, јер у њему не учествује највећи број херцеговачких капетана и ајана, као и знатан број босанских капетана, ајана и диздара.²¹⁾ Схватање да је то била борба босанских Муслимана за аутономију изводи се из представки Хусејин — капетана султану, у којима он наводи да га је изабрао за везира, однос-

²¹⁾ Упор. Крешевљаковић Х.: *Капетаније*.

но да се дигао »босански народ«. Морало би се прво објаснити шта значи овдје »босански народ«, јер у феудалној епохи под таквим појмом као појмом политичког народа се подразумевају само феудалци. Осим тога, нејасно је да ли се под тим појмом подразумевају само муслимани, или су ту и хришћани, тим прије што је и у војсци Хусејин — капетана, као и његовог ривала Али — паше Сточевића, било хришћана, наравно њихових кметова, што је позната појава у феудалној епохи, а и у Османском Царству на прелазу из XVIII у XIX стољеће. У тексту се, и иначе, на неколико мјеста за сличне ситуације употребљава исти термин. Да ли је то методолошки оправдано? Употреба таквог термина у споменутом контексту је, по моме мишљењу, научно неоправдана, јер замагљује класну суштину историје босанских Муслимана у Османском Царству. А приказ те историје у складу с научном методологијом ниуколико не би умањио значај чињенице да босански Муслимани у народносном погледу још знатно раније чине једну посебност, односно да они као цјелина чине један народ, као што један народ чине Срби, односно Хрвати у Босни и Херцеговини. Напротив, њихова посебна класна структура и заједничка психолошко-културна и друга обиљежја, која се разликују од обиљежја њихових суграђана и комшија хришћана (Срба и Хрвата) и Јевреја, најснажније потврђују ту посебност. Уосталом, у овом тексту не употребљавају се народносна имена ни за остало становништво Босне и Херцеговине, посебно хришћанско.

Џевад Јузбашаћ

КРИТИЧКЕ НАПОМЕНЕ НА ТЕКСТОВЕ КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА ИСТОРИЈУ ПЕРИОДА АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ И НАЦИОНАЛНЕ ОДНОСЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сви знамо да је далеко лакше критиковати туђе радове него их сам написати. Желим, такође, рећи да нисам могао у одређеном року испунити своју обавезу преузету према Редакцији Енциклопедије, тако да би мој текст био корак даље од онога што је о анексији у ранијем издању написао Васо Чубриловић. Ипак, уз све обзире и уз пуно поштовање напора које су аутори енциклопедијских јединица уложили, себи бих дозволио да изнесем извјесне примједбе, првенствено на текстове који се тичу аустроугарског периода историје Босне и Херцеговине. Говорићу о неким питањима из материје која је распоређена у неколико поглавља, и то Хисторија (стр. 101—115), Државни развој и дру-

штвено-политички систем (стр. 129—137), Народи и народности (стр. 137—145) и Економика (стр. 146 и даље).

Прво што бих могао примјетити јесте да често постоји диспропорција између обима појединих текстова и значаја материје коју они обрађују. Тако је устанак у Босни 1875—1878 (стр. 100) врло концизно обрађен у оквиру енциклопедијске јединице »Раздобље турске (османске власти)«. На исти начин третиран је и сарајевски атентат и избијање првог свјетског рата (стр. 104—105), у јединици »Аустроугарска управа 1878—1918«, а да није назначено да ли ће ова тематика, као и »Млада Босна«, добити посебне енциклопедијске јединице. Насупрот томе, »Аграрни покрет 1910« (стр. 108), који је далеко мањег значаја у односу на раније споменута збивања, приказан је шире и то у посебној енциклопедијској јединици. Сигурно да диспропорције у простору који се посвећује појединим темама могу бити условљене и стањем у науци, те степеном истражености појединих проблема, али овдје то није случај. Такође постоји знатна разлика у начину како је приказан муслимански и српски аутономни покрет, као и у обиму текстова о једном и другом покрету. Нова енциклопедијска јединица »Борба за вјерско-просвјетну аутономију босанскохерцеговачких Муслимана (Аутономни покрет Муслимана БиХ)« (стр. 106—108, написана је уз уважавање најновијих резултата научних истраживања. При томе је наведена и релевантна литература. Међутим, из ранијег издања Енциклопедије преузета је јединица »Борба за црквено-школску аутономију Срба у БиХ« (стр. 105—106), коју је својеремено написао Тодор Крушевац. По обиму, она је знатно краћа од јединице о муслиманском покрету и заснована је на старијој литератури. У поменутој јединици недовољно је обрађен политички и социјални аспект српског аутономног покрета. Требало је да Редакција инсистира да се напише нова енциклопедијска јединица и о српском аутономном покрету, тим прије што је о поменутом покрету у међувремену Божо Маџар написао исцрпну монографију, која се у наведеној литератури уопште не спомиње.

Иако постоје осјетне разлике у нивоу обраде појединих енциклопедијских јединица, које се односе на период аустроугарске управе, оне су, узевши у цјелини, у енциклопедијском сепарату више-мање успјешно дате. Ипак, могло се избјећи извјесно понављање неких ствари на више мјеста у разним поглављима. Осим тога, на неким мјестима поткрале су се грубе фактографске грешке и неприхватљиве оцјене којима није мјесто у Енциклопедији. Да су текстови о којима је ријеч прије публиковања били подвргнути адекватном рецензентском и редакцијском поступку, увјерен сам да би се избјегли многи пропусти. На неке од њих ћу конкретно указати, и то идући редом по страницама онако како слиједе.

Нетачно је да је наредбом од 24. XII 1879. Босна и Херцеговина укључена 1. I 1880. у заједничко аустроугарско царинско подручје (стр. 101). Поменуто укључење изведено је, како је то опште познато, на основу посебног паралелног аустријског и угарског закона (RГВL Nг од 20. XII 1879. и угарски законски члан LII: 1879).

Ни тврдња да су »царине доносиле знатан приход« земаљским финансијама (стр. 101) не би се могла одржати онако како је формулисана у Енциклопедији. Укључењем у аустроугарско царинско подручје Босна и Херцеговина је, с обзиром на установљени принцип самофинансирања управе, добијала из заједничких царинских прихода Аустро-Угарске Монархије годишњу паушалну накнаду за губитак прихода од царине. Мада та накнада (тзв. царински аверсум) у износу од 600 хиљада форинти ни у доба када је установљена није била адекватна, она је ипак у првим годинама након окупације чинила врло значајну ставку у земаљском буџету, чији се износ кретао око 7 милиона форинти. Познато је, међутим, да је на крају XIX вијека износ споменутог царинског паушала био преполовљен, а његов удио у буџетским приходима земље у годинама пред први свјетски рат пао је на мање од 1%, док се истовремено спољнотрговински промет Босне и Херцеговине и увоз робе из иностранства знатно повећао. Тиме су босанске финансије биле осјетно прикрађене, па је проблем повећања »царинског аверсума« израстао у крупно политичко питање.

Иако је ван дискусије оцјена да је »основни терет финансирања босанскохерцеговачке управе сносио босански сељак«, непосредни порези и основни међу њима порез на земљу, десетина, нису били најзначајнији извор буџетских прихода (стр. 101). Зна се да су ускоро по окупацији приходи од индиректних пореза постали већи од прихода који су се добијали на основу директног опорезивања.

Не стоји ни констатација да су у »фискалној политици Земаљске владе« значајно мјесто, поред осталог, имала и »средства добијена од заједничке владе у облику окупационог кредита« ... (стр. 101). Познато је, напротив, да је тзв. окупациони кредит, које су дотирале делегације аустријског и угарског парламента из заједничких средстава Монархије, служио за покривање трошкова насталих дислоцирањем аустроугарских трупа у Босни и Херцеговини (до 1908. и у Новопазарском санџаку), као и за изградњу фортификација и одржавање војних објеката. Кретање ових издатака у појединим годинама зависило је од унутрашњих прилика у земљи и вањско-политичке ситуације. Само су изузетно, непосредно по уласку аустроугарских трупа 1878, због поремећаја у убирању земаљских прихода трошкови цивилне управе у Босни и Херцеговини подмиривани из окупационог кредита, али је њих, по одлуци заједничке владе, требало посебно књи-

жити и својевремено рефундирати Министарству рата. И док је за 1879. годину било предвиђено да се за потребе босанскохерцеговачке управе из окупационог кредита да предујам од око 2 милиона форинти, већ за 1880. годину босанскохерцеговачком буџету није било предвиђена никаква дотација или позајмица са стране. Употреба окупационог кредита за цивилну управу и инвестиционе издатке у Босни и Херцеговини била је онемогућена и посебним закључком делегација. Министарство рата је, међутим, и даље вршило улагања у побољшање дотада изграђених жељезница које су биле власништво војног ерара, односно налазиле се под војном управом (Бос. Брод—Зеница, Добрљин—Бања Лука). У случају пруге Босански Брод—Зеница сви ти трошкови били су доцније сумирани и исказани као издаци за градњу и када је ова жељезница прешла у земаљско власништво они су били стављени на терет босанскохерцеговачких финансија.

Не само да цивилној управи нису одобравана средства из окупационог кредита, већ су земаљске финансије сносиле низ трошкова чисто војне природе, као што је градња касарни, путева до војних објеката и др. Константно су расли издаци земље за босанскохерцеговачке трупе, који су заједно с трошковима за жандармерију износили, нпр. 1911. године, 14,3% цијелог земаљског буџета за споменути годину. Босна и Херцеговина је била посебно тешко финансијски оптерећена изградњом на њен рачун скупих стратешких жељезничких пруга крајем XIX и почетком XX вијека. Ово износим не зато што сматрам да би све те појединости, иначе добро познате у литератури, требало да нађу мјеста у енциклопедијском тексту, који је просторно ограничен, него ми је намјера да укажем колико је мањкава презентирана општа слика финансијског положаја Босне и Херцеговине под аустроугарском управом.

Неприхватљиво је да се босански кмет означава без икакве оградe као закупник (стр. 102). Познато је да су управо велепосједници настојали да се однос између чифлук-сахибије и кмета третира искључиво као приватно-правни однос и да кмета сведу на простог закупника земље. Такву интерпретацију чифлукских односа није прихватила ни аустроугарска управа.

Претјерана је тврдња да су »отворене прозелитистичке тежње службене католичке хијерархије често подржаване од власти« (стр. 103). Данас знамо, посебно на основу истраживања Томислава Краљачића, да је режим спутавао нетактично и агресивно држање католичког клера и надбискупа Стадлера у спровођењу конверзија премда у том погледу није био увијек досљедан. Укупном политиком режима положај католичке цркве, као његовог снажног ослонца, био је веома ојачан, али се не може рећи да је власт непосредно подржавала католичку пропаганду која јој је правила политичке неприлике и изазивала велико незадовољство муслиманског и српског становништва.

Већ одавно је у литератури врло дробно познато каква су становишта послје сарајевског атентата заузимале поједине водеће политичке личности у Аустро-Угарској према питању објаве рата Србији. Зато веома зачуђује податак да је заједнички аустроугарски министар финансија и шеф босанскохерцеговачке цивилне управе Лео Билински »био против рата« (стр. 105). Иако је послје атентата између Билинског, с једне, и војних фактора, с друге стране, дошло до размимоилажења у односу на даљи унутрашњо-политички курс у Босни и Херцеговини и наставак рада Сабора, никако се не би могло рећи да је Билински био противник објаве рата Србији. Он се, истина, у почетку залагао за наставак саборске дјелатности, за диференцирани однос према Србима у Босни и Херцеговини и одвајање »лојалне већине« од »велеиздајничких елемената«, сматрајући да се, и под претпоставком да је рат неизбјежан, у Босни и Херцеговини не би требало другачије поступати него у другим земљама Монархије. Међутим, Билински је врло брзо измијенио своја првобитна становишта и прихватио гледиште да треба закључити рад Сабора. Он је на сједници Заједничког министарског вијећа, 7. јула 1914, изричито подржао схватање, које је заступао посљедњих година генерал Потторек, да се Аустро-Угарска мора обрачунати са Србијом како би могла задржати у својим рукама Босну и Херцеговину. Уосталом, сам Билински је вјеровао »да је одлучујућа борба прије или касније неизбјежна«. Еволуирајући у својим погледима, сматрао је да су послје погрома у Сарајеву сви Срби у Босни и Херцеговини врло узбуђени и огорчени, па се не може више разликовати ко је међу њима лојалан а ко је »великосрбин«. У рату против Србије видио је тада једино средство да се постојећа ситуација у земљи санира. Зато се Билински, заједно с министром вањских послова Берхтолдом, министром рата Кробатином и предсједником аустријске владе Stürghom, супротставио гледишту предсједника угарске владе Тисе, да Аустро-Угарска, прије него што би се латила оружја, покуша на други начин подићи свој престиж на Балкану. Тиса је давао предност дипломатској акцији која би довела до великог понижења Србије. Насупрот томе, Билински је изразио мишљење да дипломатски успјех не би у Босни оставио никакав утисак, јер »Србин само силу уважава«. Цитирани записник Заједничког министарског вијећа Аустро-Угарске објавио је још између два рата у вишетојној збирци докумената »Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914«, а у нас га је публиковао Хамдија Капићић у Гласнику АДА IV—V/1965, стр. 402—411. »Откриће« о Билинском као противнику рата не може наћи ослоња у науци.

»Настанак радничке класе и развој социјалистичког радничког покрета 1878—1918« (стр. 108—113) успјешно је и исцрпно обрађен у тексту који заузима несразмјерно више простора у

односу на друге енциклопедијске јединице. Међутим, ту је савим испуштено да се наведу подаци о литератури. Иначе, код навођења литературе поступало се веома неуједначено у појединим енциклопедијским јединицама. На неким мјестима направљени су кардинални пропусти, о чему ћу послије још нешто рећи.

Само донекле стоји оцјена дата у енциклопедијској јединици »Национални покрети и странке за аустроугарске владавине« да Аустро-Угарска »није у тренутку окупације имала изграђен концепт националне политике у БиХ« (стр. 113). Неки концепт је, ипак, и тада у општим цртама већ постојао. Шеф цареве војне канцеларије, генерал Бек сачинио је 19. јула 1878. политичку инструкцију за врховног команданта окупационих трупа, генерала Јосипа Филиповића, у којој је било скицирано какав треба да буде однос нове власти према становништву. Филиповићу је наложено да посвети особиту пажњу католичком елементу и муслиманима. Њему је препоручено да доведе »муслимане у ближи контакт са католицима« и да нарочито спријечи »приближавање или савез муслиманског с православним становништвом...« Током времена, национална политика окупационе управе доживљавала је одређене осцилације и промјене, али је као константа остао њен негативан однос према евентуалном српско-муслиманском политичком савезу. Такође, и у каснијим раздобљима, актуализирана је тежња да се Хрвати и Муслимани приближе и супротставе Србима.

Овдје не бих желио да подробније полемишем с тезом да је Муслиманска народна организација била грађанска странка (стр. 113). Своје резерве према тој тези изразио сам још онда када се она код нас први пут појавила и о томе сам прије неколико година писао. Не оспоравам аутору право да и даље заступа своје становиште, али сматрам да му као врло проблематичном није мјесто у Енциклопедији.

Као датум оснивања Хрватске народне заједнице наведен је 21. II 1908 (стр. 114). Тада је заправо одржана конституирајућа сједница Средишњег одбора Хрватске народне заједнице, чиме је процес организационог устројства Хрватске народне заједнице улазио у завршну фазу. Иначе, скупштина у Доцу код Травника, 16. X 1906, узима се као дан када је ударен темељ Хрватској народној заједници.

У вези с формирањем Српске народне организације могу примијетити да је датум доношења »Сарајевске резолуције«, 11. V 1907, као и вријеме одржавања оснивачке скупштине Српске народне организације 27—31. X 1907 (стр. 114) наведено по старом, јулијанском, календару, мада то није посебно назначено. Ово може запазити само стручњак упућен у материју. Код ширег круга читалаца то ће изазвати непотребну забуну, јер је

датирање свих осталих догађаја извршено по важећем, грегоријанском календару.

Група од 12 српских посланика окупљених око листа »Српска ријеч« није положила своје мандате 13. IX 1913. (стр. 114). Одлуку да положи мандате поменућа група је донијела на конференцији 19. IX 1913.

Држање Дервишбега Миралема и његове групе у Сабору после избора крајем 1913. не може се изједначити с опозиционим ставом српских група око »Народа« и »Отаџбине« и тројице хрватских дисидената (стр. 114—115). Дервишбег Миралем је још у јесен 1912. припадао владиној радној већини заједно са Хрватским и Муслиманским саборским клубом и групом око »Српске ријечи«. Мада крајем 1913. године није са својом групом приступио споразуму с министром Билинским, који је склопила нова радна већина, Дервишбег Миралем је доцније фунгирао као један од страначких лидера који су сачињавали поменућу већину. У том својству је после сарајевског атентата 1914. Миралем примљен од стране земаљског поглавара генерала Поттиорека, заједно с прваком Муслиманског клуба Рифатбегом Сулејманпашећем.

Неодржива је тврдња, изнесена у поглављу »Државни развој и друштвено-политички систем« — »Хисторијски преглед«, да је Босна и Херцеговина након анексије »сматрана крунском земљом Хабзбурговаца, којом по овлаштењу владара управљају владе Аустрије и Угарске« (стр. 133). Управа и врховни надзор над Босном и Херцеговином спадали су по изричитим одредбама закона из 1880, који је остао на снази до пропасти Монархије, у надлежности заједничког аустроугарског министарства, тј. заједничке владе. О томе, као и о посебним ингеренцијама аустријске и угарске владе у погледу управљања Босном и Херцеговином, исти аутор пише на стр. 101 и 132, па је горњи цитат у контрадикцији са оним што је претходно написано. Иначе, требало је у приказу државно-правног положаја Босне и Херцеговине у раздобљу 1878—1918. бар нешто најопћенитије рећи и о законодавној власти монарха до босанскохерцеговачког устава 1910. и после, као и о компетенцијама представничких органа Аустрије и Угарске у односу на Босну и Херцеговину.

Немогуће је прихватити гледиште да је са »становишта унутрашњег правног поретка БиХ... била трећа држава унутар Монархије« (стр. 133). Иако се њен правни систем разликовао од аустријског и угарског, Босна и Херцеговина није била држава него само посебно управно подручје Аустро-Угарске. Ово у науци уопште није спорно.

Неприхватљива је формулација у енциклопедијској јединици »Босна и Херцеговина у социјалистичкој Југославији«, коју је потписала Редакција, да се »прво засједање ЗАВНОБиХ-а

сматра... актом оснивања федералне Босне и Херцеговине те наставком некадашње њене средњовјековне државности на новим социјалистичким основама.» (стр. 127) Питам се зар је могуће на такав начин повезивати ЗАВНОБиХ и средњевјековну босанску државност? Осим тога, нетачно је и незналачки написано: »Социјалистичка Федеративна (sic) република Босна и Херцеговина настала је 27. XI 1943. (!) у Мркоњић-Граду на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а« (Исто).

У тексту који се бави уставним развојем Босне и Херцеговине указује се, поред осталог, на »традиције босанске државе и босанског ејалета« као на веома значајан фактор народне свијести »о потреби и нужности јединственог државно-политичког оквира БиХ.« (стр. 133). Мислим да би се далеко суздржаније и критичније морало писати о поменутој традицији. Подсјећам да је професор Анто Бабић својевремено скренуо пажњу на то како је у народу веома слабо сачувана традиција о средњовјековној босанској држави. Он је то настојао објаснити карактером босанског феудализма, који није омогућавао да се афирмише јака краљевска власт и развије свијест о државној цјелини.

Друштвено-политички најделикатнија и у научном погледу, због одсуства одговарајућих синтеза, најсложенија проблематика третирана је у поглављу VII »Народи и народности Босне и Херцеговине« (стр. 137—145). Тај текст су, на основу историјске и етнографске литературе писали аутори који нису историчари. У појединим сегментима текста третирана тематика више-мање је успјешно синтетизирана, али се истовремено на неким мјестима могу уочити кардинални промашаји и импровизације. Тако веома зачуђује тврдња да се већ од VIII стољећа имена Срба и Хрвата налазе у документима о Босни (стр. 137). У основној школи се учи да се имена оба народа први пута у документима спомињу тек у IX вијеку, и то Срби 822. године у франачким аналима који се приписују Ајнхарду, а Хрвати 852. у повељи кнеза Трпимира. Из стилизације текста се види да није ријеч о случајном лапсусу. Пропусти ове врсте недопустиви су у једној енциклопедији.

Указао бих, такође, да се у тексту говори како је за османске владавине услиједила постепена асимилација Влаха »у све три религиозно-етничке групације«, и посебно да су асимилацијом Влаха и досељавање у том периоду јачали Срби (стр. 141—142). Међутим, зна се да је процес славизирања Влаха код нас у бити завршен још у средњем вијеку и да су у турском периоду власи у првом реду социјална а не етничка категорија.

Карактеристика прилога о народима и народностима Босне и Херцеговине као цјелине јесте да су у њему нашли мјесто само они резултати и погледи из историографије који су се уклапали у концепт аутора. То се особито односи на једнострано

коришћење и пристрасну селекцију резултата истраживања и оцјена извјесног броја историчара публикованих у Прилозима Института за историју у Сарајеву број 11—12/1975—1976, под насловом »Проблеми етничког развитка у Босни и Херцеговини«.

У енциклопедијском тексту су сви народи посматрани у истој равни, без обзира што је научно верификована чињеница да је формирање националне свијести и национални развитак код појединих дијелова становништва у Босни и Херцеговини био изразито неравномјеран и специфичан. Тако се, на примјер, приказ развитка Хрвата у Босни и Херцеговини завршава илиризмом. Ту се истиче закључак да је католичко становништво у Босни »знатно развило своју народну свијест до XIX ст. и особито у XIX ст., када се она идентифицира с опћом хрватском народносном свијести«. Истовремено се наглашава да је »хрватски народ Босне« успио дочекати »ново доба спреман да се укључи у борбу за национално ослобођење и уједињење БиХ са осталим нашим земљама, на програму илиризма...« (стр. 142). Не желим овдје расправљати о карактеру и дубини утицаја илирског покрета у Босни и Херцеговини. Ограничићу се само на то да напоменем да је потпуно пренебрегнуто да се укаже на значај утицаја правашке идеологије, а затим и Радићеве сељачке странке на развој националне свијести Хрвата у Босни и Херцеговини. Цитиране оцјене из Енциклопедије показују како су игнорисани резултати југословенске историографије у односу на проблем развитка националне свијести код Хрвата у Босни и Херцеговини. Док је крајем XIX вијека углавном био завршен процес формирања националне свијести православног српског становништва у Босни и Херцеговини, исти процес је код католичког хрватског становништва био тек у току и одвијао се са знатним закашњењем у поређењу са сусједним земљама гдје живе Хрвати.

Оцјена да је национална идентификација Муслимана у XIX ст. била »у пуном јеку«, поткрепљује се тврдњом да тада »Муслимани у Босни у низу акција (1829, 1831, 1839, 1850—51, 1878) раскидају интересне и емоционалне везе са Турском«, и да су се »у доба Берлинског конгреса и аустроугарске окупације понашали... као засебан политички и културни ентитет«. (стр. 143—144). С тим у вези, прво бих желио да кажем да је научно неzasнована тврдња о раскидању емоционалних и интересних веза босанскохерцеговачких Муслимана са Турском у XIX вијеку. Отпор реформама и сукоби са политиком турске централне власти неоспорно имају своје мјесто у политичком профилирању босанскохерцеговачких Муслимана и развоју њихове индивидуалности. Међутим, та збивања нису, не само за водећи феудални слој, који је изгубио ранију политичку моћ, него ни за шире муслиманске масе значила раскид са Отоманским Царством и његовом државном традицијом. Напротив, Муслимани нису тада,

као ни раније, могли видјети рјешење положаја Босне и Херцеговине изван, већ само у оквиру отоманске државе и њеног друштвеног система. Због тога су 1878. и дошли у сукоб с политиком Порте која је, под притиском међународних фактора, препуштала Босну и Херцеговину Аустро-Угарској. Па и под аустроугарском окупацијом, основни правац муслиманске политике инсистирао је на султановом суверенитету и учвршћивању веза с Цариградом. Тада долази и до масовног исељавања Муслимана у Турску, а импулс за задњи вал сеобе, која је имала своје дубље друштвено-економске узроке, дала је анексија Босне и Херцеговине 1908. Све то свједочи да је процес дистанцирања босанско-херцеговачких Муслимана од Турске био дуготрајан. У том погледу преломни утицај имали су резултати балканских ратова, као и првог свјетског рата.

Када је ријеч о Муслиманима, мислим да се не може полазити са становишта да они у овом периоду представљају формирану модерну нацију. Зато не стоји оцјена да је код Муслимана крајем XIX и почетком XX вијека постојала »јасна свијест о посебности (њиховог) националног бића и интереса«. (стр. 144). Мада се етничка, политичка и културна индивидуалност Муслимана у периоду аустроугарске управе, као и у раздобљу које му је непосредно претходило, не може доводити у питање, ту индивидуалност није карактеризирало постојање модерне националне свијести. Све је то било у најужој вези са социјалном структуром муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, његовим специфичним положајем и развитком. Концизан и доста успио приказ тог развитка до XIX стољећа у енциклопедијском тексту дат је на основу неких оцјена Бранислава Ђурђевића и Недима Филиповића. Међутим, аутори текста нису могли наћи озбиљно упориште у литератури за извјесне своје тврдње које се односе на национални развитак Муслимана у XIX и почетком XX вијека, па су прибјегли конструкцијама и произвољним закључцима.

У истом поглављу говори се о народносним групама досељеним у Босну и Херцеговину последице аустроугарске окупације. При томе се наводе извјесни опћенити подаци о досељеницима у сјеверозападној Босни, уз констатацију да се због концентрације на том простору они нису асимилирали (стр. 144). Мада се то експлицитно не каже, очито је да се излагање ограничава само на сељаке — колонисте насељене крајем XIX вијека, који су, уколико се нису доцније иселили, задржали до данас своја одређена национална обиљежја. О миграцијама становништва у Босни и Херцеговини у том периоду и њиховом утицају на демографске промјене и етничке односе ништа друго није речено. С обзиром на национални развитак у Босни и Херцеговини, пропуштено је да се нешто каже не само о страним сељацима — колонистима, него и о осталим досељеницима. Више од половине свих досељеника, којих је 1910. године било 114.591, или 6,04% уку-

пног цивилног становништва Босне и Херцеговине, били су Хрвати, Срби и Словенци, док су остали били странци разних националности, али највећим дијелом католичке вјере. Конфесионална припадност, која је у Босни и Херцеговини стицајем историјских околности постала детерминантна за националну припадност домаћег становништва, играла је пресудну улогу и у процесу националне асимилације страних насељеника. Тако је процес кроатизације нехрватских католичких досељеника из Аустро-Угарске још прије првог свјетског рата у градовима убрзано напредовао, па је и за савременике био уочљив. Међутим, он није могао ни приближно истим интензитетом захватити село, гдје је начин живота погодовао очувању националних особина колониста. У енциклопедијском тексту требало је, поред осталог, указати на миграциона кретања и друге феномене који су, нпр. допринијели да је за вријеме аустроугарске управе и доцније дошло до одређених промјена у националној и конфесионалној структури босанскохерцеговачког становништва.

Нешто ћу да кажем и о тексту о привредном развоју Босне и Херцеговине у доба аустроугарске управе, који је приказан у поглављу IX »Економика«. У прегнантном излагању дат је низ корисних обавјештења, али осим резултата истраживања самог аутора, текст ни у најопћенијем облику не одражава респектабилна достигнућа послеријатне историографије на овом подручју. Тако је, насупрот ономе што је у науци познато, могло да се напише: »Природно богатство БиХ привукло је од почетка окупације у значајном обиму страни приватни и државни капитал.« (стр. 149). Зна се, међутим, да су аустроугарски и уопште страни капиталистички кругови дуго времена по окупацији били крајње уздржани у погледу инвестиционих улагања у Босни и Херцеговини. Изузев краткотрајног периода непосредно по окупацији, Аустро-Угарска се све до пред први свјетски рат ограничила на то да сопствена државна средства даје само за покриће војних потреба. Зато се окупациона управа, којој је био наметнут принцип самофинансирања, само оријентисала на отварање извора прихода у земљи и стицајем околности постала најважнији привредни фактор. Иако се доцније, нарочито након анексије 1908, ангажује страни приватни капитал, основно обиљежје босанскохерцеговачкој привреди давало је и даље велико учешће земаљског ерара. Када погледамо која су дјела у попису литературе (стр. 155) односе на економску историју Босне и Херцеговине у раздобљу од 1878. до 1918. видимо да се из послеријатне историографије помиње једино књига самог писца текста. Како је било могуће не поменути ауторе као што су Peter F. Sugar, Фердо Хауптман, Бранислав Беговић и још неки други, који су задњих деценија, на основу темељитих архивских истраживања, дали радове и монографска дјела из економске историје Босне и Херцеговине овог периода?

Иначе, када је уште ријеч о навођењу литературе уз енциклопедијске јединице које се односе на историју, имамо појаву да се неријетко заобилазе и прешућују релевантни историјски радови. С друге стране, понегдје се цитирају и у научном погледу промашене књиге. То је код нас донекле постао већ манир, иза кога се могу назирати и одређени лични анимозитети, односно афинитети. Недостаци ове врсте морали су се отклонити у редакцијском поступку. Смисао навођења литературе уз енциклопедијске јединице није само у томе да се означи одакле је аутор узео податке за свој текст, него и да упути читаоца на најбитнија научна дјела и радове о одређеном питању.

Штета што су овакви и слични пропусти умањили несумњиву вриједност овог замашног научног подухвата.

Нусрет Шехић

О ОРГАНИЗАЦИЈИ РАДА И МЕТОДОЛОГИЈИ ИЗРАДЕ ЈЕДИНИЦЕ БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

У дискусији тежиште бих ставио на своје виђење организације и начина рада на изради монографске јединице Босне и Херцеговине у II књизи Енциклопедије Југославије, која се односи на област историографије. То чиним у првом реду стога што сам у информацији главног уредника Енциклопедије за Босну и Херцеговину истакнут као један од рецензената и један од уредника струке историја. Прије тога морам да кажем да је израда енциклопедијске јединице Босна и Херцеговина, у којој су обухваћене бројне области научног, културног и умјетничког живота у једном дугом временском раздобљу, представљало замашан и крајње одговоран посао. Требало је за извршење једног таквог задатка спровести организацију рада и за ту сврху окупити и ангажовати наше најбоље стручњаке. Тај посао је сада завршен и сада је на научној критици и критици јавности уопште да о томе каже своју ријеч. Нема никакве сумње да је Босна и Херцеговина у другом издању југословенске енциклопедије, у односу на прво издање, боље заступљена и то са више података из готово свих области које су обухваћене. Сама чињеница да је овом приликом први пут учињен покушај да се низом обрађених најважнијих тема из историјског развоја Босне и Херцеговине обухвате сва њена раздобља заслужује пажњу, тим више када се зна да још не постоји цјеловита и синтетички обрађена историја Босне и Херцеговине и када су у историјској науци још увијек бројна питања остала нерасвјетље-

на и неистражена. Како је већ поменуто, био је тежак задатак окупити стручњаке на том одговорном и деликатном послу. Морам истаћи да се главни уредник у том погледу суочио с доста проблема. Он сам признаје да није остварио сарадњу с неким истакнутијим историчарима из наше републике. И лично сам се увјерио како код појединих историчара његов позив на сарадњу није имао увијек пуни ефекат. Тешко је истаћи праве разлоге зашто је то тако било. Покушао бих, радије, изложити свој удио у том послу и истаћи неке разлоге који су утицали да одустанем од даље сарадње с њим и престанем вршити улогу не каквог уредника струке историја.

Морам прво истаћи да сам у рад на припремању друге књиге другог издања Енциклопедије Југославије укључен када је тај посао већ прилично поодмакао. Већ раније је било утврђено како треба да буде обрађена монографска јединица СР Босна и Херцеговина, а такође и листа стручњака за област историје за писање одређених текстова. У свему томе нисам имао никаквог удјела. Такође нисам добио никакав званичан документ да сам од стране републичке редакције одређен за уредника струке историја. То је мало чудно када се зна да се за рад на таквом послу обавезно доноси одлука, односно рјешење компетентног самоуправног органа. Мислио сам да се ради о превиду и у први мах томе нисам придавао посебан значај. Као један од уредника струке историја (тек касније сам сазнао да нисам сам у том послу), требало је да рецензирам поједине текстове. Радило се, углавном, о прилозима из области политичке историје Босне и Херцеговине, који су требали да буду уврштени у монографску јединицу СР Босна и Херцеговина, али је било и оних који су улазили у другу књигу Енциклопедије Југославија, у којима се обрађују поједине историјске личности или значајнији историјски догађаји. Касније сам утврдио да из области политичке историје све текстове који су ушли у јединицу СР Босна и Херцеговина нисам добио на рецензију. Тако нисам добио сљедеће текстове: Настанак радничке класе и развој социјалистичког радничког покрета од 1878—1919; НОР и социјалистичка револуција 1941—1945. и дио текстова који се односе на период социјалистичке изградње. Прилози у којима се обрађују одређене компоненте историје Босне и Херцеговине, као што су: Државни развој и друштвено-политички систем (стр. 129—133), Уставни развој СР БиХ (133—134) и Народни и Народности (137—144), Привредни развој до 1945 (148—151) и Историја школства (228—232) такође нисам добио. Не знам да ли је то припало струци право, економија и др. У суштини се ипак радило о текстовима из области историографије. Од прилога који се односе на политичку историју Босне и Херцеговине само сам, на тражење главног уредника, за три доставио писмену рецензију и то: Национални покрети и странке за аустроугарске владавине, Босна и Херцеговина у со-

цијалистичкој Југославији (стр. 127—129) и Босна и Херцеговина под османском влашћу. У својој рецензији за прилог »Босна под османском влашћу« ограничио сам се само на начелне примједбе, сматрајући да о томе треба да дају мериторну оцјену наши познати османисти. Текст под насловом »Босна и Херцеговина под османском влашћу« доживио је три редакције. Није ми познато ко је све био рецензент за ову јединицу. За неке текстове који су ми стављени на увид тражено је да о њима дам само општу оцјену у усменој форми. Према томе, у питању је општи утисак. Ријеч је о јединицама: Средњовјековна босанска држава и Босна и Херцеговина између два рата.

У разговорима које сам водио с главним уредником о начину рада на изради потребних текстова више пута сам упозоравао да за рад на енциклопедијским јединицама треба ангажовати наше истакнуте и провјерене стручњаке. То се, у првом реду, односило на неке кључне теме (Босна под османском влашћу, Босанска средњовјековна држава, БиХ између два рата и неке друге). Како сам већ истакао, у почетку нисам знао ко је све ангажован у монографској обради енциклопедијског прилога Босна и Херцеговина, али сам убрзо сазнао да су по страни тог рада нека истакнутија имена наше историографије. Нудио сам се да са своје стране посредујем и утичем да се у цио рад укључе наши познати историчари. Одговорено ми је да је све било учињено да се они укључе у рад, али да то није дало резултате.

Главну слабост у погледу организације рада на другој књизи Енциклопедије Југославије, односно на изради монографске јединице СР Босна и Херцеговина, видим у томе што цио посао није био организован на нивоу једне редакције, или једног уредничког тима. Редакција је била оличена у личности главног уредника републичког издања Енциклопедије Југославије, он је, *de facto*, био и уредник струке историја, тако да је моја улога била сведена на некаквог помоћника који је, према нахођењу главног уредника, за поједине текстове требало да напише писмену рецензију, да о другима да општи свој утисак, а о трећима да усмено изложи своја запажања. Сугестије које сам понекад давао на своју иницијативу, а понекад и на тражење главног уредника, њега нису могле обавезивати из простог разлога што се ништа није рјешавало на нивоу једног колегијалног органа. Таква стил рада се могао толерисати само до извјесне мјере. И кад сам схватио у свему томе своју праву улогу одустао сам од даље сарадње и све разлоге за такву своју одлуку детаљно објаснио главном уреднику. Радио сам у разним редакцијама, а извјесно вријеме био сам и главни уредник часописа »Прилози« које издаје Институт за историју у Сарајеву и добро ми је познато да о сваком тексту редакција треба да одлучује заједнички и на својим сједницама. Било је чудно да се пракса редакцијског рада и одлучивања није примијенила у оваквом једном озбиљном,

сложеном и деликатном послу и да је највећи дио одговорности пао на леђа главном уреднику. Због одсуства редакцијског начина рада и одлучивања, уредник струке, односно рецензент није могао увијек утврдити да ли је аутор поступио према његовим примједбама. Нисам могао утврдити да ли је са своје стране главни уредник нешто подузимао да рецензент и писац одређеног прилога остваре, ако се за то укаже потреба, контакт и рашчисте одређене дилеме и евентуалне неспоразуме.

Када треба да се оцијени укупан рад на припреми и непосредном извршавању послова око израде II књиге Енциклопедије Југославије и посебно монографске јединице Босна и Херцеговина, онда треба констатовати да је у томе изостала луна и права ангажованост свих нас историчара Босне и Херцеговине, односно Друштва историчара БиХ. Она је изостала и када је требало расправити о концепцији рада на монографском енциклопедијском прилогу Босна и Херцеговина и када је избило у јавности да за израду јединица за струку историја нису ангажовани неки наши најистакнутији историчари. Историчари нису реаговали ни на упозорење исказано у уводном реферату на Савјетовању о историографији Босне и Херцеговине (1945—1892), одржаном у Сарајеву 1982. године, којом приликом је, поред осталог, речено да постоји доста разлога да се изрази незадовољство на начин рада на другом издању Енциклопедије Југославије. И главни уредник републичке редакције за Енциклопедију Југославије, сада по изласку II књиге Енциклопедије Југославије, у својој информацији, достављеној предсједнику Научне секције Друштва историчара БиХ, износи доста примједба на начин организације рада, али се прије тога није чуо такав његов глас, који је, свакако, требало да услиједи раније. Вјероватно би тада било мање примједба на текстове неких аутора, који нису увијек уважавали најновија провјерена научна достигнућа.

Пропуштено је да се уз поједине енциклопедијске јединице наведе библиографија. И тамо гдје је наведена, она није потпуна. Занимљиво је да су и пропусти такве природе толерисани од стране Централне редакције у Загребу, као и то да се као аутор појединих јединица појављује редакција. То је чудно ако се зна да таква редакција у раду на другој књизи Енциклопедије Југославије, односно у изради монографске јединице СР Босна и Херцеговина није, *de facto*, постојала. То је, уосталом, и главни уредник констатовао у већ поменутој својој информацији. Било је случајева да се текст једног аутора допуњује и дорађује од стране другог аутора, а да први о томе није ни консултован, нити се од њега тражила претходна сагласност. Сви пропусти, који говоре о недовољној организованости на изради монографске јединице СР БиХ за област историје, били би избјегнути да је цио рад на овом важном послу био постављен на солиднијој основи и да се одвијао у оквирима једне одговорне редакције.

Драго Боровчанин

НОР И РЕВОЛУЦИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сматрам да Енциклопедија Југославије треба да, на најбољи начин, одрази достигнућа науке код нас. Она, заправо, треба да представља синтетичко научно дјело највећег домета. То одмах претпоставља да прилоге за такву врсту научног дјела пишу и уређују врхунски научници из појединих области друштвеног живота. Нисам сигуран да је то обезбјеђено у оном дијелу Енциклопедије који приказује Босну и Херцеговину. Нећу се упуштати у анализирање тог проблема. Неки дискусанти прије мене већ су се освртали и на неке ауторе и њихове прилоге са тога аспекта.

Желим да се, прије свега, осврнем на онај дио у коме је обрађен народноослободилачки рат и социјалистичка револуција 1941—1945. године. На тај дио, прије мене се осврнуо и колега Хурем.

Одмах да кажем да је тај дио радио Перо Морача, еминентни познавалац историје НОР-а и револуције. И тај дио текста је, у основи, добро написан. Све најбитније из тога периода може се наћи у овом тексту. Наведени су готово сви важнији догађаји и на основу њих извучени закључци и дате доста добре оцјене. Међутим, морам констатовати да нису равномјерно анализирана збивања и догађаји на свим подручјима. Највише простора је добила Босанска крајина, док су источна Босна и Херцеговина мање заступљене. Такав омјер заступљености појединих подручја би се могао и прихватити од друге половине 1942. године, када је народноослободилачка борба у Босанској крајини, стицајем низа околности, била у пуном замаху и када су збивања и догађаји на овом подручју били бројнији, односно када су постигани крупни војнички и политички успјеси. На томе подручју су основане дивизије и корпуси и Народноослободилачка војска Југославије, одржано Прво и Друго засједање АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а и постигнути многи други успјеси значајни за развој народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције на цијелом подручју Југославије. Али, када је ријеч о дизању и развоју устанка 1941. и развоју народноослободилачке борбе до половине 1942. године, онда се не би могао дати примат Босанској крајини и закључке за цијелу Босну и Херцеговину изводити на бази збивања и догађаја у томе крају.

Познато је да је 1941. године у источној Босни било формирано и дејствовало шест партизанских одреда са око 10.000 бораца, а у Херцеговини три партизанска одреда. У источној Бо-

сни је била створена велика повезана слободна територија. Од Фоче и Калиновика на југоистоку до Бијељине и Саве на сјеверу, и од Вишеграда на истоку до Добоја на сјеверозападу све је било ослобођено, сем неколико великих градова. Слободна територија је била повезана. На ослобођеној територији су били изабрани сеоски, општински и срески НОО-и, оформљене команде мјеста, као војнопозадински органи власти и тако извршена потпуна организација живота на новим основама. У свим мјестима и градовима обновљене су постојеће и формиране нове занатске радионице потребне за народ и војску, основане су војне болнице за лијечење рањеника и предузете друге мјере за нормалан живот на ослобођеном подручју.

Ако се све ово има у виду, онда се не може рећи да је Врховни штаб НОПО Југославије крајем 1941. године дошао у источну Босну и да је на то подручје упутио Прву пролетерску бригаду да би тамо спријечио акције четника. Врховни штаб је превасходно дошао на то подручје што је оцијенио да тамо постоје услови за успјешно настављање борбе, а онда и сузбијање четничке најезде. Да је то тако потврђују и догађаји који су услједили. Наиме, послје тз. прве непријатељске офанзиве на слободну територију у Србији, окупаторске снаге подузимају у јануару 1942. године и другу офанзиву на слободну територију у источној Босни, с циљем да и на томе подручју разбију устаничке снаге. У припремама те офанзиве појачано је слање четника Недића и Драже Милаиловића из Србије на ово подручје, да изнутра покушају разбити устанак како би га војнички лакше сломили. Када окупаторским снагама то није пошло за руком предузете су мјере за припрему треће офанзиве, која је изведена у прољеће 1942. године на подручју источне Босне, Црне Горе и Херцеговине. Те мјере окупатора саме по себи говоре колико је устанак и НОБ-а била развијена на томе подручју и шта је тај крај представљао у то вријеме.

Та ситуација у источној Босни у Енциклопедији није адекватно приказана. Ни ситуација у Херцеговини није боље анализирана.

Није Морача боље поступио ни кад је оцјењивао ситуацију у источној Босни послје треће офанзиве у прољеће и љето 1942. године. Када каже да је »дошло до распада добровољачких и већине партизанских одреда« у источној Босни, казао је да су се на овом подручју одржала три ударна батаљона и Бирчански партизански одред, а у Херцеговини партизански одред са око 370 бораца...«. То је само дјелимично тачно. Нису била само три батаљона. То је, *de facto*, била бригада, која је до 2. августа имала назив Група ударних батаљона. Поред ова три батаљона и Бирчанског одреда, на Романији је остао један удар-

ни батаљон Романијског партизанског одреда, који је читаву 1942. годину фунгирао као организована војна формација и у децембру те године ушао у састав 6. источnobосанске бригаде. Поред тога, из Романијског партизанског одреда отишло је близу сто бораца у Прву пролетерску бригаду, а на Романији је дјеловало неколико партијских организација са више од педесет чланова. Партијска организација у Семберији је, такође, била врло јака и током 1942. године врло активно дјеловала.

Све су ово познате ствари у историографији НОР-а и револуције у Босни и Херцеговини, па мислим да их не треба посебно доказивати, што значи да аутор није довољно консултовао најновију литературу, односно остао је на својим ранијим сазнањима и сазнањима историографије из краја 60-тих и почетка 70-тих година.

Друго питање на које би желио да се осврнем јесте поглавље »Босна и Херцеговина у социјалистичкој Југославији« (стр. 215 Књига II), које је написала Редакција Енциклопедије Југославије за СР Босну и Херцеговину. Наиме, текст у овом дијелу одмах почиње чудном констатацијом да је Босна и Херцеговина »Социјалистичка федеративна република...« настала на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а »27. 11. 1943. године« у Мркоњић-Граду. Чуди ме како се могло написати да је Босна и Херцеговина основана као Социјалистичка и федеративна република. Још ме више чуди да су аутори написали да је Прво засједање ЗАВНОБиХ-а одржано 27. новембра 1943. године. Прије свега, морали су знати да је Прво засједање ЗАВНОБиХ-а одржано 25. новембра 1943. године, а још су више морали знати да је на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а Босна и Херцеговина формирана као федерална Босна и Херцеговина, а то значи да је она једна од федералних јединица федеративне Југославије. Босна и Херцеговина никад није ни настала, ни живјела као федеративна државна заједница.

Још једна констатација у овом дијелу текста је глупо сročена. Може се казати да је на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а основана федерална Босна и Херцеговина у саставу федеративне Југославије, али се не може казати да се оснивање Босне и Херцеговине као федералне јединице сматра »наставком некадашње њене средњовјековне државности...«, па макар се и додало да је то »на новим социјалистичким односима«. Кад је ЗАВНОБиХ доносио одлуку да се Босна и Херцеговина конституише као федерална јединица у саставу федеративне Југославије, делегати су, истина, имали на уму да је Босна и Херцеговина имала и има своју историјско-политичку традицију, али не само на основу тога што је Босна имала своју средњовјековну државу, него што је и касније, нарочито док је била под Аустро-угарском, имала статус из кога су произлазили и одређени елементи држав-

ности. Међутим, најважнији фактори који су утицали на руководство НОП-а, па и на делегате ЗАВНОБиХ-а, да донесу одлуку о конституисању федералне Босне и Херцеговине као равноправне федералне јединице у федеративно уређеној Југославији, били су:

— на подручју Босне и Херцеговине живе три националности — Срби, Муслимани и Хрвати и више националних мањина, односно народности. Са тако измијешаним становништвом ова земља није могла бити прикључена ниједној федералној јединици, а да не дође до политичких посљедица које не би ишле у прилог ни југословенским, ни босанскохерцеговачким народима. А ни до подјеле ове земље није могло доћи, јер би то било неадекватно рјешење, с обзиром на то да би тако народи Босне и Херцеговине били поцијепани, тј. не би остали у једној јединственој државној цјелини.

— у Босни и Херцеговини су много раније биле и гајене идеје о њеној аутономији и

— народи Босне и Херцеговине су масовно учествовали у НОБ-и и револуцији и поднијели велики, може се рећи и највећи дио терета који је произлазио из потреба материјалног снабдијевања НОБ и ПОЈ у борби против окупатора и домаћих издајника.

Према томе, делегати ЗАВНОБиХ-а, кад су доносили одлуку да се Босна и Херцеговина конституише као федерална јединица, ни у подсвијести нису имали идеју да треба обновити државност средњовјековне босанске државе и настављати некакав њен континуитет. Они су имали друге, принципијелније резоне, за конституисање федералних јединица у оквиру јединствене, на федеративном принципу уређене државе Југославије. Те принципе је утврдила КПЈ, а ЗАВНОБиХ их преточио у одлуку о конституисању федералне Босне и Херцеговине, након чега их је прихватио и АВНОЈ када је потврдио ту одлуку ЗАВНОБиХ-а. Ни у једном случају код конституисања федералних јединица, па ни у случају Босне и Херцеговине, није узимата у обзир чињеница да су неке од југословенских земаља биле некада феудалне државе па да их због тога треба конституисати као федералне јединице у новој Југославији.

Ево, то је неколико примједби на дио текста Енциклопедије Југославије који се односи на Босну и Херцеговину.

Расим Хурем

ИСТОРИЈА ПЕРИОДА 1941—1945. У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У Енциклопедији Југославије, издање 1962, енциклопедијска јединица »Босна и Херцеговина« не садржи историју периода 1941—1945. Та материја је садржана у енциклопедијској јединици »Југославија«, гдје је историја НОР-а и револуције изложена оквирно за цијелу Југославију. Стога није могућа упоредба текста из Енциклопедије Југославије, 2, Загреб 1982. с текстом из првог издања Енциклопедије (издање 1962). Може се рећи само то да ново издање Енциклопедије говори о НОР-у и револуцији у Босни и Херцеговини посебно, и то далеко шире него што говори прво издање. Аутор текста и у првом и у другом издању Енциклопедије је исти.

Прилог П. Мораче у новом издању Енциклопедије је доста добар. Разумије се, о њему се може и треба разговарати, критички, са жељом да неко ново, будуће издање Енциклопедије буде боље.

Ја ћу изнијети неке примједбе на прилог П. Мораче.

1. П. Морача прати развој НОП-а и НОВ-е у Босни и Херцеговини више површински, кроз низање појава и догађаја, а мање га прати као процес. Недостаје потребна дубина, цјеловитост и повезаност. То се нарочито односи на прву годину рата, од љета 1941. до љета 1942. године, која је битна за разумијевање процеса, прије свега са становишта тока и домета развоја НОП-а. Познато је да је то година постројавања и престојавања грађанских политичких снага у борби против устанка и НОП-а, као и година диференцијације снага у самом устанку. Средином 1942, у Босни и Херцеговини се углавном знало ко је на којој страни барикаде. С тим у вези, осврт на Покрајинско партијско савјетовање у Иванчићима, 7—8. јануара 1942, има смисла само ако се такав осврт даје и на Обласно партијско савјетовање за Босанску крајину у Скендер-Вакуфу, 21—22. фебруара 1942, и на Савјетовање у Фочи, 25. фебруара 1942, односно ако се говори о правцима развјетка који је наметнуо потребу да се таква савјетовања држе.

Такође, мишљење П. Мораче да је Врховни штаб НОП одреда Југославије, децембра 1941, послао Прву пролетерску бригаду, а и своје сједиште пренио у источну Босну да би у источној Босни спријечио четнике да разбију партизанске одреде и да стварају своје, четничке формације, као и његово мишљење да је њемачки окупатор, крајем 1941, тежиште својих акција против устаника пренио у Босну да би обезбиједио привредне потен-

цијале и саобраћајнице у Босни, није нетачно, али та мишљења нису довољна као научно објашњење. Наведене мјере, како једне тако и друге стране, израз су свеукупног одмјеравања снага, оне су дио цјелокупног тока догађаја на тлу Југославије и те мјере треба као такве и тумачити.

У вези с досад реченим је и периодизација коју П. Морача даје. Он се још давно определијелио за периодизацију по годинама, нпр. 1941, 1942, 1943. и даље и он се те периодизације и данас држи. Навешћу један занимљив примјер: на стр. 208, гдје говори о томе како је Савјетовање у Столицама, 26. септембра 1941, позитивно утицало на организацију партизанских оружаних формација, П. Морача наводи да је у Босни и Херцеговини формирано 10 НОП одреда. Тај податак се односи на крај 1941. и зато га П. Морача и узима. Он губи из вида да је стварање НОП одреда у Босни и Херцеговини у духу одлука Савјетовања у Столицама текло у непрекидном низу све до маја 1942, када је у Босни и Херцеговини било 14 НОП одреда (не рачунајући Шести крајишки НОП одред који је већ у фази стварања престао да постоји). Основ такве периодизације није објашњен. Гледано са становишта развитка процеса, крај 1941. не може за Босну и Херцеговину бити никакав хронолошки међаш. Он то, можда, може бити за Србију. Оно што се у Србији догађало новембра—децембра 1941. у Босни и Херцеговини се догађало априла—јуна 1942. И у Морачином опису НОР-а и револуције у Југославији, у првом издању Енциклопедије, види се да је, гледано са становишта тока догађаја, средина 1942. хронолошка граница не само за Босну и Херцеговину него и за Југославију у цјелини. Тако, између осталог, стоји да су ЦК КПЈ и Врховни штаб донијели, средином јуна 1942, одлуку да тежиште борбе пренесу у западне области Југославије и да ту, користећи повољан развој, образују ново жариште устанка општејугословенског значаја. То се види и из описа развитка НОР-а у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији и Македонији у другој половини 1942.

2. Нека закључивања П. Мораче не би могла да издрже озбиљну научну критику.

а) П. Морача пише да је на даљњи развитак НОР-а у Босни и Херцеговини у другој половини 1942. одлучујуће утицао поход пролетерских бригада у Босанску крајину (210). Научна истраживања су показала да је на даљњи развој НОП-а у Босни и Херцеговини у другој половини 1942. одлучујуће утицало и раскидање војно-оперативних веза партизана с четницима, као и споразуми органа НДХ и четничких штабова у Босни, склопљени у прољеће—љето 1942. Ти споразуми су произвели далекосежне политичке ефекте у корист НОП-а, како у српским, тако и у муслиманским и хрватским срединама. Уосталом, поход пролетерских бригада у Босанску крајину је директно побољшао

услове за развој НОП-а у овој области, али не и у источној Босни и источној Херцеговини.

Даље, П. Морача пише да су крупне војне побједи и успон НОП-а у љето и јесен 1942. омогућили брже продирање његовог утицаја у шире слојеве муслиманског и хрватског становништва у Босни и Херцеговини (211). Крупне војне побједи су заиста биле најмоћнији фактор развоја НОП-а и јачања његовог утицаја, али не само у муслиманским и хрватским, него и у српским срединама у Босни и Херцеговини. Како би се, иначе, могло објаснити то да у другој половини 1942. слабе позиције четника у свим областима Босне и Херцеговине, с тим што је та појава у некој области више а у некој мање изражена. П. Морача и сам каже да су у походу пролетерских бригада разбијене главне четничке формације и упоришта у западној и средњој Босни, што је преоштра оцјена. Тачно је ако се каже да су доласком пролетерских бригада, а и због компромитовања четника Д. Михаиловића због њихове сарадње са усташким властима, позиције четника у западној, а донекле и у средњој Босни уздрмане, а да су се четничке јединице деморалисале и постепено осипале. Битно је, међутим, да су позиције четника слабиле. Слично се догађало и у источној Босни, нарочито последице побједи партизана над четницима у борби на Малешевцима (Мајевица) 28. новембра 1942.

б) На стр. 211—212 стоји да је у љето и јесен 1942. ојачао утицај НОП-а у појединим градским центрима. Каже се да су особито у Мостару, Сарајеву, Бањалуци и Тузли у овом периоду дјеловале борбене антифашистичке организације. Таква констатација упућује на закључак да је то један нови квалитет у развоју НОП-а у тим градовима, што није тачно. Познато је да су борбене антифашистичке организације у наведеним градовима дјеловале и 1941. Што се тиче Бањалучке, управо је у другој половини 1942. развој НОП-а у овом граду био доста успорен. У питању су била бројна хапшења припадника НОП-а у јуну, јулу и новембру 1942.

ц) На стр. 123 стоји да је у другој половини 1943. »четнички покрет (је) био у распадању«. Слично, мада нешто блажу оцјену П. Морача је изнио на Симпозију о историјским претпоставкама Републике Босне и Херцеговине, одржаном у Сарајеву 1968. Оцјена П. Мораче је доста паушална. Тачно је да су порази што су их снаге НОП-а нанијеле четницима, у прољеће—љето 1943, као и истовремена промјена држања Велике Британије према четницима, узроковали то да је морал у четничким редовима у то вријеме слабио, а четнички утицај опадао. Али, ни ова оцјена се не може односити на крај 1943. Нова истраживања показују да је за оцјену стварне снаге четничког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1943. значајан и податак да је тај покрет успио да током 1943. одржи, а понегдје и ојача утицај у подруч-

јима у којима је иначе био присутан, као и да спроведе извјесне организационе мјере које су у неким подручјима довеле и до повећања бројног стања четника. Јасно је да до тог побољшања положаја четника не би дошло да њемачки окупатор, послје капитулације Италије, није у извјесном смислу промијенио однос према четницима Д. Михаиловића и да им није пружио помоћ и подршку.

П. Морача оцјењује да су муслимански грађански и вјерски кругови који су се залагали за аутономну Босну и Херцеговину, послје декларације југославенске избјегличке владе о обнављању Краљевине Југославије као федеративне државе (јуни 1943) и послје иницијативе Д. Михаиловића за сарадњу са »југославенски«
орјентисаним Муслиманима, тражили сарадњу и с четничким водством (213). Та оцјена није ничим поткријепљена. Напротив, досадашња истраживања показују да је Д. Михаиловић, преко Мустафе Мулалића, покушао да успостави сарадњу с тим муслиманским грађанским и вјерским круговима и да су ти кругови одбили позив Д. Михаиловића. Резултати тих истраживања су публиковани прије више година.

3. У прилогу П. Мораче су и неке празнине на које треба указати.

а) Злочини и жртве у Босни и Херцеговини су предочени крње, непотпуно. Помињу се масовна хапшења и убијања Срба и масовно протјеривање Срба у Србију, али не и доста бројно избјеглиштво Срба у Србију. П. Морача констатује да је у току устанка било »националистичких испада устаника«
и »масовнијих злочина над муслиманским и хрватским становништвом«
(208), али не прецизира да ли су те »масовније злочине«
чинили устаници или неко други. Даље, он ништа не пише о масовним четничким злочинима над Муслиманима у јесен и зиму 1941/1942. и касније. Остаје нејасно да ли П. Морача под »масовнији злочини«
над муслиманским и хрватским становништвом подразумева злочине устаника, нпр. масовни злочин устаника над муслиманским становништвом Кулен-Вакуфа, 6—7. септембра 1941, или злочине четника (припадника четничких формација) или, можда, злочине и једних и других. Такође, П. Морача не пише о бројном избјеглиштву Муслимана са села у градове Босне и Херцеговине, до кога су довели четнички злочини над муслиманским живљем на селу.

б) Мада је прилог П. Мораче насловљен са: НОР и социјалистичка револуција 1941—1945, револуционарне друштвене промјене вршене у оквиру НОБ-е нису у том прилогу уопште третиране.

НОР и социјалистичка револуција 1941—1945. су изражавали цјелокупност друштвеног кретања чија презентација захтијева шири приступ и шири поглед. На догађаје и збивања се мо-

ра гледати са свих страна. У том погледу П. Морача није досљедан. На такав закључак упућује и избор литературе која је наведена на крају прилога.

Може се рећи да енциклопедијска јединица: Босна и Херцеговина, дио који се односи на историју периода 1941—1945, у неким својим дијеловима није на нивоу научних достигнућа.

Мухарем Кресо

НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА 1941—1945. У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

За разлику од I издања Енциклопедије Југославије, у коме, у оквиру VI поглавља (ХИСТОРИЈА, св. II, стр. 37—56), и нема народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, јер се историја Босне и Херцеговине по том концепту завршавала почетком првог свјетског рата, односно пропаћу Аустро-Угарске монархије, у овом издању, сада у оквиру знатно проширеног V поглавља (ХИСТОРИЈА, св. II, стр. 76—129) народноослободилачки рат и револуција у Босни и Херцеговини 1941—1945. представљају једну од 12 не баш равноправних тема — посвећено јој је десет од 53 стране.

У односу на предславенско доба, средњовјековну босанску државу, османски период, те Босну и Херцеговину између два рата (1918—41) и Босну и Херцеговину у социјалистичкој Југославији, просторна заступљеност овог периода могла би се сматрати задовољавајућом. Међутим, то се не може рећи за аустроугарски период, јер је овом хронолошки ранијем, 40-годишњем периоду посвећено исто толико (14 страница) колико и трима посљедњим периодима укупног трајања од преко 60 година. Не улазећи у значај појединих периода и богатство процеса и промјена у њима, поставља се питање да ли је ова просторна скученост условила различит степен обраде и различит приступ у обради ових периода, или је коначно остварени простор резултат различитог приступа и степена обраде. Чини ми се да би закључци из поређења ова два поступка указали на могућност како да се добије још адекватнији и кохерентнији, до крајности сажет, а ипак цјеловит и конзистентан приказ историје Босне и Херцеговине. Не би се могло прихватити да је то резултат само насљеђа из I издања и ангажовања већег броја аутора за аустроугарски период.

У односу на II издање Војне енциклопедије (свеска I, стр. 763—783), гдје народноослободилачки рат, између осталог и због

карактера едиције доминира простором и заузима готово 12 страница насупрот 9 страница за све остале периоде, ствар стоји другачије. Наиме, ради се о, у суштини истом, за 1/3 скраћеном, преузетом тексту, насталом крајем шездесетих година. Основне слабости овог прилога и леже у том. С једне стране, то је, у основи, остао НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ, односно његова историја, а не цјеловита историја периода. Усвајањем наслова додавањем »и социјалистичка револуција« ништа се у садржају битно није промијенило, пошто се скраћења углавном односе на изостављање описа војних операција, а с друге стране, нису уважени резултати истраживања посљедњих десетак-петнаест година.

Које је све елементе требало још захватити (подсјетићу само на културу и промјене у економији) лакше је утврдити, него их обрадити и у овако кратак текст инкорпорирати, па ћу се задржати само на једном аспекту уважавања остварених резултата научних истраживања у овом оквиру. чиме је умањена иначе неспорна вриједност прилога. То је прије свега аспект окупационог статуса Босне и Херцеговине, који је овдје, и не само овдје, потпуно замагљен и, уз сва уважавања личности и укупног опуса аутора прилога, морамо рећи криво интерпретиран.

Ноторна је чињеница да је народноослободилачки рат могућ једино у земљи која је окупирана. Ову чињеницу, међутим, знатан дио југословенских историографа који се баве савременом историјом, када је у питању Југославија од 1941—1945. године, само дјелимично, само повремено и само условно уважавају. Наиме, кад говоримо о Југославији из тог периода као *цјелини*, онда се сви слажемо да је Југославија априла 1941. године окупирана, али се општа сагласност ту и завршава. Чим се пређе на разматрање статуса појединих земаља у оквиру Југославије, код бројних историографа уочавају се мање или веће разлике, које иду до тога да се неки дијелови Југославије и не третирају као окупирани, него чак као независни, и то без знакова навода. Уз то се баш сви не слажемо ни о броју окупационих сила, које су ту окупацију вршиле. Премда има подоста, посебно вани, и свјесних поборника теорије о правоваљаности окупације Југославије и њеној дебелијацији, о државама и државним творевинама, па и »независним« створеним на тлу Југославије, о »окупационим силама« које су и саме окупиране и тако даље и томе слично, овдје мислим искључиво на наше несавјесно и некритичко преузимање ставова којим је богата документација којом се у реконструкцији овог периода служимо, нарочито она непријатељске провенијенције. Овом скупу не треба објашњавати да је основни извор и прапочетак свих ових теорија у Хитлеровој шеми о разбијању Југославије као *државног појма* (*»als Staatsgebilde«*) и на њој упорно ствараној надградњи, на чему се у пропаганди и стварању привида ишло знатно испред могућности окупационих сила да замишљено и реализују.

Одсуство праве, научне критике условило је да су се временом ти некритички преузети туђи ставови у нас тако намножили и понављањем добили снагу прихваћене истине да, ево, продубљујући створену конфузију утичу и на синтетичке покушаје као што је овај о коме говоримо. То се прије свега односи на уводни дио, гдје је требало прецизно објаснити окупациони статус Босне и Херцеговине и изнијети окупациони режим и политику, те окупациони апарат с његовим војним и полицијским обезбјеђењем.

Сад да идемо редом:

1. Прилог почиње реченицом (и ријечју) о демаркационој линији »којом је послје априлског рата територија Југославије подијељена на *интересна подручја* Њемачке и Италије«. У прилогу се даље говори на више мјеста о овим *»интересним подручјима«* и *»интересним зонама«*, али се ни та подручја ни те зоне не дефинишу. У датом контексту појам¹⁾ интересног подручја, односно интересне зоне лоцира се у такозвану Независну Државу Хрватску, која се овдје, за разлику од варијанте у Војној енциклопедији, назива квислиншка, док у поменутом раду ни те оградe нема.

Дакле, ниједном ријечју и нигдје се изричито не каже да је Босна и Херцеговина окупирана, чак ни као дио окупиране Југославије. Умјесто тога Босна и Херцеговина је »укључена« у »квислиншку« Независну Државу Хрватску, у којој двије силе, »Италија и Њемачка« само осигуравају »своје позиције, првенствено експлоатацију њених рудних и других богатстава.« У прилогу нема, дакле, ријечи ни о *окупацији*, ни о *окупационом апарату* (који је ту заиста постојао), ни о *режиму окупације* и њеном *војном и полицијском обезбјеђењу*. Да то није случајно и да аутор јасно разликује окупационо од интересног подручја (или зону) види се по том што се *»италијанска (и само она) окупациона зона«* помиње само на једном мјесту (стр. 124, 2. стубац, 15. ред одоздо), што у оквиру југословенског маштаба и у времену кад је италијанско окупационо подручје у Хрватској и Босни и Херцеговини практично било сведено на његов анектирани дио. Умјесто тога, Италија и Њемачка у *»Независној Држави Хрватској«*, а једна од њих само у једној зони, задржавају *»своје гарнизоне«*, односно дислоцирају *»једну своју посадну дивизију и јединице за осигурање«*, опет *»ради експлоатације најважнијих рудних и других богатстава«*.²⁾

¹⁾ Надам се да ни овом скупу, а ни читаоцу, не треба објашњавати разлику између интересне сфере и окупације. Аутору, рецензентима и редакцији то је, такође, без сумње јасно.

²⁾ У контексту тако схваћеног (међународно-правног) статуса Босне и Херцеговине збуњујуће дјелује у каснијем тексту ту и тамо помињање *»присутних трупа окупатора«* (стр. 120, 1. стубац 36. ред одозго), притиска

Кад се из вида изгуби цјелина, кад се у први план умјесто окупационих сила извуче један од елемената њихове опште и окупационе политике, резултат мора бити неадекватна интерпретација основног услова у коме је вођен народноослободилачки рат и социјалистичка револуција народа и народности Југославије, а та неадекватност, ма колико и ма како иначе исправно објашњавали тај рат и ту револуцију у главама младих нараштаја, којима иначе то штиво намјењујемо, у најмању руку мора резултирати конфузијом, или анулирањем великог дијела напора да рат и револуцију адекватно објаснимо.

Срећом, наша историјска наука је и у овом погледу остварила бар почетне резултате. Да су они овдје узети у обзир битно би измијенили презентирану слику. Тако је јасно утврђено да бечка *демаркациона линија*, усвојена 21. и 22. априла 1941. године на састанку министара спољних послова Њемачке и Италије у хотелу »Империјал«, није разграничавала »интересна подручја« у Југославији, јер је она била окупирана, а у окупираној земљи се разграничавају окупациона подручја, него интересне сфере у југоисточној Европи. У Југославији је она ишла границом талијанског окупационог подручја (с њемачким и бугарским). Протезала се од врха Стичне на југословенско-талијанској граници и ишла до врха рта Матапана на крајњем југу грчког полуострва Пелопонеза, не дирајући у ранији талијански посјед Додеканеског архипелага, источно од ове линије. Тако су у талијанску интересну сферу ушли Јадранско и Јонско море с дубљим залеђем на Балканском полуострву, односно Албанија, са 1/3 Југославије и 1/2 Грчке, а у њемачку интересну сферу остали дио Југославије и Грчке, те Мађарска, Румунија и Бугарска.

Италија, даље, није могла подијелити »своје интересно подручје« НДХ »на три зоне«, како то даље у истом пасусу стоји. Италија је, заправо, пошто је претходно, такође једностраним актима утврдила статус дијелова свог *окупационог подручја у Југославији* (ради се о дијеловима Словеније, Македоније, Косова и Црне Горе), укупне површине од око 32.000 км², његов у то вријеме још споран остатак (од око 48.000 км²) подијелила у три *окупационе зоне*. Пошто је прва окупациона зона била одмах »анектирана« Италији, јасно је да она никад није ни била дио »Независне Државе Хрватске«. Уосталом она је, уз то, поред дијелова Хрватског приморја, Горског котара и Далмације, обухватила и Боку которску.

»окупаторских... формација« (стр. 121, 2. ред, 6 ред одоздо), »окупаторских гарнизона« (стр. 122, 2. стубац, 14. ред одоздо) и »труппа« (стр. 124, 1. стубац, 3. ред одоздо), те »окупираних центара« (стр. 124, 1. стубац, 12. ред одоздо), и тада само у контексту вођења операција.

То што се на једном мјесту (стр. 120, десни стубац, трећи пасус) изричито говори о »италијанском окупатору« и италијанској »реокупацији«,³⁾ као случајна недоследност може само збунити читаоце, пада пред изричитим констатацијама о »италијанској интересној зони у БиХ« (стр. 121, 1. стубац, 7. и 8. ред одоздо и стр. 122, 1. стубац, 6. ред одоздо, нпр.). Оно на страни 124, десни стубац, 15. ред одоздо, гдје се једини пут говори о »италијанској окупационој зони« — сада више није подручје? — у контексту излагања схватамо да се односи на укупно талијанско окупационо подручје у Југославији, јер »је тежиште дејства НОВЈ« тада помјерено не само према талијанском »интересном подручју НДХ«, него и према свим осталим дијеловима Југославије, окупираних од стране фашистичке Италије. Да је тако, потврђује и то што је ова квалификација везана за вријеме када је талијанско окупационо подручје у Хрватској и Босни и Херцеговини, а добрим дијелом и у Црној Гори, практично било сведено на његов анектирани дио.

2. Окупациона политика у Босни и Херцеговини (у првом пасусу) сведена је на сагласност Италије и Њемачке »да укључивањем БиХ у квислиншку НДХ, којој је препуштена цивилна власт, те предузимање »првенствено мјера за експлоатацију рудних и других богатстава«, у ком циљу на дијеловима територије БиХ задржавају и своје гарнизоне.

То што су сљедећа четири пасуса посвећена усташкој политици у Босни и Херцеговини и организацији власти било је заиста неопходно, али је изричито требало рећи не само да је то саставни дио окупационе политике и интегрални дио система окупационе власти, него и ту власт и начин њеног остваривања подробно описати, прије свега окупациону политику окупационих сила у Босни и Херцеговини. Овако, читаоцу остаје да, запљуснут напријед побројаним теоријама и интерпретацијама, закључи да те, поготову стране окупационе власти и окупационог апарата, те његовог војног и полицијског обезбјеђења у Босни и Херцеговини и није било, сем извјесног броја гарнизона који обезбјеђују одређен привредни интерес земље у чијој се интересној сфери налази одређени дио Босне и Херцеговине.

С обзиром на то да енциклопедијске јединице овај период историје у Војној енциклопедији (одакле је текст у суштини презет) обрађују на сасвим други начин када је у питању Словенија, Србија, Црна Гора, Македонија, па чак и Хрватска, макар и вербалним изријеком, не може се прихватити овако изузимање Босне и Херцеговине.

Одговарајућим истраживањима и у више радова објављено је да смо и у Босни и Херцеговини (и Хрватској) имали све

³⁾ На страну што се о »реокупацији« окупираног и не може говорити.

оне органе окупационе власти и видове војног и политичког обезбјеђења њемачке окупације као, на примјер, у Србији, односно талијанске окупационе власти као, на примјер, у Црној Гори.

Ту су њемачке обласне војноуправне команде — фелдкомандантуре у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци и Бихаћу, ту су и одговарајуће окружне и мјесне команде (Kreissskommandantur i Ortskommandantur), само што су се оне окружне овдје звале *плацкомандантуре*, као и, на примјер, у Црној Гори, а не отворено крајскомандантуре као у Србији. Ту су и њемачке полицијске области са својим окружним и среским командама, с полицијским станицама тамо гдје су биле жандармеријске станице Краљевине југославије, само што су их, поред њемачке полиције поретка у БиХ, посједали оружници НДХ, а у Србији Српска државна стража. И Босна и Херцеговина су биле прекривене оперативним одредима њемачке СС и полиције, чије је језгро чинио Гестапо, исто као и Србија у било ком другом дијелу њемачког окупационог подручја у Југославији. И тако даље и томе слично.

Од свега тога у Прилогу нема ништа, а констатација о проглашењу »територије НДХ јужно од Саве оперативним подручјем њемачких трупа« у овом смислу не значи ништа, поготову што није употребљен ни адекватан превод њемачке ријечи »*Operationsgebiet*«, која у међународном ратном праву има јасно значење и одговарајуће посљедице за становништво које се на њему налази, а прави наш превод је *војшина просторија*.

3. Већ смо напоменули да се о реокупацији окупираног не може говорити. Биће одмах јасније ако кажемо да се то односи на реокупацију талијанског окупационог подручја у Босни и Херцеговини крајем љета и у јесен 1941. године.

То би могло бити само у случају да је то подручје претходно стварно изгубило статус окупационог подручја и да је било напуштено од окупационих трупа. Пошто се ни једно ни друго није десило, (само у Херцеговини је остала једна дивизија), сматрамо да се и овдје радило о насједању привиду који је окупатор настојао створити, насједању привиду независности »Независне Државе Хрватске«. Постварењу тога привида иде у прилог и истицање да је та »реокупација« услиједила »на темељу споразума са НДХ од 26. VIII 1941,« дакле на темељу међународног споразума.

У вези с тим, поткрале су се и друге материјалне грешке. Помињу се друга и трећа зона. У југословенској историографији, а и талијанским релевантним документима, те зоне су и досад називане *окупационе зоне*. Међутим, сходно објашњењу на стр. 118—119, јасно је да су то за аутора друга и трећа зона *талијанског интересног подручја* у Независној Држави Хрватској, с чим се не можемо сложити. Овдје се поново инсистира да је друга зо-

на демилитиризована, али се не каже у ком смислу. По логици ствари, то би требало схватити апсолутно. Међутим, ваља нагласити да се она тако зове јер је римским уговорима у њој било забрањено НДХ да држи гарнизоне и изграђује војне инсталације и да је управо она била посједнута талијанским окупационим трупама за које је НДХ плаћала високе окупационе трошкове, исто као и за њемачке трупе на њемачком окупационом подручју.

Побољшању текста и потпуности прилога чини ми се да би допринијела и адекватнија периодизација, као и покушај да се дају укупни показатељи напора и ефеката. Напомињем само да од дванаест дивизијских војних формација у Босни и Херцеговини није поменуто пола (27, 38, 39, j 53. ударна дивизија, те Унска оперативна група и 3. дивизија народне одбране), а завршне операције су штуро приказане. У том оквиру, мостарска операција је временски сведена на једну етапу, а најважнија — сарајевска — није ни поменута.

На крају сматрам да се треба оградити од извјесних тонова у дискусији и пажњу Друштва (које се у ову важну заједничку акцију неадекватно и касно укључило) и научне јавности усмјерити на конкретна побољшања појединих прилога, што сматрам и основним циљем овог скупа.

Мухамед Филиповић

ОБЛАСТ ХИСТОРИЈЕ И ХИСТОРИОГРАФИЈЕ У ЕЈ — БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА*)

Поштовани друже Сућеска,

Вашим писмом од 4. маја 1984. године, обавијестили сте ме да Научна секција ДИ БиХ организује, дана 20. маја у 9,30 часова, дискусију о Прилозима из историје народа БиХ у ЕЈ, те

*) Ранији главни уредник Редакције Енциклопедије Југославије за СР Босну и Херцеговину, проф. др Мухамед Филиповић, није присуствовао скупу историчара 29. 05. 1984, али је поводом његовог припремања и одржавања упутио опширније писмо предсједнику Научне секције Друштва историчара Босне и Херцеговине, проф. др Авди Сућески. То писмо није презентирано учесницима ове расправе првенствено зато што је његов основни садржај видно излазио из оквира јасно и прецизно утврђене теме овог скупа.

Редакција Прилога је, ипак, стала на становиште да је ради ширег и цјеловитијег увида у односну проблематику овом приликом корисно објавити и поменуто писмо проф. др Мухамеда Филиповића, сматрајући се, истовремено, обавезном да изрази своје резерве према одређеним гледиштима и оцјенама његовог аутора.

ме истим писмом позвали да узмем учешћа у раду тог скупа. На позиву Вам срдачно захваљујем, а у складу с мојим писмом о истој ствари од марта мјесеца ове године, желим Вас упознати с мојим гледиштима о цијелом овом питању и да овим прилогом унеколико допринесем да се Ваша намјера оствари под што повољнијим увјетима. Своје гледиште ћу изложити у три дијела и то како слиједи:

1. Мишљење о сврси и значењу оваквих дискусија и о критеријима под којима би било могуће водити једну озбиљну знанствену расправу о предмету;

2. О условима и приликама под којима су рађени историографски прилози за Друго издање ЕЈ, чији је први том изашао 1980. године, а други 1981. године, док ће цијела серија од десет томова излазити још дуго;

3. О прилозима из тих области, њиховим ауторима и рецензентима прилога, те о опћем поступку и методи израде, припремања и редигирања прилога и њиховом штампању.

Ад. 1. Како сам, у своме писму од марта мјесеца ове године, нагласио начелни сам пртивник скупова који су организовани због разматрања и оцјене детерминираних радова цијелог низа људи и институција и то из следећих разлога:

а) Основни вид знанствене комуникације, а посебице критике одређених врста прилога у информативним публикацијама, а Енциклопедија Југославије је првенствено информатичка публикација, јесте критичка ријеч у одређеним стручним и опћим публикацијама те намјене. У тим условима и оцјену и похвалу, па и критичку ријеч, могуће је диференцирано и аргументовано изрећи, као што је могуће и водити одговарајућу расправу о питањима која могу бити евентуално спорна.

б) Скупови који у оваквим случајевима сложених подухвата у науци, долазе, *post hoc*, могу бити успјешни уколико су припремани на такав начин да у припремама тих скупова учествују и они људи који су радили одређени посао, те да имају прилику, прије расправе, изложити своја полазишта, увјете под којима су радили, критерије које су морали задовољити итд. У противном, може да се деси цијели низ неспоразума, који не могу, по правилу, допринијети ништа самој ствари, већ напротив, створити даљње неприлике.

ц) Карактеристично је да појава скупова професионалних организација, које се јављају као организатори одређених облика знанственог рада, води поријекло из совјетске праксе и да су они, по правилу, били облик контроле и притиска одређених политичких снага на знанствену мисао, о чему свједоче бројне дискусије о дјелима цијелог низа знанствених радника у СССР-у, из чега су проистекле немиле посљедице по знанствени рад. На-

равно, нико не мисли да у овом случају има имало таквих интенција, или да наши укупни друштвени односи дозвољавају стварање таквих односа, али се, такођер, поучен искуством одређених таквих расправа, нпр. разговор о Дедијеровим књигама или дискусије о прилозима из књижевности у ЕЈ у организацији Удружења књижевника БиХ, не могу отети утиску да остаци, тенденције или неспоразуми на тој линији, а то значи прије свега политичке, а затим личне рачунице, у оваквим случајевима нису искључени.

д) Тешко је, готово немогуће, практично организирати расправу о више стотина прилога, које су радили бројни аутори из БиХ и цијеле Југославије, на једном оваквом скупу и уз нужно учешће и тих аутора, те њихових рецензента и других људи који су били повезани са процесом њиховог рада. Такве дискусије, које су нужно крће и у погледу садржаја и у саставу, а особито у погледу учешћа самих аутора, своде се на дискусију о само неким прилозима, чиме се чини неправда ауторима осталих прилога, уколико је тон расправе позитиван, а у обратном случају, наравно, онима чије се дјело узима у фокус. При томе се обавезно губи из вида да је Енциклопедија једно јединствено дјело.

е) Веома је тешко одредити и угао приступа оваквим дјелима. Наиме, сви ми знамо да су енциклопедије информацијска, а не првенствено актуелно знанствена дјела и да оне настају, те да се за њих пишу прилози, под специјалним увјетима нужде информатичког приступа, методе излагања и критерија, што захтијева, прије свега, да се та дјела разматрају и са тог стајалишта, те да се њихова знанствена основаност проматра првенствено из угла принципа знанствене информатике, а не из угла специфичности знанствене обраде неких појава у текућој знаности.

Сви горе наведени разлози и многи други, које у овој прилици не желим износити и који нису најважнији, упућују ме на скептичан однос према Вашој намјери и самој дискусији, мада јој нипошто не одричем најбоље и највише моралне, знанствене и педагошке интенције. Мимо наших интенција, ствари често могу да се крећу по својој сопственој природи, те се у овим примједбама има у виду управо та природа ствари, а не интенције људи, за које вјерујем да су најбоље.

Ад. 2. Израда једног таквог дјела, какво је Енциклопедија Југославије велики је и замашан знанствени, културни, финансијски и организациони подухват. Као такав, тај посао је одређен многим опћим моментима и увјетима. Ти увјети могу се, пак, разложити на три главне групе увјета и то:

- а) Знанствени увјети;
- б) Организацијски увјети;
- ц) Опћи друштвени и финансијски увјети,

Знанствени увјети израде енциклопедије могу се, исто тако, разложити на своје моменте и то: (прво) опћи знанствени развој и развој у појединим знаностима, као опћи предувјет за израду самог дјела, те (друго) специфични енциклопедистички информатички увјети, који одређују начин, вријеме и критерије презентације материјала који је елабориран.

Због потреба јаснијег сагледавања саме ствари, ми ћемо ове двије врсте знанствених претпоставки израде енциклопедије, изложити. Први, опћи увјет приређивања једне квалитетне енциклопедијске публикације јесте одговарајући степен знанственог развоја у оној земљи која предузима такав сложени знанствени покушај. У овом случају ради се о степену развоја историографије у Босни и Херцеговини и њеној способности да алиментира енциклопедистику и пружи знанствену основу за израду прилога из одговарајуће области. Стање историографије у БиХ, како је познато, а особито детаљно и критички приказано у публикацији »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине 1945—1982«, у издању АНУБиХ, Посебна издања, књ. LXV Одјељење друштвених наука бр. 12, није нимало повољно. Прилози у тој публикацији показују да су остварени одређени напреси у многим областима, али исто тако и да је опћи развој ове науке далеко иза потреба друштва, знанственог рада и културних потреба босанскохерцеговачке средине. Прилози и дискусија на том савјетовању, такођер, показују да је стање критично управо у најважнијим, најмање освијетљеним и елаборираним периодима. Иако немамо детаљних прегледа, осим веома вриједне Библиографије југословенске оријенталистике, из пера Бисере Нурудиновић, ипак се из цјелокупне елаборације и других извора види да особито заостају проучавања османског и периода старе босанске државе, тј. раног периода словенске историје на тлу Босне и Херцеговине. Према подацима Р. Петровића, у наведеном периоду је штампано 20 монографских дјела из области историје БиХ, од чега је мањи дио оних која се односе на ова два периода. Одбрањено је и 14 теза из области историје БиХ и још 8 оних које, поред главне теме, обрађују и БиХ. Фонд за науку, односно СИЗ науке БиХ, финансирао је у наведеном периоду 47 радова из историографије, од којих су неки из области истраживања извора за Хисторију народа БиХ, али који нису сви реализирани, нити су као објављене монографије или извори доступни јавности. У ове је активности СИЗ уложио 10.889.800,— динара. К томе се има додати и онај дио средстава којима је финансиран пројект »Хисторија народа БиХ« у режији Комисије за историју народа БиХ АНУБиХ, те средстава која заједница даје за рад института који у цјелости или дјелимично раде и на проблемима повијести БиХ, као што су Центар за балканологију, Земаљски музеј, Оријентални институт, Институт

за историју, те други институти и архиви, као што су Архив БиХ, Архив и Институт за историју у Бањој Луци и другдје. Исто тако, значајан допринос развоју истраживања дали су и листови и часописи, као што су Гласник ЗМ, Годишњак ДИБиХ, ПОФ, Гласник архива и друштва архивиста, Прилози Института за историју у Сарајеву и публикације, као што су *Mopumenta Turcica*.

Међутим, иако постоји, истина тек развијена и још недовољно оспособљена и кадровима и искуством и средствима, мрежа институција и гласила, може се рећи да она, као и уложена средства, не дају одговарајуће резултате, а особито да такве резултате нису давали све до посљедњих пет-шест година. То показује чињеница да је релативно мали број дјела настао из области које су кључне, с једне стране, док се, с друге стране, показује да у неким другим срединама, рад на питањима, нпр. средњовјековне повијести БиХ, стоји исто тако добро или и боље него код нас. Фонд дјела из периода националне повијести, која је овдје највише важна, релативно је мали и своди се на радове А. Бабића, Д. Којић, П. Анђелића и М. Вега, те у новије вријеме неких млађих. Може се рећи да многи аспекти наше средњовјековне повјести нису освијетљени, те да осим радова Д. Којић о градовима и њиховој активности, Анђелића о тврђавама, гробовима, печатима и сл., те М. Вега о питањима ране повјести Хума и другим питањима, ми немамо довољно ни монографских, а посебице синтетичких дјела из ове области. Ту још увијек стоји као једина основа синтезе рад А. Бабића. Може се рећи да ни објављивање извора не стоји много боље. Покушај ЗМ да изда све средњовјековне натписе није доведен до краја а све остало је остало спорадично, па се извори за средњовјековну босанску повјест још увијек налазе разбацани и дјелимично неоткривени и некаталогизирани, а приједлог М. Шуњића да се они издају у једној едицији није наишао на пријем.

Још је, може се са сигурношћу рећи, теже стање са историјом БиХ за вријеме османске власти. Ту је стање изучености извора теже. Многи извори, поглавито они турске провенијенције, уколико су и пронађени и снимљени, нису ни из далека изучени нити опремљени за употребу. Осим Крајишта Исхабега Исхаковића, Области Бранковића, Херцеговачког дефтера из 1427. и Албанског дефтера, којег је Н. Филиповић приредио за штампу прије смрти, ништа није доступно широј научној јавности, нити је операбилно за научну употребу. Све то је још увијек на диспозицији појединаца и чини њихов лични фонд извора. Та ситуација и недостатак било какве институције која би се бавила проучавањем повјести БиХ под Турцима, јер то Оријентални институт није и не може бити, условило је да из ове области имамо веома мало радова, како монографских, тако и синтетичких. Ту смо још увијек упућени на монографије Кре-

шевљаковића о капетанијама у БиХ, Шабановића о босанском пашалуку, која није довршена, Сућеске о ајанима, Ханџића о Тузли и околини у XVI стољећу, Ђурђева о православној цркви под османском влашћу, Васића о мартолосима и Аличића о уређењу босанског ејалета, те на неке важне, али мање, радове Н. Филиповића, Б. Ђурђева, А. Сућеске и А. Ханџића о османском феудализму, порезима и царинама и сл. Постоји, истина, доста чланака и расправа о неким питањима, али они са стајалишта укупне способности наше историографије да даје синтезе, нису од већег значаја.

Описано стање зорно показује да БиХ опћенито заостаје у раду на овом периоду историје, али је ту и мањи интерес осталих центара, па је и ситуација знатно тежа, јер се недостатак радова босанских аутора не компензира постојањем евентуалних паралелних радова у Београду, Загребу, Љубљани, Титограду, Скопљу, Приштини или другдје. Поузданог основа за једну сигурну слику, рађену према захтјевима информатике, овдје нема, па се у сваком покушају да се она да морало комбинирати сопствено истраживање и постојеће знање.

Проучавање претисторије и ране историје на тлу БиХ је много боље и темељи се на систематском и дугогодишњем раду двије значајне институције, тј. Балканолошког института, данас Центра за балканологију и Земаљског музеја. Готово стогодишње искуство, велика традиција, добар рад претходних генерација, организованост и подвргавање знанственим критеријима, те повезаност са одговарајућом научном јавношћу у Југославији и иностранству, допринијели су да је овај период релативно детаљно истражен у радовима Трухелке, Радимског, Фиале, Чрешошника, Баслера, Бенца, Марића, Човића, Папалића, Бојановског, Имамовића и других бројних научника, археолога и историографа, из чега је изашла и значајна синтеза Праисторија на тлу Југославије, која може бити поуздан ослонац за информатичке елаборације, какве су нужне енциклопедијама.

У мањој мјери и не тако дуготрајно и систематски засновано може се рећи и да је било истраживање наше новије историје. Може се рећи да је област националне историје XIX стољећа понајбоље истражена, као и прве године XX стољећа. То се види по бројним радовима Х. Капиџића, Ф. Хауптмана, М. Екмечића, Н. Шехића, Е. Реџића, М. Имамовића, И. Хаџибеговића, Д. Јузбашевића, Г. Шљиве, Б. Маџара и бројних других аутора, који су израдили цијели низ значајних монографија и аналитичких радова у којима су многе стране овог периода доста детаљно истражене и освијетљене. То се односи и на економску, и на политичку и на идејну, односно културну историју овог периода. Радови из историје XX стољећа Е. Реџића, Н. Шарца и Н. Шехића и др., чине основу и стварају могућност да се овај

период наше повјести доста успјешно прикаже. Осим, тога, овај период побуђује и веома широк интерес хисториографа осталих наших центара, па је ту опће стање изучености и расположивост материјала и кадрова далеко већа. Свако онај ко се нашао пред проблемом приређивања једног сложеног информатичког дјела, каква је ЕЈ, која је специфична врста енциклопедије, тј. национална енциклопедија, те који је знао да се историја народа БиХ мора дати кроз више врста хисториографских информација — синтетичке приказе, аналитичке приказе, приказе личности, приказе појава и покрета, приказе појмова, дјела и значајних повјесних творевина, што све заједно чини приказ историје једне земље у енциклопедији — те ко је имао на уму да се ради о другом издању, које је у великој мјери одређено концептом и реализацијом првог издања, морао је да узме у обзир ово стање наше хисториографије и да рачуна с њим. У тој ситуацији се нашла и РР ЕЈ за БиХ и она је била свјесна нимало ружичастог стања. Она, наравно, није могла да рачуна и на још један додатни моменат, који битно карактеризира нашу хисториографију. *Тај додатни моменат испољио се као потпуна неорганизираност њених снага и институција и, нажалост, као опструкционизам у понашању неких њених протагониста, који се у својим негативним својствима испољио понајвише у цијелој непријатној историји израде Историје народа БиХ у АНУБиХ, али је веома много утицао и на рад РР ЕЈ за БиХ, када се тиче хисториографије.*

Друга, знанствена претпоставка за израду одговарајуће енциклопедијске публикације састоји се у познавању и досљедном провођењу принципа на којима се такве битно информатичке публикације раде.

У овом погледу ваљало је имати на уму да се овдје ради (а) о посебној врсти енциклопедије, тзв. националној енциклопедији, која није чест облик енциклопедијског рада, (б) да се овдје ради о другом издању такве публикације, које је ограничено у погледу могућих промјена садржаја и које захтијева посебан поступак у раду, те (ц) да се ради о публикацији која повезује цијели низ хисторијских и културних токова развоја у нашој земљи, што се изражава у постојању десет редакција, од којих осам републичких и покрајинских и двије специфичне, које морају синхронизирати свој рад и у погледу садржаја и у погледу рокова израде, што значи да постоје *vis* мајор ситуације за сваку редакцију, тј. ситуација када, због проблема било које врсте који се јављају у раду једне редакције, не могу да чекају остале редакције нити цијела публикација.

Специфичност националне енциклопедије састоји се у томе што она покушава да принцип приказа цјелокупности примјени на релативно уско подручје националног живота. Ту се преплићу национални и територијални принцип излагања. Тај мо-

менат је био релативно тешко провести у односу на историју БиХ, јер је њен национални развој специфичан. Енциклопедија захтијева да се у оквиру њених текстова дају једноставне, сажете, те, специфичне и сигурне информације, које, када се свака од њих узима појединачно, представљају тек дио укупне релевантне информације. Ако се таква информација односи на недовољно предметно издиференцирану материју, те ако она не извире из претходно елаборираних синтетичких и аналитичких радова, онда је веома тешко остварити основни захтјев информатике, тј. да цјелина приказа, која се остварује кроз цјелину дјела, буде јасна, прегледна, сигурна, без оцјена и упитности, какве су могуће у знанственом раду на одређеним питањима.

Сви ови проблеми дошли су до израза и у првом издању ЕЈ, у оном дијелу који се односи на БиХ. То се види по карактеристикама основног концепта тог издања, затим карактеру прилога из историографије у њему. У концепцији је то издање полазило од става да БиХ не представља историјскокултурну цјелину, што се одразило понајвише на прилозима из историографије, који су рађени на начелу мозаичности, а не историјске цјелине. Исто се односи и на национални аспект тог издања, које не познаје национални идентитет Муслимана.

Израда овог издања, поред потребе да се изради потпуно нови приступ, али који је ограничен у погледу могућности лимитом на 40% укупних могућих измјена, налагала је синхронизацију рада са осталим редакцијама, гдје се РР за БиХ нашла у најтежем положају, због чињенице да су промјене у оквиру њеног програма биле највеће, а чињеница да се гро материјала морао приредити управо за прве три књиге, створио је услове који су захтијевали форсирани рад. Све је то оптеретило рад редакције великим тешкоћама које су се изразиле у појачаним организацијским проблемима.

Организацијски аспект рада на енциклопедији произилази из чињенице да је рад на оваквим издањима веома сложен организацијски подухват. Поготово у увјетима нашег система који жели да очува самосталност сваког повјесног и културног субјекта и да, уједно, буде ефикасан. Мора се рећи да у БиХ нису постојале основне претпоставке за организацију рада на изради енциклопедије. Није постојала традиција ни организација. Рад на изради првог издања био је слабо организиран и садржао је бројне недостатке. Никаква архива или подаци о раду на првом издању нису постојали, бројни спорови са ауторима нису разрјешавани, због чега су се десила касније бројна одбијања сарадње. Просторије нису постојале и добивене су тек после четири године рада. Тако се може рећи да основни увјети за рад нису постојали и да су морали бити изграђивани током самога рада.

Други значајан аспект организацијске природе проистицао је из специфичности саме организације рада на Енциклопедији. Енциклопедија је издање Лексикографског завода, а РР за БиХ је организацијски дио тог завода. РР за БиХ је била више један друштвени орган, него ли стварна редакција са свим правима уређивања едиције, јер је једино ЦР у Загребу имала право стварног уређивања едиције, тј. примања и одбијања текстова, аутора и сл. РР је у великој мјери била неке врсте сервис ЦР. Не умањује ништа на томе односу чињеница да је у раду било доста разумијевања, али онда када га није било, однос је садржавао потпуну подређеност РР ставовима ЦР. Такав однос је увјетовао да се сви текстови изнад 30 редова, а то су сви релевантни текстови из историографије, шаљу свим осталим редакцијама као и ЦР, на рецензирање и нису могли бити усвојени без сагласностј свих. Трећи, организацијски увјет за дјелатност био је стање наше сопствене организираности на одређеним секторима знанственог рада. У том погледу искуства из рада на енциклопедији су крајње негативна. То се односи на многе области, а посебице на историографију. *Настојање да се створе неопходни увјети и организационе претпоставке за рад на овом пољу, кроз организирану сарадњу са неким институтом, нису успјели. Ни удружење историчара није било показало никакав интерес за то питање. Тако оно није организирано дискусију о првом издању, што би свакако било од користи, нити се позабавило припремама за израду другог издања. Показало се да субјективизми, несређени лични односи и замјерке, одсуство организације у раду на Историју народа БиХ, личне нетрпељивости појединаца и одређени бојкот чак и саме идеје да се ради нешто што би личило на историјски приказ развоја БиХ као државне, територијалне и културне цјелине, има своје отпоре, а ти су се изражавали у одбијању неких од најзначајнијих историографа да раде на тим пројектима. Тако први уредник за историју (до 1979) проф. др Бранислав Бурђев није успио организирати израду нити једног текста за овај дио. Напустивши Сарајево, Бурђев је оставио издање у нимало завидној ситуацији, а у вријеме већ приспјелих рокова за израду текстова.*

Може се рећи да су опћи и посебни организацијски увјети за овај рад били више него слаби и то не због подршке и помоћи, финансијске и моралне, друштва, већ због стања организације на пољу науке које код нас влада и због недостатка професионалне и грађанске одговорности код многих наших научника.

Опћи друштвени и финансијски увјети за рад били су углавном добри. Постојао је несумњив и велики интерес органа Републике БиХ за овај рад и њихова спремност да помогну и нађу рјешења за постојеће проблеме, као што су питање просторија, што је дефинитивно ријешено и питање обезбјеђења финансирања нашег удјела у трошковима издања.

Ако су опћи увјети и друштвена помоћ били присутни, може се рећи да организација рада и односи у току израде нашег дијела ЕЈ нису били најповољнији, да су били комплицирани и да су захтијевали много непотребног рада, те да нису постојале неопходне институције како би рад РР био самосталан.

Међутим, специфични знанствени и кадровски увјети за рад, а особито на историографији, били су најнеповољнији. Већ је доста речено о опћем стању науке код нас и одразу тога стања на рад на овом издању. Али, када се има у виду да је проф. др Ђурђев, као први уредник за повјест, напустио редакцију после четири године рада, са изјавом да се овдје не може ништа постићи и да ваља обновити старо издање, када се има у виду да су најпознатији научници из само њима познатих разлога одбијали да сарађују, као нпр. Д. Којић за средњовјековну повјест, Н. Филиповић, А. Сућеска и М. Васић за период османске повјести, те да су неки неопходни стручњаци из новије повјести, такођер, били одбили да раде и ангажирају се на овом пројекту, онда се види колико су субјективизам, одсуство организације и непрофесионализма били присутни код наших научника и каква је то кочница била у раду било на овом, као уосталом и на другим пројектима који су у БиХ били подузимани.

Ад. 3. Област историографије заступљена је у оваквој једној енциклопедији, каква је ЕЈ, веома обилно. Наиме, излажући и имајући за циљ да прикаже укупан повјесни напор народа и народности наше земље у материјалној, културној и осталим областима производње живота и рада, ова енциклопедија добар дио свога материјала и црпе и ослања на резултате историографије. Мора се поћи од чињенице да је историографски приступ присутан, а резултати историографије служе као основа за излагање у низу области, као што су:

- област становништва са историјом демографских промјена,
- етнолошки аспект структуре становништва, народи и народности,
- економска историја у свим доменима производње, промета и потрошње,
- приказ настанка и развоја институција просвјете, културе, здравства, науке и других области надградње,
- приказ појединих историјских појава и институција, покрета и идеја,
- приказ развоја књижевности, филозофије, правне мисли, обичаја, музике и ликовних умјетности итд.,
- приказ појединих личности наше повјести, краљева, кнезова, династија кућа и сл.,
- приказ појединих правних и других института и односа насталих током наше повјести,

- приказ настанка и развоја градова, утврда, значајних свјетовних и сакралних грађевина и њихових твораца,
- приказ развоја цркава и религијских покрета,
- приказ појединих политичких покрета и идеја, те најзад
- синтетички приказ појединих периода развоја политичке повјести.

Све ове информације представљају систем информатичких јединица које само заједно представљају излагање материје повјесног развоја БиХ у Енциклопедији. Никако се та материја не може свести на само онај штури синтетички хронолошки приказ остварен у тзв. *shemi* Босне и Херцеговине.

Писац ових редова, као уредник, није сматрао опортуним објављивање овог сепарата у датој форми. Његова идеја била је да се сав материјал о БиХ објави у сепарату и то у свом интегралном обиму и облику, тј. у ширим верзијама које је уредник и договарао са ауторима. Било је, наиме, могуће предвидјети да ће објављивање сепарата у овом облику, тј. редуцираног само на *shemi*, изазвати бројне неспоразуме и концентrirати пажњу многих на само мали дио и то специфичан дио информација, особито оних историографског карактера, што се и показало већ у дискусији о књижевности. Међутим, они који су одлучивали о томе нису уважавали мишљење људи који су имали стварну компетенцију да о томе суде и који су могли предвидјети одређене посљедице. То не значи да се овим негира значај ове публикације, само се указује на њену ограниченост и могуће неспоразуме, уколико се све своди на њу. А за нас је управо карактеристично да се интерес за Енциклопедију не јавља органски и логично, јер је друга књига са прилозима које садржи и сепарат, изашла већ 1981. године и нико досад није о њој рекао ни једну критичку ријеч, али када се појавио сепарат, о њему сви журе да кажу своје мишљење. То се не може сматрати нормалним за критерије знанственог рада и комуникације којој је интерес знаности у првоме реду, односно којој је интерес знанственог напретка првенствен интерес. Предузимање израде другог издања ЕЈ, са стајалишта БиХ, значило је прије свега нужност темељите оцјене првога издања. Та оцјена је вршена помно и темељито, а што се тиче историографске материје, она је вршена од стране тада најбољих стручњака за ту област које је успио ангажирати проф. др Ђурђев. Он сам је вршио примарну оцјену, а посебно су мишљење о неким дјеловима дали проф. Н. Филиповић, проф. А. Сућеска и други. Када су дошли на ред чланци из тзв. *sheme* СРБиХ и тада је вршено накнадно процјењивање и цјелине приказа материје у првом издању, а и појединих прилога. У том смислу је констатовано да, нажалост, интер-

претација ове материје у првом издању пати од бројних недостатака. Највећи је свакако био у томе што БиХ није у својој историјској пројекцији дата као цјелина, него је то учињено само за средњовјековну босанску државу и, донекле, за турски период, гдје су из пера проф. А. Бабића и др. Х. Шабановића написана два хронолошка приказа. Да би се нагласила државност Босне из тог периода додат је Бабићевом приказу и посебан чланак о босанској канцеларији, те о цркви босанској, Шабановићев приказ није узео у обзир друштвене односе у Босни за турске власти, нити класне односе у њој, те одговарајуће борбе у XVIII и XIX стољећу. Остали периоди националне повјести били су конципирани као низ есејистичких приказа појединих покрета и проблема, чиме се наглашавала чињеница да не постоји континуитет у њеном националном повјесном развоју, а што је било и наглашено одрицањем националног идентитета Муслимана. Остали прилози су били доста произвољно конципирани и то уз доста снажно присуство идеје о Босни као земљи куриозитета.

Сви рецензенти, чије је мишљење РР тражила, сложили су се, као и сама Редакција и тзв. консултативна група, да је нужно писати нове прилоге за период средњег вијека, за османски период и за све периоде новије повјести. Због наведеног разлога (одлазак уредника) са ангажирањем писаца се каснило, а и одбијање бројних аутора да пишу и сарађују на изради текстова довело је Редакцију у дилему да остави старе текстове или да ангажује вољне и расположиве снаге. Друго рјешење је било логично и неопходно, те се Редакција одлучила да повјери израду текстова постојећим снагама које су биле вољне да раде. На тај корак Редакција се одлучила из сљедећих разлога: (1) што је природно да наша средина изради сама о себи историографски приказ; (2) што је логично да се ангажирају снаге које постоје, што су те снаге способне за тај задатак и што је логично да средина добија и кроз овај приказ слику о себи; (3) што је за нас било неприхватљиво да пристанемо на присилну имобилизацију и извјесну капитулацију оним снагама које су нам сугерирале да нисмо за то способни и да морамо пристати да нам развијеније средине пишу нашу историју. Тако смо и ангажовали слиједеће ауторе:

— претисторија и стара историја: Ђ. Баслер, А. Бенац, Б. Човић, З. Марић, Б. Пашквалин, Н. Милетић;

— средњи вијек: М. Вего;

— османски период: А. Аличић;

— нова повјест: М. Имамовић, Н. Шехић, И. Хаџибеговић, В. Чубриловић, Б. Глигоријевић, П. Морача.

Рад на текстовима био је сложен и тежак и подразумијевао је процес оцјене и у РР за БиХ и у свим осталим РР, већ

према мањем или већем њиховом интересу за одређени период. Рецензенти текстова били су: А. Бенац, Н. Шехић, С. Ђирковић, Р. Самарџић, Ј. Шидак, Н. Клаић, Ст. Кесић, Д. Јанковић, Б. Павичевић, Т. Мацан, Б. Глигоријевић, М. Бојић и др.

Сваки текст разматрала је ЦР ЕЈ, као једина надлежна да одобри прихватање и штампање текстова, а знатну помоћ пружила је у раду и ужа редакција у саставу: Н. Диздаревић, Х. Грапчановић, Х. Иштук, А. Бенац, Н. Бабић, Н. Шарац, В. Савић и М. Филиповић, која је имала задаћу да размотри евентуалне спорне моменте и да помогне у налажењу најповољнијих рјешења. Мора се рећи да су сви аутори показали максимум залагања, труда и кооперативности, односно да су настојали да све примједбе и бројне сугестије рецензената и редакција усвоје и да их примјене у редиговање текстова. Иако су увјети за рад били тешки, рокови кратки, а систем рада неодређен и нејасно прецизираних релација, овај посао је на вријеме и са доста успјеха остварен. И овдје треба поново одати признање ауторима прилога због њиховог пожртвованог рада и спремности да прихвате тешке услове и ризике оваквог рада и могућег неразумијевања тог посла. У цјелини се може рећи да је израда текстова за ЕЈ, који се односе на БиХ, а што подразумијева рад великог броја људи на цијелом низу различитих прилога, обављен тачно и на вријеме, да је изведен под веома тешким увјетима и уз поштовање специфичности рада на информатичким дјелима, уз присуство извјесне и неоправдане пасивизације, ако не и бојкота цијелога овога рада, од стране више угледних научника историографа, који није био мотивиран ни самом материјом, ни условима рада ни односом Редакције према њима. Посао на писању текстова је извршен уз поштовање свих основних принципа знанственог рада у овој области, тј. у области енциклопедистике. Свака конструктивна критичка мисао, која би указивала на енциклопедистичке и информатичке пропусте ових публикација, која би настојала да унаприједи наше познавање историје БиХ у било којем периоду, те која би поштовала све битне претпоставке и услове под којима је Енциклопедија Југославије рађена, а понајвише чињеницу да она као цјеловито дјело није још изашла, те да њен историографски дио не може да се сведе само на приказе историје БиХ у тзв. shemі БиХ, може да буде од знатне користи за наш даљњи рад. Особито уколико критика буде покушала да сагледа разлоге и узроке постојеће неорганизираности наше науке на пољу повјесних истраживања и рада.

САВЈЕТОВАЊЕ ПОВОДОМ 40-ГОДИШЊИЦЕ ФОЧАНСКИХ ПРОПИСА

Расим Хурем

О УОПШТАВАЊУ НЕКИХ ИСКУСТАВА НАРОДНООСЛОБО- ДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ ВРШЕНОМ У ТОКУ ФОЧАНСКОГ ПЕРИОДА НОБ-а*)

У току народноослободилачког рата у неким крајевима Југославије, у одређено вријеме, постојале су повеће слободне територије на којим је, по правилу, боравило и руководство НОП-а Југославије. Постојање тих слободних територија изражавало је не само моћ партизанских снага, него и домет у развоју народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе. Ослобођена територија и вријеме њеног постојања, као и домет у развоју рата и револуције што су га та територија и то вријеме изражавали, кондензовани су у одређеном имену, у одређеном појму, као што су: ужичка република, дурмиторска партизанска република, фочански период (фочанска република), бихаћка република итд. Та имена, ти појмови се често разумијевају и као етапе у развоју народноослободилачке борбе народа и народности Југославије.

О овим етапама, односно о разним елементима развоја народноослободилачког покрета у току тих етапа, односно о развоју народноослободилачког покрета на дотичним територијама у датом времену доста је писано. Томе су посвећивани и посебни симпозији:

1. Научни скуп на тему Прво засједање АВНОЈ-а, одржан у Бихаћу 4—6. октобра 1966;
2. Научни скуп »Дурмиторска партизанска република 1941—1942«, одржан у Жабљаку 24—26. августа 1977;
3. Научни скуп »Ужичка република« одржан на Златибору 12—14. октобра 1977;
4. Округли сто »40 година Фочанских прописа«, коме ми овдје присуствујемо.

Публиковани су зборници радова који су изложени на овим научним скуповима. Надам се да ће и научни материјал с овог округлог стола бити објављен.

*) Реферат који је аутор поднио на Округлом столу »40 година Фочанских прописа«, одржаном у Фочи 15—16. октобра 1982.

Наводим неке важније радове који су у цјелости или једним дијелом посвећени анализи тока и домета развоја НОП-а и НОБ-е народа и народности Југославије у датом временском периоду и који дају историјску оцјену тог домета развоја.¹⁾

Интересантно је питање шта у дијалектичком реду ствари значи тзв. фочански период. Може се поставити и питање да ли тај период има своје посебно значење у смислу у ком ја овдје говорим, или је, можда, значење фочанског периода садржано у значењу дурмиторске партизанске републике, с којом он има временску коинциденцију.

На ово питање, које је доста сложено, није једноставно одговорити, али мислим да је вријеме да се на то питање покуша одговорити.

Настанак Фочанских прописа, Фочански прописи као правни докуменат и значење Фочанских прописа у свеукупној изградњи народне власти је у уској вези с цјелокупним процесом развоја НОР-а и револуције у Југославији, односно дио је тог процеса. Тај процес је у фочанском периоду био веома динамичан. Стога је научна расправа о фочанским прописима могућа ако се и битни елементи тог процеса научно ситуирају. Желио бих да из оквира богате и разноврсне проблематике тог периода »потегнем«¹⁾ питање прожимања и обогаћивања искустава НОП-а и НОБ-е током устаничке 1941—1942. године. То питање се састоји у слиједећем:

1. Шта су дотадања искуства народноослободилачке борбе у другим крајевима Југославије, нарочито у оним крајевима у којима је боравио Врховни штаб (Србија, Санџак), тј. искуства

¹⁾ Др Ђуро Вујовић, *Конституисање политичке платформе народноослободилачког покрета у Југославији 1941—1945.* Научни скуп »Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција«, Љубљана 1972. (рукопис); Перо Морача, *Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији*, у: *Политички живот Југославије 1941—1945.* Зборник радова, Београд 1973; Мирко Поповић, *Тито и Ужичка република*, у: *Ужичка република*, 1, Београд 1978; П. Морача, *Улога Ужичке републике у народноослободилачкој борби народа Југославије*, на истом мјесту; Мишо Лековић, *Неки проблеми руковођења Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ у 1941. години*, на истом мјесту; Др Гојко Миљанић, *Место Дурмиторске партизанске републике у стратегији руководства народноослободилачког покрета 1942. године*, у: *Дурмиторска партизанска република — Материјали са научног скупа одржаног у Жабљаку 24. 25. и 26. августа 1977. године*, Титоград 1979; П. Морача, *Вријеме Дурмиторске партизанске републике*, на истом мјесту; Др Венцеслав Глишић, *Повлачење партизанских јединица из Србије крајем 1941. године са посебним освртом на последице тог повлачења на Ужичку и Дурмиторску републику*, на истом мјесту; Др Владимир Бакарић, *О улози и мјесту »Бихаћке републике«¹⁾ у народноослободилачкој борби и револуцији народа Југославије*, у: *Прво засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије — Зборник радова научног скупа Бихаћ, 4—6. 10. 1966.* Бихаћ 1967.

која су Врховни штаб и кадрови и јединице у његовој близини донијели са собом у Босну и Херцеговину, значила за даљњи развој народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе у Босни и Херцеговини, и

2. Шта су дотадања искуства народноослободилачке борбе у Босни и Херцеговини значила у обогаћивању општејугославенских искустава у вођењу народноослободилачке борбе.

Временски узето, та »размјена« искустава се вршила крајем 1941. и током првих 4—5 мјесеци 1942, што значи углавном у току тзв. фочанског периода НОБ-а. Треба имати у виду да се у то вријеме под утицајем устанка одвијало раније започето престројавање друштвених и политичких снага у земљи и да је, с тим у вези, дошло до значајне еволуције у политици и стратегији КПЈ у народноослободилачкој борби.²⁾

О питању обогаћивања југословенских искустава у вођењу народноослободилачке борбе досад није посебно писано. У историографској литератури, у оквиру других садржаја, само фрагментарно и несистематично помињано је позитивно искуство из других крајева Југославије, које је кориштено на тлу Босне и Херцеговине. Дотадање босанскохерцеговачко искуство, као дио југославенског искуства у вођењу народноослободилачке борбе, колико је мени познато, мало гдје се помиње. Занимљиво је, нпр. да се може прочитати да су у Фочанске прописе унесена искуства стечена у стварању и раду НОО у западној Србији и искуства из рада народне власти у дурмиторском крају у Црној Гори, што је сасвим тачно, али на том мјесту се уопште не помињу искуства из рада НОО у Босни и Херцеговини³⁾, за која вјерујем да су бар једним својим дијелом партиципирала у настанку Фочанских прописа. Овај примјер наводим највише због тога што је овај наш скуп посвећен Фочанским прописима.

Ако »потезем« питање прожимања и обогаћивања искустава народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе у Југославији, дужан сам да разради тог питања дам властити допринос.

Тај мој допринос може да буде само скроман, без амбиције да нешто ријешим.

²⁾ Види: Др Ђ. Вујовић, н. чл.; Војмир Кљаковић, *О елементима социјалистичке револуције у ослободилачком рату народа Југославије*, у: *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, 1 књига, Београд 1977; М. Лековић, *Мере Централног комитета КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ*, на истом мјесту, 2 књига, Београд 1977; П. Морача, *Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији*; Исти, *Вријеме Дурмиторске партизанске републике*.

³⁾ Види: П. Морача, *Вријеме Дурмиторске партизанске републике*, 21.

Осврнућу се на питање става према сељаштву, питање које је у фочанском периоду било врло актуелно, и то са становишта конституисања политичке платформе народноослободилачког покрета и са становишта стратегије руководства НОП-а.

Актуелност питања сељаштва у реченом периоду има два основна извора:

1. Процес друштвено-политичке диференцијације у Југославији, који се одвијао под утицајем устанка под водством КПЈ, дошао је крајем јесени 1941. до тачке када грађанске политичке снаге, углавном оне прозападно оријентисане, више нису могле да толеришу оружану народноослободилачку борбу, зато што је та борба, с обзиром на друштвене и политичке снаге које су јој стајале на челу, имала своје друштвене импликације и што је као таква стварала предуслове за измјену друштвених односа. У настојању да спријече тај револуционарни процес, ове снаге, дотад нејединствене, постепено се уједињују на платформи борбе против НОП-а и против КПЈ као његовог политичког вође. За руководство НОП-а, које је дотад увидјело да врхове грађанских странака, а и Д. Михаиловића не може придобити за заједничку борбу против окупатора, постало је јасно да режими М. Недића и А. Павелића, који нису успјели да створе ширу политичку основу, нису најопаснији непријатељи НОР-а и револуције, него да су то снаге које је политички изражавао, на једној страни четнички покрет Д. Михаиловића и, на другој страни Хрватска сељачка странка. Познато је да су се Д. Михаиловић и круг око В. Мачека, у име »биолошког очувања народа«, залагали за политику чекања и мислили да борбу против окупатора треба повести »у одсудном часу«. Та политика је била усмјерена првенствено према селу и сељаштву. Југославија је у то вријеме била преваходно сељачка земља, а осим тога партизански рат, с обзиром на своју природу, могао је да има своју основну базу управо на селу. Зато је руководство НОП-а оцијенило да оно треба да се активно односи према процесу друштвене и политичке диференцијације, да руководи тим процесом и да ствара и учвршћује радничко-сељачко језгро у народноослободилачком фронту. Практично, руководство НОП-а је чинило напор да сељаштво у Србији, нарочито ситно и средње, као и српско сељаштво у Босни и Херцеговини, ксје је чинило већину у устанку, чвршће веже за народноослободилачки покрет и онемогући придобијање тог сељаштва за четнички покрет Д. Михаиловића. Што се тиче Хрватске, гдје је текао процес постепене диференцијације у ХСС-у, руководство НОП-а је инсистирало да се у циљу успјешне мобилизације за народноослободилачку борбу више него дотад иде на село и да се та мобилизација не ограничава само на градове;

2. Устаници у Босни и Херцеговини били су у највећем броју сељаци. Та чињеница, с обзиром на идејне и политичке тра-

диције и с обзиром на прилике које су у то вријеме владале у Босни и Херцеговини, донекле је отежавала чвршће везивање устаника за народноослободилачки покрет. Па ипак, руководство НОП-а је оцијенило да се с тим сељаштвом мора рачунати као с основном војничком снагом у НОР-у и револуцији, тим прије што дотадањи напори да се у партизанске одреде мобилише већи број радника из средњобосанског и тузланског рударско-индустриског базена нису дали задовољавајуће резултате.

У Фочи је, 25. фебруара 1942, одржано Савјетовање коме је, поред Ј. Броза Тита присуствовало преко 100 партијских руководиоца. С обзиром на дотад стечена искуства у руковођењу устанком и народноослободилачком борбом, на Савјетовању је расправљано и питање улоге сељаштва у народноослободилачкој борби. Утврђено је да је улога сељаштва у народноослободилачкој борби пресудна и да онај ко придобије сељачке масе на своју страну има изгледе да у тој борби победи. Према оцјени тог савјетовања, што се може закључити на основу »Упутства« Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину окружним комитетима КПЈ у Босанској крајини, КПЈ у Босни и Херцеговини, гдје су већину устаника чинили сељаци, није још успјела да руковођење борбом узме чврсто у своје руке. То је, према оцјени Покрајинског комитета, имало тешке посљедице за народноослободилачку борбу, нарочито у источној Босни. Четници Д. Михаиловића су користили те слабости у руковођењу народноослободилачком борбом. Полазећи од оцјене о четништву, која је дата и на Савјетовању у Фочи, сматрало се да се против четника треба борити и војнички и политички. Четничке организационе центре треба разбити, четничке старјешине физички истребити, а борце сељаке који заиста прихватају народноослободилачку борбу треба одвојити од четника и четничког утицаја и сврстати их у партизанске или народноослободилачке добровољачке одреде. С тим у вези заузет је став да кулаке треба политички изоловати као сараднике окупатора, а сеоску сиротињу, ситно и средње сељаштво чврсто везати за народноослободилачки покрет на бази савеза радника и сељака. Кадрови КПЈ мора да се поставе према сељаштву као истински тумач његових интереса. Руковођење сељачким масама у народноослободилачкој борби »не смије бити демагошко, као што је то досад често било...«⁴⁾

Овај закључак, овај став према сељаштву је резултат анализе тока устанка у свим крајевима Југославије. Тај став је, као што је познато, снажно утицао на даљњи ток народноослободилачког рата и револуције у Југославији.

⁴⁾ Архив Савеза комуниста Босне и Херцеговине, том III, књ. 2, Сарајево 1953, 73—77.

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ-REVIEWS

Е. Мушовић, ТУТИН И ОКОЛИНА, Етнографски институт САНУ, Београд 1985.

У свом интензивном раду на изучавању прошлости некадашњег новопазарског санцака, др Е. Мушовић је презентирао научној јавности још једно дело из тог домена. То је историјска монографија »Тутин и околина«, која се по структуралном начину обраде и научно-методолошком приступу уже надовезује на његову претходну књигу »Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара« и представља пионирски рад на историји ове мале, привредно неразвијене општине на крајњем југозападу СР Србије.

Књига је подељена на више поглавља. У првом поглављу, под насловом »Географски положај и природни услови« (стр. 9—12), аутор је дао кратки приказ географско-привредних специфичности тутинске општине, истакавши да, по попису из 1981. године, на простору општине од 741 км² живи 32.699 становника, од чега се око 45 одсто бави пољопривредном делатношћу. У осврту на структуру земљишта аутор наводи да је »54 одсто обрадиво пољопривредно земљиште, 43 одсто је под шумама, док је 2,5 одсто неплодно«, што се посебно одразило на развој сточарства које је одавно стекло веома значајну улогу и перспективу у животу овог краја.

Аутор у другом поглављу под насловом »Прва сазнања из прошлости и средњовјековни период« (стр. 13—22), отвара прве странице тутинске историје. На основу археолошких истраживања и мишљења др Срејовића, он закључује да је овај крај насељен почетком бронзаног доба и да су његови први становници били Дарданци, ратоборно илирско сточарско племе које је у току римске експанзије у великом броју романизовано. Пратећи културне трагове и материјалне остатке римске епохе на овом подручју, аутор наводи низ индикатора те својевремене присутности: споменике материјалне културе, топониме и предања. Доласком Словена на ове просторе нестало је староседелачког становништва. Оно је, по мишљењу аутора, словенизирано и утопљено у новопридошлу словенску масу Срба, који су населили старорашке крајеве, којим припада данашња тутинска територија, још почетком VII века. На тим просторима створена је српска држава Рашка у XII веку.

Из средњовековног периода на тутинском подручју сачувано је доста материјалних остатака, посебно остатака црквене архитектуре. Аутор становиту пажњу притом поклања Црноречком манастиру насталом у XII веку и руднику Глуховици који је био експлоатисан још у предримско и римско доба, посматрајући их и кроз даља временска раздобља.

Време турских продора и освајања аутор обрађује у трећем поглављу под насловом »Турска експанзија« (стр. 23—34). Крајем XIV века Турци долазе и на ове просторе. Њиховим доласком проузрокована су велика миграциона кретања становништва на Балкану. Међутим, до тога на овом брдско-планинском пределу не долази, јер је »он у то време, као и у ранијим несигурним временима, служио више за оне који су се овде склањали из равничарских предела, него за оне који су одавде одлазили«.

Турски пописи села на овом подручју показују да су она хришћанска, да у њима станује српски живаљ. Процес исламизације је овде, условљен природном неприступачношћу самог терена, текао веома споро, тако да се Муслимани до почетка XVIII века помињу веома ретко.

У следећем поглављу под насловом »Време од краја XVII века« (стр. 35—46), аутор анализира промене и последице ратних разарања пред крај XVII века. У великим ратним сукобима цело подручје је готово опустошено. »Анализом садашње структуре становништва у тутинској општини, долази се до закључка да ту нема староседилаца, ни Срба ни Муслимана, већ су то потомци досељеника у XVIII и XIX веку«. Махом су то били православни Кучи и католичка арбанашка племена, Клименте и Малисори. Упоредо са насељавањем ових племена, текао је паралелно и процес исламизације. Он је интензивирао током XVIII века, тако да је у том времену »углавном исламизирана већина оних који су населили тутинску територију почетком XVIII века, особито Малисори«.

У поглављу под насловом »Деветнаести и почетак двадесетог века« (стр. 46—62), аутор прати тутински крај кроз догађаје који су потресали Турско Царство током XIX века. У једном од тих бројних немира и сукоба, тутинским крајем је прошао 1831. године и Хусеин-капетан Градешчевић с војском. Занимљиво је да у вези с тим његовим путем кроз ове просторе према Косову, потиче и назив места. По једном предању, како преноси аутор, народ је био затечен и импресионирао проласком његове војске и силном тутњавом коју је она изазвала. Зато је и место Доња Дмитрова, где је та војска логоровала, названо Тутин (тутњи — Тутин).

Након 1878. године, због окупације Босне и Херцеговине и проглашења независности црногорске државе, знатан део муслиманског становништва (мухаџира) напушта те крајеве и

повлачи се према новопазарском санцаку и дубљој унутрашњости Турског Царства. Део тог становништва населио се у тутинском крају, нарочито из Црне Горе. Тако је дошло до узајамног утицаја и мешања становништва на овом подручју.

Шесто поглавље носи наслов »Балкански и први светски рат« (стр. 63—70). Победама у балканском рату 1912. године Србија је ослободила и ово подручје. Године 1913. долази до конституисања Тутина, иако врло малог насеља, као административно-територијалне јединице штавичког среза, који је обухватао општине: Суви До, Делимеђе, Црквине, Рибариће, Мојстир, Тутин и Годово. Тако конституисан срез биће задржан дуго времена.

Избијањем првог светског рата крај су окупирале јединице Аустро-Угарске. У току рата окупаторска власт је, фаворизујући муслимански елемент на рачун српског, знатно допринела погоршању националних односа у овој средини.

У идућем поглављу, под насловом »Период између два светска рата« (стр. 71—83), аутор кроз призму ширих привредних, демографских и културно-просветних прилика открива мозаичну слику једне сиромашне, забачене и заостале средине, без изграђене индустрије и комуникација, без радничке класе и сопствене интелигенције, са скоро 90 одсто неписменог становништва. У том раздобљу овај крај су, осим несређених међунационалних односа, притискивали и проблеми које су правиле одметничке групе које су крстариле по читавом Санцаку.

Та и слична питања у склопу других аутор даље обрађује у наредном поглављу, под насловом »НОП и социјалистичка револуција« (стр. 84—100). Након априлског слома 1941. године, Тутин је ушао у састав Велике Албаније. Добио је низ обележја албанског насеља. Сиромаштво краја, затегнути и нерешени међунационални односи још из периода турске владавине, које су политичари старе Југославије још више заострили, условили су да овај крај готово сво време буде поприште сукоба муслиманских, албанских и српских оружаних група, које су још више пуштошиле и онако сиромашно подручје.

У оваквим условима НОП се није могао развити све до јула 1944. године, када је неколико младића из овог краја, који су приступили дивизијама Оперативне групе НОВЈ која је надираола према Копаонику, створен Тутински НОП одред, који се током времена омасовио и истакао у борбама. Тутин је ослобођен 22/23. 11. 1944. године, а већ 28. 11. у њему је формирана прва партијска ћелија КПЈ.

У последњем деветом поглављу, под насловом »Тутински крај у социјалистичкој изградњи« (стр. 101—137), аутор уз детаљну анализу друштвено-економских и културно-просветних кретања прати процес изградње и напоре тутинске општине и ши-

ре друштвене заједнице на бржој друштвеној, економској и политичкој афирмацији овог краја.

Иако је приликом рада на књизи аутор наилазио на низ тешкоћа објективне природе, као што је недостатак ширих извора и архивске грађе за старије периоде, чиме је извесним делом онемогућено студиозније изучавање неких релевантних и специфичних проблема, он је успео да отвори једно комплексно и надасве занимљиво, али неистражено подручје у нашој историографији. У томе се, између осталог, огледа и вредност овог научног дела које ће сигурно послужити као путоказ у даљим истраживањима и напорима на проучавању прошлости тугинског краја.

Сафет Бандовић

Фра Боно Бенић, ЛЕТОПИС СУТЈЕШКОГ САМОСТАНА, Сарајево 1979, стр. 342

Још једно дјело наше културне баштине угледало је свјетлост дана и тако постало најширем кругу читатеља заинтересираних првенствено за културно-политичке и вјерске прилике у Босни у XVIII ст., уз легитимичан преглед ранијег временског раздобља које *Летопис* такођер захваћа. Дјело је објављено захваљујући труду др Игнација Гаврана који је при том обавио све потребне приређивачке послове, показавши у томе високу умјешност и изнимно познавање културно-политичких прилика, које је по потреби и коментирао. Осим тога, превео је с латинског и талијанског оне дијелове које је летописац написао на дотичним језицима, учинивши их доступним сваком читатељу, без обзира на његово непознавање тих језика. Надаље, бољем разумијевању дјела придонесе и попутне биљешке које читатељу објашњавају недовољно позната и нејасна мјеста у Бенићевом тексту.

У врло опширном »Уводу« (стр. 5—27), приређивач је с великом марљивошћу освијетлио живот, лик и дјело фра-Боне Бенића, износећи при том низ појединости пријекно потребних за потпуније разумијевање пишчевог времена и дјела. Сходно томе, читалац се најприје упознаје с Краљевог Сутјеском, њезиним самостаном, жупом и ширим подручјем који су у средишту летописчева излагања, а затим слиједи врло сажет приказ *Летописа* с обзиром на вријеме, предмет и писце, да би се читалац тек потом упознао са животом и личношћу летописца Боне Бенића који је, осим дивљења вриједних особина имао и својих недостатака о чему Гавран не увијено и искрено пише. У наставку се говори о Бенићу као писцу који уз латински и талијански

пише и на свом матерњем језику, што је оставило видан траг на његов стил и лексику, а затим о Бенићу као хисторијском извору и повјесничару, у вези с чиме се наглашава разлика између онога што је он чуо и онога што је сам доживио, односно што је од других старијих и сувремених повјесничара преузимао. Бенић по струци није повјесничар, и у том се послу сналази добро као онда кад описује сувремене догађаје. У сљедећем осврту говори се о Бенићевом рукопису и његовом објављивању, при чему се истичу сви недостаци Јеленићевог издања, али и захтјеви који ће ово издање учинити модерним, приступачним и употребљивим, да би се на крају рекло нешто о односу овог издања према кодексу аутографа, будући да је и ту дошло до становитих одступања и испуштања неких дијелова који органски не припадају *Љетопису*.

»Љетопис сутјешког самостана« почиње врло кратко билешком намијењеном читатељу који се упућује на *Ластрићев Преглед старина Босанске провинције*, а затим слиједи љетописчев предговор с његовим погледима на само дјело, начин обраде и језик којим ће дјело бити писано. Послије овога слиједи основни текст Бенићевог љетописа, који се може подијелити у два већа дијела, у оквиру којих се разликују мање тематско-хронолошке цјелине.

У оквиру првог дијела *Љетописа* (стр. 33—108), материја се излаже у неколико засебних цјелина, па се тако, примјерице, најприје говори о догађајима из опће и националне повијести у раздобљу од 730. до 1697. на темељу писања других повјесничара. Већ на први поглед пада у очи чињеница да су вијести опширније и бројније што се приближава љетописчевом времену, а обилато су попраћене одговарајућим објашњењима. У другој цјелини даје се легитимичан преглед настанка босанске провинције, затим одјељивање хрватске и других кустодија од матичне босанске провинције до 1662, да би се потом врло исцрпно приказало одвајање прекосавских области од матичне босанске провинције, марљиво анализирајући свеукупне прилике за вријеме провинцијалства посљедња четири заједничка провинцијала. Надаље се врло кратко осврће на оснивање фрањевачког самостана у Сутјесци и на невоље којима је самостан у својој дугој повијести био изложен, али их је, ипак, све преживио, за разлику од бројних других који су били порушени или напуштени, па више не постоје.

Други дио *Љетописа* означен је као »Посебни љетопис« (стр. 109—305) и састоји се од шест цјелина, у којим излагање тече хронолошким слиједом. Сходно томе, први одсјек обухваћа временски најпространије раздобље и садржи краће забиљешке о неким гвардијанима сутјешког самостана од 1524. до 1733. Нешто опширније биљешке се налазе за гвардијане од 1715, што значи

да су се још увијек о њиховом гвардијанству могли пронаћи одговарајући подаци, с обзиром на кратку временску дистанцу која је дијелила љетописца у вријеме писања свог дјела од не тако давних времена чији је и он сам био млађи савременик. Други одсјек пружа релативно опширне описе догађаја који су у било каквој вези са самостаном и фрањевцима. Погрешно би било помислити да ту нема и веома много података из свјетовне повијести, и то прије свега у вези с односима између представника турских власти и конфесионално-политички неравноправног кршћанског, посебице католичког дијела становништва. Па, ипак, да би се и у таквим тешким временима одржали, фрањевци су врло вјешто тражили и изналазили начин да се њима и њиховој пастви гарантира каква-таква сношљива егзистенција, као што то потврђују и наредбе турских султана и других угледних представника турске власти.

Трећи одсјек обухваћа раздобље од свега девет година, а излагање је прилично опширно, на моменте чак исувише детаљно, посебице када су у питању економско-финанцијски послови и издаци које је самостан било којим поводом имао подмитрити. Надаље се овдје говори и о неспоразумима до којих је повремено долазило између босанских фрањеваца и Конгрегације за распрострањење вјере, као што се види из приложених прилога. Наредни одсјек такођер обухваћа деветогодишње раздобље, али је излагање знатно опширније у односу на претходно, чему свакако треба потражити објашњење у чињеници да се наредни догађаји приближно подударују с њиховим биљежењем с обзиром на то да је Бенић свој *Љетопис* почео писати 1759, па је сасвим разумљиво да су му ти догађаји били врло свјежи и блиски, било да је у њима и сам судјеловао или их чуо од других, што је редовито назначавао као »треба забиљежити«. Значајно мјесто у овом одсјеку, Бенић је поклонио парници коју су босански фрањевци 1760. водили у Травнику с највишим представницима српскоправославне цркве у Босни и Херцеговини. Надаље, поглавље се на моменте претвара у Бенићеву аутобиографију, као примјерице кад се доноси допис којим се Бенић одриче бискупске части, или пак када се доноси детаљан опис његовог пута у Шпањолску и натраг.

Пети одсјек приказује догађаје који су се збили седамдесетих година XVIII ст., а на било који начин стоји у вези са самостаном и његовим фрањевцима. Текст овог одсјека, уосталом као и претходних, обилује подацима који говоре о најразличитијим недаћама које су их сналазиле и по обичају су их стајале извјесних свота новца. Па ипак, у званичним сусретима фрањеваца с представницима турских власти осјећао се узајамни респект. Треба напоменути да се овдје доноси као посебан прилог који садржи попис католичких жупи с бројем кућа и вјерника у Босни и Херцеговини 1777, а илустрира стање католичке цркве у

овим крајевима наведене године. Посљедњи (шести) одсјек обухваћа петогодишње раздобље које је још преостало до љетописчве смрти 27. ожујка 1785. По начину излагања и врсти вијести, ни оно се не разликује од осталих, осим што су догађаји овдје још бројнији и подробнији. И овдје превладавају догађаји који се односе на сутјешки самостан и његове фрањевце посљедњих година Бенишевог живота. Конфесионално-политички угрожени сљедбеници католичке вјероисповијести су своја права и вјерску слободу црпили из владарских и других исправа које су помно чували и на њих се у неприликама позивали.

Будући да је Бенишев језик пун туђица, посебице оних из турског језика, које су временом постале дио пишчевог лексика, издавач је из практичних потреба данашњег читатеља саставио опширнији »Ријечник непознатих ријечи« (стр. 307—320), са сасвим кратким тумачењем и назнаком језика из кога ријеч дотична потјече. На самом крају књиге налази се »Казало имена« (стр. 321—340), које осим особних и географских имена садржи и називе нација и установа. Израдом казала увелике је олакшано сналажење и употреба овог доиста врло вриједног издања, без обзира на професионалну оријентацију корисника.

Говорећи опћенито о овој књизи може се рећи да је она у потпуности испунила сва обећања која је др фра Игнације Гавран дао у уводном дијелу књиге будући да је беспријекорно превео на сувремени хрватскокрпски језик одговарајуће латинске и талијанске дијелове текста, затим је исцрпним биљешкама протумачио она мјеста која би се читаоцу могла учинити неразумљивим из разних разлога. Надаље, ради јасноће изворног текста интервенирао је по потреби додавањем одговарајућих ријечи, а разрјешавао је, углавном успјешно, и љетописчеве алузије и прешутне цитате, за шта је требало не само много труда, него и велико познавање повијести и других знанствених дисциплина којима је владао љетописац. Гавран је управо показао да се на том подручју сналази изванредном лакоћом, па отуда нема замјерке његовом раду који је обавио маниром изузетног повјесничара.

Пејо Ђошковић

Лука Ђаковић, ПОЛИТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИХ КАТОЛИКА ХРВАТА, »Глобус«, Загреб 1985, стр. 396.

Опћенито се у политичкој и историјској науци сматра да политичке организације, у првом реду политичке странке, представљају неопходне инструменте буржоаске парламентарне де-

мократије, без којих она не би могла функционирати. У свим буржоаским демократијама, посебно парламентарним државама, политичке странке и организације су носиоци скоро цјелокупног политичког живота. Њихова се активност не ограничава само на разне локалне и опште изборе и парламент. Оне својом дјелатношћу практично утичу на све друштвене односе и установе.

Међутим, повијесно искуство из посљедњих деценија 19. и даље током 20. стољећа показује да различите политичке организације и странке могу настати и настају и у земљама у којима нема никакве, а најмање парламентарне демократије. То су по правилу општенародне политичке организације или странке које се у условима колонијалне поробљености или неке друге врсте стране доминације боре за одржавање властите самобитности и национално окупљање и формирање националне свијести, односно у крајњој линији за национално ослобођење и независност, те самосталан политички живот и државноправни развитак. Без постојања и дјеловања таквих организација код многих се народа не би формирала модерна национална свијест, нити би се бројне земље широм свијета ослободиле колонијалног ropства у годинама послје другог свјетског рата. Један конкретан историјски примјер таквих организација налазимо исцрпно обрађен у задњој студији др Луке Ђаковића о политичким организацијама босанскохерцеговачких католика Хрвата. То су управо организације које су се у особеним условима стране, аустроугарске владавине бориле за национално окупљање и конституирање босанскохерцеговачких католика као Хрвата.

Развитак политичких организација босанскохерцеговачких католика Хрвата, односно опћенито проблеме хрватске политике у Босни и Херцеговини, Лука Ђаковић је намјеравао да обради у двије књиге: (1) *Оснивање политичких организација код босанскохерцеговачких католика — Хрвата до отварања Сабора 1910. године*, и (2) *Од 1910. до распада Аустро-Угарске Монархије*. За живота је, на жалост, стигао да доврши и објави само прву књигу, којом су обухваћене организације босанскохерцеговачких католика Хрвата, те политичка дјелатност њихових вођа до отварања Босанскохерцеговачког сабора 1910. године.

Ту је аутор на основу исцрпне и обимне грађе из домаћих и страних (аустријских и мађарских) архива, оновремене штампе, те практично цјелокупне релевантне литературе обрадио настањак и организациони развитак двију струја хрватске политике у Босни и Херцеговини. Једну је представљало либерално грађанство повезано са фрањевцима, а другу клерикално оријентирани лаикат предвођен свјетовном црквеном хијерархијом. Аутор веома акрибично и детаљно реконструира њихов настањак, политичку еволуцију, њихове програме, дјелатност и међусобне сукобе.

Своја излагања аутор је подијелио у четири велика поглавља. У првом су опширно обрађени демографски, конфесионални, економски и просвјетни увјети који представљају социјални оквир у којем настају католичке организације у Босни и Херцеговини. Постепено буђење хрватске националне свијести међу босанскохерцеговачким католицима манифестира се у покретању првих листова и оснивању првих организација и друштава, углавном пјевачких зборова, књижница и читаоница, те извјесног броја омладинских и женских католичких удружења. Њихов настанак и дјелатност аутор је обрадио у другом поглављу.

Ако је тачна дефиниција старог енглеског филозофа Едмунда Бурке-а (1729—1797), да су политичке организације и странке »групе људи који се удружују на основу заједничких принципа, да би своје заједничке напоре ставили у службу националних интереса«, онда су се у хрватском политичком животу у Босни и Херцеговини појавиле двије такве групе, од којих је свака »националне интересе« схватала и тумачила унеколико различито. Једну је чинило, како је већ напријед поменуто, либерално грађанство са фрањевцима које се 1908. политичко-страначки конституира као Хрватска народна заједница. Тај процес аутор је обрадио у трећем поглављу. Најзад, у четвртом поглављу, аутор обрађује политичку дјелатност и сукоб Штадлерове клерикалне струје с претходном, те на крају њено формално организовање 1910. под именом Хрватска католичка удруга за Босну и Херцеговину.

Разматрајући социјално-економски оквир унутар којег настају и развијају се организације босанскохерцеговачких католика, аутор полази од увјета у којима су они живјели још прије аустроугарске окупације 1878. године. Анализирајући бројне статистичке и друге податке, аутор констатира да су католици у интерконфесионалној структури Босне и Херцеговине представљали најмалобројнију, а уз то, у односу на православне и муслимане, економски најнеразвијенију народну скупину. Огромну већину католичког житељства чинили су сељаци уз нешто ситних градских обртника и трговаца. У таквим условима, међу аутохтоним босанскохерцеговачким католицима хрватска национална свијест је прије окупације 1878. била веома мало развијена. Према томе, закључује аутор, католички је елемент дочекао окупацију Босне и Херцеговине »на разини сељачког друштва, с минималним бројем малих обртника и трговаца, а без властите интелигенције«, ако се изузму фрањевци који су га стољећима духовно предводили.

Доласком аустроугарске управе положај и прилике босанскохерцеговачких католика се постепено мијењају. Као еминентно католичка држава, Аустро-Угарска је донекле фаворизирала католички елемент, али је истовремено из политичких разлога

сузбијала хрватску националну идеју. Насупрот хрватској и српској националној идеји, окупациона управа је покушала пропагирати међу цјелокупним босанскохерцеговачким становништвом бошњачку националну оријентацију, али у томе није успјела. Једна од првих мјера аустроугарске управе била је дипломатско-политичка акција да се све вјерске заједнице у Босни и Херцеговини ставе под контролу државе. У погледу католичке заједнице то се изражавало у настојању да се потисне искључиво духовно вођство фрањеваца и у земљи заведе свјетовна црквена хијерархија. Аустро-Угарска је већ 1881. закључила конкордат са Ватиканом, којим је у Босни и Херцеговини успостављена редовита католичка хијерархија на челу с врхбосанским надбискупом. За првог врхбосанског надбискупа именован је исусовац др Јосип Штадлер, професор Теолошког факултета у Загребу, на којем је положају остао све до смрти 1918, што се коинциденцијом случаја подударало са пропашћу Аустро-Угарске Монархије.

Штадлер од свог доласка у Сарајево, јануара 1882, настоји у првом реду ослабити утицај фрањеваца. Завођењем свјетовне црквене хијерархије у Босну долазе у већем броју припадници других вјерских редова и конгрегација (исусовци, траписти, сестре Милосрднице, Кћери Божје Љубави итд.). Штадлер развија и води широку »католичку акцију« у свим областима друштвеног живота. Развија се вјерска штампа и успостављају различите установе, од црквених новчаних завода до просвјетних и хуманитарних институција. Штадлер је 1882. дошао за поглавара једне надбискупије која је постојала само на папиру, али је сталном бригом и напорима успио тако подићи њену материјалну основу да се уврстила међу најбогатије на славенском југу. У националном питању Хрвата Штадлер је имао изразито клерикалистички став. Он је од почетка истицао »да католици у Босни и Херцеговини јесу Хрвати, и да треба да се боре за своју националну самосвојност, за јединствену Хрватску, али далеко више од тога треба да се боре за краљевство Божје како би оно завладало душама хрватског католичког народа«.

Послије окупације, католичко становништво у Босни и Херцеговини бројчано јача, нешто природним прираштајем, али највише захваљујући прилично масовном усељавању из Монархије, у првом реду из Хрватске, Словеније, Далмације и Војводине, углавном чиновника, привредника, припадника интелегенције, стручних радника и пољопривредних колониста. Само у периоду од 1879. до 1895. католичко становништво у Босни и Херцеговини је порасло за 59,58 посто, од 209.391 на 334.142 (пораст је истовремено код православних износио 35,60% а код муслимана свега 22,30%). Тај пораст се може најбоље илустрirati на примјеру земаљског главног града Сарајева. Први аустроугарски попис становништва у БиХ 1879. нашао је у Сарајеву свега 678

католика према 3.747 православних и 14.848 муслимана. Према посљедњем попису из 1910, у Сарајеву је већ живјело 17.922 -католика према 8.450 православних и 18.460 муслимана. С обзиром на значај главног града, таква концентрација и бројност католичког становништва имала је снажне културно-политичке ефекте. Истовремено је током првих двадесетак година окупације проишао из редова домаћих босанскохерцеговачких католика извјестан број припадника интелигенције школоване у Монархији, која се по повратку у земљу постепено укључује у њен јавни и економски живот.

У таквим околностима, те усљед опћенитог развитка друштвених и економских прилика убрзава се процес буђења националне свијести међу босанскохерцеговачким католицима. Досељавањем католичког елемента из сусједних хрватских земаља, те кроатизирањем млађе генерације досељеника других католичких народности, ојачало је у сваком погледу католичко, а тиме и хрватско становништво у Босни и Херцеговини. Читав тај процес развоја модерне националне свијести текао је у особеним околностима којима су основни тон и обиљежје давали затегнути односи између новоуспостављене редовите католичке црквене организације и фрањевачког реда. На једној је страни ново свјетовно свештенство упорно и агресивно у настојању да осигура своје присуство и утицај у свим областима јавног живота. За то му је агилни врхбосански надбискуп Штадлер размјерно брзо осигурао материјална средства, персоналне и друге погодности. С друге стране, стајало је редовничко свештенство, фрањевци, са дугом традицијом водеће улоге међу католичким становништвом, које се у борби за очување својих жупа и неких права и повластица још из османских времена настоји повезати с хрватским грађанством које се доста брзо развило у првим деценијама аустроугарске владавине. Из редова тог грађанства проиилази модерна интелигенција, која постаје носилац хрватске националне идеје и с којом фрањевци лако успостављају сарадњу и налазе заједнички језик.

Свјетовно свештенство, везано строгом црквеном хијерархијом и без традиције у народу, без обзира на своју материјалну снагу, теже успоставља контакт с грађанством и интелигенцијом. Тај недостатак традиције Штадлер је настојао надокнадити ослоном на власт, сматрајући да је редовита црквена организација и те како потребна окупационој управи, тражећи од ње у свему помоћ и разумијевање и чак привилегиран положај католичке цркве у односу на друге вјероисповијести. У тим околностима се развија Штадлеров политички клерикализам, путем којег настоји осигурати својој црквеној хијерархији искључиво политичко вођство међу католичким пуком у Босни и Херцеговини.

Основне принципе свог клерикалног програма врхбосански надбискуп Штадлер је изложио на Првом свехрватском католичком конгресу у Загребу септембра 1900. године. Суштина Штадлеровог политичког клерикалног програма састојала се у томе да је он, примјерено црквеној филозофији и догматици, отворено заговарао да епископат добије власт и утицај у cjелокупном духовном и јавном животу Хрвата католика. У складу с тим, тражи да се »Цркви католичкој« као институцији осигура утицај и надзор »у социјалном, образовно-одгојном, знанственом, филозофском, културном, књижевном и умјетничком, политичком и господарском животу«. Овај би се програм извео организирањем католичке акције као широко замишљеног покрета који би у свим поменутиим областима јавног живота својим дјеловањем повезивао кретања и идеје, »изграђујући их поступно у потпуно јединствен сустав«.

Либерално грађанство и већина интелигенције, уз које су из својих интереса пристајали фрањевци, не прихвата Штадлеров клерикални политички програм. Свој либерални секуларни стај у друштвеним и политичким питањима грађанство и интелигенција су испољили већ 1907. при утемељивању *Напретка*, »хрватског друштва за подупирање школовања обртничког подмлатка, ђака и студената«, а одмах затим оснивањем Хрватске народне заједнице као прве свеобухватне политичко-културне и економске организације босанскохерцеговачких Хрвата. Насупрот Штадлеру, који је хрватство изједначио са католичанством, вође и идеолози Хрватске народне заједнице (др Н. Мандић, др Ј. Сунарић, др И. Пилар и др.) сматрали су да хрватство мора бити натконфесионално. Јер, само ако се за хрватску националну идеју постепено придобију Муслимани као муслимани, Хрвати би од мањине постали већином у Босни и Херцеговини, те би тако могли остварити своје политичке, односно државноправне тежње. Са своје стране Штадлер је, такођер, рачунао с Муслиманима као могућим Хрватима, али само ако претходно приме католичку вјеру, што је као своју жељу и циљ мање-више јавно испољавао.

Након безуспјешних настојања да црквеној хијерархији осигура водећу улогу у Хрватској народној заједници, Штадлер је непосредно пред доношење Земаљског штатута (Устава) и изборе за Босанскохерцеговачки сабор основао, јануара 1910, посебну клерикалну политичку странку, Хрватску католичку удругу. На првим саборским изборима, маја 1910. године, Хрватска католичка удруга је добила свега четири заступничка мјеста према 12, колико је освојила Хрватска народна заједница. Тиме се показало да је католичко бирачко тијело у Босни и Херцеговини у великој већини одбацивало политику клерикализма.

На крају је потребно истаћи да је, без обзира на све међусобне разлике, основни правац хрватске политике у Босни и

Херцеговини и грађанским либералима и клерикалцима био заједнички. Прваци и једне и друге струје одобравали су чин окупације 1878, те посебно анексију Босне и Херцеговине 1908. године. Тај аустрофилски став аутор тумачи чињеницом да су актом окупације босанскохерцеговачки католици Хрвати доведени у тјешњу везу с Хрватима у сусједним земљама. Анексија је, поред тога, потхрањивала наду да је могуће тријалистичко преуређење Монархије, уједињењем БиХ са банском Хрватском и Далмацијом, којима би се евентуално прикључиле и словеначке покрајине, чиме би се наспрам Аустрије и Угарске формирала трећа, југословенска државноправна јединица. У тој држави Хрвати би чинили већину становништва, те би им према томе припала и водећа политичка улога, а уједно би се остварио свехрватски државноправни програм.

Књига Луке Ђаковића није прва монографска обрада хрватске политике у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине. Још 1935. штампао је у Београду др фра Берислав Гаврановић своју обимну (394 стр.) дисертацију, *Успостава редовите католичке хијерархије у БиХ 1881. године — Прилог политичкој историји Аустро-угарске монархије на Балкану*. Поред тога, прије двадесетак година, проф. др Мирјана Грос је објавила монографску студију, *Хрватска политика у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914* (Историјски зборник, XIX—XX, Загреб 1966—67, 9—68).

Уз пуно уважавање истраживачких резултата постигнутих у овим монографијама, те бројним краћим радовима других аутора, мора се нагласити да књига Луке Ђаковића представља, ипак, прву cjеловиту обраду организација босанскохерцеговачких католика Хрвата и акција њихових првака од 1878. до отварања Сабора 1910. године. Л. Ђаковић је објединио и синтетизирао резултате ранијих истраживања других аутора обогативши их опсежним властитим истраживањима и научном анализом. Његова се студија не ограничава само на политички развитак католика Хрвата него, поред тога, доноси обиље битних података о политичкој, културној и економској повијести цијеле Босне и Херцеговине. Посебно је потребно истаћи да је аутор веома исцрпно, истраживачки и критички, на основу бројне грађе, објаснио настанак и карактер католичког политичког клерикализма, што је веома риједак случај у нашој историографији када је ова тема у питању.

У књизи се, као опћенито у свим другим студијама, могу срести извјесни мањи пропусти и недостаци. Примјера ради, аутор је пропустио да уочи историјску природу бошњаштва, мада је у постојећој литератури имао за то довољно материјала. Могао је, такођер, развитак политичких организација код Хрвата довести у суставну везу са сличним процесима међу Србима и Муслиманима. Но, остављајући по страни ситније примједбе, мо-

ра се рећи да је аутор реконструирајући са пуно успјеха развитак организација босанскохерцеговачких католика Хрвата, ипак пропустио да претходно теоријски одреди појам организације, као друштвене групе чији припадници врше извјесне функције и улоге ради остварења одређених циљева. Људи који обављају те функције се мијењају, док њихов смисао и значај остају исти. У том смислу организације су условно речено трајне (а не *ad hoc*) групе, али та трајност не повлачи са собом потпуну непромјенљивост њихове структуре и функција путем повремених реорганизација. Одређене личности могу у појединим раздобљима у већој или мањој мјери дати свој печат некој организацији, али она ипак увијек остаје прије свега скуп функција. Да је аутор то имао у виду онда се вјероватно не би десило да у његовој студији надбискуп Штадлер добије мјесто и улогу централне личности цјелокупне хрватске политике у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе. Аутор у односу на Штадлера и његову политику има без сумње изоштрен критички приступ, али и одређено, благо речено, уважавање његових способности, агилности и наводне »политичке вјештине«, у коју би се дало и посумњати. Клерикалистичка агресивност, милитантност и безобзирност према политичким представницима и припадницима других вјера и исповјести није исто што и »политичка вјештина«.

Једном данас веома деликатном питању националног развоја и клерикализма, што представља основну тему његове студије, Лука Ђаковић је приступио веома озбиљно, одговорно и објективно, клонећи се било какве апологетике и националистичких митова. У том смислу његова студија представља изузетно значајан допринос босанскохерцеговачкој и опћенито југославенској историјској науци.

Мустафа Имамовић

Ибрахим Кемуре, УЛОГА »ГАЈРЕТА« У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ МУСЛИМАНА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1903—1941), Библиотека »Културно наслеђе«, Веселин Маслеша, Сарајево 1986, стр. 415)

У оквиру Библиотеке »Културно наслеђе« познатог сарајевског издавачког предузећа »Веселин Маслеша« ових дана је изашла још једна веома вриједна и интересантна књига. Рјеч је о богато фондираном научном дјелу доктора Ибрахима Кемуре, насталом након вишегодишњег врло савјесног истраживања и проучавања бројне документације и литературе, мање-више непознате или недовољно познате и кориштене у историографији.

Послије Уводних напомена у којима је објаснио циљ свог рада, проблеме са којима се сусретао у раду и осврнуо на изворе и литературу, констатујући, притом, да ова проблематика углавном није у својој цјелини третирана у нашој историографији, аутор је прешао на излагање материје. Цијели текст у књизи је подијељен у два основна дијела. Први, нешто мањи дио, обрађује историјско раздобље аустроугарске владавине Босном и Херцеговином, односно прати »Гајрет« од његовог оснивања 1903. године па до првог свјетског рата, а други, знатно већи дио, третира рад Друштва између два свјетска рата до 1941. године.

Приступ цјелокупној проблематици остварен је обрадом питања »Друштвено-економске, политичке и културне прилике у Босни и Херцеговини до оснивања Гајрета«. Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1878. године и смјена цивилизација која се тада одиграва чињенице су које се у приступу теми нису могле заобићи. Разматрајући како оријентално-исламску цивилизацију постепено почиње потискивати западно-европска, аутор налази и разлоге оснивања културно-просвјетних институција и друштава и одговоре на многа питања о збињањима у том времену. Дио одговора на питање како се у овој средини прихватају нове друштвено-политичке реалности и преријентација у културним и политичким токовима, Кемура налази у дјелатности групе муслиманских јавних и политичких радника чије дјеловање снажније долази до изражаја у 80—90 годинама прошлог вијека. Други дио одговара на ово питање садржан је у отварању читаоница и покретању листа »Бошњак«. У процесу прилагођавања Муслимана новим условима и потребама њиховог савременог образовања и школовања нарочито су читаонице одиграле позитивну улогу. Повећавањем интереса за школе и школовање код Муслимана јавила се и потреба за оснивањем ђачких домова (конвикта, интерната), а и за отварањем нових школа. Разматрајући све ово у основним, глобалним потезима аутор долази и до оснивања друштва »Гајрет«, претходно се осврнувши и на друштвено-политички положај и улогу Муслимана у Босни и Херцеговини овог времена.

У првом поглављу рукописа дат је историјат друштва »Гајрет« од његовог оснивања 1903. године до избијања првог свјетског рата. Ту су, у ствари, обрађена три питања: Оснивање друштва, преузимање »Гајрета« од стране Егзекутивног одбора Муслиманске народне организације 1907. године и Рад друштва од 1908. до 1914. године. До оснивања Културно-просвјетног друштва »Гајрет« долази захваљујући настојањима групе муслиманских интелектуалаца који су се раније афирмисали у низу акција на пољу културног просвјетивања Муслимана. Дobar дио муслиманске интелигенције тога доба заступао је мишљење о неопходности укључивања Муслимана у круг западноевропске цивилизације, до кога се могло стићи савременим образовањем,

па је и оснивање »Гајрета« као друштва за помагање сиромашних ученика на средњим и високим школама подређено том циљу, односно процесу прилагођавања Муслимана новим друштвеним вриједностима, а Друштво ће учинити да тај процес буде што бржи и безболнији. Од идеје за оснивање потпорног културно-просвјетног друштва Муслимана 1900. године до њене реализације прошло је три године. Користећи доступне архивске изворе, литературу и штампу, др Кемура у првом дијелу овог поглавља прегледно излаже историјат Друштва и његовог настајања, давања имена, усвајања оријентације и програма и приказује његову дјелатност до 1907. године, са свим потешкоћама и проблемима на које је Друштво наилазило у првим годинама рада.

У другом дијелу овог поглавља аутор прати како опозициона политичка организација Муслимана, односио Егзекутивни одбор Муслиманске народне организације преузима друштво »Гајрет«. Ова етапа у животу и раду Друштва је веома значајна, јер је од тада »Гајрет« стално присутан у вртлогу политичких збивања, а овај догађај је имао трајне посљедице на цјелокупни каснији развој Друштва и његову оријентацију. Повезивање таних нити политичког живота грађанског друштва с радом једне културно-просвјетне институције захтијевало је од аутора доста знања и умјешности, што је он и овом приликом успјешно показао.

Након преузимања »Гајрета« од стране Егзекутивног одбора, Друштво доживљава нагли процват и у погледу броја чланова и у погледу разноврсне активности. Зато је период његовог рада од 1908. до 1914. године, што се излаже под посебним поднасловом, испуњен плодотворним радом и даљом афирмацијом Друштва. До даље политизације Друштва долази избором Османа Ђикића за секретара Друштва, али су за име овог истакнутог националног радника везани и даљи успјеси »Гајрета« и његових публикација које је он уређивао.

Сљедеће поглавље књиге односи се на структуру Друштва. Највиши орган Друштва је Главна скупштина, док су извршни органи били Главни одбор, пододбри и повјереници. На основу три статута Друштва и других бројних извора, аутор је у четири подналова (Организациона структура Друштва, Пододбори, Повјереници и Чланство) обрадио ово питање, наводећи бројне податке о саставима руководећих тијела, функционерима и повјереницима, а на крају је изнио податке о броју чланова Друштва по мјестима и годинама.

Културно-просвјетна и друштвена активност »Гајрета« обрађена је кроз питања: Стипендије, Лист »Гајрет«, Календар »Гајрет« и Забаве. У читавом периоду ова дјелатност је била усмјерена на стипендирање ученика на средњим школама, затим стипендирање студената, давање потпора и зајмова, те од 1908.

године и на помагање ученика и шегрта на изучавању савремених заната. Кроз табеле приказан је број ученика и студената Муслимана у разним школама и факултетима, а такви подаци се дају хронолошки по годинама и по мјестима одакле ученици и студенти потичу. Често пута подаци о броју ученика и студената Муслимана се упоређују с укупним бројем ђака и студената и с бројем ученика и студената других народа у Босни и Херцеговини. Тако се праве паралеле и поређења о културно-просвјетном нивоу Муслимана и приказује настојање Друштва да тај положај подигне на виши ниво. Одјељци у којим се говори о листу »Гајрет«, затим о Календару и друштвеним забавама су корисни и заокружују слику о цјелокупној дјелатности Друштва.

Укупно узевши, раздобље о дјелатности »Гајрета« од његовог оснивања да првог свјетског рата је дато прегледно, јасно и једноставно, а у исто вријеме занимљиво и с бројним потпуно новим или врло мало познатим подацима.

У току првог свјетског рата Друштво није дјеловало. Уводећи читаоца у новостворену ситуацију после 1918. године, аутор је прво приказао положај Муслимана у годинама конституисања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и формирања политичких партија, а затим приказујући политичко груписање Муслимана прешао и на питање обнове рада Друштва »Гајрет«. Прва одборска сједница послје обнове Друштва одржана је 24. фебруара 1919. године. Обновљено Друштво се одмах нашло пред бројним великим потешкоћама. Материјална ситуација у Друштву је била тешка, а друштвено-политичка клима за рад није била најповољнија. Број омладине и дјеце приспјеле за школовање био је веома велики, а ратна пустошења су допринијела да их је већина очекивала материјалну помоћ за школовање. У таквим условима Друштво почиње поновну своју активност уз, одмах на почетку, наглашено настојање »младих, напреднијих« да они дају тон Друштву и његовом раду. Међу њима се нарочито истиче српски оријентисана млађа генерација муслиманске интелигенције, која има и подршку власти. Другу, врло снажну струју с истим намјерама чине присталице Југославенске муслиманске организације који желе да буду искључиви господари политике босанскохерцеговачких Муслимана. Сукобима ове двије струје око задобијања утицаја у »Гајрету« и међу његовим чланством аутор је посветио доста простора, приказујући на тај начин у доброј мјери и друштвено-политичка кретања међу Муслиманима оног доба. На овај начин он прави миље на који ће касније аплицирати одговарајућу дјелатност Друштва. Нови елементи у оријентацији Друштва наступили су од времена стављања Друштва под заштиту династије Карађорђевића, односно именовањем престолонаследника Петра за протектора Друштва. С аспекта »национализовања« муслиманског становништва у правцу замисли Двора и београдских политичких кругова, овај

моменат је имао велику специфичну тежину. То и оснивање Београдског Гајрета »Осман Ђикић« требали су да буду пресудни у српској оријентацији Муслимана, односно у њеном превладавању хрватске оријентације, нарочито код већине Муслимана школованих у Загребу и Аустро-Угарској.

Мада се ради о културно-просвјетном друштву, многе манифестације »Гајрета« имале су и политичку боју, што аутор сасвим добро уочава и прати. Тако је, на примјер, и прослава 25-годишњице »Гајрета« попримила изразито политичко обиљежје. У припреми прославе и у току њеног извођења јасно су се оцртале двије политичке струје. Једно су били присталице Југославенске муслиманске организације, у то доба на власти, а друго су политички кругови везани за српске грађанске странке, који дјелују на линији српске националне оријентације и овог Друштва и Муслимана. Важно је подвући, што и Кемура истиче, да из концепција које су заступала ова два различита политичка тabora никада нису произашла стварна рјешења суштинских друштвених проблема Муслимана.

Посебно детаљно је обрађен »Конгрес Муслимана интелектуалаца у Сарајеву 1928. године«. Од питања која су разматрана на овом Конгресу издвајају се културно, просвјетно и економско стање Муслимана и дилеме како да се она ријеше неовисно од дјеловања »Гајрета«. Централно питање и суштина Конгреса чинило је питање заосталости Муслимана и тражење начина како да се она превазиђе. На Конгресу је наглашено да би »Гајрет«, поред културно-просвјетне активности, гдје је имао доста успјеха, морао повести више рачуна и о подстицању привредног уздизања Муслимана. У расправама је поново актуелизирано и питање положаја и еманципације муслиманских жена и задацима »Гајрета« у том погледу. Сугестије Конгреса о правцима даљег дјеловања »Гајрета« Главни одбор Друштва је прихватио, изузев оних које долазе у колизију са утврђеном идеолошко-програмском оријентацијом. Тако није прихваћена ни подржана сугестија о спајању »Гајрета« и »Народне узданице«, јер је излазила из тог оквира.

Три поднаслова у књизи приказују рад »Гајрета« у условима шестојануарске диктатуре краља Александра. Политика режима према »Гајрету« у то вријеме огледала се у доброј мјери у настојању власти да истискивањем присталица и чланова Југославенске муслиманске организације с истакнутих и утицајних мјеста и довођењем на та мјеста Муслимана присталица званичне политике, чиме би се остварио већи утицај на Муслимане и придобило их се за режим, углавном није успјела. Главни разлог што ова настојања нису имала успјеха, према аутору, су у томе што су ти људи које је режим протежирао били без неког значајнијег угледа међу муслиманским масама.

Једно од најинтересантнијих поглавља у књизи је свакако оно у коме се говори о утицају револуционарно-демократских кретања на рад друштва »Гајрет«. За неупућеног изгледа невјероватно какав и колики је утицај Комунистичка партија Југославије остварила на велики број чланова Друштва а поготову на ђаке и студенте, стипендисте »Гајрета« и питомце његових домова.

Став »Гајрета« према аутономији Босне и Херцеговине је још једно од значајних питања коме се у овој књизи посвећује одговарајућа пажња. На основу бројних података приказан је и објашњен став Друштва и његовог чланства према овом важном питању и »Покрету за аутономију«. Овим дијелом рукописа долази се до 1941. године, до забране рада Друштва.

Придржавајући се шеме излагања коју је усвојио у првом дијелу, аутор је и у међуратном раздобљу задржао исте наслове поглавља о организационој структури, културно-просвјетној и издавачкој дјелатности.

У једном од најобимнијих поглавља, »Културно-просвјетна активност Гајрета«, др Кемура је обрадио низ питања о којима се досада иедовољно знало. У оквиру овог проблема обрађени су: видови културно-просвјетног дјеловања — интернати, стипендије, потпоре, аналфабетски течајеви, корепетиторији, домаћичке школе, читаонице, »Гајретове« привредно-социјалне установе, Задруга Кола српских сестара и »Гајрета«, »Гајретова« радионица за изучавање и израду ручних радова у Требињу, женска стручно-занатска школа у Стоцу и »Гајретова« привредна и кредитна задруга у Сарајеву. И само набрајање ових наслова показује колика је ширина дјеловања овог културно-просвјетног друштва, односно, колико се аутор трудио да обухвати и обради све аспекте дјеловања и рада »Гајрета«. Користио се бројним, често досада неискориштеним подацима и тако проникнуо у саму бит и суштину проблема који обрађује. Бројне табеле које је сам састављао на основу огромног броја података олакшавају читаоцу праћење и схватање дјеловања Друштва.

У одјељку о издавачкој дјелатности Кемура је обрадио лист »Гајрет« од 1921. до 1941. године, с подацима о физиономији и профилу листа, о главним уредницима и другим истакнутим ауторима, као и о улози листа у дјелатности Друштва. Одговарајућа пажња је посвећена и календарима »Гајрета« и другим издањима Друштва. На крају аналитичких текстова говори се о »Гајретовим« забавама као једном од видова културно-просвјетног дјеловања Друштва.

У Закључним разматрањима аутор је рекапитулирао изложено и дао оцјену улоге коју је Културно-просвјетно друштво »Гајрет« одиграло у животу босанскохерцеговачких Муслимана.

Књига као цјелина представља заиста вриједан допринос проучавању новије историје наших народа, а посебно босанско-херцеговачких Муслимана. Труд који је аутор уложио у истраживање и прикупљање, а затим у обраду ове материје награђен је публиковањем овог дјела које се може топло препоручити читаоцима, јер им пружа масу нових, досад непознатих чињеница и низ сазнања због којих вриједи узети ову књигу на читање. Језик и стил аутора су изграђени, једноставни и лаки, па је и то препорука више за читаоца овог дјела.

Ахмед Хаџировић

Иван Цвитковић, КО ЈЕ БИО АЛОЈЗИЈЕ СТЕПИНАЦ? »Ослобођење«, Сарајево, 1986, 335.

У вријеме свеколиких, понајвише економских тешкоћа које нису мимоишле ни сферу духовног стваралаштва, необично звучи податак да једна књига, након замјерног тиража (5.000 примјерака), у врло кратком временском раздобљу доживљава и друго издање. Очито се издавач («Ослобођење») за тај својерстан подухват није одлучио искључиво због низа сасвим извјесних позитивних вањских елемената који иду уз овај текст.

Наиме, на претежном броју страна текста читалац се сусреће са бројним подацима из примарних, досад некоришћених историјских извора, затим оних из разноврсних листова, разних публицистичких и монографских радова који му дају печат богате документарности. И поред обилног фонда тих података научног апарата, рад не одише сувопарношћу, јер је писан акрибично, с циљем да подједнако затоми интерес и бољих познавалаца третиране проблематике, као и недовољно упућеног читаоца.

За издавача је, несумњиво, био значајан, иако не и пресудан, наглашен политички набој који је у раду и те како присутан. А имприматур двојице респектабилних рецензента (др Ахмед Хаџировић и Хрвоје Иштук) ионако је дошао »post festum«, након урађеног текста.

Очито је да су за појаву ове књиге, и са становишта аутора, али и издавача, биле примарне оне дубље одреднице што их је иманентно садржавала личност Алојзија Степинаца, али и процес који је, једнако како и прије рођења, тако и после смрти »главне личности« ове књиге, био и за католичку цркву уопште, као и њену организацију у Југославији у посљедњих стотињак година, исто толико важан као и њена основна — пасторална — дјелатност. Радило се, уствари о оним појавним облицима фамозне клерикалне активности посленика католичке

цркве у свијету и код нас, због којих се њена организација, будући да се по правилу обављала ван црквених простора, морала са свом вехементношћу да сучељава и сукобљава са антиподним свјетоназором какав је био комунизам, једнако и у теорији и у пракси.

Др Цвитковић је очигледно имао низ ваљаних разлога да се подухвати изузетно крупног и значајног задатка: савременом читалаштву пружити објективан и на документима заснован одговор на питање: ко је био Алојзије Степинац?

Помнији пратиоци збивања у редовима католичке цркве у нас и у свијету могли су да у посљедњих десет до петнаест година уоче појачани интерес за Степинчеву личност. Но, док је, што се и из текста на који се осврћемо видљиво, занимање претежно црквених кругова ван наше земље, резултирало низом монографија о разним облицима дјеловања загребачког надбискупа (Dragonn — 1951, Cavalli 1974, Vatop 1975, Landereu 1981), у Југославији и унутар редова католичке цркве тај се интерес појављивао и усмјеравао у другом правцу. Истина, и једнима и другима циљ је био исти: рехабилитирати личност Алојзија Степинца, с тим да би се једног дана могао спровести процес његове беатификације, тј. проглашење блаженим, свецем.

Док се ван граница наше земље тај интерес затомљивао објављивањем монографских радова, у неким круговима католичке цркве се, нарочито последњих неколико година, водила, и још увијек води, интензивна манипулирајућа игра, рекло би се, и хоризонтално и вертикално. Под прво одређене би се, свакако, могли да подведу посјети кардиналовом гробу. Сво то цвијеће, све те свијеће и завјетне плочице што га красе иза олтара загребачке катедрале тумаче се од стране црквених кругова у нас као недвојбени знаци »штовања хрватског народа« у цјелини. С друге стране и напори који се чине по вертикали, од оних »Гласа концила«, акција бискупа на челу са кардиналом Кухарићем, до одређених кругова из иностранства под патронатом самог Ватикана, имају један те исти циљ: »скинути« историјску одговорност са Степинчеве личности. Стога је не тако давно, али с правом, указано на упозоравајућу чињеницу да се у нашем времену Степинчева политика »гаји, ревитализира«, чак »има своје штабове, средства и кадрове«. ¹⁾

Ове констатације су тим значајније што се од туземних и иноземних црквених кругова с посебним маром и жаром, у већ споменутом маниру и наканама приказује и анализира нарочито онај дио дјелатности А. Степинца који се испољавао у једном, за њега лично, и католичку цркву у Југославији, а све наше наро-

¹⁾ Јаков Блажевић, *Повијест и фалсификати*, Загреб, 1983, стр. 313.

де и народности посебно, од најсудбоноснијих раздобља наше нове историје — периоду народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Опредјељен ставом да ником данас није и не може бити свеједно што се збило јучер, а ни што ће бити сутра, дакле примјетно прагматистички усмјерен, др Цвитковић се, одлучивши »поћи трагом докумената« (стр. 11), упустио у својеврстан изазов. Истовремено је потицао свијешћу да генерације рођене посљедњих двадесетак година и не знају ко је био Степинца, јер се о њему у свјетовној штампи, скоро и није писало.

Колико год је тај угао прилаза Степинчевој личности нужан, остаје отворено питање да ли је довољан и научно оправдан? Аутор је сасвим децидирано и прецизно поставио себи циљ да прати »прије свега његов антикомунизам и политичко понашање за вријеме другог свјетског рата и непосредно послје њега«, свјесно испуштајући »његово обављање црквених послова и вјерских обреда« (стр. 11 — спац. И. Т.). На овај начин личност загребачког надбискупа, у сваком случају поливалентна, сведена је на једну једину димензију. Читаоцу то већ након првих прочитаних страна пада у очи, па текст наставља да прати с утиском да је суочен са априорном тезом, али и питањем како ће аутор да анализира и објасни клерикалну страну дјелатности Алојзија Степинца. Истину за вољу, и они који су се подухватили дискутабилног задатка да под сваку цијену бране и (надали су се, па и надају се) да одбране Степинца од, наводно, непостојећих и монтираних оптужби, пошли су од убјеђења како је »хисторија показала да су сви политички процеси и били намјештени и монтирани као и суђење Степинцу« (др Кухарић, 1984. године у поводу годишњице кардиналове смрти, стр. 9 — спац. Т. И.).

Већ поменуте монографије као примјери перманентних напора »обrade« личности А. Степинца, релативно богата продукција ван граница земље од које је већина дјела посвећена претежно Степинчевом судском процесу, с једне, те уочљива дефицитарност популарног, публицистичког или новинског штива, у нашој земљи, с друге стране, зацијело били су додатни мовенси Цвитковићевој намјери да сачини текст који је пред нама.

Ако први од седам дијелова књиге (»Зашто књига о Алојзију Степинцу?« — стр. 7—11) схватимо као увод у осталих шест, аутор је досљедно спровео метод за који се одлучио — да документа говоре за себе.

Посебна вриједност овога текста лежи у чињеници да су на знатном броју страна присутни трагови кориштења до сада непознатих извора, како оних домаће, тако и стране провени-

јенције, нпр. оне из Ватикана, на италијанском језику. Од лоцираних у нашој земљи посебно су, по карактеру података, интересантни извори из Архива РСУП-а Босне и Херцеговине.

Мање бројем, а више због начина на који су цитати коришћени, (неки релевантни извори, и објављени и необјављени врло често су дати у дугачким изводима, па и »in extenso«) — остварен је двоструки ефекат. С једне стране, цјелокупни текст је добио на документарности, а с друге стране, губио се ауторски став. Истина, и сам избор употребљених цитата може да говори за себе, али се ипак, осјећа недовољно присуство ауторског коментара, а анализа се замјењује априорним, односно аподиктичким тврдњама.

Књига је, поменули смо, структурирана од седам дијелова, а они су тако међусобно конципирани да произилазе један из другог или, другачије речено, сваки наредни је неодвојив од претходног. Тако поредани чине једну кохерентну цјелину.

У одјелку »Антикомунизам католичке цркве за вријеме понтификата Пија XI и Пија XII«, аутор читаоца документарно упознаје са настанком и развојем ставова врховних поглавара католичке цркве према идеји комунизма, који ће, у енцикликама »pontifex maximus« Пија XI и нарочито, Пија XII, довести до непомирљивих и милитантних осуда овог нововјековног учења о устројству свијета на сасвим супротним основама од оних за које се вијековима залагала и борила универзална организација католичке цркве. С обзиром на то да се на почетку текста читаоца упознаје с третманом »пошаста комунизма« у енцикликама њихових претходника (енциклике Пија IX »Qui pluribus« — 1846 и »Quanta cura« — 1864. године), наслов тог дијела није адекватан, јер би требало да гласи: »Антикомунизам католичке цркве од понтификата Пија IX до Пија XII«. Када се има на уму устројство католичке цркве (најстрожији централизам), зацијело није довољно истакнута облигаторност промицања учења поменутих папа (у овом случају према наведеној опасности од комунизма) и из тог угла подразумјевајућа слијепа вјерност врхова католичке цркве, особно Степинца у осудама комунизма и комуниста.

На сљедећих двадесетак страна књиге (од стране 23—40) дат је сажет, али документаран »syniculum vitae« А. Степинца, који читаоцу олакшавају праћење онога што слиједи у наредним поглављима.

У четвртом одјелку (»Степинчев антикомунизам« — од стр. 43—63), аутор је добро натукнуо проблем, али умјесто да га самостално развије да те »дубоке коријене у католичком учењу, у папској осуди комунизма« даље провјерава и развија, он оста-

је хипотетичан, »гушећи« се у безбројним примјерима Степинчевог антикомунизма. Детаљнија и сериознија анализа овог сегмента вишеслојне личности загребачког надбискупа омогућила би, без сумње, да се не само схвати, него и објасни онај високи степен мржње на све што је произлазило из Степинчевог антикомунизма, посебно крајња, никад и ничим непромијењена одиозност према свему што је било у вези с Комунистичком партијом Југославије и народноослободилачким покретом. У овом дијелу Цвитковићевог текста видно се уочава недостатак дубље анализе суштине односа Свете столице наспрам католичке цркве у Хрватској, оног високог степена субординираности централизму Ватикана из којег се породило слугеранство идејама Пија XII, служење вјековним захтјевима цркве за мирним и добровољним повећањем пастве или »стада«, које се одједном нашло на истој разини са праксом Павелићеве Независне Државе Хрватске, али на други начин. Ту су коријени дјелатности оног крила католичке цркве које је одувијек било фактички анационално, из једноставног разлога, јер је служило туђину. Ни то није било могуће докучити иза »душебрижништва« Степинчевог за Хрватску, ону за коју се борио и Павелић, јер на страницама Цвитковићевог текста нема анализе ни онолико колико су то захтијевали ставови Степинца о идејама које је инаугурирао још Свекатолички конгрес 1900. године, или иступи једног Штадлера о идентификацији католичанства и хрватства — омиљене теме кардинала Кухарића и његових истомишљеника којима је и те како стало до рехабилитације те »ненародне«, Степинчеве цркве.

У »носећем« дијелу цјелокупног текста (»Политичко понашање Алојзија Степинца за вријеме другог свјетског рата« од стране 67 до 222), аутор се позабавио оним што је у појави и животу загребачког надбискупа, предсједника бискупских конференција најпримарније односу према личностима, догађајима, појавама, и процесима који су се одвијали у »режији« усташког режима, а у којима је личност Степинчева, улога дијела свештенства, па и католичке цркве била истакнута. Аутор је овдје био досљедан само себи. Пустио је да документа »говоре« сама. Не улазећи у б и т односа католичке цркве и усташког поретка тзв. Независне Државе Хрватске, писац је читаоца оставио у дилеми да ли је Степинац као црквени великодостојник објективно могао шта више да учини од потеза које је подузимао. Истина, то му и није био примарни циљ, али је била потребна анализа као потка и позадина објашњења Степинчеве дјелатности или бар преко навођења наслова који третирају улогу католичке цркве, Степинца и усташког режима: дјела В. Новака, Б. Кризмана, И. Јелића и Ф. Бутић-Јелић. Аутор је у приступу Степинчевој личности аподиктичан, у закључним разматрањима експлицитан — Степинац је другачије и више могао да уради, а није.

Чинио је неке кораке, али с ограниченим ефектом. Ипак, остаје утисак, на основу докумената како их је употребио др Цвитковић да је то био Степинчев максимум. Степинчева писма злогласном Андрији Артуковићу (1. јуна и 2. новембра 1943 — стр. 89) и нарочито Поглавнику (24. фебруар 1943) заслуживала су анализу односа Степинца и Павелића, а не цитат П. Бензона. Она би показала, нарочито у случајевима прекрштавања православних, да између надбискупа и Поглавника, *in ultima linea*, нема разлике. И један и други су у условима у којима су дјеловали, из различитих побуда жељели исто — Степинац да »стадо« повећа оним који ће својом вољом, без насиља прихватити католичанство, а Павелић уз употребу најгрубље силе, ножа и каме. Значи, и један и други, што милом, што силом остваривали су, у ствари, свој фактички исти циљ. Читалац након ишчитавања неких докумената у овој књизи може да остане у увјерењу да је недовољно уочена и истакнута она »*diferentia specifica*« која одваја дјелатност поглавара католичке цркве у Југославији од Поглавника за коју се »каче« и браниоци Степинца. Без те анализе, овако цитирана документа иду им, парадоксално звучи, у прилог!

Иако је Цвитковић у цијелој књизи досљедно користио све врсте извора, примјетно је да у свом научном апарату и гдје за то, претпостављати је, није било оправданог разлога, не наводи оно што је иначе уобичајено (архив, фонд, број докумената, затим бројеве, датуме, стране листова, ауторе, наслове итд.). Примјера ради, подаци кориштени из архиве Ханса Хелма, немачког политичког аташеа у Загребу (страна 115—134) остављају читаоце у дилеми, ако их интересира, да претпостављају гдје се налази та архива.

Колико се аутор ослањао на објављене податке и документа а да није покушавао да да и свој суд у цјелини потврђује цитирани Степинчев акт од 18. маја 1943 (вид. стр. 153—168). Ако већ наводи за Степинчеву дјелатност овај изузетно значајан документ, онда је, с обзиром на сумње које изазива његова аутентичност (по једнима је то копија *нађена* у Архиву Министарства вањских послова НДХ, по другима је то писмо Степинац послао, по трећима лично однио), требало рећи своју ријеч о његовој валидности, не из формалних, него суштинских разлога.

Навођење, нпр. акта Драже Михаиловића, наводно писаног 15. априла 1945. године у четничкој Врховној команди, еклатантан је примјер ауторове недовољне критичности приликом употребе извора. Толико је елемената што доводе у сумњу тврдњу И. Цвитковића да је »Степинац остварио контакт са четничким вођом...« (бар на основу овога акта) да га треба споменути и због тога да се види шта значи користити »у цјелости«

један докуменат, не доводећи га у везу с многим другим релевантним чињеницама. За аутора није био довољно озбиљан разлог да сâм доведе у сумњу вјеродостојност извора података кога се оба, наводни адресант Михаиловић и наводни адресат Степинац, неовисно један од другога одричу, а врсни правник др Јосип Хрнчевић »оставља отвореним питање аутентичности писма...« (стр. 184). Да је имао на уму Степинчеве ријечи осуде четничких покоља католика и муслимана¹ могао би да проникне у анимозитет и страх црквених кругова у Хрватској, Степинца особно према четницима и четничком покрету, па да схвати и степен неаутентичности тог писма, иако су обојица, и Степинац и Дража били на истој линији према комунистима и НОБ-и. Ерго, и овакав какав је овај докуменат могао би да буде доказ за нешто друго — жељу Драже Михаиловића да оствари ангажман и сарадњу Степинца »у циљу активирања (преко »његове преузвишености« — м. о.) свих националних снага хрватскога народа у борби против болшевизма« (факсимил стр. 183). Колики је јаз између католичке цркве и »великосрпских четничких одреда« Драже Михаиловића најбоље се види на страни 154 и даље цитата које наводи Цвитковић. А да се и не говори о страху и незадовољству Каптола да се, према инструкцијама Д. Михаиловића, Хрватска сведе на териториј од 11.300 км² који би се готово читав могао »обухватити погледом са звоника загребачке катедрале« (стр. 156). Цвитковић је по правилу доказ за постављене хипотезе и исказане тврдње тражио у субјективним мишљењима појединих аутора који су, ео ipso, имали своје углове гледања, виђења, а и циљеве.

Степинчев однос према православним, Јеврејима и Поглавнику остао је на нивоу изношења надбискупских визија. И онда читалац добива утисак да је према Поглавнику резервиран, критичан и да му само формално указује повјерење и почаст. Испада да се надбискуп (а пророс судбине свих православних и Јевреја) и није могао мијешати у свјетовне ствари, јер »Црквени закони забрањују нарочито свећеницима, а он је врховни и онај који потписује окружницу од 24. 9. 1943, да се придружују било каквој побуни против јавног реда и поретка...« (стр. 169 — 170). Читалац не може да сазна да су и врхови католичке цркве и усташка држава у пракси на истој равни у односу према Србима, Јеврејима, НОП-у итд. Прва из вјерских, а друга из истребљивачких, уништавајућих разлога.

Цитати разних аутора (Тита, Кардеља, Цесарца, Кидрича, Крлеже) кориштени су и у шестој глави књиге. Све ауторитет

¹) У нетом споменутом писму Папи, помињући колика је »Мржња српских четника на католичку Цркву«, Степинац оцјењује да они својим акцијама »без сумње премашују и акције црвених партизана у Хрватској« (стр. 162).

до ауторитета и низ компетентних мишљења која не изазивају дилеме, али остављају отворена питања наспрам исувише црно-бијеле слике односа католичке цркве и усташког режима, односно позиције самог Степинца, дајући браниоцима из црквених редова аргументе за његову »одбрану«.

И у последњем дијелу текста (»Коме и чему концепт 'Степинчеве цркве' данас«) аутор је досљедан самом себи. Наводио је мишљења других аутора, која би требало да садржавају одговор на постављено питање. Међутим, састављен од ставова различитих аутора и овај дио доима се као успјела компилација. Када је већ изостала анализа, онда је требало, и овдје као и кроз цијелу књигу, навести у биљешкама оне ауторе који су се детаљније бавили одређеним питањима (фрањевцима нпр.), као фактором који је утјецао на развијање хрватске националне свијести.

Тек на самом крају књиге, у некој врсти закључка, иако се и ту убацује Цесарчева политичка анализа дијела руководства католичке цркве (стр. 314), аутор покушава да се одвоји од докумената. Да је овакав метод примијенио у књизи цитата и докумената имали бисмо пред собом ауторски рад, а овако се читаоцу пружа паноптикум различитих мишљења о теми која је, по нашем скромном мишљењу, сама по себи тражила другачији приступ. Тек на ових неколико страна аутор на оригиналан начин, за разлику од штурог, недореченог, а почесто не баш увијек сретно коришћеног »in ekstense« цитирања, покушава да третира суштину односа католичке цркве, Степинца и усташког режима — саучесништво на дјелу. А у томе је историјска одговорност Алојзија Степинца за сва времена које не могу да га ослободе ни његови браниоци, а најмање он сам, како се то догодило с начином кориштења неких докумената на страницама ове књиге. Историјска истина о Степинцу је донекле у дискрепанцији с истином какву је он лично имао и с оном какву нам је директном методом навођења дао др Иван Цвитковић. Она је на страницама књиге на коју смо се осврнули више априорна и вербална, него што је аналитичка, цјеловита и до краја увјерљива. Тражећи одговор на питање које је поставио насловом ове књиге, др Цвитковић је, несумњиво, допринио освјетљавању политичке димензије личности загребачког надбискупа. Али, због извјесних — са становишта историографије — »занатских« пропуста (методолошке, хеуристичке природе), неки од, у сваком случају релевантних, сегмената вишедимензионалне личности Алојзија Степинца, црквеног великодостојника највишег реда у контексту суштине и карактера политике Ватикана, донекле су остали занемарени, па је тиме и крајњи одговор на постављено питање: »Ко је био Алојзије Степинац?« остао непотпун.

Потписнику ових редова намеће се утисак да би због метода који је примијењен у овој књизи »*avocatus diaboli*« — лице које на расправама о проглашењу неког за свеца или бла-

женог мора да пронађе све што би могло да смета проглашењу — остао у увјерењу да нема сметњи беатификацији! Ако га тај утисак вара тим боље по напор и резултат који је др Цвитковић остварио књигом »Ко је био Алојзије Степинац«?.

Томислав Ишек

Д. Шепић, ВЛАДА ИВАНА ШУБАШИЋА, »ЧГП Дело«, Љубљана 1983.

Књига др Д. Шепића, »Влада Ивана Шубашића«, представља релевантан научни прилог изучавању оних историјских питања и тема које у новије време постају предмет већег интересовања не само научних кругова, већ и шире јавности.

У предговору књизи, Шепић истиче да се приликом рада на њој налазио у становитој дилеми и двострукој узлози: као бивши шеф кабинета Председништва владе И. Шубашића и као професионални историчар. Прва дужност му је омогућивала да конкретније и садржајније упозна Шубашића и његов политички рад, али са мање могућности да према њему буде крајње објективан и непристрасан. Посао историчара је управо то изискивао

У уводним напоменама о животном путу и политичком раду Ивана Шубашића, истакнутог првака ХСС и бана Бановине Хрватске, Шепић истиче да се ради, по много чему, о интересантној и спорној личности, чија биографија »још није истражена ни написана, а у њој можда има више тога што би могло помоћи да се схвати Шубашићево држање у емиграцији и политика коју је водио као председник југословенске владе у Лондону«.

Шепићева књига тематски се може поделити у два основна дела. У првом он прати политичку активност И. Шубашића као бана Хрватске у избеглиштву и његова интензивна залагања за очување политичког и државног јединства Југославије која, како Шубашић пише на једном месту, »представља међународну цјелину и може функционисати само као јединствена држава међу Уједињеним нацијама«.

У том погледу, Шепић прати Шубашићеве напоре и залагања на превазилажењу оштрих политичких и националних конфронтација унутар југословенске политичке емиграције и избегличке владе, које су се нескривено манифестовале пред очима светске јавности.

Шепић даље пише и о самој генези и политици Шубашићеве владе, његовом наименовању за председника, као и утицају савезничких влада, поготово британске, на краља Петра II

да се управо њему повери формирање владе, пратећи уједно след догађаја који су довели до промене савезничког политичког курса према југословенском ратишту и снагама НОП-а.

Након заокрета у британској политици према четницима, који су отворено сарађивали с окупатором у Југославији, дошло је до отворених захтева премијера Черчила да Пурићева влада, у којој је Дража Михаиловић био министар, због погрешне политичке оријентације и евидентних слабости, сиђе са политичке сцене и уступи место новој влади, која ће се руководити другачијом политичком линијом и циљевима. У том смислу, вођени су оштри разговори не само између Черчила и краља Петра, већ и унутар самих врхова емиграције.

Тако је дошло и до формирања нове владе на челу са Шубашићем. Он се у почетку донекле колебао да ли да се прихвати, по свему, изузетно важног задатка. »Све је срушено« — каже Шубашић — »и ми сада треба да радимо заиста много да поправимо ситуацију унутар и изван земље«.

Пратећи Шубашићеву председничку активност и тражећи одговор зашто је управо он, у низу угледних југословенских политичара, именован под утицајем савезника за мандатора нове владе, Шепић покреће низ питања о томе колико је он, у ствари, био послушни савезнички политички експонат, што су му често пребацивали, а колико је он у границама своје улоге помиритеља и посредника успео да избори слободног политичког простора за реализацију својих гледишта и вођења владине политике оном линијом која се није увек поклапала са савезничким хтењима и концептима.

По Шепићу, Шубашић је »остављао дојам идеалисте прожетог романтичном љубављу према народу коме је припадао, па су га многи сматрали и политички наивним«. Међутим, он се држао врло образиво и дистанцирано, тако да »нитко од његових најближих политичких сурадника или пријатеља није био потпуно обавијештен о свим његовим спознајама, плановима и акцијама«, па је често наилазио на њихов пријем са одређеном дозом сумњичавство и неповерење. »Они који су мислили да га могу искористити за своје планове били су често разочарани јер их је заваравало његово искрено настојање да их људски схвати и сматрали су да његово разумијевање значи уједно и одобравање«. Ипак, остаје утисак да нека питања нису доречена. Шепић у другом делу књиге прати рад Шубашићеве владе и споразуме између маршала Тита и Шубашића, настојећи да објективно прикаже колико је Шубашићева политичка активност била плод савезничке политике, а колико његовог самосталног става и резонување. Пратећи развој догађаја након формирања Шубашићеве владе, Шепић је настојао осветлити политику те владе, која је својим курсом омогућила да нестане паралелизма југосло-

венских влада у земљи и избеглиштву, да Југославија пред крај рата добије јединствену и репрезентативну владу с пуним уживањем и признањем међународног легитимитета. У том духу он посматра Вишки и Београдски споразум Тита и Шубашића 1944. године.

О Шубашићевој влади се досад релативно мало писало. Зато Шепићева књига, написана на основу јаким научних темеља, својим израженим вредностима употпуњује наша сазнања, дајући нов и квалитетан допринос даљег проучавања историјског тока стварања и међународног признања нове југословенске државе, проистекле из НОР-а и социјалистичке револуције.

Сафет Банџовић

ПРВО ОБЛАСНО САВЈЕТОВАЊЕ КОМУНИСТА ИСТОЧНЕ БОСНЕ 1944. ГОДИНЕ (Власеница — Бијељина 22—23. II — 29. II — 3. III), приређивачи: др Здравко Антонић, Веселин Митрашевић, Есад Тихић, Тузла 1986, стр. 419

Књига под горњим насловом на први поглед може изгледати као једна од оних бројних јубиларних регионално-локалних манифестација о догађајима из прошлог рата. Већ прелиставањем разбија такву импресију, боље речено предубеђење засновао на неким досадашњим искуствима. Три обележја је издвајају и разграничавају са стандардном публицистичко-документарном продукцијом: прво, садржај публикације је одређен значајем догађаја; друго, документација и прилози усредсређени су на разноврсне компоненте овог саветовања — проблемске и територијалне (локалне, регионалне, југословенске, па и шире); треће, публикација има особену структуру, будући да је сложена из различитих прилога јединственог садржајног карактера.

Редакција је већ на самом почетку подвукла значај Саветовања комуниста источне Босне, започетог у Власеници и настављеног у Бијељини, крајем фебруара и почетком марта 1944. године: реч је о масовном скупу комуниста источне Босне; било је то прво саветовање комуниста после Покрајинског саветовања у Иванчићима почетком јануара 1942 (а Обласна конференција у Скендер-Вакуфу?); одржано је после I заседања ЗАВНОБиХ-а и II заседања АВНОЈ-а; одмах после Партијског саветовања дошло је и до Обласног саветовања СКОЈ-а у Бијељини.

Комплексно сагледавање овог догађаја открива да је регионални скуп попримио шире историјске димензије, због простора у коме је одржан, времена у коме је протекао, значаја учвршћивања народноослободилачког покрета у источној Босни.

Развој политичког и партијског рада интензивно је оживео после пробоја јединица Главне оперативне групе дивизија на Сутјесци. Источна Босна добијала је у стратегији Врховног штаба НОВЈ све већи значај због близине Србије, што није промицало ни немачкој команди у Југославији и на Балкану, која је настојала да одбаци партизанске снаге од Дрине и од Лима у Санџаку. По први пут од почетка народноослободилачке борбе на овом тлу створене су бригаде НОВЈ, под називом 16. муслиманска и 18. хрватска НОУ бригада. Ослобођењем Тузле појачан је рад Партије на Мајевици, Бирчу, Требави и у Посавини. Народ и борци овог краја морали су да издрже тешке притиске немачких снага у зиму 1943—1944, усмерене на одбацивање јединица НОВЈ од Дрине. Крајем 1943. и почетком 1944, у Власеници се налазило седиште Штаба 3. корпуса НОВЈ. Од јесени 1942, геостратешки положај источне Босне је добијао на вредности преко повезивања Срема и Босне. Сремски и источnobосански партизани сломили су »кичму четничког покрета« на Мајевици. На источnobосанском простору борило се 5 војвођанских бригада, сврстаних у 16. и 36. дивизију НОВЈ, односно 12. војвођански корпус. После повлачења партизанских снага из Србије, Семберија је била — како каже Милка Минић (»Ана«) — »од половине 1943. год. и даље«... »велики ослонац Окружном поверенству КПЈ за Подриње за испуњење нашег задатка — обнављање партијских организација и Мачванског НОП одреда« (101). Непријатељ је својом сталном активношћу спречавао притисак јединица НОВЈ према Сарајеву. На овом саветовању разматрана је и делатност квислинга и колаборационистичких снага свих праваца: усташа, четника, легионарских и зеленокадровских формација. Комунисти су у Власеници и Бијељини истицали да се не ради само о војничком уништењу ових снага, већ и о неопходности њихове политичке ликвидације, у том смислу да се народу објасни њихова стварна колаборационистичка суштина.

Око једног догађаја као централног, редакција и приређивачи су успели да групишу јубиларну реч поводом обележавања 40-годишњице Саветовања, са аутентичним документима о сазиву и току Саветовања, дискусијама и сећањима, те саопштењима истраживача и излагањима учесника Округлог стола.*) Тиме је омогућено да се укрштају речи учесника и њихова виђења, а

*) Сећања су дали: Мићо Ракић, Стево Поповић, Деса Коштан, Милан Пантић, Мирко Остојић, Мевла Јакуповић, Сретен Лопандић, Мирко Ерењо, др Вера Мујбеговић, Хазим Хасић. — »Саопштења за Округлим столом поднели су: др З. Антонић (Партијско савјетовање у Бијељини у свјетлу историјске ретроспективе«, др Драго Боровчанин, »Стање НОП-а на подручју југоисточне Босне у другој половини 1943. и првој половини 1944«, др Стојан Томић, »Политичка ситуација у источној Босни (почетком 1944) у политичким рефератима и дискусијама«, Веселин Митрашевић, »О организационом извјештају поднијетом на Савјетовању«, Марија Чубрило, »Важнија питања у дискусијама учесника Обласног партијског са-

на другој страни одмеравају научно утврђене чињенице са усменим исказима. Међу научницима се нису налазили искључиво историчари, већ и социолози, политиколози, политичари и војници, револуционари. Тако је остварена интердисциплинарност приступа. Корисност суочавања научника и учесника читовала се и у скидању неких спорних питања с дневног реда: да ли се ради о два (у Власеници и Бијељини) или о једном саветовању (утврђено је да се у Бијељини радило о наставку Саветовања започетог у Власеници); учесници су укрстили и супротна гледишта о другом нападу на Тузлу (јануара 1944). Према А. Ђонлагићу, Штаб 3. корпуса НОВЈ направио је »пресудну грешку«. (117) Ђонлагић губитке 6. босанске и 16. муслиманске бригаде приписује »погрешци и тренутној опуштености команданта 17. дивизије« (118).

Утицајни учесници могу обогатити наша сазнања образложењем мотивација, објашњењем поступака, откривањем намера и очекивања, разјашњавањем позадине догађаја. Тако и Џвијетин Мијатовић Мајо, секретар Обласног комитета Партије, у својој речи даје низ анализа и оцена од историографске вредности: о разоружавању легије, претходним дискусијама о нападу на Тузлу октобра 1943, те о другом нападу на град јануара 1944, о односима четника и Муслимана, о преговорима с домобранским пуковником Сулејманом Филиповићем уочи напада на Тузлу октобра 1943, које су водили Р. Чолаковић, Авдо Хумо и други итд.

Историографски су такође вредне анализе и оцене Владе Поповића, члана ЦК КПЈ и политичког комесара 3. корпуса НОВЈ, изнесене на Обласном саветовању комуниста у Власеници. Поповић види значај Саветовања у остваривању »пароле јединственог фронта свих родољубивих елемената«. Из његовог излагања избија Титова директива о ослобађању од секташтва према западним савезницима, што је везано за преписку маршала Тита с британским премијером и започету борбу за међународно признање југословенске револуције. Тим поводом, комесар 3. корпуса НОВЈ каже да »Црвена армија и совјетски народи сносе овај велики терет ослободилачког рата«, али да у »последње вријеме силно јача активност наших савезника Енглеске и Америке« (146). Кашњење с отварањем другог фронта приписује се чињеници да се ради о савезницима »капиталистичких земаља«, чији државни и војни апарат није очишћен од реакционарних и »пе-

вјетовања«, Самија Ризвановић, »О закључцима партијског саветовања«, мр Тихомир Кларић, »Појава, устројство и историјски значај партијског саветовања«, Есад Тихић, »Обласно савјетовање СКОЈ-а«, Момчило Пелеш, »О дјеловању народноослободилачког покрета у Тузли 1941—1943«, Милка Минић, »Семберија је била наш ослонац«, Џвијетин Мијатовић, Мајо, »О партијском савјетовању у Власеници и Бијељини«, Ахмед Ђонлагић, »Неке напомене о односу према непријатељским војницима, одласку 16. муслиманске бригаде у Горње Подриње и о другом нападу на непријатеља у Тузли«.

токолонашких елемената» (147). С позивом на Черчила, В. Поповић је указивао да избегличка влада више не ужива поверење британског руководства. Није требало да прође ни три месеца па да влада Б. Пурића, која је очајнички бранила позицију Д. Михаиловића, буде принуђена на демисију и довођење на сцену Ивана Шубашића, који је представљао »мост« за компромис с народноослободилачким покретом.

Поповић је као одлучан »политички ефекат« користио тезу о федеративној Југославији, у којој је по први пут Босна и Херцеговина била »слободна федеративна/федерална јединица у слободној Југославији«. Захтевао је да се тај аргумент више користи у разбијању националистичко-сепаратистичких снага и аутономистичких теза »муслиманске реакције«. Позивао се на дух и принципе Атлантске повеље, укључујући и став Душана Симовића, који је у то време прешао на страну оних грађанских политичара у емиграцији који су почели да прихватају народноослободилачки покрет, односно нову Југославију. Комесар 3. корпуса НОВЈ је заоштравао односе са четницима, тражећи њихову војну и »политичку ликвидацију«. Уместо помоћи одборника четницима, каквих је случајева било, а на другој страни називања четника »ђуканима«, упућивао је на то да партијске организације морају »пронијети мржњу, дубоку мржњу према тим зликовцима, према тим изродима, дубоку мржњу према тим који иду за стварањем старе и још горе Југославије...« (154). Исти став се заузимао и према муслиманској легији — »коначна војна ликвидација«. »Зелени кадар се већ налазио у распадању у крајевима од Тузле према Добоју, али је његово уништавање требало спровести и дуж цесте Зворник—Тузла. Борећи се за немачки протекторат, и за Босну и Херцеговину као »самосталну јединицу«, реакционарни муслимански прваци су успевали да заводе заостале масе тезама да Муслиманима припада »главна ријеч«, јер их има »понајвише«, а на другој страни су плашили вернике да им прети »оскрнављење вјере«. (155).

Језгро публикације је документарног карактера, садржавајући сачувани и пронађени материјал о саветовањима Партије и СКОЈ-а (иницијативни документи, преписка, говори, записници са саветовања, партијског и СКОЈ-а).

Чине нам се занимљиве још две ствари у вези с овом вредном књигом. Мр Т. Кларић наводи (401) да је у првобитној замисли било предвиђено да се у монографији изда и библиографија историографских радова о Саветовању, али се показало да »прикупљени материјал очито, ни по квантитету, ни по критеријуму селекције и класификације »не може да се назове библиографијом у строжијем значењу тог термина«. Једноставно, важан догађај који није, у сразмери са својим значајем, добио историографску валоризацију.

Досадашње мимоилажење обраде овог догађаја, или његов недовољан третман, утицали су да се благовремено не искористе искази учесника. Познато је да удаљавањем од догађаја памћење бледи и постаје све несигурније. Стога се није ни чудити да су од неких учесника добијени подаци који се означавају као »површни«. Поменут је и упитник који је достављен учесницима, али вредност одговора није задовољавала. Тим поводом, на стр. 395 стоји: »... Међутим, свега двадесетак преживјелих учесника Савјетовања је писмено одговорило на упитнике, од којих су многи одговори били доста површни. Зато смо били упућени да већину података прикупљамо путем непосредних контаката или путем телефонских разговора. Због свега тога, нису се могли прикупити сви упитником тражени подаци и на основу истих извршити планирано истраживање. Зато су у овом списку (мисли се на списак у књизи — Б. П.) дата само имена учесника (и гостију) оба савјетовања, без назнаке да ли се ради о присуству партијском или скојевском савјетовању, или пак и једном и другом, односно да ли се ради о присуству савјетовању у Власеници или Бијељини«.

На то је могла утицати целокупна култура нашег духа: да се појаве не бележе у право време, оставља слаба евиденција, односно све препушта усменој речи, па зато касније долази до натезања око персоналних састава појединих скупова, тела, комитета и штабова, на шта утичу свакако и промене прилика, протек времена, нови критеријум вредновања и сл.

Регистри (личних имена и географских појмова) увелико олакшавају сналажење у документарним и истраживачким прилозима, као и у сећањима.

Књига прелази регионалне оквире својим значајем и за историју југословенске револуције 1944. године. Преко овог обласног саветовања прелама се значај источне Босне крајем 1943. и у 1944. године са становишта одсудних битка НОВЈ и померања тежишта операција из западних према источним деловима Југославије, пре свега према долинама Мораве и Дунава, према Србији. Ниједан од битних нагласака на Саветовању у Власеници и Бијељини није превидео правац оријентације руководства нове Југославије (међународно признање револуционарних промена) и главни удар НОВ Југославије према истоку, јер се Србија налазила у средишту међународне пажње (Велике Британије и СССР-а), руководство НОВЈ очекивало распад сателитских режима у Бугарској, Румунији и Мађарској и сусрет јединица НОВЈ са трупама Црвене армије.

Б. Петрановић

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАДА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ У 1985. ГОДИНИ

У раду на реализацији годишњег програма рада Института за 1985. годину учествовала су 32 научна, административна и помоћна радника Института и више десетина спољних сарадника. Програмом рада је обухваћена монографска обрада различите проблематике историје, почевши од средњег вијека до најновијег времена. Осим рада на монографској обради, више сталних и спољних сарадника радило је на реализацији програма предвиђених задатака на сљедећим пројектима: Историја СК Босне и Херцеговине, Историја револуционарног омладинског покрета у Босни и Херцеговини и Затвори и логори у Босни и Херцеговини 1941—1945. године. Неколико сарадника Института учествовало је у изради и редиговању Историје СКЈ, која је изашла из штампе 1985. године.

У 1985. години један сарадник је одбранио докторску дисертацију, једна сарадница је магистрирала, а више сарадника је изабрано или реизабрано у виша научна звања.

У току 1985. године, у организацији Института за историју рађен је Изведбени пројект — ДЦ XIII/2. На овом веома значајном послу ангажовано је 15 сталних и спољних сарадника, на челу с др Нусретом Шехићем, одговорним истраживачем — координатором.

По програму за 1985. годину, у потпуности су реализовани задаци из оквира издавачке дјелатности и организације научних скупова. Иако је Институт и у прошлој години радио и дјеловао у веома отежаним материјалним и смјештајним условима (ниски лични доходи, веома лоши услови смјештаја, изражени стамбени проблеми), и на осталим планираним задацима постигнути су запажени резултати.

а) *Завршени послови*

1. Издавачка дјелатност

1. др Лука Ђаковић, Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата, Глобус, Загреб 1985;

2. др Будимир Миличић, Радничка класа Сарајева 1919—1941. године, Институт за историју, Сарајево 1985. године;

3. Бранислав Беговић, Шумска привреда Босне и Херцеговине за вријеме монархистичке Југославије (1918—1941), с посебним освртом на експлоатацију шума и индустријску прераду дрвета, Институт за историју, Сарајево 1985. године;

4. Подгрмеч у НОБ-и и револуцији 1941—1945 — Зборник радова са научног скупа одржаног у Бос. Крупи 10—12. децембра 1979. године, Институт за историју, СО Бос. Крупа, Сарајево 1985. године.

5. Прилози бр. 21, Институт за историју у Сарајеву, Сарајево 1985. године.

II Пројекти

1. др Паво Живковић, припремио за штампу пројект под насловом »Социјално-економске промјене у босанском друштву у 14. и 15. стољећу«;

2. мр Борис Нилевић, завршио пројект под насловом »Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије (1557. г.)«

3. мр Бехија Златар, завршила пројект под насловом »Сарајево у 16. вијеку«;

4. мр Енес Пелидија, завршио пројект под насловом »Босански ејалет од Карловачког до Пожаревачког мира (1698—1718)«;

5. мр Вера Кац, завршила пројект под насловом »Структура чланства КПЈ у Босни и Херцеговини 1945—1953. године«;

6. група аутора (др Драго Боровчанин, мр Вера Кац, мр Тихомир Кларић, Владо Станишић, др Паво Живковић) израдила Дугорочни календар ССРН БиХ за обиљежавање значајних догађаја и личности из историје народа и народности Босне и Херцеговине.

III Научни скупови

Поводом 40-годишњице побједе над фашизмом и ослобођења града Сарајева, у организацији Института за историју и суорганизацију Дирекције Меморијалног комплекса и спомен обиљежја »Враца«, »Иванчићи« и »Игман« из Сарајева и Војноисторијског института из Београда, у Сарајеву је 9. и 10. децембра 1985. године одржан научни скуп под насловом »Народноослободилачки покрет у градовима Југославије 1941—1945. године«. На овом научном скупу поднесена су 34 реферата и саопштења који су се односили на НОП у 20 градова (Београд, Сарајево, Скоп-

ље, Подгорица, Љубљана, Загреб, Ријека, Сушак, Ниш, Зрењанин, Бањалука, Тузла, Сплит, Бихаћ, Прилеп, Мостар, Сл. Брод, Цетиње, Косовска Митровица, Призрен, Приштина). У неколико реферата третирана је општа проблематика НОП-а у градовима Југославије.

IV *Научни и стручни радови* (чланци, прилози, осврти, прикази)

Стални сарадници Института за историју: мр Д. Берић, др Д. Боровчанин, мр В. Бесаровић-Џинић, мр Р. Брчић, др Л. Баковић, др Р. Хурем, др Т. Ишек, др Џ. Јузбашић, мр В. Кац, др И. Кемура, др Б. Миличић, др У. Недимовић, мр Б. Нилевић, мр Е. Пелидија, др Н. Шарац, др Н. Шехић, мр Б. Златар објавили су укупно 38 чланака, прилога, осврта и приказа у разним часописима у земљи и у иностранству.

V *Учешће сарадника на научним скуповима, савјетовањима и међународним комисијама историчара*

1. Научни скуп *»НОП у градовима Југославије 1941—1945. године«*, Сарајево 9—10. 12. 1985. године. Учествовали др Р. Брчић, др И. Карабеговић (референти) и др Д. Боровчанин (дискусија);

2. Научни скуп *»Милешева у историји српског народа«*, Београд, 3—7. 6. 1985. године. Учествовао мр Б. Нилевић (реферат);

3. *Међународни конгрес турколога*, Истанбул, 23—28. 9. 1985. године. Учествовала мр Б. Златар (реферат);

4. XVI интернационални конгрес историјских наука, Штутгарт 1985. године. Учествовао др Џевад Јузбашић у комисији за славенске студије са саопштењем.

5. Округли сто *»О проблемима рада на Едицији Тузла у радничком покрету и револуцији«*, Тузла 19. 6. 1985. Учествовали са дискусијом: др Н. Шехић, мр Р. Брчић, др Н. Шарац, мр Т. Кларић.

6. *Годишња скупштина Друштва историчара Босне и Херцеговине*, Бугојно 1985. године. На скупштини поднио реферат др Н. Шарац;

7. Научни скуп *»Југословенски исељеници у другом свјетском рату и њихов допринос НОБ-и у Југославији«*, Сарајево, новембра 1985. године. др И. Карабеговић, мр Р. Брчић (чланови Организационог одбора);

8. Научни скуп *»Оснивање КП Србије«*, Београд маја 1985. године. Учествовао др Д. Боровчанин (реферат);

9. Чехословачко-југословенска комисија за историју, Д. Крупа ЧСР, 1985. године. Учествовао др Д. Боровчанин (реферат);

10. Округли сто *«Тузла 40 дана у слободи»*, Тузла, октобар 1985. године. Учествовали др И. Карабеговић, др Д. Боровчанин и мр Р. Брчић (дискусије);

11. Округли сто *«Проблеми методологије у изучавању савремене историје»*, Београд, 17—18. 12. 1985. године. Учествовали др Н. Шарац, др Џ. Јузбашић и др Р. Хурем (саопштења);

VI Пројекти у процесу реализације

1. Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине, група аутора;

2. Историја револуционарног омладинског покрета у Босни и Херцеговини, група аутора;

3. Затвори и логори у Босни и Херцеговини 1941—1945. године, група аутора;

4. Странци у Босни у средњем вијеку, аутор мр В. Бесаровић;

5. Устанци у Херцеговини 1852—1862. године, аутор мр Д. Берић;

6. Југословенски омладински покрет (1904—1914), аутор др Л. Ђаковић;

7. Босна и Херцеговина у руским изворима (1856—1878), аутор мр И. Тепић, спољни сарадник;

8. Муслиманско културно-просвјетно друштво *«Народна узданица»* 1923—1941. године, аутор др И. Кемура;

9. Културно-историјски значај часописа *«Преглед»* (1927—1941), аутор мр Т. Кларић;

10. Хрватска сељачка странка у Босни и Херцеговини од 1929. до 1941. године, аутор др Т. Ишек;

11. Индустијски потенцијали Босне и Херцеговине и привредни интереси окупатора од 1941. до 1943. године, аутор С. Бркљача;

12. Еманципација муслиманске жене и скидање зара и феце у Босни и Херцеговини након ослобођења (1947—1952), аутор С. Милишић;

13. Земљорадничко задругарство у Босни и Херцеговини 1945—1953. године, аутор др Б. Миличић;

VII Документација

У Одјељењу за документацију радили су Жељка Врдољак (библиотекар) и Владо Станишић (документација). Уз редовне послове (рад са странкама, евидентирање и издавање књига и

документације на кориштење) Жељка Врдољак је у другој пол. 1985. године ангажована за секретара пројекта Револуционарни омладински покрет у Босни и Херцеговини, а Владо Станишић је завршио хронологију догађаја из НОР-а у БиХ за 1942. годину.

У прошлој години сарадници Института активно су сарађивали у разним научним и друштвено-политичким органима, редакцијама, комисијама, одборима, жиријима итд. Осим тога, сарадници Института су радили на изради разних пројеката и рецензија, а били су ангажовани и као предавачи, аутори радио и ТВ емисија, као консултанти итд.

VIII Органи управљања и руковођења — Савјет Института, Научно вијеће и Редакција »Прилога«

Орган управљања у Институту је Савјет, који се састоји од 7 чланова из састава радника Института и 4 члана делегирана од представника друштвене заједнице. У току 1985. године одржано је 12 сједница Савјета, од којих 7 у ширем саставу. На овим сједницама Савјет је расправљао о битним питањима из оквира дјелатности Института и донио низ самоуправних аката и закључака.

а) Савјет Института

1. др Расим Хурем, председник
2. др Недим Шарац, члан
3. др Будимир Миличић, члан
4. др Борис Нилевић, члан
5. Сека Бркљача, члан
6. др Томислав Ишек, члан
7. Госпава Пранић, члан
8. др Емил Влајки, члан
9. Амира Радошевић, члан
10. др Душан Оташевић, члан
11. Није делегиран

б) Научно вијеће Института има 13 чланова, од којих 8 из састава радника Института, а 5 из реда научних радника изван Института. У току 1985. године Научно вијеће је одржало 5 сједница на којима су разматрана питања из оквира научне и издавачке политике Института.

Научно вијеће Института

1. др Нусрет Шехић, председник
2. др Драго Боровчанин
3. др Ибрахим Карабеговић

4. мр Војка Бесаровић
5. др Расим Хурем
6. др Лука Ђаковић
7. мр Бехија Златар
8. мр Тихомир Кларић
9. др Раде Петровић
10. др Илијас Хаџибеговић
11. др Адем Ханџић
12. мр Дубравка Шкарица
13. др Милан Шипка

ц) Редакција «ПРИЛОГА»

1. др Ибрахим Карабеговић, главни и одговорни уредник
2. др Недим Шарац
3. др Томислав Ишек
4. др Авдо Сућеска
5. др Марко Шуњић

Секретар Редакције мр Тихомир Кларић, технички уредник др Ибрахим Кемура.

д) Секретаријат Института

У оквиру Секретаријата налази се рачуноводство, дактилобиро и друго административно и помоћно особље. Ово одјељење је обављало редовне послове из оквира своје надлежности.

Ибрахим Карабеговић

**БИБЛИОГРАФИЈА
— BIBLIOGRAPHY**

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА НЕДИМА ШАРЦА*

Др Недим Шарац, наш истакнути научни и друштвено-политички радник, научни савјетник у Институту за историју у Сарајеву, 1986. године навршио је 60 година живота и скоро четири деценије бављења наставно-образовним и научним радом. Његови радови о радничком покрету у Босни и Херцеговини, које је почео објављивати 50-их година, представљају пионирски подухват у послјератној историографији у Босни и Херцеговини. Од тада до најновијег времена опус овог врсног историчара нарастао је на око 150 библиографских јединица, међу којима посебно мјесто заузима монографија »Успостављање шестојануарског режима 1929. године, са посебним освртом на Босну и Херцеговину«.

У низу научних пројеката као што су, на примјер, Историја Савеза комуниста Југославије и Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине, допринос др Недима Шарца је веома запажен. Прије доласка у Институт за историју био је професор историје на Факултету политичких наука у Сарајеву, гдје је веома савјесно обављао улогу наставника и васпитача више генерација студената.

I ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1. Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине / [приредио Недим Шарац]. — Сарајево: Историјско одјељење Централног комитета Комунистичке партије Босне и Херцеговине, 1950—1953. — 3 тома, 5 књ.; 24 цм
Том 1, књ. 1: »Ослобођење« од 30. VIII 1943. до 17. XI 1944. — 1950. — 494 стр.

*) Пошто се ради о тзв. персоналној библиографији, прикупљена грађа најпре је разврстана на посебна издања, чланке и прилоге и приказе и критике, а потом су јединице унутар сваког сегмента основне подјеле сложене хронолошки, по годинама, те унутар сваке хронолошке одреднице абецедно. Елементи библиографског описа, примарно у склопу посебних издања, усаглашени су с ИСБД(м) правилима, док су у опису јединица и осталим рубрикама та правила комбинована с постојећим стандардима описа јединица објављених у периодичним публикацијама и зборницима радова.

- књ. 2: »Ослобођење« од 2. XII 1944. до 12. IV 1945. — 1950. — 525 стр.
- Том 2: Социјалистички покрет у Босни и Херцеговини 1905 — 1919. — 1951. — 343 стр.
- Том 3, књ. 1: Рад Комунистичке партије у Босни и Херцеговини: 1941. година. — 1952. — 171 стр.
- књ. 2: Рад Комунистичке партије у Босни и Херцеговини: 1942. година. — 1953. — 328 стр.
2. Положај радничке класе у Босни и Херцеговини под аустро-угарском окупацијом: (1878—1914). — Београд: Рад, 1951. — 67 стр. 20 цм. — (Прилози за историју синдикалног покрета Југославије).
3. Синдикални покрет у Босни и Херцеговини до 1919. године (хроника). — Сарајево: Народна просвјета, 1955. — 198 стр.: илустр.; 20 цм (лат.)
4. Гојко Вуковић. — Мостар: Редакција листа »Слобода«, 1959. — 94 стр.: илустр.; 20 цм (лат.)
5. Историја народа Југославије: 1878—1945: магнетограм предавања одржаних у току школске године 1962/1963. — Сарајево: Висока школа политичких наука, 1963. — 1—2 књ.; 465 стр.; 29 цм (лат.)
6. Политичка историја народа Југославије: 1878—1945. — Сарајево: Факултет политичких наука, 1967. — 465 стр.; 29 цм (лат.)
7. Успостављање Шестојануарског режима 1929. године — са посебним освртом на Босну и Херцеговину. — Сарајево: Свјетлост, 1975. — 315 стр.; 24 цм (лат.)
- Извори и литература: стр. 293—305. — Регистар.
8. Теме наше новије историје: (историографски прилози). — Сарајево: Свјетлост, 1981. — 180 стр.; 24 цм (лат.)
- Библиографске биљешке у тексту. — Регистар. — По избору аутора у књигу су уврштени историографски чланци о друштвено-политичкој стварности Југославије у првој половини XX вијека.

II ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

1950.

9. Четрдесетогодишњица великог штрајка грађевинских радника у Сарајеву. — *Радник*, 21. VII 1950, II, 70, стр. 3—4 (лат.)
10. Из историје покрета графичких радника у Босни и Херцеговини. — *Радник*, 23. XII 1950, II, 91, стр. 2—3 (лат.)
11. Мићо Соколовић. — *Радник*, 8. IX 1950, II, 75, стр. 2—3 (лат.)
12. Пораст револуционарних снага 1910. године. — *Радник*, 20. X 1950, II, 82, стр. 2—3 (лат.)

13. Борба радничке класе БиХ 1919—1920. године. — *Радник*, 26. I 1951, III, 95—96, стр. 2—3; 2. II 1951, III, 97, стр. 2—3 (лат.)

14. Четрдесетогодишњица Радничког дома у Сарајеву. — *Ослобођење*, 28. XII 1951, VIII, 1612, стр. 3.

15. Генерални штрајк 1919. године. — *Радничка читанка*. — Сарајево: Свјетлост, 1951. — стр. 39—41 (лат.)

16. Јеротије Плавшић. — *Ослобођење*, 30. IX 1951, VIII, 1536, стр. 4

17. Мићо Соколовић. — *Радничка читанка*. — Сарајево: Свјетлост, 1951. — стр. 39—41 (лат.)

18. Одјек октобарске револуције у масама босанскохерцеговачког пролетаријата. — *Ослобођење*, 10. XI 1951, VIII, 1571, стр. 2 (лат.)

19. Осамдесет година Париске комуне. — *Политика*, 25. III 1951, XLVII, 13821, стр. 4.

20. Поводом 45-годишњице штрајка у БиХ. — *Ослобођење*, 1—3, V 1951, VIII, 1407, стр. 2 (лат.)

О штрајку 1906. године.

21. Раднички покрет у Босни и Херцеговини прије 40 година. — *Ослобођење*, 22. VI 1951, VIII, 1450, стр. 4—5 (лат.)

22. Тридесетогодишњица Независних синдиката. — *Ослобођење*, 27. X 1951, VIII, 1559, стр. 4 (лат.)

1952.

23. Друга крајишка ударна бригада прије 10 година. — *Ослобођење*, 16. IX 1952, IX, 1839, стр. 2 (лат.)

24. Бачки штрајк у Сарајеву 1936. године. — *Омладинска ријеч*, 10. X 1952, IX, 365, стр. 5; 20. X 1952, IX, 366, стр. 5.

25. Буро Баковић пред сарајевским судом (1922. год.). — *Ослобођење*, 5. VII 1952, IX, 1776, стр. 3 (лат.)

26. Јунски догађаји 1924. године. — *Ослобођење*, 2. VI 1952, IX, 1748, стр. 4—5 (лат.)

27. Никола Вукојевић. — *Ослобођење*, 11. II 1952, IX, 1651, стр. 2—3, (лат.)

28. Прије двадесет година. — *Ослобођење*, 8. XI 1952, IX, 1886, стр. 6 (лат.)

О КПЈ у Босни и Херцеговини 1932. године.

29. Прва социјалистичка омладинска организација у Босни и Херцеговини. — *Омладинска ријеч*, 20. III 1952, IX, 345, стр. 4 (лат.)

30. Први мај 1924. године. — *Ослобођење*, 1—2, V 1952, IX, 1721, стр. 3 (лат.)

31. Раднички покрет у Босни и Херцеговини. — *Информативни приручник о Босни и Херцеговини*, I 1952, II, 1, стр. 235—242 (лат.); III—IV 1952, II, 3—4, стр. 347—356.

Краћи историјски преглед до 1919. године.

32. Тридесет година »Борбе«. — *Ослобођење*, 19. II 1952, IX, 1658, стр. 2 (лат.).

33. Тридесетгодишњица смрти Алије Алијагића. — *Народни борац*, 30. III 1952, V, 157, стр. 2 (лат.).

34. Уз годишњицу Велике француске револуције. — *Ослобођење*, 14. VII 1952, IX, 1784, стр. 2 (лат.).

1953.

35. Алија Алијагић. — *Ослобођење*, 8. III 1953, X, 2002, стр. 5 (лат.).

36. Из борбе у борбу. — *7 дана*, 9. VII 1953, J, 8—9, стр. 10 (лат.).

О штрајку жељезничара у Сарајеву 1911. године.

37. Како је основана Независна радничка партија Југославије. — *Борба*, 11. I 1953, XVIII, 10, стр. 2.

38. Комеморација Марксу прије 40 година. — *Ослобођење*, 14. III 1953, X, 2008, стр. 2 (лат.).

39. Омладинска штампа у Босни и Херцеговини 1896—1941. — *Ријеч младих*, 8. IX 1953, I, 3, стр. 2 (лат.).

40. Празник рада. — *Народна књижица*, 5. V 1953, II, 5, стр. 1—4, (лат.).

О историјату Првог маја.

41. Пред револуцију. — *Ослобођење*, 27. VII 1953, X, 2124, стр. 10 (лат.).

О дјеловању КПЈ у БиХ 1940. године.

42. Први мај 1942. године. — *Ослобођење*, 1—3, V 1953, X, 2050, стр. 15 (лат.).

43. Раднички покрет у БиХ 1912. године. — *Ослобођење*, 3. I 1953, X, 1938, стр. 2—3.

44. Социјал-демократска странка Босне и Херцеговине и аграрно питање. — *Преглед*, 1953, V, 5, стр. 394—402 (лат.).

45. У ратним данима. — *Ријеч младих*, 13. X 1953, I, 4, стр. (лат.).

О омладинској штампи у НОБ-и.

1954.

46. Димитрије Туцовић у Сарајеву. — *Ослобођење*, 3. X 1954, XII, 2495, стр. 8 (лат.).

47. Како је покренут први социјалистички лист у Босни и Херцеговини. — *Ослобођење*, 31. X 1954, XII, 2520, стр. 8.

О покретању »Гласа слободе«.

48. Пред Обзнану. — *Ослобођење*, 17. VIII 1954, XII, 2495, (лат.).

О радничком покрету у БиХ 1920. године.

49. Први кораци једног револуционара. — *Омладинска ријеч*, 17. XII 1954, XII, 453, стр. 6 (лат.).

О дјеловању Благоја Паровића.

50. Распуштам конгрес! — *Ослобођење*, 12. XII 1954, XII, 2555, стр. 7 (лат.).

О Другом конгресу ГРС за БиХ 1908. године.

51. Трагом омладинске штампе. — *Омладинска ријеч*, 20. IV 1954, XII, 241, стр. 7 (лат.).

52. У њој је куцало једно велико срце. — *Омладинска ријеч*, 31. XII 1954, XII, 455—456, стр. 7 (лат.).

О Првом конгресу УСАОЈ-а.

53. Умирали су за слободу. — *Омладинска ријеч*, 27. VII 1954, XII, 434, стр. 4 (лат.).

О омладини у НОБ-и.

1955.

54. Боље гроб него роб! — *Омладинска ријеч*, 25. III 1955, XII, 467, стр. 7 (лат.).

О демонстрацијама у БиХ 27. марта 1941. године.

55. »Босанско-херцеговачки жељезничар«. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1955. — књ. 1, стр. 708 (лат.).

56. Демонстрације у Сарајеву. — *Борба*, 18. VIII 1955, XX, 196, стр. 3.

О демонстрацијама 1911. и 1912. године.

57. Хљеба, рада, слободе! — *Омладинска ријеч*, 25. II 1955, XII, 463, стр. 3 (лат.).

О демонстрацијама уочи рата.

58. Историјска радничка скупштина 1905. године у Сарајеву. — *Омладинска ријеч*, 26. VIII 1955, XII, 489, стр. 7 (лат.).

59. Курс СКОЈ-а. — *Омладинска ријеч*, 12. VIII 1955, XII, 488, стр. 9 (лат.).

О омладинском курсу 1940. године.

60. Локомотиве су стале. — *Омладинска ријеч*, 15. IV 1955, XII, 470, стр. 7 (лат.).

О генералном штрајку жељезничара 1920.

61. Мићо Соколовић. — *Омладинска ријеч*, 11. III 1955, XII, 465, стр. 7 (лат.).

62. Невесињска пушка. — *Омладинска ријеч*, 5. VIII 1955, XII, 486, стр. 2 (лат.).

О устанку 1875.

63. Од рађања до јубилеја. — *Омладинска ријеч*, 12. XI 1955, XII, 500—501, стр. 4 (лат.).

О листу »Омладинска ријеч«.

64. Огњен Прица. — *Омладинска ријеч*, 1. VII 1955, XII, 481, стр. 7 (лат.).

65. Први борци за социјализам. — *Омладинска ријеч*, 24. VI 1955, XII, 480, стр. 7 (лат.).

О Првом конгресу Социјалдемократске странке БиХ 1909. године.

66. Први конгрес. — *Омладинска ријеч*, 13. V 1955, XII, 474, стр. 6 (лат.).

О Конгресу УСАОБиХ-а.

67. Први мај 1919. године у Сарајеву. — 7 дана, 21. IV 1955, стр. 3 (лат.).

68. Септембарске демонстрације 1940. године у Босни и Херцеговини. — *Омладинска ријеч*, 2. IX 1955, XII, 489, стр. 7 (лат.).

69. Снажни покрети радника 1919. године. — *Ослобођење*, 3. IV 1955, XIII, 2649, стр. 4 (лат.).

70. Стиснутих песница. — *Омладинска ријеч*, 28. I 1955, XII, 459, стр. 2 (лат.).

О штрајку у Дрвару 1938. године.

71. Штрајк 1910. године у Сарајеву. — *Омладинска ријеч*, 4. III 1955, XII, 464, стр. 1 (лат.)

7. Штрајк у Љубији 1940. године. — *Ослобођење*, 19. VI 1955, XIII, 2713, стр. 3 (лат.)

73. Штрајк жељезничара 1920. године. — *Ослобођење*, 15. IV 1955, XIII, 2659, стр. 4 (лат.)

74. Штрајкови 1909. и 1910. године у Босни и Херцеговини. — *Ослобођење*, 6. III 1955, XIII, 2625, стр. 4 (лат.)

75. Увијек у првим редовима. — *Омладинска ријеч*, 22. VII 1955, XII, 485, стр. 6 (лат.)

О револуционарном омладинском покрету.

76. Веселин Маслеша. — *Омладинска ријеч*, 17. VI 1955, XII, 479, стр. 7 (лат.)

77. Залепршала се застава. — *Ослобођење*, 25. V 1955, XIII, 2692, стр. 5

О штрајку у Завидовићима 1927. године.

78. Живио комунизам! — *Омладинска ријеч*, 29. IV 1955, XII, 472—473, стр. 5 (лат.)

О првомајским прославама у БиХ 1920. године.

79. Бркић Хасан. — *Енциклопедија Југославије*. — За-
Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1956, књ. 2, стр.
224 (лат.)

80. Црвена прољећа. — *Ослобођење*, 1—3, V 1956, XIV,
2987, стр. 7 (лат.)

О првомајским прославама у БиХ између два свјетска рата.

81. Цвитковић Миљенко. — *Енциклопедија Југославије*. —
Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1956, књ. 2, стр.
511—512 (лат.)

82. Ђишић Хусреф. — *Енциклопедија Југославије*. — За-
греб: Југославенски лексикографски завод, 1956. — књ. 2, стр.
632 (лат.)

83. Даниловић Угљеша. — *Енциклопедија Југославије*. —
Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1956. — књ. 2, стр.
665 (лат.)

84. Двадесет на једнога. — *Ослобођење*, 27. VII 1956, XIV,
3072, стр. 2 (лат.)

О борбама на Козари 1942. године.

85. Трагом јула. — *Ослобођење*, 5. VII 1956, XIV, 3049, стр.
2 (лат.)

Осврт на документа о устанку 1941. године.

1957.

86. Борба за кандидатуру Ђуре Ђаковића 1927. године. —
Ослобођење, 26. VII 1957, XV, 3430, стр. 7; 27. VII 1957, XV, стр. 9

87. Ката Говорушић. — *Нова жена*, 1957, XI, 4, стр. 10—11
(лат.).

88. Октобар на сарајевским улицама. — *Комунист*, 15. XI
1957, XVI, 29, стр. 10 (лат.)

О генералном штрајку 1919. године.

89. Посљедња жеља. — *Комунист*, 15. XI 1957, XVI, 29,
стр. 10

О поруци Алије Алијагића.

90. Поздрав револуцији. — *Ослобођење*, 1—3, V 1957, XV,
3346, стр. 9 (лат.)

Писмо сарајевских радника у Петроград 1917. године.

91. Тијелима су заустављали локомотиве. — *Ослобођење*,
10. IV 1957, XV, 3325, стр. 2 (лат.)

О штрајку у Зеници 1937. године.

1958.

92. Дошен Илија. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 64 (ат.)

93. Двије побједи. — *Нова жена*, 1958, XII, 4, стр. 7—8, (лат.)

О штрајковима радница у Сарајеву 1938. и у Мостару 1940. године.

94. Ђокић Војислав. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 202, (лат.)

95. Филиповић Сулејман. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 322 (лат.)

96. Финци Бењамин. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 339 (лат.)

97. »Глас слободе«. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 469 (лат.)

98. Главни раднички савез за Босну и Херцеговину. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 474—475 (лат.)

99. Гоати Анђелко. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1958. — књ. 3, стр. 481 (лат.)

100. Гојко Вуковић. — *Комунист*, 1—29. V 1958, XVII, 53—57, стр. 12 (лат.)

101. Претходница епохе. — *Нова жена*, 1958, LIII, 5, стр. 10—11. (лат.)

О штрајку у Сарајеву 1905. године.

1959.

102. Годишњица оснивања Независних синдиката. — *Ослобођење*, 26. X 1959, XVI, 4161, стр. 2 (лат.)

103. Гојко Вуковић. — *Знамења револуције*. — Сарајево: Свјетлост, 1959. — стр. 161—183 (лат.)

104. Кратак преглед развоја и дјелатности КПЈ у Босни и Херцеговини од 1919. до 1945. године /Недим Шарац, Никола Бабић/ — *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, 1949—59, 10, стр. 11—54.

Прилози: неки необјављени документи из историје КПЈ у Босни и Херцеговини (1919—1941), стр. 21—54.

105. Хоџић Авдо. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1960. — књ. 4, стр. 21 (лат.)

106. Хрозничек Рудолф. — *Енциклопедија Југославије*. — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1960. — књ. 4, стр. 36 (лат.)

107 Социјалдемократска странка БиХ и аграрно питање. — *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, 1960, 11, стр. 55—86 (лат.)

Die Sozialdemokratische Partei Bosniens und Herzegovina und die Agrarfrage.

1961.

108 Јулијо Вареско. — *Ослобођење*, 7. VI 1961, XVIII, 5664, стр. 9 (лат.); 8. VI 1961, XVIII, 5665, стр. 9 (лат.)

109. Учешће КПЈ у општинским изборима у Босни и Херцеговини 1928. године. — *Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, 1961, 1, стр. 251—271 (лат.)

Die Teilnahme der Kommunistischen Partei Jugoslawiens an der Gemeindewahlen in Bosnien und der Herzegovina im Jahre 1928.

1968.

110. Босна и Херцеговина у концепцијама устава југословенске државе 1920—1921. године. — *Прилози*, Сарајево, 1968, IV, 4, стр. 123—154 (лат.); *Преглед*, Сарајево, 1968, LVIII, ванредни бр., стр. 47—52 (лат.)

Bosnia and Herzegovina as Concieved in the 1920/21. Contitution of the Yugoslav State.

111. Јулијо Вареско. — *Значења*, Добој, 1986, V, 11, стр. 6—8 (лат.); *Шпанија 1936—1939*. — Београд: Војноиздавачки завод, 1971. — књ. 5, стр. 148—151 (лат.)

1969.

112. Развој и обиљежја социјалистичког синдикалног покрета у Босни и Херцеговини до конгреса уједињења 1919. године. — *Педесет година револуционарног синдикалног покрета у Југославији*. — Београд: Радничка штампа, 1969. — стр. 36—45 (лат.); *Преглед*, Сарајево, 1969, LIX, 9, стр. 197—206 (лат.)

1970.

113. Осврт на политику КПЈ у Босни и Херцеговини пред V земаљску конференцију 1940. године. — *Прилози*, Сарајево, 1970, VI, 6, стр. 117—124 (лат.); *Пета земаљска конференција*

КПЈ. — Загреб: Институт за историју радничког покрета Хрватске: Школска књига, 1972. — стр. 147—153 (лат.)

The Policy of the Communist Party of Yugoslavia in Bosnia and Herzegovina before the fifth National Conference of 1940.

1972.

114. Нека обиљежја социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945. — *Приручник идеолошко-политичког образовања*: Факултет политичких наука, 1972. — бр. 1, стр. 13—27 (лат.); *Ослобођење*, 8—16 XII 1972, XXIX, 8806—8814, стр. 6 (лат.)

115. У сједишту струја грађанске политике. — *Преглед*, Сарајево, 1972, LXII, 4, стр. 425—441 (лат.); *Ослобођење*, 24—31. V 1972, XXIX, 8612—8619, стр. 15 (лат.)

1973.

116. Прилог сагледавању историјских претпоставки заједништва. — *Заједништво и национални односи у БиХ*. — Сарајево: Студијски центар ГК СК БиХ, 1973. — стр. 261—263 (лат.); *Одјек*, Сарајево, 15—30. XI 1973, XXVI, 22, стр. 3 (лат.)

1974.

117. Гојко Вуковић, истакнута личност радничког покрета у Херцеговини. — *Ослобођење*, 28. VI — 21. VII 1974, XXXI, 9362—9385, стр. 8, 9 (лат.)

118. О елементима идејно-политичке структуре младобосанског покрета. — *Преглед*, Сарајево, 1974, LXIV, 7—8, стр. 737 — 739 (лат.)

119. Промјена назива и подјела на бановине југословенске монархије 1929. године. — *Прилози*, Сарајево, 1974, X, 10, стр. 319—330 (лат.)

The Change of the Name and the Division into Ban's Dominions of the Yugoslav Monarchy 1929.

120. Шестојануарска диктатура на подручју Босне и Херцеговине. *Преглед*, Сарајево, 1974, LXIV, 4, стр. 365—388 (лат.)

1975.

121. Аграрни фактор друштвено-политичког живота у Краљевини СХС. — *Преглед*, Сарајево, 1975, LXV, 7—8, стр. 861 — 877.

122. Неколико напомена у дискусији о токовима политичког живота у Босни и Херцеговини на прелазу из XIX у XX вијек. — *Прилози*, Сарајево, 1975—76, XI—XII, 11—12, стр. 321 — 323.

123. О карактеру шестојануарске диктатуре. — *Зборник радова*, Сарајево, 1975, 1, стр. 111—116 (лат.)

Објављено у Зборнику радова Музеја револуције БиХ.

124. On Some Elements of the Ideological-Political Structure of the Young Bosnia Movement. — *Survey*, 1975, II, 3, pp. 24—26.

125. Револуција и Комунистичка партија Југославије. — *Социјализам*, Београд, 1975, XVIII, 5, стр. 556—562 (лат.); *Sozialistische Theorie und Praxis*, Београд, 1979, VI, 11, S. 112—121.

Die Revolution und die Kommunistische Partei Jugoslaviens.

126. The Historical Dimensions of Togetherness. — *Survey*, 1975, II, 3, pp. 290—294.

1976.

127. Односи социјалдемократских странака и синдиката у југословенским земљама до 1917. године. — *Зборник радова*. — Сарајево: Факултет политичких наука, 1976. — стр. 79—86 (лат.); XII Linzer-Konferenz 1976. — Wien: Europaverlag, 1979. — S. 229—238.

Die Beziehungen zwischen den Sozialdemokratische Parteien und den Gewerkschaften in den jugoslawischen Länder bis zum Jahr 1917.

1977.

128. Кратак преглед развоја појединих струковних савеза до 1919. године. — *Седамдесет година синдикалног покрета у Босни и Херцеговини*. — Сарајево: Вијеће Савеза синдиката БиХ, 1977. — стр. 91—101 (лат.)

1978.

129. Concept of the Communist Party of Yugoslavia on the »People's Autonomy of Bosnia and Herzegovina«. — *Survey*, 1978, V, 4, pp. 328—338; Концепција КПЈ о »народној аутономији Босне и Херцеговине« у свјетлу историјских докумената. — *Преглед*, Сарајево, 1978, LXVIII, 10—11, стр. 1209—1219; *Четврта и пета покрајинска конференција КПЈ за БиХ у историјском развојку револуционарног покрета 1938—1941*. — Сарајево: Институт за историју, 1980. — стр. 139—147 (лат.)

130. О неким карактеристикама идејне усмјерености првих радничких удружења у Бањалуци. — *Бањалука у новијој историји (1878—1945)*. — Сарајево: Институт за историју, 1978. — стр. 64—68 (лат.)

131. Осврт на грађанску политику у Краљевини СХС крајем 20-их година. — *Осма конференција загребачких комуниста*

и развој КПЈ—СКЈ као модерне партије радничке класе. — Загреб: НИШРО »Вјесник«, 1978. — стр. 185—199 (лат.)

1979.

132. О друштвено-историјским приликама у југословенским земљама и улози радничког покрета Босне и Херцеговине у стварању и дјеловању КПЈ 1919—1921. године. — *Опредјељења*, 1979, X, 12, стр. 7—11 (лат.)

1981.

133. Услови и правци развоја Народноослободилачког покрета у Сарајеву од новембра 1943. до априла 1945. године. — *Сарајево у револуцији.* — Сарајево: Историјски архив, 1981. — књ. 4, стр. 9—61 (лат.); *Ослобођење*, 22. V — 13. VI 1981, XXXVIII, 11816—11838, стр. 10, 12 (лат.)

1982.

134. Беговић Влајко. — *Енциклопедија Југославије.* — Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1982. — књ. 1, стр. 542 (лат.)

1983.

135. Претпоставке и услови настанка радничког покрета у Босни и Херцеговини на прелазу из XIX у XX вијек. — *Мићо Соколовић.* — Сарајево: Вијеће Савеза синдиката БиХ, 1983. — стр. 23—27 (лат.)

1984.

136. Успостављање и основни правци дјеловања шестојануарске диктатуре почетком 1929. године. — *Ђуро Ђаковић: живот и дјело.* — Славонски Брод: Центар за друштвена истраживања Славоније и Барање, 1984. — стр. 23—27 (лат.)

1985.

137. Опредјељења и активности КПЈ у Босни и Херцеговини у условима илегалства 1921—1924. године. — *Опредјељења*, 1985, XVI, 7—8, стр. 85—99 (лат.)

138. Политичка гигања у Босни и Херцеговини крајем 20-их година нашег стољећа. — *Преглед*, 1985, LXXV, 6, стр. 683—698 (лат.)

1986.

139. Осврт на проблем политизације историјске науке. — *Опредјељења*, 1986, XVII, 1, стр. 79—83 (лат.)

III ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ

140. Поводом изласка »Годишњака историјског друштва Босне и Херцеговине«. — *Просвјетни радник*, 1949, IV, 8—9, стр. 59—60 (лат.)

141. Поводом објављивања I тома »Архива Комунистичке партије Босне и Херцеговине«. — *Ослобођење*, 8. VIII 1951, VIII, 1491, стр. 4 (лат.)

142. Други том »Архива КП БиХ«. — *Борба*, 7. I 1952, XVII, 5, стр. 2

143. Нови том »Архива КП БиХ«. — *Ослобођење*, 5. I 1952, IX, 1619, стр. 4 (лат.)

144. Поводом издавања Историје народа ФНРЈ проф. Ф. Слипичевића. — *Ослобођење*, 27. IV 1952, IX, 1717, стр. 4 (лат.)

145. »Потсетник из историје КПЈ« од Ј. Марјановића. — *Ослобођење*, 29. VII 1953, X, 2126, стр. 2; 23. VIII 1953, X, 2147, стр. 11 (лат.)

146. Један нови прилог нашој историографији. — *Преглед*, Сарајево, 1954, VI, 9, стр. 184—185 (лат.)

Критички приказ књиге Јована Марјановића: Настанак и развитак радничког покрета у југословенским земљама до првог светског рата.

147. У знаку борбе за слободу човјека. — *Ослобођење*, 5. IV 1964, XXI, 5689, стр. 184—185 (лат.)

Осврт на књигу »Преглед историје СКЈ«.

148. »Преглед историје СКЈ«. — *Прилози*, Сарајево, 1965, I, 1, стр. 313—322 (лат.)

149. »Шумска привреда Босне и Херцеговине 1918—1941«. проф. Бранислава Беговића. — *Шумарство и прерада дрвета*, 1985, XXXIX, 10—12, 512—513 (лат.)

Прилози, Сарајево, 1986. XXI, 22, стр. 381—383

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

Др Лука Баковић

Након тешке болести, 27. марта 1986. године, умро је др Лука Баковић, научни савјетник у Институту за историју у Сарајеву.

Лука Баковић је рођен 4. 9. 1929. у Новом Селу, на пола пута између Дервенте и Босанског Брода, у равници кроз коју протиче ријека Укрина. Дио становништва овог краја, претежно сиромашних сељака — беземљаша, међу које су припадали и Лукини најближи, обезбјеђивао је минимум животне егзистенције радећи најтеже послове на железничкој прузи узаног колосијека Босански Брод — Добој — Сарајево.

Након завршетка основне школе, гимназију је похађао у Дервенти и Добоју, да би матурирао у Тузли 1949. године. Послије одслужења војног рока, 1951. године Лука се уписао на Филозофски факултет у Сарајеву, на којем је завршио студиј историје. Пошто је годину дана радио као наставник у гимназији и средњој економској школи у Босанском Броду, идуће, 1957. године, Лукин животни пут креће у другом правцу — у правцу активне друштвено-политичке ангажованости. Вршио је функције секретара Општинског комитета СКЈ и предсједника Скупштине у Босанском Броду, секретара идеолошко-политичке комисије и комисије за радио, телевизију и штампу Главног одбора ССРН Босне и Херцеговине, а у времену од 1957. до 1969. године Лука је биран за посланика Скупштине СР БиХ у два сазива, као и за посланика Скупштине СФРЈ. Од 1965. године обављао је дужност шефа кабинета предсједника Скупштине Босне и Херцеговине и шефа републичког протокола. У периоду од 1970. године до доласка у Институт за историју у Сарајеву, Лука је обављао функције директора Народне и универзитетске библиотеке Босне и Херцеговине и Новинско-издавачког предузећа »Задругар« у Сарајеву.

У Институту за историју у Сарајеву изабран је за научног сарадника, јер је неколико година раније, и поред велике ангажованости на редовном послу, одбранио докторску дисертацију на Филозофском факултету у Сарајеву, под насловом »Формирање политичких организација код босанскохерцеговачких католика — Хрвата«. По доласку у Институт за историју Лука се у пуној мјери посвећује научном раду, изучавајући углавном период историје који је омеђен 1878-ом и 1941. годином, настојећи, као и неке колеге из његове генерације, да што прије надокнади све оно што му школа у годинама непосредно након рата није могла пружити. Из периода који је изучавао објавио је више запажених радова, који се односе на политички живот Хрвата, југословенски омладински покрет, југословенску идеју у току I свјетског рата, клерикализам, привредну историју, посебно историју рударства итд.

Објављеним радовима, учешћем на више научних скупова и сарадњом на реализацији више научних пројеката Лука је убрзо стекао услове за избор у звање вишег научног сарадника, а у том периоду, је, због савјесног и примјерног односа према раду и извршавању програмских задатака Института, у два маха награђен годишњом наградом Института за историју у Сарајеву. Уз то, за укупну научну и друштвено-политичку активност добио је више друштвених признања и награда.

Из оквира укупног опуса, који се може изразити бројем од око 30 библиографских јединица, најзначајнија и највриједнија Лукина дјела су књига грађе »Прилози за демографску и ономастичку грађу Босне и Херцеговине, Књига прва, коју је издало Одјељење друштвених наука АНУБиХ 1979. године, »Рударство и топионичарство у Босни и Херцеговини, издавач »Универзал«, Тузла 1979. године, »Положај Босне и Херцеговине у аустроугарским концепцијама рјешења југословенског питања 1914—1918« издавач »Универзал«, Тузла 1981. године и »Политичке организације босанскохерцеговачких католика — Хрвата«, издавач »Глобус«, Загреб 1985. године.

Последњом књигом, коју је довршио уз натчовјечанске напоре, одупирући се опакој болести, др Лука Ђаковић је заокружио свој научни опус, па га је, на основу реферата и препоруке комисије коју су сачињавали еминентни научници из Загреба и Сарајева, Савјет Института за историју у Сарајеву, почетком 1986. године, изабрао у звање научног савјетника.

Иако пред научном критиком тек предстоји задатак да оцијени научни допринос др Луке Ђаковића, већ сада се може констатовати да се Лука с најновијом књигом сврстао у оне историчаре чији је укупни научни опус незаобилазан у изучавању новије историје народа Босне и Херцеговине. У препоруци књиге читаоцу, поред осталог се каже: »Књига Луке Ђаковића

прва је суставна обрада удружења босанскохерцеговачких католика Хрвата и политичких акција њихових првака до отварања Босанскохерцеговачког сабора 1910. године. Предмет ауторова истраживања су удружења либералног грађанства повезаног с фрањевцима, те клерикална струја свјетовне хијерархије, њихови програми, дјелатност и сукоби. Таковић настоји објаснити разлоге за управо такво удруживање на основи положаја католичке заједнице прије аустријске окупације, на основи њезина мјеста унутар структуре која обухваћа и православну и муслиманску конфесионалну заједницу, те промјену коју доживљава након окупације. Књига обилује подацима који су битни за боље упознавање политичке, културне и економске повијести Босне и Херцеговине, али и Хрватске. Примјерице, овдје по први пут у нашој историографији налазимо исцрпне податке о настанку и карактеру католичког клерикализма. Ваља истакнути Таковићев озбиљни, тријезни и објективни приступ деликатној теми национализма и клерикализма. У њега нема апологетике и оправдања митова, што је иначе у нашој историографији чест случај.»

Човјек и постоји да се радује, а Лука се посебно радовао првом осврту на његову књигу у загребачком »Вечерњем листу« од 15. и 16. марта ове године, у којем се, између осталог, каже да је Таковићева монографија прва исцрпна хронологија настанка католичког клерикализма у нас, у којој се могу препознати и неки његови знакови које је задржао десетљећима послје.» Нажалост, Лука није дочекао слично реаговање на своје животно дјело у његовој и нашој средини. Остаје задатак његовим колегама — историчарима да то учине, не само због пијетета.

Лука је био изузетно марљив човјек који је до задњег часа планирао крупне научне захвате, али их, нажалост, није доспио до краја да испуни. Код свих нас његових другова, пријатеља и сарадника Лука ће остати у најбољој успомени.

ПРИЛОЗИ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ

За издавача
ИБРАХИМ КАРАВЕГОВИЋ

Лектор
ТИХОМИР КЛАРИЋ

Коректор
ИБРАХИМ КЕМУРА

Преводилац
СРЕБРЕН ДИЗДАР

Библиографска обрада
СУЗАНА СРНДОВИЋ

Тираж
500 примјерака

Штампа: ЗО »ДЕС« Сарајево
За штампарију: граф. инж. Сулејман Фејзагић

Издавач: Институт за историју у Сарајеву. Адреса: ПРИЛОЗИ, Сарајево,
Ђуре Ђаковића 9, телефон 38-899, жиро-рачун 1010-603-175, поштански
фах 310.

Часопис излази годишње

УДК 336.2(091)(497.15) »15/18«

Изворни научни рад

СУЋЕСКА, Авдо, редовни професор, Правни факултет,
71000 Сарајево, Обала 7.

О МУ'АФИЈЕТ-У У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 235—243

Дат је историјат примјене повластице османског феудалног права по којој се народ Босне ослобађао разних пореских давања држави, најчешће због његовог учешћа у одбрани пограничних дијелова земље. Та повластица се укида двадесетих година 18. в.

УДК 329.15 (091) (497.15) »1945/1953«

Изворни научни рад

КАЦ, Вера, асистент — истраживач, Институт за историју,
71000 Сарајево, Ђ. Ђаковића 9.

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА СОЦИЈАЛНЕ СТРУКТУРЕ ЧЛАНСТВА КПЈ/СКЈ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945—1953

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 177—196

На укупан пораст броја чланова Партије у овом периоду и њихову социјалну заступљеност утицале су друштвене промјене као што су: конфискација, експропријација, секвестирања, аграрне реформе, национализација и индустријализација. Резултат тих промјена је било смањено учешће сељаштва, пораст чиновништва и постепен раст радништва у структури КПЈ/СКЈ БиХ.

УДК 949.716:949.713 »1393/1420«

Изворни научни рад

ЛОВРЕНОВИЋ, Дубравко, асистент, Филозофски факултет,
71000 Сарајево, Ф. Рачког 1.

ЦЕТИНСКИ КНЕЗ ИВАНИШ НЕЛИПЧИЋ У ПОЛИТИЧКИМ ПРЕВИРАЊИМА У ДАЛМАЦИЈИ КРАЈЕМ XIV СТОЉЕЋА

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 199—220

Приказани су утицаји и интереси Нелипчића, Угарске, Венеције, Напуља, те хрватских и босанских господара према далматинским градовима (Трогир, Шибеник, Сињ, Сплит, Задар и др.) у периоду од 1393. до 1420. године.

УДК 325.1 (091) (497.15) »16/18«

Изворни научни рад

НИЛЕВИЋ, Борис, асистент-истраживач, Институт за историју,
71000 Сарајево, Ђ. Ђаковића 9.

ПИТАЊЕ ЕТНИЧКО-КОНФЕСИОНАЛНИХ ПРОМЈЕНА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ НАСТАЛИХ ДОЛАСКОМ ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ (ПРЕВАСХОДНО КОД СРПСКОГ НАРОДА)

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 221—233

Аутор прати миграциона кретања српског становништва из Рашке, Зете, Хума, Босне и Србије и њихово прилагођавање новим срединама источне Босне, Босанске крајине, Славоније и Далмације, од XV до XVII вијека.

Original scientific work

LOVRENOVIĆ, Dubravko, assistant, Filozofski fakultet,
71000 Sarajevo, F. Račkog 1.

THE CETINA PRINCE IVANIŠ NELIPČIĆ IN THE POLI-
TICAL TURMOILS IN DALMATIA AT THE END OF 14TH
AND DURING THE FIRST DECADES OF 15TH CENTURY

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 199—220

The influences and interests of Nelipčić, Hungary, Venice,
Naples, and Croatian and Bosnian feudal lords to the Dal-
matian cities (Trogir, Šibenik, Sinj, Split, Zadar et al.) in
the period between 1393 and 1420 were shown in the work.

UDC 325.1 (091) (497.15) »16/18«

Original scientific work

NILEVIĆ, BORIS, research assistant, Institut za istoriju,
71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

THE MATTER OF ETHNIC AND CONFESSIONAL CHAN-
GES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AS THE RESULT
OF COMING OF OSMANLI RULE (PRIMARILY IN THE
SERBIAN NATION)

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 221—233

The author follows the migration movements of Serbian po-
pulation from Raška, Hum, Bosnia and Serbia and their
adaptation to new areas in Eastern Bosnia, Bosanska Kra-
jina, Slavonia and Dalmatia, from 15th to 17th century.

Original scientific work

SUČESKA, Avdo, full professor, Pravni fakultet, 71000 Sa-
rajevo, Obala 7.

MU'AFIYET IN BOSNIAN EYALET

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 235—243

The history of application of privilege in the Osmanli feu-
dal law under which people in Bosnia have been exempted
from various taxes for the government, mostly because of
its participation in defending the border areas of the coun-
try. The privilege was revoked in the Twenties of 18th cen-
tury.

UDC 329.15 (091) (497.15) »1945/1953«

Original scientific work

KAC Vera, research assistant, Institut za istoriju, 71000
Sarajevo, Đure Đakovića 9.

BASIC FEATURES OF THE SOCIAL STRUCTURE IN THE
MEMBERSHIP OF CPY/LCY IN BOSNIA AND HERZEGO-
VINA 1945—1953.

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 177—196

Social changes such as: confiscation, expropriation, seques-
tration, agrarian reforms, nationalisation and industrialisa-
tion affected the entire growth in the Party membership in
the period and its social structure. The result of these chan-
ges was a decrease of peasants in the membership, the
growth of civil servants and a gradual increase of working
class.

УДК 333.013.6 : 327.323 (091) (497.15) »1918/1919«

Изворни научни рад

ШЕХИЋ, Нусрет, научни савјетник, Институт за историју,
71000 Сарајево, Ђ. Ђаковића 9.

ПРЕВИРАЊА НА СЕЛУ И У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОТКРАЈ ПРВОГ СВЈЕТ-
СКОГ РАТА И У ПРВОЈ ГОДИНИ НОВОСТОРЕНЕ
КРАЉЕВИНЕ СХС

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 131—176

Нови систем власти (1918—1919) помаже, ратом и кметов-
ским односима, напаћено селаштво дијелећи му земљу, али
коријенито уништава расплинути раднички покрет све
до његовог коначног разбијања 1920. године.

УДК 327.323 (091) (497.15) »1906/1914«

Изворни научни рад

ЈУЗВАШИЋ, Цевад, научни савјетник, Институт за исто-
рију, 71000 Сарајево, Ђ. Ђаковића 9.

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ У ПРОГРАМИМА ГРАЂАНСКЕ
ПОЛИТИКЕ И ДЈЕЛАТНОСТИ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВА-
ЧКОГ САБОРА

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 25—61

На развој радничког покрета од 1906. до 1914. негативно су
утицале грађанске странке, настојећи да га разбију на на-
ционалној основи. За вријеме дјеловања Сабора (1910—
1914) није ништа, осим вербализма конкретно учињено на
побољшању социјалног положаја радника.

УДК 371 (091) (497.15:47) »18«

Изворни научни рад

ТЕПИЋ, Ибрахим, асистент, Филозофски факултет, 71000
Сарајево, Ф. Рачког 1.

ШКОЛОВАЊЕ ЂАКА И СТУДЕНАТА ИЗ БОСНЕ И ХЕР-
ЦЕГОВИНЕ У РУСИЈИ ОД 50-ИХ ДО 70-ИХ ГОДИНА
XIX ВИЈЕКА

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 245—258

Школовање босанскохерцеговачких ученика у Русији по-
чиње 1858. године. Аутор се задржава на дјеловању Јове
Дреча, Јове Љепаве и Ђорђа Филиповића, по повратку са
школовања, на организовању устанка 1875. године.

УДК 336.71 (091) (430:497) »1914/1918«

Изворни научни рад

МИТРОВИЋ, Андреј, редовни професор, Филозофски фа-
култет, 11000 Београд, Студентски трг 1.

BANKA DISCONTOGESSELLSCHAFT I BALKAN 1914—1918.
GODINE

Прилози, Сарајево, 1986, XXI, 22, стр. 91—130

Дате су политичке и привредне активности једне од првих
акционарских банака у Њемачкој. Давањем кредита Бу-
гарској, која их није могла враћати, Банка је чинила
услуге Рајху у искориштавању природних богатстава у
Бугарској, јужној Румунији, источној Србији и Македо-
нији.

UDC 371 (091) (497.15.47) »1914/1918«
Original scientific work

TEPIĆ, Ibrahim, assistant, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1.

SENDING PUPILS AND STUDENTS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA TO SCHOOLS IN RUSSIA FROM THE FIFTIES TO THE SEVENTIES IN 19TH CENTURY

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 245—258

The education of pupils from Bosnia and Herzegovina in Russia started in 1858. The author spends some time on the activities of Jovo Dreč, Jovo Ljepava and Đorđe Filipović upon their return from school and the organisation of the Rebellion in 1875.

UDC 336.71 (091) (430:497) »1914/1918«

Original scientific work

MITROVIĆ, Andrej, full professor, Filozofski fakultet, 11000 Beograd, Studentski trg 1.

THE BANK DISCONTOGESSELLSCHAFT AND THE BANKS 1914—1918

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 91—130

Political and economic activities one of the leading banks in Germany were given. Having given loans to Bulgaria, which could not be paid back, the Bank was doing a favour to the Reich in exploiting the natural wealth in Bulgaria, Southern Romania, Eastern Serbia and Macedonia.

UDC 333.315.0:327.525 (091) (497.15) »1910/1914«
Original scientific work

SEHIĆ, Nusret, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

TURMOILS IN RURAL REGIONS AND IN THE LABOUR MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE END OF WORLD WAR I AND IN THE FIRST YEAR OF THE NEWLY ESTABLISHED KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 131—176

The new system of government (1918—1919) assists peasantry, exhausted by the War and serf relations, by allocating land to it, but it also radically destroys a divided Labour movement until its final breaking in 1920.

UDC 327.323 (091) (497.15) »1906/1914«

Original scientific work

JUZBAŠIĆ, Dževad, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

THE LABOUR QUESTION IN THE PROGRAMMES OF BOURGEOIS PARTIES AND ACTIVITIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 'S SABOR (PARLIAMENT)

Prilozi, Sarajevo, 1986, XX, 22, p. 25—61

Bourgeois parties had a negative influence on the development of a Labour movement between 1906 and 1914 having tried to split it on a national basis. During the Sabor's activity (1910—1914) nothing but verbalism was really done for the improvement of workers's social position.

УДК 323 (=861) (091) (597.15) »1909/1911«

Изворни научни рад

KASER, Karl, Assistent, Institut für Geschichte der Universität Graz Abt. Südosteuropäische Geschichte, A-8010 Graz, Heinrichstrasse 26.

DIE SERBISCHE BÜRGERLICHE POLITIK IN BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA VOM ENDE DER ANNEXIONS-KRISE BIS ZUM ENDE DER ERSTEN SABORSESSION (1909—1911)

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. 63—90.

Писац на основу историјских извора приказује развој српске грађанске политике у раздобљу од 1909. до 1911, посећујући посебну пажњу ставовима српских политичара према националним односима у Босни и Херцеговини.

UDC 323 (=861) (091) (597.15) »1909/1911«
Original scientific work (in German)

KASER, Karl, assistant, Institut für Geschichte der Universität Graz Abt. Südosteuropäische Geschichte, A-8010 Graz, Heinrichstrasse 26.

THE SERBIAN BOURGEOIS POLITICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM THE END OF THE ANNEXATION CRISIS TILL THE END OF THE FIRST SABOR SESSION (1909—1911)

Prilozi, Sarajevo, 1986, XXI, 22, p. — 63—90

On the basis of historical sources the author shows the development of the Serbian bourgeois politics in the period 1909—1911, and paying a special attention to the stands of Serbian politicians to the national relations in Bosnia and Herzegovina.

